

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК 13

СЕРІЯ:

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кіровоград – 2010

ББК 63
Н – 34
УДК 93

Наукові записки. – Випуск 13. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім.В.Винниченка. – 2010. – 384 с.

Збірник наукових праць є результатом окремих наукових пошуків дослідників теоретичних та методичних аспектів історичних проблем.

ISBN 966-8089-44-8

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Ачкаїназі Б.О.	– доктор історичних наук, професор.
Дротянко Л.Г.	– доктор філософських наук, професор.
Казьмирчук Г.Д.	– доктор історичних наук, професор.
Кіян О.І.	– доктор історичних наук, професор (науковий редактор).
Парсамов С.С.	– доктор історичних наук, професор.
Рафальський О.О.	– доктор історичних наук, професор.
Романцевич В.К.	– редактор.
Троян С.С.	– доктор історичних наук, професор.
Філоретов В.М.	– кандидат історичних наук, професор
(відповідальний редактор).
Житков О.А.	– кандидат історичних наук, доцент.
Ковальков О.Л.	– кандидат історичних наук (відповідальний секретар).
Чорний О.В.	– кандидат історичних наук.

Рецензенти:

Моця О.П.	– доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАН України.
Шитюк М.М.	– доктор історичних наук, професор.
Присяжнюк Ю.П.	– доктор історичних наук.

Друкується за рішенням ученої ради
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 11 від 31 травня 2010 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”. Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.

ISBN 966-8089-44-8

© Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка, 2010

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ

- Ірина КОЗИР.* КЕРАМІЧНА МАЙСТЕРНЯ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ З ТОРГОВИЦЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ 6
- Лариса ПЕРЕВОЗНИК.* РЕЛІГІЙНИЙ МІФ ПРО ЦАРИЦЮ САВСЬКУ: ЗМІСТ, СОЦІАЛЬНА ТА СВІТОГЛЯДНА СУТНІСТЬ 15
- Світлана ПРОСКУРОВА* НІМЕЦЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА НА ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДЩИНИ (XVIII – XX СТОРІЧЧЯ)..... 27

РОЗДІЛ II

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Наталія БІДЕНКО.* ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ З 90-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ ДО 2010 РОКУ 35
- Інна ВІВСЯНА.* ОБГРУНТУВАННЯ РЕФОРМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ З ПОЗИЦІЙ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ..... 43
- Наталія ГАЛИЧ.* КАДРОВА ПОЛІТИКА В ПОШТОВІЙ ГАЛУЗІ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. 52
- Віктор ГРІНЧЕНКО, Віталій ГРІНЧЕНКО.* ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ В ЧАСИ ХРУЩОВСЬКОЇ “ВІДЛИГИ” 59
- Валерій КІЗЮН.* ДЕРЖАВОТВОРЧІ ЗМАГАННЯ ОУН – УПА В РОКИ НАЦІСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ 70
- Михайло КОВАЛЬЧУК.* РЕЙД ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ МАХНА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНУ (КІНЕЦЬ ВЕРЕСНЯ – ПОЧАТОК ЖОВТНЯ 1919 р.) 87
- Роман КРАЙНІК.* РАДЯНСЬКЕ АНТИРОБІТНИЧЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЧАСІВ “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” 96
- Світлана ПОЛЯРУШ.* ОФОРМЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО СТАТУСУ ЖІНКИ ЗА ШЛЮБНО-СІМЕЙНИМ ПРАВОМ КИЇВСЬКОЇ РУСІ..... 102
- Людмила ПОНОМАРЕНКО.* ТОРГОВО-ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЕЛИКИХ ЦЕРКОВНИХ ВЛАСНИКІВ ГАЛИЧИНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVIII СТОЛІТТЯ..... 108
- Ірина РОМАНЬКО.* РОЛЬ ІВАНА ОГІЄНКА В СТАНОВЛЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ (1917 – 1920 рр.)..... 121
- Олег СИНЕНКО.* ПРОФСПІЛКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗА ДОБИ УНР..... 130
- Ірина ХОМУТОВСЬКА.* ДИТИНСТВО Б.МОЗОЛЕВСЬКОГО В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ В 1941 – 1945 РОКАХ 135
- Валерія ЦУБЕНКО.* ПЛАНУВАННЯ Й ЗАБУДОВА ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст..... 141

Олександр ЧОРНИЙ. ПІДГОТОВКА ШТУРМАНІВ ДЛЯ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ НАПРИКІНЦІ XVIII – У СЕРЕДИНІ XIX ст.	150
---	-----

РОЗДІЛ III ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Андрій КОБЛАН. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПАТРІОТИЧНОГО ЗАКОНУ ТА ЗМІНИ ІМІГРАЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В США ПІСЛЯ 11 ВЕРЕСНЯ 2001 РОКУ (2001 – 2004 рр.)	160
Валерія МЕЛЬНИЧЕНКО. ВИСВІТЛЕННЯ АКТУАЛЬНОСТІ “ТАЙВАНСЬКОГО ПИТАННЯ” В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	168
Віктор ФІЛОРЕТОВ. ПРОГРАМА УРЯДУ ФРН 1973 РОКУ ЩОДО ІНОЗЕМНИХ РОБІТНИКІВ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ.....	177
Валерій ЧЕРНЯВСКИЙ. РЕПАТРІАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ СРСР 1944 – 1947 рр. У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ	184
Наталія ЩЕРБІНІН. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА НАУМОВИЧА В ГАЛИЦЬКОМУ СЕЙМІ ТА АВСТРІЙСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ ДР. ПОЛ. XIX ст.....	198

РОЗДІЛ IV ІСТОРІОГРАФІЯ

Павло АНТОНЮК-КИСІЛЬ. ТЕОРІЯ “КУЛЬТУРТРЕГЕРСТВА” В ПОЛЬСЬКІЙ РОМАНТИЧНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX ст.	208
Надія БОЙКО. ПРОБЛЕМИ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ ІСТОРІЧНОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ ІСТОРІОПИСАННЯ...	215
Наталія БОСЕНКО. “ДРЕВНЯЯ И НОВАЯ РОССИЯ” С.М.ШУБІНСЬКОГО ТА ЗАРОДЖЕННЯ ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКОЇ ТЕЧІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ.....	222
Олександр ЖИТКОВ. ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ 1917 – 1918 РР. НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ВИДАННЯ “УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН”.....	230
Марія КАЗЬМИРЧУК. ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917 рр.).....	241
Олександр КІЯН. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО СИНТЕЗУ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ І ГНОСЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ	250
Максим КОРНІЄНКО. ЗНАЧЕННЯ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ІСТОРІЇ – ПОЛЕМІКА ТРЬОХ ІСТОРІОГРАФІЙ (ПОЛЬСЬКИЙ ІСТОРИК ЯБЛОНОВСЬКИЙ ТА ЙОГО ОПОНЕНТИ).....	261
Тетяна ЛЯЛІНА. МИХАЙЛО СЕМЕВСЬКИЙ ЯК РЕДАКТОР ЧАСОПІСУ “РУССКАЯ СТАРИНА”	270
Євген МЕЛЬНИКОВ. УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПЕРІОДУ 1918 – 1921 р. У НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ІЛЛІ БОРЩАКА.....	280

- Дмитро МОРОЗОВ.** ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ Й СУТІ ФЕДЕРАЛІЗМУ В ІСТОРІЇ.....288
- Катерина НАЗАРОВА.** СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА Й ТЕМА ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 рр.: АНАЛІЗ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПЕРЕДУМОВ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ.... 296
- Світлана ЧЕРНИК.** ВИСВІТЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ СЕРБІЇ 1878 – 1918 рр. НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ305
- Віталій ЮРАХ.** МЕРКАНТИЛІЗМ В ІСТОРІОГРАФІЇ РОЗВИТКУ ТЕОРІЙ ІНВЕСТИЦІЙ ТА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....315

**РОЗДІЛ V
ІСТОРИЧНЕ КРАСЗНАВСТВО**

- Любов ДАЦЕНКО.** ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.325
- Олександр КОВАЛЬКОВ.** КОЛОНІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ Й УТВОРЕННЯ НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЧОГО ПОЛКУ336
- Віталій КРИЖАНІВСЬКИЙ.** ДО ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ВИВЧЕННЯ ЖУРНАЛІВ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ЗА 1871 – 1917 РОКИ.....346
- Ольга МАЙСТРЕНКО.** ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ САНІТАРНО-ПРОФІЛАКТИЧНОГО НАПРЯМУ В МЕДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ХЕРСОНСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА.....354
- Лариса ФІЛОРЕТОВА.** ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЕМНОСТІ СЕРЕД ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ В 1920-х РОКАХ.362
- Сергій ШЕВЧЕНКО.** ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКИЙ ПЕРІОД У ЖИТТЄПИСУ РОДИНИ ШУЛЬГІНИХ (1894 – 1899 рр.)372

**РОЗДІЛ VI
РЕЦЕНЗІЇ**

- Сергій ПАРСАМОВ.** О.М. МАРЧЕНКО ЕТНОГРАФІЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ. КУРС ЛЕКЦІЙ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ. – КІРОВОГРАД, ПОЛІМЕД-СЕРВІС. – 2009. – 236 с.....380

РОЗДІЛ І АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ

КЕРАМІЧНА МАЙСТЕРНЯ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ З ТОРГОВИЦЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Ірина КОЗИР (м. Кіровоград)

У статті розглядаються новітні результати розкопок археологічного комплексу золотоординського періоду біля с. Торговиця Кіровоградської області. Вперше було досліджено виробничу майстерню для випалювання кераміки із спеціалізованими керамічними горнами та тандирами.

Ключові слова: золотоординська міська культура, керамічне виробництво, горни, тандири, червонолощена кераміка, сфероконуси.

The latest results of excavations of the Golden Horde period archaeological complex near village Torhovytsia, Kirovohrad region are given by the author. The paper also focuses on the research of the production workshop specialized in firing ceramics, with the help of ceramic forges and tandyr.

Key words: the town culture of Golden Horde, ceramic production, horns, tandoors, ceramics, spherecones.

Золотоординський комплекс біля с. Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області досліджується Торговицькою археологічною середньовічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету з 1997 року [4]. На сьогодні – це єдина пам'ятка на північно-західному прикордонні Золотої Орди, що має яскраві риси золотоординської міської культури. Вона складається з поселення та ґрунтового могильника. До елементів цивільної забудови належать рештки керамічного водогону, печі-тандири й типова східна лазня (hammam).

У 2008 – 2009 роках було відкрито один з найцікавіших об'єктів “міста” – майстерню для випалювання кераміки (розкоп № 8). Це перший виробничий комплекс на Торговицькому поселенні. Він розміщувався на північно-західній околиці сучасного села на березі р. Синюха у верхній частині схилу. У золотоординський час майстерня знаходилася також на окраїні поселення, оскільки за 50 м від неї вже були поховання ґрунтового могильника.

Загальна площа майстерні становила понад 100 м², хоча її межі вдалося визначити лише із східного та північного боків, оскільки західний та південний сектори були зрізані величезним яром. Неглибокий яр перерізає й південно-західну частину виробничого майданчика, де частково зруйнував керамічне горно №3. Стічними водами було утворено ще кілька невеличких ярків, котрі дещо пошкодили досліджувану поверхню.

Майстерня, очевидно, перекривалася навісами, оскільки ніяких залишків стін не зафіксовано, крім решток кількох згорілих дерев'яних стовпчиків, та північного кута майстерні, вирізаного в материковій глині схилу. На площі майстерні, яка була орієнтована кутами за сторонами світу, досліджено кілька окремих виробничих об'єктів: два керамічні горна (№ 1,3), велика піч (№ 2), 5 тандирів, погріб-схованку, склад вогнетривкої глини та штучний ровик для відведення стічних вод (рис. 1,1).

Для спорудження всіх об'єктів було вдало використано рельєф місцевості. Крутий схил берега дав можливість урізати обидва керамічні горни в материкову глину так, що лише їхня купольна частина розміщувалася над поверхнею. Челюсті керамічних горнів та піддувала тандирів виходили на південний схід у напрямку до обриву яру. Тільки челюсті печі № 2 були спрямовані у зворотному напрямку на північ – північний захід, тобто звернені в середину майстерні. Таке розміщення печі № 2 дає сподівання, що яром була зруйнована лише невелика ділянка цього виробничого комплексу.

Горно № 1 (рис. 1,2) збереглося майже повністю, крім верхньої купольної частини. Горно двоярусне, загальна глибина, що збереглася – 2,2 м. Усе тіло горна було врзане в материкову глину схилу, а дно – у шар природної жорстви. Топка в плані підовальної форми (1,4 x 0,7 м), стінки плавно розширюються догори. На висоті 0,5 м від дна в стінках топки вирубано ступінчатий перехід (заплічки), який збільшує внутрішній діаметр та надає їй більш округлої форми. На цей уступ спиралась аркоподібна конструкція, що складалася із 7 окремих сегментів. Її склепіння, сплюснене у верхній частині, слугувало черенем випалювальної камери. Уся конструкція була виготовлена із вогнетривкої глини з домішкою досить великих уламків керамічних посудин. Такою ж вогнетривкою глиною була обмазана внутрішня поверхня топки. Челюсті топки (0,45 x 0,4 м) викладені із половинок цегли, аналогічної тій, яка використовувалася при будівництві лазні. Шар жорстви під топкою пропечений на глибину 18 – 20 см. В середині топки зафіксований шар попелу. На рівні топочної камери було споруджено передпічну яму підовальної форми (0,96 x 1,5 м) з однією сходинкою.

Випалювальна камера округлої форми збереглася на висоту 1 – 1,1 м. Її діаметр – 1,85 – 2 м. На черені випалювальної камери зафіксовані продухи, що розміщувалися по периметру печі та в її центральній частині, яка здебільшого була зруйнована. Збереглася нижня частина вхідного отвору випалювальної камери шириною 0,5 – 0,6 м. Його челюсті викладені з половинок тієї ж цегли. Внутрішні стінки випалювальної камери також були обмазані шаром вогнетривкої глини. Запаси цієї глини знайдено поруч у комірчині, врзаній в північний кут майстерні.

Двоярусна конструкція керамічних горнів була традиційна для виробничих осередків Русі [7, с. 273; 13], Волзької Булгарії [15, с. 340], Криму [16, с. 156; 5, с. 253,254]. У золотоординський час вона широко використовувалась у містах Поволжя [14, с. 232]. Тут же зафіксовані й подібні до торговицької аркоподібні конструкції, що підтримують черинь обпалювальної камери [14, с. 280, рис. 101,4]. Зокрема, у східному передмісті Нового Сарая (Царьовське городище) у ремісничому кварталі досліджені два керамічні горни [6, с. 134,135]. Але, на відміну від торговицького, вони прямокутні в плані. Топки й випалювальні камери горнів викладені із цегли. Для формування перемички між ними застосовувався той же конструктивний прийом – спорудження аркоподібної цегляної конструкції, що перекидає топку й одночасно підтримує черинь випалювальної камери.

На південь від горна №1 розчищено лінзоподібний у профілі штучний ровик (ширина – 0,7, глибина – 0,65 м у верхній частині та 1,3 м у нижній частині), що протягся на 5,8 метра на південь-південний схід до обриву яру. Він розділив площу майстерні на дві нерівні за розмірами частини й слугував, очевидно, для відведення стічних вод. У східній, більшій, частині містилися чотири тандири, піч № 2 та погріб-схованка. У західній частині майстерні були розкриті керамічне горно № 3 й тандир № 5.

Піч № 2 (рис. 1,3) значно зруйнована, що уможливило лише частково реконструювати її форму. Вона була врізана в материк, який у цій частині майстерні складався із жорстви. Піч мала округлу форму, внутрішній діаметр 1,8 – 2 м. Черинь печі неправильної овальної форми містився на глибині 1,1 м. Передпічна яма підовальної форми (1,7 x 0,9 м) має одну сходинку. У районі челюстей та передпічної ями на поверхні культурного шару було зафіксовано значну кількість битої цегли, тож можна припустити, що з неї була збудована верхня частина печі. Через погану збереженість печі № 2 неможливо визначити її функціональне призначення.

Горно № 3 (рис. 1,4) розташоване в західній частині майстерні поряд із обривом великого яру. Тіло печі було повністю врізане в щільну материкову глину схилу так, що над поверхнею розміщувалася лише її купольна частина (зруйнована). Невеликий сегмент горна частково був зруйнований меншим ярком, що перетинав площу майстерні із північного заходу на південний схід. Піч однокамерна, округла в плані. Поперечний діаметр горна – 1,5 м, стінки збереглися на висоту 0,8 – 0,9 м. Купольна частина, очевидно, упала всередину горна, оскільки в його заповненні траплялися великі фрагменти печини. Черинь горна підовальної форми (1,2 x 1,5 м) звужувався до низу. Плоске дно печі зафіксоване на глибині 1,5 м. Челюсті, що мали округлу форму (0,50 x 0,56 м), теж були вирізані в материковій глині вище рівня донної частини печі. У задній частині горна розміщений димохід, діаметром 12 – 14 см. У заповненні горна серед

фрагментів печини та уламків кераміки було виявлено три червоноглиняні посудини: дві конічні миски на високому піддоні із вертикальним бортиком (рис. 2,6) та глек із широким корпусом та стрічкоподібною ручкою.

Конструкція горна № 3 аналогічна печі із житла № 37 на золотоординському поселенні XIV ст. у Старому Орхеї (Молдова) Там піч була видовбана в материковій скелі й зсередини обмазана глиною. Челюсті печі містилися всередині приміщення, а весь її корпус був за межами його котловану [1, с. 153,154]. Конструктивні особливості житла та печі, характер матеріальних решток дали змогу визначити його як житло-майстерню. Отже, описана піч у Старому Орхеї, як і в Торговиці, використовувалась для виробничих цілей.

Для спорудження торговицьких горнів був застосований звичний для золотоординських пам'яток прийом – їх вирубування в берегових схилах [12, с. 78]. Ця конструктивна особливість допомагала зберегти та максимально використати тепло для випалу кераміки.

Тандири (№ 1 – 4) розташовані в центральній частині західного сектора майстерні. Мають стандартну циліндричну, округлу в плані форму (діаметр – 0,5 – 0,6 м). Всі вони заглиблені в шар материкової глини так, що їхній верхній край був на рівні долівки, можливо трохи виступав над нею. Самі тандири виготовлені із широких смуг глини, якими викладені стінки материкової ями. У нижній частині тандири мали отвори-піддувала, в одному випадку із прилаштованою керамічною трубою, що використовувалась як сопло для нагнітання повітря. У всіх тандирах на дні зафіксовані потужні шари попелу.

Тандир № 3 частково зруйнований, але він має певні конструктивні відмінності. У межах внутрішнього діаметра тандира із цегли та печини була споруджена спеціальна підставка, на яку було вмонтовано виготовлену із вогнетривкої глини “чашу” (діаметр – 24 см). Поряд із тандиром розчищено скупчення попелу. Тут у значній кількості траплялися шлаки зеленкуватого кольору, фрагменти цегли та керамічних посудин.

Тандир №5 розташовувався в південній частині майстерні, фактично на краю великого яру. Він має циліндричний, дещо сплющений корпус, діаметром 0,54 x 0,6 м, глибиною 0,5 м. До піддувала в нижній частині тандира під кутом було припасовано керамічну трубу довжиною 0,96 м, яка складалася із двох секцій. Її край виходив на поверхню. Стінки тандира, як і в попередніх випадках, були викладені із широких глиняних смуг. Дно тандира пропечене на глибину 8 – 10 см. У його заповненні на рівні дна в шарі попелу було знайдено червоноглиняний сферококус (рис. 2,3). Ще 9 таких же сферококусів та 2 фрагменти лежали поряд із тандиром на долівці. Вони були знайдені на місці, куди їх поклали охолонути після випалу. Цей факт може свідчити про те, що майстерня раптово була залишена в процесі роботи.

Традиційно тандири визначаються як побутові печі. Вони слугували для приготування їжі, випікання хліба, опалювання житлових приміщень. Саме таке призначення мали тандири на золотоординському поселенні в Старому Орхеї (Молдова), де найбільша їхня концентрація припадає на територію біля караван-сарая [2, с. 41]. Водночас тандири могли використовуватись і для виробничих потреб, оскільки їхня конструкція передбачала додаткове нагнітання повітря, що давало змогу досягти високих температур у топочній камері. Так, у керамічних майстернях на золотоординському поселенні Костешти (Молдова) тандири використовувались як випалювальні печі [12, с. 94]. Тандири з торговицької майстерні, безперечно, використовувались у процесі виробництва. Зокрема, у тандирі № 5 випалювалися специфічні керамічні вироби – сферокуни, а тандир № 3 міг використовуватися для плавки мідновмістних речовин.

Таким чином, слід переглянути наше уявлення про побутове призначення тандирів, що були відкриті на Торговицькому поселенні 2000 року (розкоп № 3) [3, с. 90 – 93]. Вони тоді досліджувалися на сучасній садибі, що не дало можливості розкрити значну площу та виявити їхній зв'язок з будь-якими іншими об'єктами. Але в одному з тандирів було знайдено глиняну ллячку зі слідами склоподібної окалини. Розкоп № 3 (2000 р.) розташовувався на відстані 200 м від розкопу № 8 (2008 – 2009 рр.) – керамічної майстерні. Отже, можемо припустити, що в цій частині середньовічного поселення розташовувався великий виробничий осередок.

Взагалі тандири – це типові східні печі. У Середній Азії вони були відомі ще з доби бронзи [10]. У золотоординський час тандири є характерним атрибутом міської культури. Вони знайдені на пам'ятках Поволжя [8, с. 173,185], Молдови [11, с. 122; 1, с. 154; 2, с. 41 – 45]. В Україні тандири відкриті на синхронних пам'ятках у Північно-Західному Причорномор'ї [9, с. 112].

Важливим свідченням того, що майстерня була залишена господарем під тиском певних зовнішніх причин, є знахідка дуже цікавого об'єкта – схованки для залізного реманенту. Погріб-схованка був виритий у шарі материкової глини в південній частині майстерні поряд із штучним ровиком. Мав форму підбою (1,4 x 1,6 м, глибина – 1,3 м) та призначався для тимчасового переховування цінних для власника майстерні речей. У погрібку були ретельно складені: два великі залізні казани півсферичної форми (рис. 2,7), залізна підставка-тринога; землеробські знаряддя – залізні деталі плуга (рис. 2,4,5,8), лопата, мотика; інструменти – сокира, кайло, долото, свердло; кінська зброя (рис. 2,2), замок (рис. 2,1); господарське приладдя – чесало, шкребка та інше. При вході в потрібок було покладено два червоноглиняні глеки (рис. 2,9). Вхідна яма була щільно утрамбована вийнятою глиною та суглинком, її контури були ледь помітними на фоні материкової глини. Очевидно, власник майстерні прагнув якнайшвидше

приховати своє домашнє начиння та реманент, оскільки один із казанів туди був покладений невичищеним після приготування їжі – на його внутрішніх стінках збереглися сліди від потьоків жиру.

По всій площі розкопу №8 у культурному шарі траплялася велика кількість фрагментів чевоноглиняного посуду, у тому числі прикрашеного пролощеним орнаментом, невиразні уламки залізних виробів, цвяхи. Знайдено п'ять мідних монет. Вони поганой збереженості, сильно кородовані. На деяких із них можна розрізнити зображення квіткової розетки. Вони належать до вже добре відомого в Торговиці типу наслідувань джучидським пулам, які датуються XIV ст.

Таким чином, досліджена майстерня була досить потужним виробничим комплексом, де на незначній площі сконцентровано велику кількість виробничих об'єктів, призначених для випалювання керамічних виробів та інших потреб. За характером керамічних решток можна встановити, що в торговицькій керамічній майстерні (розкоп № 8) виготовлялася червоноглиняна кераміка, прикрашена прокресленим і пролощеним орнаментом та специфічні керамічні вироби – сфероконуси.

Відкриття керамічної майстерні в комплексі з уже набутими матеріалами надає нові аргументи для визначення місця Торговицької пам'ятки серед старожитностей золотоординського часу на території України. Розміщення майстерні на крайній околиці поселення є ще одним доказом на користь визначення Торговиці як пам'ятки міської культури золотоординського часу. Адже в досліджених археологічно золотоординських містах Поволжя та Молдови ремісничі осередки переважно розбудовувалися в окремих ремісничих кварталах чи кутках. Так, на західній околиці золотоординського “міста” біля с. Костешти (Молдова) було сконцентровано кілька керамічних майстерень [11, с. 123, 124].

Крім того, виробничі майстерні, як завжди, мали вузько спеціалізований характер. На думку дослідників, це може свідчити про виділення в гончарстві окремих галузей [6, с. 136]. Саме таке спеціалізоване виробництво неполивної червоноглиняної кераміки презентує досліджувана торговицька майстерня. Матеріали розкопок 2000 року (розкоп № 3), де в тандирі була знайдена ллячка із залишками склоподібної окалини, дають можливість припустити існування в Торговиці керамічного виробництва іншого типу – виготовлення поливної кераміки. Створюється враження, що північно-західна околиця сучасного с. Торговиця вздовж правого берега р. Синюха в XIV ст. була окремим ремісничим районом золотоординського “міста”.

Звертає на себе увагу та обставина, що майстерня була залишена господарем раптово під тиском якихось надзвичайних подій. Це також може підтверджуватись і матеріалами розкопок 2000 року. На розкопі № 3, який розташовувався за 200 м від описаної керамічної майстерні, на невеликій ділянці, де досліджувались тандири, були зафіксовані виразні

сліди згарища та черешковий залізний наконечник стріли ромбічної форми з оформленими уступами верхніми гранями [3, с. 92]. Тож надзвичайна ситуація, яка змусила власника керамічної майстерні (розкоп № 8, 2008 – 2009 рр.) покинути своє обійстя й призвела до пожежі в іншому місці, залишивши тут наконечник стріли (розкоп № 3, 2000 р.), могла бути пов'язана із військовою акцією литовського князя Ольгерда, що завершилася його перемогою над татарами на Синій Воді 1362 року. Не випадково в “Хроніці...” Мацея Стрийковського в епізоді, присвяченому цій битві, серед визволених Ольгердом населених пунктів першою названа Торговиця [17, с. 163].

Отже, у результаті розкопок керамічної майстерні на золотоординській пам'ятці біля с. Торговиця у 2008 – 2009 рр. було здобуто багатий матеріал не лише для реконструкції ремісничого виробництва на українських землях періоду Золотої Орди, а й для висвітлення багатьох питань історичного розвитку регіону в один із переломних періодів історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абызова Е.Н. Комплекс сооружений в Старом Орхее // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинев, 1985.
2. Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхее (Золотоордынский период). – Кишинев, 1981.
3. Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Археологічні відкриття в Україні 2000 – 2001 рр. – Київ, 2002.
4. Бокій Н.М., Козир І.А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії України XVI ст. – К., 2003. – С. 74 – 75.
5. Галкин Л.Л. Керамические горны золотоордынского города Азака // СА. – 1975. – № 1. – С.252 – 259.
6. Гусева Т.В. Ремесленные мастерские в восточном пригороде Нового Сарая // СА. – 1974. – № 3. – С.125 – 141.
7. Древняя Русь. Город, замок, село. – М.,1985.
8. Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959 – 1965 гг.) // МИА. – 1970. – № 164.
9. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.) – К., 1986.
10. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА. – 1959. – №73.
11. Полевой Л.Л. Поселение XIV в. у с.Костешты // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т.II(35).
12. Полевой Л.Л. Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV в. – Кишинев,1969.
13. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.,1948.
14. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.,1981 – С.232.
15. Хованская О.С. Гончарное дело города Болгара // МИА. – №42. –1954. – С.340.
16. Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес // МИА. – № 17. – 1950 .
17. Macej Strykowski. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka I wszystkiej Rusi. – Warszawa,1846. – Т.2. – S. 6 – 7 (Переклад Ф.Шабульдо) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К.,2005. – С. 163.

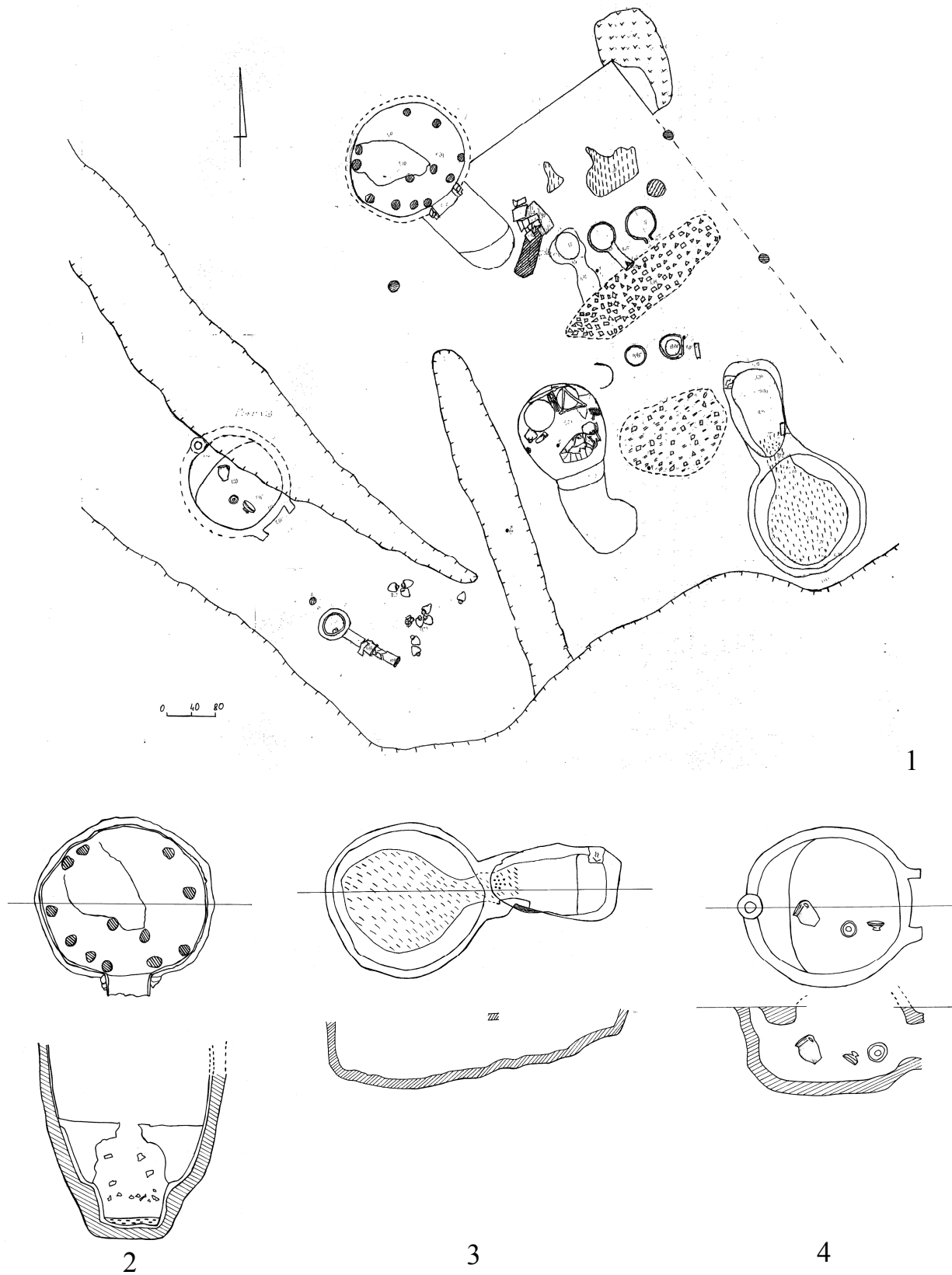

Рисунок 1. Керамічна майстерня з Торговицького археологічного комплексу.
1 – план розкопу № 8, 2 – керамічне горно № 1, 3 – піч № 2, 4 – керамічне горно № 3.

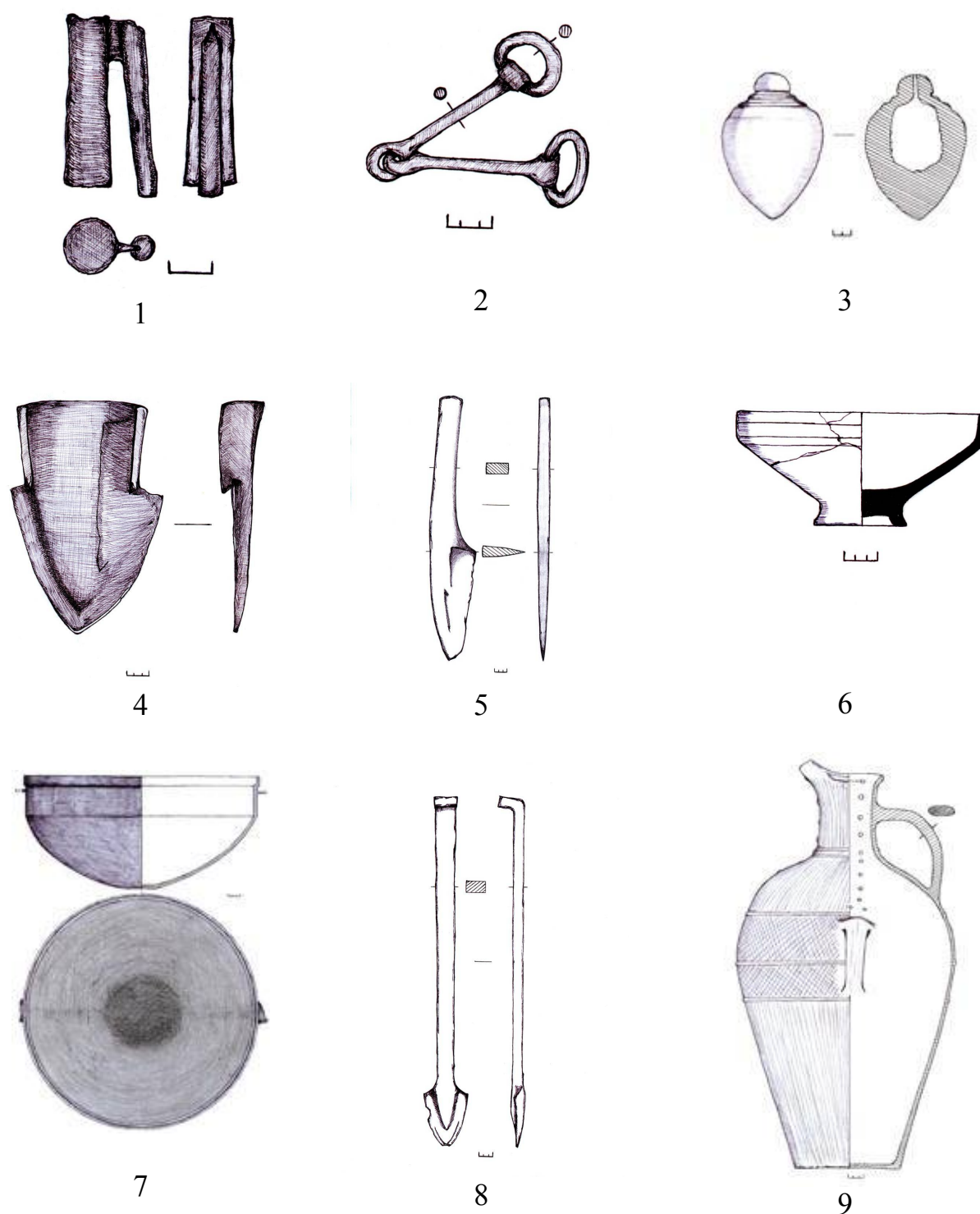

Рисунок 2. Знахідки із керамічної майстерні (розкоп № 8).
 1 – замок, 2 – вудила, 3 – сфероконус, 4, 5, 8 – залізні деталі плуга, 6 – миска,
 7 – залізний казан, 9 – червонолощений глек.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: археологія, давня та середньовічна історія України.

РЕЛІГІЙНИЙ МІФ ПРО ЦАРИЦЮ САВСЬКУ: ЗМІСТ, СОЦІАЛЬНА ТА СВІТОГЛЯДНА СУТНІСТЬ

Лариса ПЕРЕВОЗНИК (м. Кіровоград)

У статті на основі релігійних, історико-філософських та наукових джерел здійснюється спроба виявлення об'єктивного змісту міфу про царицю Савську та дослідження стану відповідності релігійних вірувань того історичного періоду сучасним загальнонауковим уявленням про ранні форми релігійної свідомості й світогляду в цілому.

Ключові слова: міф, релігія, цариця Савська, Біблія, Коран.

In the article there is an attempt to disclose the objective content of the myth about the tsarina Savska and to study the condition of some religious beliefs of that historical period according to the modern, general science idea about the early forms of religious thinking as well as mentality based on the religious, historical, philosophical and scientific sources.

Key words: myth, religion, tsarina Savska, Bible, Koran.

Знання про сучасні, найбільш впливові світові релігії настільки органічно увійшли в наше життя, культуру, світогляд, що сучасники здебільшого сприймають такий стан речей як звичний, котрий панував завжди. Іноді випадкова медійна інформація про нецивілізовані народи, сучасну цивілізовану людину дивує. Ні про них, ні про їхні вірування науці часто нічого не відомо.

Різноманітна епізодична інформація сприяє посиленню суспільного інтересу до вивчення ранніх вірувань як у далекому минулому, так і в сучасному світі. На перший погляд, ранні релігійні вірування не мають нічого спільного із сучасними світовими релігіями, але вони, принаймні, хоч наштовхують наших сучасників на думку про надзвичайно багату палітру та розмаїття вірувань світу. Загадкова міфологічна постать цариці Савської завжди була, є і буде об'єктом пізнавального та науково-дослідного інтересу й мистецької фантазії.

Але особливого значення ці знання набувають для студентів вишів при вивченні курсу філософії, до складу якого входять три навчальні модулі з етики, естетики та релігієзнавства. Це важливо як з позиції формування наукового світогляду самих майбутніх фахівців, учителів середньої школи, так і можливостей їхнього впливу на формування світогляду учнів, майбутніх громадян незалежної України. Шлях до справжньої, а не декларованої свободи совісті, яким іде Україна, пробудив небачений інтерес суспільства й до релігії в цілому, і до вивчення та наукового осмислення не лише християнства, а й язичницьких вірувань, політеїзму, який передувє в історії розвитку суспільства монотеїзму.

У цілому історіографія має масштабний вигляд. Літературу та джерела можна поділити на три групи. По-перше, це археологічні дані, які описані здебільшого вченими Великої Британії та Канади. По-друге, історико-

філософські наукові джерела: праці англійських [1; 4; 8; 9; 16; 17], ізраїльських [4] та російських учених [5; 10; 13; 15]. Історико-філософська література сходиться на думці, що цариця Савська була представником ранніх доісламських цивілізацій Аравійського півострова. Це був період ранніх рабовласницьких держав з політеїстичним релігійним світоглядом, що являв собою синкретичну суміш різноманітних релігійних вірувань, культів, магії тощо. По-третє, це Біблія та Коран і міфологічні словники.

Серед історіографічних джерел, які всебічно висвітлюють це питання, слід відзначити фундаментальні праці Р. Байєра [1], А. Опаріна [3], Е. Церена [7]. Всебічна характеристика цариці Савській дається у Вікіпедії, довідковій електронній енциклопедії [7] та в Електронній Єврейській Енциклопедії [4].

Сучасна українська література з цього питання небагата на дослідження. Попри небачений інтерес до цієї проблеми, у літературі навіть не існує більш-менш повного опису змісту самого міфу чи справжньої історії цариці Савської. Тому почасти в Україні можна почути питання: “Цариця Савська... Що ви про неї знаєте?” Це невелике дослідження також здійснилося як запитання, на яке автор на той час не мала відповіді. Просте питання послугувало першопочатком, причиною і подальшим стимулом до дослідницького пошуку.

З допомогою аналізу історичних, філософських, релігійних джерел та посилань на археологічні знахідки автор ставить метою статті: охарактеризувати в загальних рисах саму історично-міфологічну картину міфу про царицю Савську, оскільки українські джерела поки що її не сформулювали – це по-перше, а по-друге: виявити соціальну та світоглядну сутність цього міфу та значення його в становленні монотеїзму.

У пропонованій статті автор намагається живому, суто людському інтересу до проблематики надати характеру дослідження й відкрити студентам можливість більш широко користуватися всесвітніми культурними надбаннями, серед яких і біблійна легенда та історична реальність – цариця Савська.

Єврейське “seba”, а в множині “sāba” означає “воїнство”, “сонм”, “чисельність”. У християнській традиції під “воїнством” розуміється сонце, місяць, зірки, Всесвіт, Космос.

Міф про царицю Савську бере початок у X ст. до н.е., з 1000 по 500 рр. до н.е. і вражає географічною масштабністю свого існування на трьох континентах: в Азії, Африці та Європі; етнонаціональною поширеністю в різноманітних джерелах: Біблії, Корані, грецьких книгах, єврейських та ефіопських збірниках та історичною живучістю і довголіттям: в історичній пам’яті народів Ефіопії та в сучасному Йємені на Аравійському півострові.

У двотомнику “Мифы народов мира” [2, с. 396] та “Мифологическом словаре” [11, с. 475] розміщена одна й та ж стаття “Савська цариця”

А.В. Щедровицького, яка дає пояснення про те, що легендарна цариця сабейської держави (Саби) жила в Південній Аравії. Згідно із старозавітними переказами, Савська цариця, коли до неї дійшли чутки про славу царя Соломона, прийшла до Єрусалима випробувати його загадками й дуже була здивована його мудрістю. “Цариця Савська, почувши про славу Соломона в ім’я Господа, прийшла випробувати його загадками” [3, 3 Цар. 10:2].

У ефіопських легендах держава Савської цариці постає чарівною державою, де пісок дорожчий за золото, ростуть дерева з Едемського саду, а люди не знають війни. Соломон на випадок відмови цариці Савської з’явитися до нього погрожує наслати на неї “царів з піхотою та колісницями”, маючи на увазі підвладних йому демонів, звірів та птахів.

Взагалі в Біблії Цариці Савській приділяється велика увага. Майже половина однієї з глав присвячена їй та її стосункам з царем Соломоном [3, 3 Цар. 10: 1-15]. В Біблії навіть підкреслюється, що Соломон виконував і давав їй все те, “чого вона бажала і що просила, зверх того, що подарував їй Цар Соломон, своїми руками” [3, 3 Цар. 10:14].

У Новому завіті цариця Савська називається “царицею південною” і протиставляється тим, хто не бажає зрозуміти мудрості Ісуса. Біблія про це говорить в Посланні від Матфея саме так [3, Матф. 12:42].

У мусульманських легендах ім’я цариці Савської – Білкіс, яке дуже поширене й сьогодні, через три тисячі років. В 27-ій сурі Корану говориться про царицю Сави (Саби).

В ефіопських переказах цар Соломон і цариця Савська – родоначальники тритисячолітньої династії імператорів Абісінії (Ефіопії). Це знаходить підтвердження в Біблії [3, Діян. 8:27].

Ця інформація стала головним путівником у будь-яких відомостях, котрі доповнюють образ, спосіб життя, управління своїми підданими царицею Савською та стан соціального й культурно-релігійного розвитку країни та суспільства, керованого нею.

Археологічні джерела, що мають характер офіційних, свою історію починають з 50-х років ХХ ст. і пов’язані, головним чином, з Великою Британією. Саме вони поклали початок спробам наукового тлумачення цього релігійного міфу.

Англієць У. Філіпс, за професією льотчик, що перебував на той час уже у відставці, зачитувався літературою про Схід і захопився, на перший погляд, абсурдною ідеєю пошуків реального існування цариці Савської. На свої особисті кошти він спорядив 1952 р. експедицію до Йємену, який завжди був досить закритою для іноземців країною. У. Філіпс розпочав археологічні розкопки міста-палацу цариці Савської поблизу сучасного міста, назва якого Махрам-Мехін. Коли експедиція звільнила від піску колони храму й стало зрозуміло, що з темноти віків проступає реальне життя, вожді аравійських племен почали вести себе досить агресивно й

навіть погрожували вбити іноземця. Причини такої агресії можуть бути різними: через територію, на якій копала експедиція У. Філіпса, можливо, через релігійні причини, а можливо, і суто з меркатильних причин: раптом іноземець відшукає золото, різні коштовності й не поділиться з ними. Щоб там не було, але захоплення історією та живий інтерес до міфу про царицю Савську ледь не коштував У. Філіпсу життя. Йому вдалося втекти, з часом він захворів і помер у результаті серцевого нападу.

Але його рідна сестра М. Філіпс Хадсон, яка постійно чула захопливі розповіді брата про можливість підтвердження реального існування цариці Савської, лише через десятки років здійснила мрію свого брата. На різного роду переговори з Йеменом, який і сьогодні залишається практично закритим для європейців, було витрачено понад двадцять п'ять років.

Зовсім немолода жінка в пам'ять про любимого брата на свої власні кошти організувала солідну археологічну експедицію до Йемену під керівництвом професора з Канади У. Глазмана (м. Калгарі). Строк експедиції з незрозумілих причин йеменський уряд жорстко обмежив одним місяцем.

Обсяг розкопок займав велику територію: близько восьми футбольних полів. У результаті аналізу різних міфологічних та письмових джерел, здійсненого в підготовчий період експедиції і в результаті археологічних розкопок у такому ж агресивному оточенні, як і раніше, вченим вдалося об'єднати перекази й легенди з матеріальними фактами та встановити реальну картину, максимально наближену до історичної правди. Якою нам, людям кінця ХХ – початку ХХІ ст., вона постає?

Реконструкція стародавньої дійсності показує, що в Х ст. до н.е. на місці розкопок біля сучасного йеменського міста Махрам-Мехін існувала держава Маріб (Саба, Сава, Шіба), столицею якого було місто-палац Мехрен-Білкіст. Упродовж цілого століття Маріб був великим господарським і торговим центром на величезній території і дійовою оазою в пустелі.

Три тисячі років тому в Аравійській пустелі, яка втричі більша за Англію, у центрі величезної території існувала цивілізація, оаза життя, якою управляла жінка – надзвичайно красива, розумна й владолюбна – цариця Савська. Хоча станом на березень 2010 р. Вікіпедія вказує: “Історичне існування цариці не доведене” [7].

Останні дані американських учених показують, що на підставі аналізу ДНК представників різних народів світу в ретроспективі встановлене місце появи та ареал розповсюдження людей: південно-східна частина Африки. У районі мису Африканський Ріг на африканському материку та в районі мису Аден – на азіатському відстань морем сягає 25 – 30 км між берегами. Територія Аравійського півострова була освоєна людьми 150 – 180 тис. років тому. Існування однієї з найдавніших людських цивілізацій саме тут

має вигляд досить об'єктивний. Для порівняння: біблейський Вихід євреїв з Єгипту більшість учених датує XIII ст. до н.е.

В образі цариці Савської, можливо, уособлені всі жінки, що колись правили “піщаними”, на відміну від “річкових”, цивілізаціями Сходу.

Необхідно зауважити, що серед напівдиких арабських племен, які сьогодні населяють цю територію, – і глибоко старі, і зовсім юні діти, що пасуть кіз, – усі, без винятку, знають (хто більше, хто менше) про царицю Савську, яка тут колись правила, про пам'ятні місця, палаци, пов'язані з її іменем.

Один з переказів свідчить, що гарний юнак закохався в гарну багату дівчину, яка від цього палкого кохання народила дівчинку. Але правитель цієї країни віддав дівчинку на виховання в пустелю, цим самим вигнав її з міста й ізолював її від матері та багатого оточення.

Цю дівчинку з часом називають Білкіс (Білкіст) – дівчинкою, народженою від кохання двох людей і вихованої духами. А тим часом країною почав правити злий дух. Дівчинка, яка підросла, дізналася про це, непомітно проникла в місто й у палац, ножем в серце вбила злого духа. Саме з цього часу вона стала правити країною, ставши царицею, головною жрицею і практично богинею для жителів міста.

Дещо по-іншому видається походження Білкіс, про яке говорить арабський літописець Нашван ібн-Саїд, автор романтизованої генеалогії Савських царів під назвою “Хим'ярська книга царів” (XII ст.н.е.). Самому походженню Білкіс автор надає таємничості й чарівності. Нібито батько Білкіс, потомок царів Тобба, походить від Талаба (діда цариці Савської), котрий відомий як божество, пов'язане з місяцем та ім'я якого перекладається як “гірський козел”, “козеріг”. Кам'яні голови цієї тварини масово трапляються при розкопках у Махран-Мехіні й, імовірно, символізують єдність природи, силу (сила – синонім влади) й теологічне походження царів Сави.

Батько Білкіс на ім'я Хадхад (означає: птах одуд) переслідував антилопу газель та й заблукав. Він потрапив у казкове місто, населене духами. Газель перетворилася в доньку царя того міста, володарем котрого, як й інших тамтешніх міст, він був, і вийшла заміж за Хадхада.

Обидві легенди, хоча й нібито різні, але в дечому все ж таки перекликаються, і з них, особливо з другої, можна зробити висновок стосовно релігійних вірувань того часу: існує чітка картина доісламських звіриних культів у цілому на території Аравії і в самому Савському царстві.

В останні дні археологічних розкопок експедиції М. Філіпс Хадсон – У. Глазман бедуїнський робітник відкопав великий архітектурний бордюру із зображенням козерогів і напис з іменем правителя. Стало зрозумілим, що це чи то царський палац, чи то головний храм жителів Сави. До речі, до цього часу трапляються лише скульптурні зображення биків (ще одне

підтвердження існування в релігійних віруваннях того часу звіриних культів).

Археологи все-таки дійшли спільного висновку, що це головний храм, присвячений богу Місяця, головному богу савейців. Козеріг і є головним символом цього головного бога.

Для підвищення ефективності археологічних робіт археологи використовували сучасне обладнання, серед якого був радар. Саме з допомогою радара в мільйонах тонн піску вони відшукали декілька різних штучних споруд і дуже багато приміщень. Серед знахідок була овальна споруда у вигляді овальної площі з вигнутою подібній до дуги стороною довжиною в 914 м (датується 1500 р. до н.е.). Археологи передбачають, що це була сигмоподібної форми дамба, яка заповнювалася під час дощів та повеней водою. Дамба, на думку фахівців, – інженерне чудо того часу, від неї залежало все життя савейців: вона стримувала повені, стихію й давала життя всьому, що тут проживало й проростало. Води міфологічного Алмаку, головного божества, давали життя всьому. Тому арабський фольклор постійно пов'язує царицю Савську з родючістю, урожаєм.

Із соціально-політичного погляду країна Сава була однією з ранніх рабовласницьких держав у формі монархії. Це був час матріархату в стані переходу до патріархату або ж змішані перехідні форми.

Савські написи дають нам знання про савських правителів. Цариця Савська (Білкіс) – одна з правительниць цього регіону з назвою Маріб.

Зрозуміло, що Сава процвітала завдяки мудро облаштованій іригаційній системі, торгівлі ладаном, який того часу коштував значно вище ціни золота, торгівлі прянощами й різними іншими східними товарами.

Як свідчать археологічні знахідки, у місті були багатопверхові будинки висотою понад 25 м, своєрідні східні “хмарочоси”, з глини, дерева, з вузькими вікнами. Вони дуже схожі на ті традиційні будівлі, які й зараз стоять у столиці Йємену – Сані.

Таким чином, можна сказати, що Савське царство (в О. О. Опаріна – королівство [13]) було розвиненою рабовласницькою державою, стояло на перехресті торгових шляхів, розміщувалося в їхньому центрі, мало велику вигоду для своїх підданих і захищало свої політичні та економічні інтереси.

Спроба наукової реконструкції соціальної та світоглядної основи біблейського міфу про царицю Савську свідчить на користь того, що це не міф, а реальна історична постать. Міфологічного характеру їй надають віддаленість у часі та пригадування в Біблії і Корані, тваринна (козеріг, бики, різні птахи та інше) і космічна (Місяць) символіка, наділення якостями божества та небачена містичність навколо імені.

Релігія на той час була надзвичайно масштабним явищем у своєму впливі на людську особистість: в економіці – проведення будь-яких робіт розпочиналося із жертвоприношення, з дані богам; у політиці – цариця була

й богом (походження з роду козерогів), і жрицею, і формою ідеології. Світогляд був пронизаний політеїстичними віруваннями. Релігія “цементувала” соціально-політичну, релігійну та економічну ієрархії.

У результаті археологічних розкопок було встановлено, що архітектурний ансамбль столиці Сави Мехрем-Білкіст мав у своєму складі два головні центри: місто і храм, у який люди потрапляли єдиною прямою дорогою, огороженою з боків. Люди, паломники входили до свята святих, у неймовірної краси, суворості й святості споруду, де горіло багато смолоскипів, наповнених ладаном. Ладан огортав людей, переносив їх у таємничо-божественний світ Білкіс. Це й був головний храм – храм цариці Савської.

Головне божество Маріба (Сави) – скульптура Бика висотою в 9,5 м Бик символізував грім, силу неба, а його звуки означали, що він був уже зовсім близько, що буде дощ, вода і, звичайно, життя.

Такий має вигляд картина Марібу (Сави) на підставі біблейських легенд, арабських переказів, ісламських міфів, ранніх ефіопських книг та археологічних розкопок, організованих М. Філіпс Хадсон.

Археологи розкопали храм – царський палац, у якому містяться вигравійовані на камені надписи сабейською мовою, датовані тисячоліттям – п’ятсот років до нової ери, тобто тим історичним часом, коли пригадується цар Соломон.

В усіх джерелах: іудейських, християнських, ісламських і найбільш ранніх ефіопських, цариця Савська пригадується поруч саме з царем Соломоном. Соломон – третій цар Ізраїльсько-Іудейської держави (близько 965 – 929 рр. до н.е.). Цар Соломон увійшов в історію як мудрий і водночас пихатий, амбітний та велелюбний правитель. У цей час в Єрусалимі, який був столицею його держави, вже було сформовано єдинобожжя.

За одним з переказів, цар Соломон, який славився на весь схід близькістю до Бога, здатністю говорити з тваринами, птахами та духами, послав ворона, щоб той відшукав його улюбленого птаха ібіса, який десь заблукав. Саме від ворона Соломон дізнався, що далеко від нього є царство, яким править жінка: красива, розумна, смілива і в усьому незвичайна. Діставши таку звістку, Соломон посилає до цариці Савської птаха із своєрідним запрошенням відвідати Єрусалим, щоб жінка-правительниця дізналася, хто насправді і є справжнім Богом. Звичайно, це цар Соломон, а не якась там жінка.

Отримавши запрошення, цариця Савська зрозуміла, що це насправді не запрошення, а справжня вимога, своєрідний ультиматум. Щоб відкупитися від Соломона, цариця послала йому дари. На що Соломон відреагував негативно й навіть агресивно. Цариця Савська зрозуміла, що ситуація загрозлива для неї особисто й для її народу – все може закінчитися війною,

чого вона дуже не хотіла б. Залагодити конфлікт, що назрівав, можна лише особисто.

Ніхто ніколи не дізнається про думки й сумніви цариці. Але те, що вона вагалася з поїздкою і направила дари Соломону, свідчить на користь того, що, ймовірно, вона провела не одну добу в храмі свого імені, головному храмі своєї країни, у роздумах, серед колон, козерогів, цілих багать з ладану з його ароматизованим впливом на свідомість. І все-таки рішення було прийнято: вона поїхала сама, говорячи сучасною мовою, з “дипломатичною місією”, з подарунками, товарами для обміну й продажу, практично з угодою “про ненапад” та надією на те, що, зустрівшись із Соломоном та поговоривши з ним, вона значно зменшить міру його вимог. Особливо багато везла цариця ладану, який на той час був головним товаром Марібу й мав на Сході особливу популярність.

Від Сави (Шиби) до Єрусалима 483 км. Шість місяців тривала експедиція Білкіс берегом Червоного моря.

Якщо порівняти царство Сави й царство Соломона, то, звичайно, перевага на боці Сави. У Саві на той час, за одними припущеннями, проживало близько 25 тис. населення, за іншими – 45 – 50 тис. Царство Соломона було значно меншим.

Після піврічної мандрівки цариця Савська Білкіс досягнула Єрусалима. Першу її зустріч із Соломоном різні джерела описують по-різному, але для них характерне спільне: по-перше – це те, що зустріч була, тому перебування цариці в Єрусалимі під сумнів ніким не ставиться; по-друге, вона була дуже вродлива; по-третє, цар Соломон влаштував їй при зустрічі випробування; по-четверте, присутні на зустрічі побачили її ноги, вкриті волоссям. Усе інше має різноманітні варіації.

Так, наприклад, ефіопська книга, описуючи цю зустріч, указує, що Соломон, який мав понад 800 дружин (інші джерела вказують цифру 700 – [11, с. 736]), знаний на жіночій красі, першої миті був вражений красою цариці. Аравійська ж легенда зовсім по-іншому говорить про це ж. Нібито цар Соломон, як й інші, думав, що цариця демон прибула з невідомої йому країни, а отже – вона нижча його за соціальним статусом, нижча єрусалимців, а якщо так, то вона дивна і, за чутками, у неї волосаті козлячі ноги.

За одними відомостями, Соломон запросив її пройти в палац, підлога якого була так відполірована й так блищала, що нагадувала воду. За іншими – на підлозі спеціально було насипане дрібно бите скло. Як би там не було насправді, але факт залишається фактом: Соломон улаштував цариці справжній екзамен. Він своєю хитрістю все ж таки примусив царицю Савську припідняти пелену сукні чи то, щоб її не замочити, чи то, щоб не порізати. Усі присутні побачили її волосаті, козлячі ноги.

До речі, ще із стародавніх часів волосатість уважається не лише ознакою дикості, а й велелюбності. А крім того, цей факт можна розцінювати як факт божественного походження з роду козерогів. Хоч, мабуть, усе було набагато простіше: можливо, цариця Савська просто хворіла якоюсь шкіряною хворобою. Факт залишається фактом: Соломон своєю хитрістю перевірів фізичний стан тіла цариці.

Пізніше цариця Савська також перевірила царя Соломона лише з тією різницею, що вона як справжній дипломат перевіряла різними загадками, питаннями його розум та його мудрість. До речі, спілкування загадками – це вавилонська традиція, прийшла до Сави (Саби), Єрусалима з Месопотамії. Не буде перебільшенням сказати, що Соломон і цариця Савська проводили багато часу в бесідах. Так розвивалися, говорячи сучасною мовою, їх ділові, партнерські стосунки. Фактично це й була ділова угода. Різні джерела називають принаймні два строки перебування цариці Саби в Єрусалимі: одні – шість місяців, як і строк її мандрівки із Саби до Єрусалима, а інші – три роки. За цей час Соломон і Білкіс досить добре познайомилися. Соломон постійно пропонував своє кохання, але цариця не відповідала йому взаємністю і за цей час досить сильно втомилася від його пропозицій. Джерела ніде не називають причин, чому цариця Савська відмовляла в коханні царю Соломону. Можливо, вона була заміжня, що досить сумнівно. Можливо, її бентежила її волосатість (деякі вважають, що це дійсно її своєрідна хвороба, якої вона позбавилась у Єрусалимі). Можливо, вона вважала, що вона насправді богиня. Ймовірніше, вона насправді була не лише царицею, а й жрицею, а жриці, як відомо з історії, були або цнотливими дівчатами або ж незаміжніми жінками.

Соломон як дорогій гості подарував цариці Савській незвичайної краси перстень зі своїм царським вензелем. Це свідчить як про його ставлення до Білкіс, так і про його таємні наміри щодо неї.

Соломон на те й Соломон і вчинив щодо цариці Савської мудро, по-своєму. Вислів “Соломонове рішення” існує й зараз й означає, як говорить українське прислів’я, ситуацію, коли “і вівці цілі, і вовки ситі”. У результаті його нездійснених пропозицій кохання до цариці, але вони все ж таки уклали своєрідну угоду й дали клятву один одному, що Соломон не буде пропонувати їй свого кохання, а вона, у свою чергу, нічого не візьме з його палацу. Але напередодні від’їзду цариці Савської Соломон влаштував пишні проводи й на банкеті з цієї нагоди подавали дуже гострі східні страви, які цілком природно викликають у людини спрагу. А біля голови цариці Соломон наказав поставити стакан з чистою, як сльоза водою. Сам же за нею підступно стежив. Пізньої ночі цариця Савська проснулася від спраги й узяла стакан, щоб випити води. Соломон тільки цього й чекав. Схопив її за руку й сказав їй такі слова, що, мовляв, ти порушила свою

клятву, взявши стакан з водою (на що цариця обурилася, мовляв, я – цариця, а не якась крадійка і на що цар Соломон не звернув ніякої уцваги), а я тепер порушу відповідно своє слово. Цариця була змушена прийняти пропозицію Соломона.

Повернувшись до Марібу, цариця Савська привезла гарантії миру своєму народові, мудре правління й досвід, якого вона набула в Соломона, та єдинобожжя, що, очевидно, найважливіше. Хоч іслам виникає значно пізніше, майже через п'ятсот років після виникнення християнства, але арабські джерела вважають, що саме цариця Савська привезла від Соломона єдинобожжя. У самому Єрусалимі єдинобожжя, монотеїзм, нове розуміння призначення релігії приходить лише за часів царя Єрусалима Іезикії.

Ще один подарунок, який привезла цариця з Єрусалима, був син Менелік, який коли підріс, відвідав Соломона, свого батька. Соломон цьому не повірив. Тоді Менелік показав перстень. Соломон подарував синові священний ковчег завіту, невеликого розміру скриню, у якій зберігаються священні реліквії: скрижалі, кам'яні плитки, з біблейськими моральними заповідями, які Господь Бог вручив Мойсею на горі Синай і за якими живуть сьогодні іудеї і весь християнський світ. Ця святиня ефіопів до цього часу зберігається в невеликому християнському храмі, вважається недоступною для чужого ока й охороняється вдень і вночі.

Це можна ставити під сумнів, але реальний факт сьогодення: до Ізраїлю з Ефіопії й надалі переселяється значна частина мігрантів, яка аргументовано доводить своє історичне походження.

Повернувшись з Єрусалима, Менелік заснував в Африці на території сучасної Ефіопії з центром у м. Аксум першу державу, яка пізніше стала першою не лише на африканському континенті, а й першою у світі християнською державою.

Джерел, котрі певним чином пояснили б, як удалося Менеліку на африканському континенті заснувати цю державу, поки ще немає. Але все ж таки можна передбачити три варіанти можливого розвитку подій тритисячолітньої давності: цариця Савська або ж Менелік завоювали ці території; на цих територіях ніхто не проживав; найбільш імовірно, що ці землі здавна належали сабеям і входили територіально до Марібу. Ці землі розміщені по обох сторонах Червоного моря, а в цьому місці найвужча смужка води, про що говорилось вище. На залишках стародавніх храмів в Ефіопії, зокрема в Аксумі та на святому пагорбі Ієха і відкопаних експедицією М. Філіпс Хадсон – У. Глазман біля м. Махрам-Мехін знайдені камені з вигравіюваними однією і тією ж мовою – савейською й одним і тим же шрифтом та з відомим уже символічно-стилізованим зображенням голів козерогів. Зрозуміло, що тут перебувала одна й та ж цивілізація, правителі однієї і тієї ж держави – Сави (Саби) (територія сучасної Ефіопії та сучасного Йємену).

В основі “Книги царів”, від якої ведеться хронологічний початок ефіопських царів – кохання царя Соломона та цариці Савської і життя їхнього сина Менеліка I, засновника династії.

Менелік заснував династію Менеліків в Ефіопії, з якої був і король Ефіопії Хайле Селасіє I, котрий неодноразово приїздив до Москви в 60–70-і роки минулого століття і який помер два десятиліття тому.

Після цих згадувань про сина цариці Савської Менеліка I всі відомості в історичних джерелах про царицю Савську зникають: ні про її життя, ні про правління державою, ні про смерть, поки що ніде й нічого немає. Поки що наука не знає, які правителі й хто безпосередньо правив Савою (Сабою) після цариці Савської. Але зрозуміло одне, що з часом ладан з товарообігу зникає, принаймні його стає значно менше; дамба – рятівниця всього живого в пустелі під тиском паводків та посух руйнується і значення столиці Сави (Саби) Мехрен-Білкіст зменшується й поступово зводиться нанівець.

А в останні дні археологічних розкопок робітники в глибокому піску наштовхуються на скульптурну голову жінки. Цю голову обережно своєю рукою звільняє керівник експедиції У. Глазман. Жіноча голова, звільнена від піску, з розмальованими очима та зіницями постає в усій своїй красі. Міф про царицю Савську набув конкретних контурів. Такими головами в ті стародавні часи жителі Сави (Саби) прикрашали могили багатих людей. Збіг обставин – чи незаперечний історичний факт?

Міфи надзвичайно довговічні й живуть та існують набагато довше, ніж будь-які наукові теорії.

Таким чином, з позицій соціального розвитку суспільства міф про царицю Савську відповідає періоду розвитку суспільства раннього рабовласницького ладу з елементами пізнього первісного ладу.

Це було суспільство з добре орагнізованою політичною владою у вигляді монархії з розгалуженими внутрішніми управлінськими функціями, зокрема керування сільським господарством, торгівлею, будівництвом та зовнішньополітичними функціями, про що власне свідчить і сама дипломатична місія цариці Савської до Єрусалима, до Соломона.

Це був той час, коли в багатьох народів існувала ідеологія у формі міфології, і міф про царицю Савську – один з них: віддалений, романтизований, таємничий. Релігійні вірування в Савській державі політеїстичні, з елементами зороастризму: боротьба добра і зла, добрих демонів із злими, перемога доброї дівчини над злим духом (легенди про початок царювання цариці Савської – Білкіс). Політеїстичність виражається і у вірі в сили природи: блискавку, грім, дощ, у сили неба: зірки, сонце, місяць, у тварин, які символізують царську владу: бики, козероги та інші різноманітні тварини й птахи. Загалом культура того часу розвивалась у релігійному полі, яке є складовою її генези, розвитку та різноманітності й

ускладнення форм. Культурно-релігійний лаг тієї епохи виступав і надалі буде виступати як об'єкт суто людського інтересу, так й об'єктом наукового вивчення. Пошуки наукового пояснення міфів мають пізнавально-евристичний і прагматичний зміст усе для нових і нових поколінь. Не менший інтерес і наукову перспективу являє собою й дослідження образу цариці Савської в релігійному й сучасному образотворчому мистецтві та живописі й скульптурі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Байер Р. Царица Савская. След в истории. – Ростов-на-Дону, 1998. – 441с.
2. Библиейская энциклопедия. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 768 с.
3. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового заветов. Канонические / В рус.перевод с парал.местами. – Chicago: SGP, 1989. – 1291 с.
4. Бретон Ж. Повседневная жизнь Счастливой Аравии во времена царицы Савской. – М.: Мол.гвардия, Полимпсет, 2003. – 370 с.
5. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988. – 386 с.
6. Вебер М. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О.Погорілого. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
7. Википедия //http://ru.wikipedia.org/wiki/ Царица Савская.
8. Грейвс Р., Патай Р. Иудейские мифы. Книга Бытия. Пер. с англ. Л.Володарской; послесл. Х. Бен-Иакова. – М.: Б.С.Г. – ПРЕСС, 2002 . – 463 с.
9. Дин Э. Знаменитые женщины Библии / Пер.с англ. А.И. Блейз. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1995. – 336 с.
10. Ерастов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке. – М., 1990. – 272 с.
11. Мифологический словарь / Гл.ред. Е.М.Мелетинский. – М.: Сов.энциклопедия, 1991. – 736 с.
12. Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2-х томах). Гл. ред. С.А.Токарев. – М.: Сов.энциклопедия, 1982. – Т.2. К – Я. – 720 с.
13. Опарин А.А. Затерянные королевства. Археологические исследования Третьей книги царств. – М., 1983. – 378 с.
14. Саба. Электронная Еврейская Энциклопедия <http://www.eleven.co.il>.
15. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: 1990. – 622 с.
16. Фрэнгер Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1983. – 703 с.
17. Церен Э.Библиейские холмы. – М.: Наука, 1966. – 498 с.
18. Черній А.М. Релігієзнавство: Навч.пос. – К.: Академвидав, 2005. – 352 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Перевозник Лариса Михайлівна – доцент кафедри філософії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: загальна соціологія, соціологія освіти й виховання, морально-етичні проблеми сучасного українського суспільства, релігійна та сучасна соціально-політична міфологія.

НІМЕЦЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА НА ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДЩИНИ (XVIII – XX СТОРІЧЧЯ)

Світлана ПРОСКУРОВА (м. Кіровоград)

Стаття присвячена історіографії проблеми німецької меншини на території Кіровоградщини в XVIII – XX ст.

Ключові слова: німецька колонізація, етнічна меншина, титульний етнос, міжетнічні взаємини.

The article is devoted to the historiography of the problem of German minorities in Kirovograd region in XVIII - XX centuries.

Key words: German colonization, ethnic minority, titular ethnos, inter-ethnic relations.

Чи існує сьогодні потреба вивчати фантомні етнічні спільності на території нашого краю? На нашу думку, безперечно, відповідь на це питання є ствердною, що зумовлено передусім незворотними процесами інтеграції України в систему Європейської співдружності.

Етнічна історія України та окремих її регіонів потребує переосмислення та переоцінки. Намагання сучасного українського суспільства будувати полікультурний соціум зумовлює необхідність вивчення історії етнічних меншин з тим, щоб запобігти виникненню негативних явищ в етнокультурних взаєминах.

Німецька колонізація Півдня України була характерною прикметою останньої чверті XVIII століття й не могла не вплинути на етнокультурну ситуацію в краї. Ставлення титульного етносу до меншин іммігрантів було в цілому толерантним. Присутність їх у соціумі розширювала культурний простір українського населення, навчала його відкритості й культурного плюралізму, а також взаємно збагачувала представників взаємодійних етносів.

Історичні обставини не завжди були сприятливими для німецької етнічної меншини. Особливо драматичними були періоди Першої Світової, Громадянської та Другої Світової воєн, внаслідок яких у XX сторіччі вона фактично зникла з етнічної карти краю (тоді як у XIX сторіччі існувала стала тенденція до неухильного зростання німецької етнічної присутності).

Основним джерелом, яке дає змогу отримати уявлення про причини, характер та наслідки німецької колонізації Півдня України (й зокрема Єлисаветградщини) є матеріали, зібрані підполковником Генерального штабу О. Шмідтом [1]. Ним ґрунтовно висвітлені окремі аспекти німецької колонізації, а саме: історія виникнення перших німецьких поселень; чисельність їхнього населення; правовий статус німецьких поселенців; адміністративний устрій німецьких колоній; соціальний статус та культурно-освітній стан колоністів.

Частково матеріали О. Шмідта були використані російськими та радянськими дослідниками проблем заселення Півдня України.

Так, Л. Падалка [2], даючи характеристику господарства німецьких поселень у Херсонській губернії, спирається на описані О. Шмідтом економічні передумови німецької колонізації.

В. Кабузан [3] уважав, що О. Шмідтом укладено звід різноманітних матеріалів з географії, історії та економіки краю, значення яких сучасними вченими необхідно мірою ще не усвідомлене; підкреслював, що праця містить цінні відомості про чисельність, етнічний склад, рух населення губернії.

Є. Дружиніна [4] називала дослідження О. Шмідта “енциклопедією Херсонщини”.

В оцінках німецької колонізації як явища дослідники дещо розходяться. Так, якщо О. Шмідт називав німецьких поселенців «нашими американцями», які “перетворюють пустельний степ на прекрасні села з садами і нивами” [1, с. 783], то Н. Полонська-Василенко дивилася на колонізацію Півдня України іноземцями як на другорядне явище та “нежиттєвий” захід [5].

Херсонська губернія останньої чверті XVIII ст. являла собою одну із найбільш етнічно строкатих територій України. Так, Є. Дружиніна наводить вислів херсонського губернатора Ільїнського про те, що “жодна губернія не являє такої різноплемінності, як Херсонська”. Найбільш різноманітним був етнічний склад населення Єлисаветградського повіту, де іноземні поселенці становила 3,8% від його чисельності [4, с. 32].

Представники німецької етнічної меншини з’явилися на території Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (нинішньої Кіровоградської області) в останній чверті XVIII сторіччя.

Початок німецької колонізації Єлисаветградщини припадає на 1787 рік, коли російським урядом з околиць Данцига (Східна Пруссія) було виведено 910 осіб (510 чоловіків і 400 жінок). Вивів їх у тодішню Новоросію колезький радник (асесор) Траппе. 1792 року 21 сім’я з числа цих осіб поселилася в околицях Єлисаветграда, заснувавши колонію Альт Данциг (Старий Данциг) [1, с. 351].

Із самого початку поселенці були поставлені російським урядом у привілейовані умови: “Унаслідок пільгових умов, які були надані царським урядом, кількість їх (німецьких колоністів. – С.П.) поселень швидко зростала, особливо в південних областях України” [6, с. 40-41].

Зокрема, протягом 1787 – 1797 рр. поселенці були звільнені від оподаткування й лише з 1797 року їх обклали податком як державних селян. До 1810 року поселенцям виплачували матеріальну допомогу.

Правовий статус поселенців регулювався імператорськими маніфестами 1762 і 1787 років. “План заселення Новоросійської губернії”, затверджений Сенатом 1764 року, був правовим документом, що зберігав чинність навіть після скасування Новоросійської губернії та утворення

намісництва [7, с. 116]. Ним проголошувалася свобода віросповідання, надавався дозвіл будувати церкви (заборонялося тільки навертати в протестантизм православних християн); проголошувалося право на самоврядування (за умови прийняття присяги на підданство Росії та підпорядкування російському цивільному праву); матеріальне заохочення поселенців реалізовувалось у вигляді надання Канцелярією опікунства іноземцями кредитів і пільг, наділення землею. Так, лише в Єлисаветградському повіті німецьким колоністам було виділено 1630 десятин землі [2, с. 12].

Самоврядування колоній було організоване таким чином.

Колонії були поділені на округи. У кожній окрузі створено “приказ” на чолі з приказним виборним (головою). Останньому підпорядковувалися два бейзицери (засідателі) та писар. Вибори зазначених посадових осіб проводилися один раз на два роки, їхні результати затверджувалися Канцелярією опікунства іноземцями. У невеликих колоніях замість голів обирали по одному форштеєру або шульцу та по два бейзицери. На кожні десять подвір’їв обиралися десяцькі.

Німецькі поселенці в більшості своїй були селянами або представниками бідніших верств міського населення. Серед них значний прошарок становили сектанти, які на батьківщині зазнавали переслідувань через релігійні переконання. Л. Падалка зауважував, що досвід невдалої колонізації Поволжя та півночі Херсонської губернії змусив російський уряд унести корективи в практику залучення поселенців, надаючи перевагу людям стосовно заможним і схильним до землеробства. Так, до поселення на державних землях допускалися землероби, виноградарі, скотарі (вівчарі), сільські майстри та ремісники, які мали не менш ніж 300 гульденів, причому перевага надавалася сімейним [2, с. 7].

Джерела [8] містять деяку інформацію про етнографічні особливості німецьких поселенців.

У господарствах німецьких колоністів переважали перелогова й багатопільна системи землеробства. Широко застосовувалася сільськогосподарська техніка – місцевий т.зв. “колоністський” плуг (на кшталт українського) та молотарки з Німеччини. Як тяглова сила використовувалися лише коні. Сумлінна обробка землі із застосуванням сучасних землеробських знарядь і добрив сприяла високій врожайності. Для захисту посівів колоністи чи не першими почали вирощувати лісозахисні смуги.

Для переробки врожаю будувалися круподерні, млини, олійниці.

Найбільш раціонально господарство було організоване в колоніях, створених меннонітами – представниками релігійної спільноти, заснованої у XVI ст. в Німеччині Менно Сімонсом. У побуті меноніти були консервативними й працьовитими, визнавали хрещення лише дорослих,

були прихильниками непротивлення злу, заперечували присягу й військову службу.

Німецькі поселення були типовими, мали відбиток традиційного німецького будівництва.

Статистичні джерела XIX сторіччя (дані шостої ревізії 1811 року, ревізького церковного обліку, подвірного перепису Єлисаветградського повіту 1883 – 1885 рр., “Матеріалів для оцінки земель Херсонської губернії” 1886 р. тощо) дають можливість зробити висновок про обсяги землеволодіння німців та виникнення нових німецьких поселень на Єлисаветградщині в XIX ст.

Так, результати подвірного перепису Єлисаветградського повіту 1883 – 1885 рр. свідчать про незмінну присутність німецької меншини на мапі краю.

Найбільшими населеними пунктами, де компактно проживали німці, були:

- колонії Альт Данциг (468 осіб), Швирнева (262 осіб), Тулібівка (55 осіб);

- хутори Шпаєра (83 осіб), Лисичий (51 осіб), Рорбахський (33 осіб);

- села Олександрівка (89 осіб), Шпрінгфельд (55 осіб).

Маємо можливість також скласти уявлення про соціальний склад німецького населення, серед якого були і дворяни, і чиновники, і десятичники, і селяни.

Життя й уклад німецьких поселень на території краю лишались незмінними до Першої Світової війни.

Українська революція 1917 – 1921 рр. відкрила нову епоху в українсько-німецьких взаєминах. Центральна Рада та її голова М. Грушевський уперше в Україні виробили програму забезпечення рівності всіх націй і народностей в УНР, задоволення культурно-національних, релігійних та інших проблем національних меншин. М. С. Грушевський у програмній статті “Народностям України” задекларував вільний розвиток національних меншин. Закон УНР “Про громадянство” (березень 1918 р.) надавав можливість усім мешканцям України стати її громадянами незалежно від їхньої національної належності. Логічним продовженням демократичної політики Центральної ради у національному питанні був Закон “Про національно-персональну автономію” (грудень 1918 р.), який, на думку М. Грушевського, гідний був порівняння з “Декларацією прав людини і громадянина” 1791 року. Закон надавав національним меншинам право створювати національні автономії або національні союзи, які представляли б меншину в державних і громадських установах. Однак демократичний поступ національної політики Центральної ради було перервано наступом більшовиків у лютому 1918 року.

За гетьманату П. Скоропадського політика влади щодо німців України була сприятливою. Зокрема, було скасовано дію законів, прийнятих російським урядом після початку Першої Світової війни для обмеження прав підданих Німеччини, при уряді була створена комісія у справах німецьких колоністів, діяло українсько-німецьке товариство культурно-економічного зближення.

За Директорії було поновлено дію Закону “Про національно-персональну автономію”. Уряд виділяв кошти на потреби національних меншин і їх громадських об’єднань. Зокрема, виділялися кошти німецьким колоніям.

На жаль, мало вивченою в українській етнології є доля німецької етнічної меншини в умовах реалізації більшовицької національної політики.

За переписом 1926 року в Україні проживало 393, 9 тис. німців (1,3 %). Курс більшовиків на “коренізацію” мав єдину мету – схилити національні меншини на бік радянської влади. Форсованими темпами створювалися національно-територіальні адміністративні одиниці, проте суттю коренізації” була саме більшовизація [9].

Життя німецької етнічної меншини у Зінов’євському окрузі (тодішня назва Кіровоградщини) періоду “коренізації” певною мірою ілюструють архівні джерела [10].

Так, 1926 р. на території округу проживала 1701 особа німецької національності, у тому числі: у Новомиргородському районі – 22 особи; у Маловисківському – 17; у Великовисківському – 15; у Новоукраїнському – 12 у с. Новомихайлівка, 18 – у м. Новоукраїнка; у Зінов’євському районі – 492; у Знам’янському – 49; 7 – у с. Дмитрівка; в Устинівському – 327; у Новопраському – 12; у Бобринецькому – 539; у Братському – 156; у Єлисаветградківському – 5; у Злинському – 7; у Ровенському – 13; у Новгородківському – 10. Німці компактно проживали в 5 населених пунктах округу, в інших – дисперсно [10, с. 115 – 117].

Особливості тогочасної соціально-економічної й політичної ситуації в колоніях характеризують доповідь завідувача Єврейського бюро Зінов’євського окрпарткомітету про стан роботи серед нацменшин округу у вересні 1928 р. та висновки за наслідками перевірки Сагайдацької сільради Устинівського району Зінов’євського округу 1928 р.

Завідувач Єврейського бюро Зінов’євського окружного партійного комітету Розенблюм називає у національному складі округи 2476 осіб німецької національності, частина яких компактно мешкає у 5 населених пунктах. Основна їхня частина займається тільки сільським господарством, причому, як зауважує доповідач, “стан німецьких господарств відмічається тим, що вони більш зразково та культурно поставили інтенсивні форми землекористування”.

Колонії Найфельд і Шпрінгфельд, розташовані на території Сагайдацької сільради, нараховували по 32 двори. Поряд з євреями та українцями тут компактно проживали 188 осіб німецької національності. Від колоній Найфельд і Шпрінгфельд до складу сільради було обрано трьох осіб.

Привертає до себе увагу пункт 4 висновків: “По коллективизации, несмотря на то, что сельсовет ставил вопросы о создании коллективных объединений, практических результатов не имеется. Было несколько случаев нарушения севооборота, с чем сельсовет ведёт усиленную борьбу.

В отношении переселенческого пункта Найфельд: из 34 хозяйств в наличии – 31, 3 неявившихся, в отношении которых сельсовет принимал соответствующие меры и в результате выяснилась необходимость лишения их земли...”

Щодо медобслуговування населення у висновках зазначено: “До 1928 г. функционировал на средства самообложения медпункт, но, в связи с недородом, отсутствуют средства. Райисполком таковых не даёт, поэтому медпункт закрыт. Медицинская помощь населению не оказывается”.

Щодо шкільницької справи вказано: “Имеются две школы – еврейская, охватывающая 58 детей, и немецкая – 32 ребенка. Имеются по 3 функционирующих группы, школы по типу четырехлетки.

В Шпрингфельдской школе учитель – сын крупного помещика, несоветский элемент, не даёт детям правильного воспитания, а, наоборот, воспитывает в них религиозность”. Нацменшколи недостатньо забезпечуються навчальним приладдям та підручниками. Цікавим є зауваження щодо наявності “міцного релігійного руху”, особливо баптизму, який має місце серед німецького населення.

Щодо стану писемності: “Немецкое население хорошо владеет своим языком и употребляет его в обиходе. Еврейское население также. По социальному составу: членов КНС – 115, зажиточных – 10 человек, батраков – 20 человек, остальные – середняки. % кооперированности: на 01.10.1927 г. – 60%, на 01.10.1928 г. – 85%. ... Собственных средств – 2350 руб.” (наведені цифри стосуються німецького та єврейського населення разом – С.П.).

У населеному пункті працювала сироварня, заснована на кооперативних засадах. Сир реалізовувався окружному сільськогосподарському союзу.

Про політичний стан у висновках зазначено: “Последние кампании (хлебозаготовка, самообложение, посевная) раскололи село на две стороны. Беднота и основная масса середняков поддерживала все мероприятия соворганов, кулаки и часть зажиточных середняков выступали активно против намеченных мероприятий.

Консерватизм и пассивное отношение ко всем проводимым кампаниям замечается среди немецкого населения к. Шпрингфельд. Большое влияние на население имеют разные религиозные течения и группы. Баптисты имеют много сторонников среди немецкого населения. Три раза в месяц приезжает баптист-проповедник. Имеется особая квартира, где проводятся проповеди, и население также снабжается баптистской литературой на немецком языке. Среди молодежи не ведется никакой политвоспитательной работы, и она, в большинстве своем, находится под влиянием родителей. Были случаи, когда местный учитель вел детей по праздникам на проповеди пастыря” [10, с. 131].

У листі Зінов’євської окрінспектури подано заяву про запрошення представників трьох німецьких шкіл (Шпрінгфельдської, Староданцигської та Каменоватської) на нацменконференцію 2 квітня 1929 року. А в одному з документів за 1925 – 26 рр. згадується також Анапольська німецька школа Бобринецького району [10, с. 131].

У протоколі засідання німецької секції конференції вчителів нацменшин Зінов’євського округу за 8 квітня 1929 р. зафіксовано доповідь завідуючого Шпрінгфельдською трудовою школою Герсберсгагена, який зосередив увагу на “негативних моментах роботи в школі”: спільне навчання дітей двох національних груп (німців і українців); недостатнє забезпечення школи підручниками й навчальними посібниками; розподіл учнів на дві соціальні групи – дітей заможних (60%) і бідняків та середняків (40%); релігійні впливи на дітей з боку батьків, “которые почти все принадлежат к секте баптистов, с которыми борьба трудна” [10, с. 246].

Загалом у школах Зінов’євського округу в 1928 – 1929 рр. навчалось 211 німецьких дітей (ще 21 дитина навчалась в самому Зінов’євську), з них 119 навчалися в “школах нацмен” (Із “Звіту Зінов’євської округової інспектури народної освіти по нацмен роботі за 1928 – 1929 н. р.” [10, с. 255].

На кінець 1931 р. в Україні вже було створено 534 німецьких колгоспи (1,6%). Репресії, суцільна колективізація спричинили масову німецьку еміграцію восени 1929 року [11, с. 45].

Насильницька колективізація, розкуркулювання заможних селян та репресії щодо них (ураховуючи депортації), жорстокі методи хлібозаготівлі, голодомор 1932 – 1933 років – ці явища не мали національного забарвлення й охопили всі етнічні групи населення республіки. А згортання політики “коренізації” й проголошення боротьби з “повзучими національними ухилами” означали нові випробування як для титульного етносу, так і для етнічних груп України.

У липні 1937 р. був виданий оперативний наказ НКВС СРСР № 00439 “Про операції із репресування німецьких підданих, запідозрених у шпигунстві проти СРСР”. Дуже скоро дія цього наказу поширилась і на

радянських німців, звинувачених у зв'язках із Німеччиною. Під час «німецької операції» упродовж 1937 – 38 років були засуджені 55005 осіб, із них 41898 – до розстрілу, чимало інших загинуло в ГУЛАГу [12]. Репресивний апарат режиму був спрямований на німців загалом, їхні національні адміністративно-територіальні утворення, інститути реалізації їх соціально-економічних і культурно-освітніх запитів.

Стереотип сприйняття німців як “ворожої нації” під час Другої світової війни та в повоєнні роки мав сумні наслідки.

Самі назви колишніх німецьких поселень були змінені. Так, Старий Данциг було перейменовано на Прибережне, Карлівку – на Крупське, Шпрінгфельд – на Жданове, Германівку – на Гарманівку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. – Ч.1,2. – СПб., 1863.

2. Падалка Л. Землевладение немцев – бывших колонистов в Херсонской губернии. //Сборник Херсонского земства. – № 3. –1891.

3. Кабузан В. Заселение Новороссии в XVIII – 1-й половине XIX века. – М.: Наука, 1976.

4. Дружинина Е. Южная Украина в период кризиса капитализма 1825–1860 гг. – М.: Наука, 1981.

5. Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII в. // Историк-марксист. – № 5. – 1941. – С. 30–46.

6. Наулко В. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993.

7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Тома 3–14. – СПб., 1833–1869.

8. Скальковський А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. – Одеса, 1853. – С. 22-29, 39–41.

9. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К.: Полнос, 2000. – 447 с.

10. Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. XX ст.: Збірник документів і матеріалів. – Кіровоград, 2004.

11. Гербарт И. Перестроить работу Советов. //Революция и национальности. – № 1–2. – 1930.

12. Інтернет-видання “Українська правда”, 30 липня 2007 р.; <http://www.pravda.com.ua/news/2007/7/30/62004.htm>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; етнопсихологія, зокрема проблеми етнокультурної ідентичності українців.

РОЗДІЛ II ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ З 90-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ – ДО 2010 РОКУ

Наталія БІДЕНКО (м. Кіровоград)

У статті досліджується історія розвитку професійно-технічної освіти в Україні починаючи з 90-х років XX століття – до 2010 року: розглядаються причини зміни чисельності та пріоритетності навчальних закладів, кількість та контингент випускників, забезпечення кадрами, якість матеріально-технічної бази.

Ключові слова: історія, розвиток, освіта.

The article investigated the history of development of the vocational technical training in Ukraine beginning from 90-th of XX century to 2010: examine the reasons of changing the quantity and priority such educational institution, number and the contingent of the graduating student; securing of the personnel, quality of the securing material and technical resources.

Key words: history, development, education.

Актуальним завданням історичної науки є дослідження всього комплексу розвитку освіти України, починаючи з першої ланки – дошкільної освіти і закінчуючи вищою освітою. А тому сьогодні вкрай необхідно вивчити проблеми розвитку професійно-технічної освіти з її комплексом педагогічних та організаційно-управлінських заходів, спрямованих на забезпечення оволодіння громадянами знаннями, вміннями й навичками в обраній ними галузі професійної діяльності, у розвитку компетентності й професіоналізму, у вихованні загальної та професійної культури молодого покоління. Професійно-технічна освіта має глибокі історичні коріння. Ми ж поставили перед собою завдання проаналізувати зміни в розвитку низки цих закладів, у кількості випускників, у збагаченні матеріально-технічної бази подібних закладів.

У період, який ми досліджували, основними завданнями професійно-технічної освіти були:

–забезпечити економіку країни кваліфікованими кадрами з урахуванням потреб ринку та громадян; збалансувати попит і пропозицію робочої сили на ринку праці з урахуванням пріоритетних напрямів розвитку економіки;

–удосконалити системи управління професійно-технічною освітою, розвитку соціального партнерства, залучити до участі роботодавців у

підготовці, перепідготовці та підвищенні кваліфікації робочих кадрів, вдосконалити системи професійного навчання на виробництві;

–створити загальнодержавний нормативний, науковий та інструктивно-методичний супровід професійно-технічної освіти в державі;

–створити навчальні заклади із упровадженням інноваційних технологій; забезпечити їх новими зразками техніки, обладнанням, інструментами; провести капітальні ремонти будівель і споруд;

–оновити зміст професійно-технічної освіти через розробки державних стандартів нового покоління (на основі накопичення компетенцій), національної системи кваліфікацій, інтелектуалізації та наукового забезпечення професійно-технічної освіти, інформатизації та комп'ютеризації навчально-виробничого процесу, впровадження науково-технічних досягнень та новітніх технологій;

–удосконалювати та створювати відповідні умови щодо підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників у системі професійно-технічної освіти, впровадити обов'язкове їхнє стажування в умовах сучасного виробництва;

–посилювати соціальний захист учасників навчального процесу;

–поглиблювати міжнародне співробітництво в галузі професійно-технічної освіти.

Виконання основних завдань мало б забезпечити:

–кваліфікованими робочими кадрами ринок праці країни;

–удосконалення системи управління професійно-технічною освітою;

–оновлення державних стандартів професійно-технічної освіти, їхню варіативність та індивідуалізацію;

–неперервність професійно-технічної освіти та її випереджувальний характер;

–однаковий доступ до здобуття якісної професійно-технічної освіти різними категоріями населення [8, с. 3].

Професійно-технічну освіту можна було здобути через денну, вечірню, очно-заочну, дистанційну, екстернатну форми навчання, з відривом і без відриву від виробництва та за індивідуальними навчальними планами.

У зазначений період функціонували різні типи професійно-технічних навчальних закладі:

- професійно-технічні училища відповідного профілю;
- професійні училища соціальної реабілітації;
- вищі професійні училища;
- професійні ліцеї;
- професійні ліцеї відповідного профілю;
- професійно-художні училища;
- художні професійно-технічні училища;
- вищі художні професійно-технічні училища;

- училища-агрофірма;
- вищі училища-агрофірма;
- училища-завод;
- центри професійно-технічної освіти;
- навчально-виробничі центри;
- центри підготовки й перепідготовки робітничих кадрів;
- навчально-курсів комбінати;
- інші типи навчальних закладів, які надавали професійно-технічну освіту або здійснювали професійно-технічне навчання [8, с. 83].

За період, який ми вивчали, мережа професійно-технічних навчальних закладів зазнала значних змін.

1995 року кількість професійно-технічних навчальних закладів становила 1179, 1998 року їх залишилося тільки 995, а 2001 року – 965. Станом на 01.09.2009 було лише 876 професійно-технічних навчальних закладів в Україні. Порівняно з 1995 роком – це менше на 303 училища. Щорічно спад становив 3,2 відсотка [1, с. 251].

На початок 2000-х років постала проблема, пов'язана з утратою привабливості професійно-технічних училищ в очах випускників загальноосвітніх шкіл. Тому актуалізувалася нагальна потреба створення закладів нового типу. Першими почали відкриватися професійні ліцеї. У 2002-03 навчальному році почали діяти 286 подібні установи. Станом на 01.09.2008 професійних училищ було найбільше – 506. Вони мали готувати не просто кваліфікованого робітника, а розвинену особистість, професійно підготовлену до ефективної праці в умовах ринкової економіки. Однак, на практиці, створення таких закладів часто зводилося до механічної зміни вивіски, оскільки реальних змін у процесі підготовки кваліфікованих кадрів не відбулося. Це призвело до того, що з 2009 року 25 професійних ліцеїв було закрито [14, с. 183].

2004 року почали функціонувати 182 нові типи професійно-технічних навчальних закладів: вищі професійні училища та центри професійно-технічної освіти. Крім цього на базі 60 ПТНЗ було створено центри із запровадження інноваційних технологій. Розпочалася робота щодо створення аналогічних навчально-практичних центрів у сфері побуту, зварювальному виробництві, машинобудуванні та сільському господарстві [4, с. 102].

Відомча належність професійно-технічних навчальних закладів залишалася майже незмінною протягом усього досліджуваного часу. Абсолютна більшість професійних закладів належала Міністерству освіти і науки України; до 12 грудня 1991 року – Міністерству народної освіти, що фактично продовжувало діяти до травня 1992 року. Станом на 2009 рік із 876 професійно-технічних закладів 871 перебували у відомстві МОН України й лише 5 закладів належали до інших міністерств [13, с. 2].

Прийом громадян до професійно-технічних навчальних закладів у вивчений час здійснюється в порядку, встановленому правилами прийому до професійно-технічних навчальних закладів. Учні, слухачі професійно-технічного навчального закладу, крім прав, передбачених Законом України “Про освіту”, мають додаткові права. Їх матеріально забезпечують одягом, підручниками. Вони мають право навчатися за індивідуальною програмою. Їм надається безкоштовне користування навчально-виробничою, культурно-розважальною, побутовою, оздоровчою базами навчального закладу. Крім того, майже всі отримують матеріальну допомогу. Відповідно до законодавства, під час виробничого навчання й практики студенти отримують оплату праці. Вони користуються безоплатним медичним обслуговуванням, засобами лікування, профілактики захворювань та зміцнення здоров’я.

Та, незважаючи на всі ці переваги, контингент учнів професійно-технічних навчальних закладів у досліджуваний період значно зменшився. Якщо 1990 року він становив 660 тис. осіб, то 1995 – 555,2 тис., а вже 2002 року – 501,9 тис. Невеликий приріст спостерігався лише 1998 року, що становив 0,17 відсотка порівняно з 1997 роком. Загалом, темпи скорочення становили 3,5 відсотка. Найбільше скорочення відбулося в період з 1990 по 1995 роки, коли його темпи становили 15,9 відсотка. Процес скорочення кількості учнів у професійно-технічних училищах тривав і в наступні роки. Станом на 01.09.2009 рік контингент учнів, слухачів становив 393.0 тис. Це майже в два рази менше порівняно з 1990 роком. Архівні матеріали засвідчують, що найбільше було слухачів, які мали базову освіту – 250,8 тис. Різко зменшилася кількість учнів на базі повної загальної – середньої освіти – 132,6 тис (33,7%) від загальної кількості. Та найменше 2009 року залишилося учнів з числа незайнятого населення та працівників підприємств – 5.7 тис. осіб. Причини такого стану криються в зменшенні народжуваності в Україні, але, крім того, саме в цей період збільшилася кількість вищих навчальних закладів різних типів, з’явилося багато філіалів вишів, приватних вищих навчальних закладів, які охопили велику кількість випускників середніх загальноосвітніх шкіл. Розширилася також мережа середніх спеціальних навчальних закладів, з’явилися нові типи – коледжі, ліцеї. У них розширилася професійна спрямованість. Часто вони готували спеціалістів тієї ж спеціальності, що й профтехучилища, але освіта мала вищий рівень, тому випускники шкіл при вступі та виборі професії віддавали перевагу вищим навчальним закладам I–II та III–IV ступенів. Важливою причиною зменшення кількості учнів в профтехучилищах був занепад економічного розвитку в цей період. Профучилища готували висококваліфікованих робітників, але в цей час як фабрики й заводи поступово припиняли свою діяльність та не мали потреби в молодих кадрах, різко скорочувалися робочі місця. Крім того, промислові

підприємства перестали направляти на навчання незайняте населення та працівників підприємств. Раніше передові промислові підприємства надавали матеріальну підтримку профтехучилищам, над якими брали шефство, та, починаючи з 90-х років, така підтримка поступово зникла.

Аналізуючи склад учнів, ми встановили, що з 1990 до 1995 року контингент учнів профтехучилищ був стабільним, незважаючи на те, що кількість професійно-технічних училищ зменшувалась. 1995 року професійно-технічними закладами України було підготовлено 277,3 тис. кваліфікованих робітників. Починаючи з 1996 року, кількість випускників поступово зменшується, і 1998 року вона становила 259,2 тис. Тобто за три роки випуск спеціалістів зменшився на 17,8 тис. осіб. Як свідчать статистичні дані, до 2000 року контингент учнів ПТНЗ щороку зменшувався, але з 2000 року почав стрімко зростати: 2000 р. – 266,8 тис., 2001 р. – 278,8 тис., 2002 р. – 282,4 тис. На 01.09.2007 контингент учнів, слухачів профтехучилищ України становив 449,8 тис. [3, с. 35]. Така тенденція потребує неоднозначної оцінки. Постає питання, яким чином при зменшенні кількості профтехучилищ збільшується контингент слухачів? По-перше, в зазначені роки відкривалися все нові й нові спеціальності, не враховуючи потреби народного господарства. По-друге, перевантажувалися набором абітурієнтів училища. Цілком очевидно, що зростання кількості кваліфікованих робітників створює широкий асортимент трудових ресурсів на ринку праці та більш ефективно задовольняє його потреби. Але разом з тим відбувається й перенасичення цього ринку, що залишає випускників професійно-технічних навчальних закладів без роботи за здобутою спеціальністю. Тому одним із головних завдань, що постало перед державою, було врівноваження попиту та пропозиції через забезпечення стабільного й адекватного державного замовлення на трудові ресурси та створення дієвого регламенту прийому учнів до ПТНЗ [11, с. 5].

Для розв'язання поставлених проблем департаментом професійно-технічної освіти 2004 року було розроблено й затверджено „Концепцію розвитку професійно-технічної освіти”, яка визначила наступні заходи щодо реалізації основних завдань у відповідній сфері:

– Удосконалення управління професійно-технічною освітою. Трансформування та оптимізація мережі професійно-технічних навчальних закладів з урахуванням демографічної ситуації. Сприяння розвитку професійно-технічних навчальних закладів різних типів та форм власності, професійному навчанню персоналу на виробництві. Оновлення механізму ліцензування та атестації в системі професійно-технічної освіти.

– Проведення моніторингу та здійснення короткострокового і довгострокового прогнозування потреб економіки та ринку праці України у кваліфікованих кадрах у розрізі професій.

– Спрямування діяльності професійно-технічних навчальних закладів на підготовку кваліфікованих кадрів відповідно до потреб пріоритетних напрямів розвитку економіки та ринку праці. Сприяння розробленню та реалізації регіональних програм підготовки кваліфікованих робочих кадрів.

– Розробка та здійснення заходів щодо поетапного створення 300 навчальних закладів нового типу із впровадженням інноваційних технологій на базі професійно-технічних навчальних закладів за галузевим спрямуванням, забезпечення їх новими зразками техніки, обладнанням, інструментами тощо.

– Оновлення змісту професійно-технічної через: розробку державних стандартів нового покоління на основі накопичення компетенцій; впровадження у навчально-виробничий процес науково-технічних досягнень та новітніх технологій; розробку та впровадження системи незалежного оцінювання рівня професійної підготовки кваліфікованого робітника [12, с. 2].

У наступні роки виконання завдань, передбачених “Концепцією розвитку професійно-технічної освіти”, дало наступні результати: загальна кількість професійно-технічних закладів зменшалася із 930 2007 року, до названий період кількість професійно-технічних навчальних закладів промисловості, будівництва, аграрного профілю, сфери послуг зменшилася на 7–20 одиниць. Проте збільшилася кількість професійно-технічних навчальних закладів нового типу, у тому числі: вищих професійних училищ – на 7, центрів професійно-технічної освіти – на 26, професійних ліцеїв 2008 року – на 9, порівнюючи з 2007 роком; однак 2009 року їхня кількість зменшилася на 25 одиниць. Упадає у вічі той факт, що за період, який ми вивчаємо різко зменшилася кількість слухачів професійно-технічних училищ із числа незайнятого населення та працівників підприємств. Якщо 1990 року їх було 36,2 тис., то 2007 р. – 14,0 тис., а 2009 р. – лише 5,7 тис. осіб. Це можна пояснити тим, що підприємства децю призупинили роботу, тепер вони мають широкі можливості брати висококваліфікованих робітників на ринку праці, а тому немає необхідності витратити кошти на підготовку своїх працівників. Крім того, професійно-технічні училища нових типів забезпечили потребу у висококваліфікованих працівниках [3, с. 135].

Щодо аналізу контингенту учнів, слухачів за соціальним станом, то нами помічена тенденція до збільшення серед учнів профтехучилищ дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з вадами фізичного й розумового розвитку. Станом на 01.09.2009 в професійно-технічній освіті навчалися 23,7 тис. таких дітей [16–35].

Вивчення кадрового складу професійно-технічних навчальних закладів показало, що станом на 2010 рік навчально-виробничий процес професійно-технічних навчальних закладів забезпечували 49 тис. педагогічних

працівників, у тому числі 24 тис. майстрів виробничого навчання та 18 тис. викладачів. У той же час укомплектованість ПТНЗ майстрами виробничого навчання фактично становила 85 відсотків, викладачами – 90 відсотків. Якщо говорити про рівень підготовки педагогічних кадрів, то 97% педагогів мають вищу педагогічну освіту, але немає жодного кандидата наук, чи тих, які працювали б над науковими розробками. Це пояснюється насамперед тим, що в профтехучилищах недоплачують за звання, а крім того, навчально-матеріальна база не забезпечена належним рівнем, та й студенти професійно-технічних училищ значно гірше підготовлені, ніж ті, хто йде навчатися у виші. [15, с. 18].

Якщо говорити про освітню політику в галузі професійно-технічної освіти в досліджуваній період, то слід зазначити, що загалом вона ставала більш адаптованою до ринку. Низка професійно-технічних училищ, центрів професійної освіти та професійних ліцеїв з 2000 року почала поступово зростати. Разом з тим актуальною залишалася проблема гнучкості в запровадженні вивчення нових професій, створенні умов для більшої мобільності випускників на ринку праці. В останні роки значний попит був на такі професії, як агент з організації туризму, електромеханік з ремонту та обслуговування лічильно-обчислювальних машин, оператор комп'ютерного набору, автослюсар, фахівці з товарознавства й комерційної діяльності, будівельної справи. Випускники, які оволодівали цими професіями, як завжди, знаходили робоче місце [16, с. 22].

Для проведення фундаментальних і прикладних досліджень, спрямованих на розв'язання актуальних теоретичних і методологічних проблем педагогіки та психології професійно-технічної освіти, постановою Президії АПН України №1–7/5–135 від 20 квітня 2006 року було створено Інститут професійно-технічної освіти АПН України. Перед ним стояли завдання:

- сприяти приведенню у відповідність до сучасного рівня науково-технічного прогресу та вимог ринку праці; змісту, форм та засобів навчання в системі професійно-технічної світи;
- упроваджувати в навчально-виробничий процес інноваційні педагогічні та виробничі технології;
- розробляти навчально-методичне забезпечення для освітнього процесу в професійно-технічних навчальних закладах

Отже, у 1990–2010 рр. розвиток професійно-технічної освіти в Україні значною мірою зумовлювався поступом держави до системи ринкових відносин. Соціально-економічні зміни в суспільстві змусили профтехосвіту розширити й удосконалити свої завдання. Низка професійних закладів до 2004 року зменшувалася, а починаючи з 2004–2005 рр., спостерігався приріст кількості професійно-технічних навчальних закладів, що засвідчило перспективну тенденцію подальшого розширення їхньої кількості З'явилися

професійно-технічні заклади нового типу, кількість яких щорічно збільшувалася. Зростала кількість вищих професійних училищ та центрів професійної освіти.

Неоднозначною виявилася динаміка зміни контингенту професійних закладів. Кількість учнів у них постійно зменшувалася, тоді як кількість прийому та випуску збільшувалася.

Відбулися зміни в навчальному та виробничому процесі, які виявили тенденцію поліпшення якості підготовки спеціалістів. Проте матеріально-технічна база залишалася на низькому рівні, під час навчання мало застосовуються нові технології та методика використання нових матеріалів, а тому на виробництві випускники профтехучилищ натрапляють на великі труднощі.

Разом з тим у системі професійно-технічної освіти як галузі максимально наближеної до виробничого сектору економіки та пов'язаної з ринком праці, здійснено ряд інновацій щодо переліку спеціальностей різнофахової підготовки, врегулювання попиту й пропозиції, державного замовлення тощо. Сьогодні це має сприяти більшій комфортабельності випускників ПТНЗ на ринку праці, їхній мобільності, а також забезпечити належний рівень економічного зростання в державі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний комітет статистики України. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К., 2003. – 790 с.
2. Державний комітет статистики України. Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К., 2005. – 592 с.
3. Державний комітет статистики України. Статистичний щорічник України за 2009 рік. – К., 2009.
4. Державний архів Кіровоградської області. Фонд 3175, опис 8, справа 270, 312, 324, 335, аркуш 17–18.
5. Державний архів Кіровоградської області. Фонд 3175, опис 8, справа 312, аркуш 3.
6. Державний архів Кіровоградської області. Фонд 3175, опис 8, справа 324, аркуш 22–23.
7. Державний архів Кіровоградської області. Фонд 3175, опис 8, справа 335, аркуш 5.
8. Закон України „Про професійно-технічну освіту”. м. Київ, 10 лютого 1998 року N 103/98-ВР // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1998. – №32. – С. 215.
9. Кіровоградське обласне управління статистики. – Кіровоград, 2009. – 37с.
10. Кондратюк О. П. Система виховної роботи в професійно-технічному навчальному закладі: Навчально-методичний посібник. – К.: Кондор, 2006. – 215 с.
11. Концепція державного стандарту спеціальної освіти дітей з особливими потребами // <http://www.mon.gov.ua/education/average/4>
12. Концепція розвитку професійно-технічної освіти // <http://www.mon.gov.ua/education/prof-tech/5>
13. Міністерство освіти і науки України // <http://www.mon.gov.ua/education/prof-tech/5>

14. Планування роботи професійно-технічних навчальних закладів: науково-методичні рекомендації / АПН України, Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти. – К., 2000. – 20 с.

15. Праця і заробітна плата працівників системи профтехосвіти: Довід. посібник. / Є. М. Кодацький, В.І. Дзюба, Л.П. Кльосова. – К.: Вища шк., 1990. – 173с.

16. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Авт. кол. Л. С. Волинець, Н. М. Комарова, О. Г. Антонова-Турченко та ін. – К.: Укр. ін-т соціальних досліджень, 1998. – 119 с.

17. Україна у цифрах у 2003 році [Текст]: короткий статистичний довідник = Ukraine in Figures in 2003 : Short Statistical Reference / Державний комітет статистики України. – К., 2004. – 272 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біденко Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія розвитку освіти України.

ОБГРУНТУВАННЯ РЕФОРМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ З ПОЗИЦІЙ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Інна ВІВСЯНА (м. Кіровоград)

У статті розглядаються можливості історико-географічних досліджень в обґрунтуванні майбутньої реформи адміністративно-територіального устрою України.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, районування, адміністративно-територіальна реформа.

In the article possibilities of historycal-geographical researches are examined in the ground of future reform of administrative-territorial device of Ukraine.

Key words: administrative-territorial system, division into districts, administrative-territorial reform.

Реформування адміністративно-територіального устрою (АТУ) є складовою адміністративно-територіальної реформи, що покликана оптимізувати систему управління територіями, упорядкувати взаємовідносини органів влади різних ієрархічних рівнів, та сприяти підвищенню рівня життя кожного громадянина в кожному міському чи сільському населеному пункті.

Актуальність реформи АТУ обумовлюється низкою обставин. Сучасний АТУ України сформувався за відсутності самостійної методології і визначався імперськими ідеями управління територіями в межах колишнього СРСР. Він був адаптований до командно-адміністративної системи управління. Лише з часу отримання Україною статусу незалежної держави з'явилися політичні умови для її розвитку як цілісного державного утворення та проведення зміни АТУ на наукових засадах, виходячи з

інтересів безпеки української держави. Наявний АТУ стає на заваді здійсненню ефективної регіональної політики, гальмує становлення базового інституту демократії – місцевого самоврядування.

За таких умов реформа має враховувати науково обґрунтовані висновки різних наук – юридичних, економічних, географічних, у тому числі й історичної географії. При науковій розробці та вивченні актуальних питань історії, що досліджується обов'язково в просторі та часі, вчені значну увагу звертають на особливості АТУ. На одному рівні за важливістю стоять дослідження, присвячені історії формування державних кордонів, і ті, що вивчають зміни адмінподілу [9, с. 105]. Завдання вчених в галузі історичної географії та суміжних з нею гуманітарних та природничих наук полягають у розробці всіх складових великомасштабної проблеми, що стосується впорядкування внутрішнього устрою держави, пошуків оптимальних способів удосконалення системи управління територіями.

Питанню вивчення змін АТУ України приділялося чимало уваги в працях істориків, державознавців та правників. Вчені визначили низку принципів, на яких базувалися перетворення АТУ. Серед них виділимо: врахування природно-історичних та економічних умов; максимальне наближення державного апарату до населення, створення умов для широкого розгортання місцевої ініціативи. Радянські вчені практично не звертали увагу на важливість природно-географічного фактора та історично складену систему регіонів, етнічні відмінності населення певних територій. Серед сучасних дослідників, які плідно працюють над вивченням проблем реформування АТУ, слід відзначити О.В. Андрощука [2], Я.В. Верменич [4-6], М.Ф. Дмитрієнка [9], П.Ткачука [15], В.І. Шабельникова [16], авторів колективних монографій та посібників [1].

Отже, одне з важливих питань, яке необхідно розв'язати з допомогою історичної географії – це оптимальні принципи та засади, що мають становити основу АТУ при його можливих перетвореннях.

Спільними напрацюваннями науковців вироблено наукове визначення АТУ: “Адміністративно-територіальний устрій – зумовлена соціальними, економічними, соціально-етнічними, історичними, географічними, культурними, політичними та іншими чинниками внутрішня територіальна організація держави з поділом її на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці. Такий поділ є неодмінною умовою функціонування відповідних державних, громадських структур та органів місцевого самоврядування” [12].

Ученими запропоновано періодизацію процесу формування АТУ, що нараховує 11 етапів, які відповідають формам державного устрою [7, с. 9].

Становлення окремого типу державності зазвичай супроводжувалось адміністративною реформою, що мала на меті зміцнити, впорядкувати управління окремими територіями. Такими були реформи княгині Ольги

(запровадження погостів), князів Святослава та Володимира (заміна племінних князівств на княжі посади). АТУ Галицько-Волинського князівства та Великого князівства Литовського був подібний до адміністративно-територіального устрою Київської Русі [1, с. 34]. У другій половині XV ст. уряд Великого князівства Литовського розпочав остаточне скасування автономії українських земель і ліквідацію удільних князівств. На початку XVI ст. великокнязівський уряд здійснив реформу, за якою в українських землях було запроваджено такий же, як у Литві, адміністративно-територіальний поділ. Основною територіальною одиницею стало воєводство, яке поділялося на повіти й волості.

Люблінська унія спричинила зміни в адміністративному управлінні українських земель. Територія держави поділялася на шість воєводств: Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське та Київське. На чолі кожного з них був воєвода. Воєводства поділялися на повіти, які очолювали старости, призначені королем. Такий устрій є федеративно-обласним. На інших українських землях встановлювався АТУ відповідних держав, до складу яких вони входили (у Закарпатті – комітати (жупи), у Буковині – волості, Хотинська райя, цинуги).

У ході Визвольної війни з 1649 року з'явилася можливість створення автономного територіального устрою. Визначився АТУ, який будувався переважно на традиціях Запорізької Січі як військово-територіальної організації. Територія України поділялась на полки, кількість яких не була сталою. 1649 року їх налічувалося 16, а 1655 – 24. Полки поділялися на сотні, кількість яких була довільною. У подальшому до 80-х рр. XVIII ст. на Лівобережжі (Гетьманщині) та Слобожанщині зберігалась полково-сотенна система. Усі органи адміністративної влади були виборними. Південна частина України була контрольована в основному запорозькими козаками. До скасування Січі у 1775 р. на запорозьких землях існував адміністративний поділ на паланки, яких було сім.

З кінця XVIII ст. на українських територіях, які входили до складу Російської імперії, почала формуватися губерньська система управління. Адміністративні реформи продовжувались до 20-х років XIX ст., коли остаточно сформувалася трирівнева система АТУ: губернія – повіт – волость.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) українські землі потрапили до складу Австрії, Російської імперії і Туреччини. 1772 р. до складу Австрії ввійшла вся територія Руського воєводства (без Холмської землі), Белзького та західних повітів Волинського й Подільського воєводств, а 1774 — Буковина (без Хотинської райї). Австрійський уряд утворив на захоплених територіях Коронну землю – Королівство Галичини й Лодомерії (Володимирії) з центром у

Львові, у складі якого штучно об'єднав українські етнічні землі з частиною польських земель.

У ході революції 1917 р. визначилася необхідність реформування АТУ України. Успадкована від царської Росії адміністративно-територіальна система була побудована, за своєю суттю, на поліцейсько-фіскальних принципах і відображала диференціацію продуктивних сил доволі умовно. До того ж після повалення самодержавства, особливо після більшовицького перевороту почали стихійно формуватися нові адміністративно-територіальні утворення.

6 березня 1918 р. Центральна Рада прийняла закон про новий адміністративно-територіальний поділ Української Народної Республіки. Найбільшими адміністративно-територіальними одиницями мали бути землі, які поділялися на волості, а ті, у свою чергу, складались із громад. Землі за своїми розмірами були значно меншими за губернії і охоплювали 3 – 4 попередні повіти. Передбачалось утворення 30 земель, назви яких відроджували історичну пам'ять: Древлянська земля, Болохівська земля, Низ, Січ тощо. Очевидним є вплив М. Грушевського як історика (він значну увагу приділяв питанням історичної географії українських земель) на реформу АТУ. Проте даний проект не був запроваджений у життя через складну політичну ситуацію [9, с. 119-121].

У складних воєнно-політичних умовах 1917 – 1920 рр. зберегти єдність української держави не вдалося. Зрештою, до 1921 р. більшість українських земель перебували у складі Української Соціалістичної Радянської Республіки. Українці проживали в 12 губерніях, 102 повітах та 1989 волостях.

За Радянської влади існувала значна розбіжність між проголошеним народовладдям та фактичною диктатурою, що відбилося на системі територіальної організації влади. У радянський період державний устрій України узалежнився від економіки, а територіальна організація влади стала суворо централізованою. У 1922 – 1932 рр. в Україні була здійснена поетапна адміністративна реформа, метою якої було визначення оптимальних для економічного управління розмірів адміністративно-територіальних одиниць.

У проведенні радянської адміністративної реформи характерним було явище формального врахування наукового обґрунтування нового територіального поділу. Серед інших учених завдання створення наукової парадигми реформи у 1924 р. отримали історики: Д. І. Багалій та інші. За твердженнями Я. Верменич, “Д. Багалій ретельно виконав доручену йому роботу, представивши в Центральну адміністративно-територіальну комісію записку з власним баченням нового адміністративно-територіального поділу. Аналіз записки Д. Багалія приводить, однак, до висновку, що до вченого звернулися запізно, коли питання про “ліквідацію

губерній як зайвої інстанції” було вже вирішене VII Всеукраїнським з’їздом Рад” [6, с. 84].

Під впливом загальних процесів реформування державної структури та політики “українізації” активізував свою наукову діяльність М. С. Грушевський. Він заснував нову “київську школу” істориків, робота якої ґрунтувалася на історико-територіальному принципі. М. Грушевський визначив напрям досліджень – “історичне районузнавство”. “У структурах Історичної секції ВУАН М. Грушевським була утворена низка дослідницьких комісій, або комісій порайонного вивчення історії України. До нової історичної школи належав “цвіт” тодішньої науки: Олександр Грушевський, Катерина Грушевська, Осип Гермайзе, Сергій Шамрай, Катерина Лазаревські, Микола Ткаченко, Віктор Юркевич, Павло Глядківський, Сильвестр Глушко, Прокіп Нечипоренко, Марія Жуковська та інші” [11, с. 210].

На сьогодні характерними проблемами АТУ України є: надмірна подрібненість, яка гальмує розв’язання програмних завдань соціально-економічного розвитку країни; існування непередбачених Конституцією України адміністративно-територіальних одиниць – селища міського типу; існування специфічних адміністративно-територіальних утворень, на території яких розташовані декілька самостійних адміністративно-територіальних одиниць, але жителі яких не складають єдиної територіальної громади; недосконала класифікація міст за адміністративною ознакою; недостатнє забезпечення фінансово-економічної та соціальної самодостатності адміністративно-територіальних одиниць, насамперед сіл; дезінтеграція адміністративно-територіальних одиниць; існування населених пунктів, територія яких відірвана від основної (титульної) території адміністративно-територіальної одиниці (так звані анклави); невизначеність чітких меж адміністративно-територіальних одиниць та населених пунктів.

Одним із головних уроків вивчення реформ адміністративно – територіального устрою є обережне ставлення до проектів кожних змін адміністративних меж. Розробка цих проектів із історико-географічного погляду будується на:

1) аналізі історії змін адміністративно-територіального устрою за тривалий період, стійкість конкретних ділянок сучасних адміністративних кордонів, виявленні “острівків”, що прагнуть до головних центрів території, яка ніколи не мінjala свою адміністративну належність, стійкості виконання адміністративних функцій містами, природно-історичної основи адміністративного районування;

2) вивченні мереж відомчого поділу країни (військових округів, залізниць, округів з керування енергогосподарством, сукупність яких відображує реальне господарче, транспортне та соціальне ділення території;

3) порівнянні наявних схем галузевого та інтегрованого економічного, соціального та інших видів районування і розробка нової моделі районування;

4) вивченні ареалів тяжіння основних міст, насамперед трудових та інших зв'язків населення;

5) аналізі соціально-культурної забезпеченості міст різного рангу для виконання функцій адміністративних центрів у вузлових районах;

б) вирішенні комплексу соціально-географічних завдань, що містить виявлення культурно-географічних розбіжностей у країні, регіоналізму, територіальних розбіжностей в умовах та рівні життя, бар'єрності наявних адміністративних кордонів та ін.

Після проголошення 24 серпня 1991 р. Верховною Радою УРСР незалежності України, на теоретичному рівні відразу ж поставало питання необхідності обґрунтування оптимальної схеми АТУ, яка повинна якнайкраще відповідати потребам розбудови української держави і узгоджуватися з об'єктивною територіальною диференціацією соціально-економічних процесів.

Проте на практиці українська держава зіткнулась із необхідністю вирішення низки важливих політичних, економічних, соціальних, етнічних та інших проблем. Гостра економічна криза 90-тих років минулого століття і необхідність якнайшвидшої розбудови інституційної системи держави, а також проблеми, породжені фактичним формуванням в державі олігархічно-кланової системи влади, відстрочили вирішення питання запровадження нового АТУ.

1997 року Верховною Радою України був прийнятий закон "Про адміністративно-територіальний устрій України", що мав вирішити певні протиріччя і проблеми, однак Президент України наклав на нього вето.

1998 року була схвалена Концепція адміністративної реформи, важливою складовою якої мала стати адміністративно-територіальна реформа (АТР). Здійснення деяких заходів щодо АТР розпочалось у 2000 р. Метою такого реформування було проголошено "поліпшення управління територіями", а також створення фінансової рівноправності між регіонами. Проте впродовж наступних чотирьох років не було розроблено (принаймні не було представлено на розгляд суспільства) ані засад реформи АТУ, ані конкретних проектів. Спочатку набула поширення ідея щодо укрупнення регіонів. Потім вирішили здійснювати територіальні перетворення не вище рівня району. Натомість був розроблений проект Концепції удосконалення системи адміністративно-територіального устрою, який не передбачав кардинальних змін в АТУ, а мав на меті вдосконалення його системи. Тобто, через чотири роки стала очевидною відсутність концептуального підходу до розв'язання даної проблеми. Замість реформи було

запропоновано провести косметичний ремонт територіального устрою [14, с. 24].

Підготовці засад реформи АТУ не сприяла й інституційна неузгодженість в цьому питанні, адже підготовкою реформи АТУ займалися тимчасові комісії або робочі групи, що діяли не на постійній основі. Зокрема, з питань адміністративно-територіального устрою були створені: Комісія з питань адміністративно-територіального устрою (Указ Президента України від 08.08.2000 р. № 966), Міжвідомча робоча група з підготовки проекту Концепції удосконалення системи адміністративно-територіального устрою України (розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.08.02 № 478-р), Міжвідомча рада з підготовки проекту Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України» (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.02 р. № 703).

2005 р. після зміни політичного керівництва держави питання реформи АТУ було поставлено на порядок денний діяльності нового Уряду. Дорученням Прем'єр-міністра України від 14 лютого 2005 р. була створена робоча група з адміністративно-територіальної реформи, відповідний напрям діяльності очолив віце-прем'єр-міністр Р. Безсмертний. План заходів щодо виконання у 2005 році Програми діяльності Кабінету Міністрів України “Назустріч людям” містив перелік конкретних заходів по вирішенню питання адміністративно-територіальної реформи. Зазначеною робочою групою був запропонований проект реформування АТУ, який доволі широко обговорювався громадськістю. Проте з відставкою Уряду в серпні 2005 р. активна діяльність щодо реформи АТУ на рівні центральних органів виконавчої влади фактично припинилася.

Указом Президента України від 26 квітня 2005 р. було створено Національну раду з питань місцевого самоврядування і регіонального розвитку. Завданням цього органу глава держави визначив формування ефективної системи управління і координації всього комплексу реформ управління: адміністративної, територіальної, бюджетної. Однак фактично цей інституційний орган не здійснив практичних заходів з вирішення питання реформування АТУ.

2006 р. Указом Президента від 3 травня № 340/2006 зазначену Національну раду було перейменовано в “Національну раду з питань державного управління та місцевого самоврядування” та затверджено Положення про Національну раду. Серед її основних завдань зазначено розроблення та внесення пропозицій щодо “комплексного проведення адміністративної реформи, зокрема, реформування системи органів виконавчої влади, державної служби, служби в органах місцевого самоврядування, адміністративно-територіальної реформи та реформи місцевого самоврядування”.

21 липня 2006 р. Постановою Кабінету Міністрів було затверджено Державну стратегію регіонального розвитку на період до 2015 року. Реалізація цієї Стратегії передбачає проведення у 2009 – 2015 рр. адміністративно-територіальної, бюджетної та податкової реформи з метою зміцнення фінансово-економічної основи територіальних громад.

Слід зазначити, що в результаті революційних подій 2004 року деякими політичними силами була реанімована ідея макрорегіоналізації України й на її основі переходу до федеративного державного устрою. Це відбувалось як на теоретичному рівні (наприклад, концептуальні обґрунтування В. Тихонова), так і на практичному рівні. Зокрема, йдеться про події 2004 р. у Сєвєродонецьку, збір підписів громадян у Донецьку за проведення референдуму щодо федералізації (2005 р.), збір підписів за референдум про незалежність Донбасу (2006 р.). На думку народного депутата В. Колесніченка та правозахисника Р. Бортника, “федеративний устрій враховує існуючу господарську, географічну, етнічну, мовну, конфесійну специфіку регіонів України. Надання історичним землям України певного обсягу функцій, необхідних для розв'язання специфічних регіональних проблем, по-перше, забезпечить розвиток, як самих регіонів, так і держави в цілому, відкриє простір інтеграційним процесам в Україні. По-друге, дозволить знайти оптимальну модель державного устрою України, яка поєднує переваги єдиної держави з самостійністю регіонів. І, по-третє, забезпечить єдність, соборність України, покладе кінець сепаратистським, іредентистським настроям” [3].

На сьогодні фактично єдиним системним проектом реформи АТУ, у якому розкриті як концептуальні засади реформи, так і деякі питання її практичної реалізації, і таким, що викладений у формі закону України, є проект, розроблений робочою групою під керівництвом Р. Безсмертного. Під час роботи групою було розроблено декілька обґрунтованих пропозицій щодо реформування АТУ. Одна з них – трирівнева: вісім регіонів, від 250 до 500 районів і 4 тисячі громад. Інша – дворівнева – передбачає створення близько 70 регіонів і 5 тисяч громад, вона ґрунтується на системі комунікацій до центру області.

Третій підхід покладено в основу проекту Закону України “Про територіальний устрій України”. Цей законопроект пройшов досить широке публічне обговорення із залученням фахівців і громадськості. Кількість та склад нових адміністративно-територіальних одиниць мають визначатися передусім, такими пріоритетними стратегічними цілями соціальної політики, як рівнодоступність усіх громадян до ресурсів розвитку людського потенціалу, враховуючи комплекс соціально-культурних закладів з надання різноманітних послуг.

Законопроектом пропонується встановити трирівневу систему АТУ: регіони (міста-регіони) – райони (міста-райони) – громади. Базовою ланкою

АТУ визначено громаду. Запропоновано також кількісні параметри нових адміністративно-територіальних одиниць: для громад, як правило, не менше 5 тисяч жителів, для району – не менше 70 тисяч, для регіону – не менше 750 тисяч. Визначено також критерії віднесення населених пунктів до окремих категорій – село, містечко, місто, порядок утворення та ліквідації адміністративно-територіальних одиниць, установлення їхніх меж, перейменування тощо. Принципово важливим положенням законопроекту є те, що територіальну реформу пропонується здійснювати за принципом “знизу догори”, розпочинаючись із формування громад [8].

Основною науково-дослідною установою, яка протягом останніх десяти років працює над виробленням корисної для країни моделі адміністративно-територіальної реформи в Україні, є Інститут трансформації суспільства під керівництвом О.Соскіна. Поєднання зусиль науковців різних галузей має дати науково обґрунтовану систему АТУ, яка одночасно продовжувала б історичні традиції української державності та враховувала передовий досвід інших країн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність. Видання друге, виправлене і доповнене / За заг. редакцією В. Г. Яцуби – К., 2002. – 270 с.
2. Андрощук О.В. Адміністративно-територіальні зміни в УРСР: плани, втілення, наслідки (друга половина 40-х – 60-ті роки ХХ ст.). – К., 2004.
3. Бортник Р., Колесніченко В. Федеративна Україна: безальтернативна альтернатива розвитку української держави// <http://bortnik.from-ua.com/379227.html>
4. Верменич Я. В. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2008. – 160 с.
5. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х ч. – К.: Інститут історії України, 2009. – Ч. 1. – 364 с.
6. Верменич Я. Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20 – 30-х рр.: прорахунки й уроки// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 10. – К., 2003. – С.82 – 92.
7. Вовканич С. Й., Цапок С. О., Кравців В. С., Щеглюк С. Д. Історія формування адміністративно-територіального устрою України// Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою / За ред. Л. Т. Шевчук. – Львів, 2007.
8. Губань Р. Історія становлення сучасного адміністративно-територіального устрою України // Юридичний журнал. – 2009. – № 3.
9. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – початок ХХ ст.)// Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – Вип. VI. – К., 2003. – С.105 – 124.
10. Карпінський Ю. Аналіз проблем сучасного стану адміністративно-територіального устрою України// <http://www.adm.dp.gov.ua>
11. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія //Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – Вип.1. – К., 2007. – С. 205 – 220.

12. Новик В.П. Поняття адміністративно-територіального устрою в Україні// Теоретичні та прикладні питання державотворення. – 2008. – № 2. <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2008-2/08nvptuu.htm/08nvptuu.htm>

13. Скуратович Ірина Миколаївна. Адміністративно-територіальний устрій України в 1920 – 1930-х рр. і його впливи на організацію державного управління: історико-правове дослідження : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005.

14. Слабенко-Ванжула В. Історичне підгрунття адміністративно-територіального поділу в Україні// Актуальні проблеми державного управління. Збірник наук.праць Одеського регіонального інституту державного управління. – Одеса, 2009. – № 2. – С.22 – 25.

15. Ткачук П. Адміністративно-територіальний устрій України: досвід і уроки // Місцеве самоврядування. – 1998. – № 5–7(14). – С.141 - 151.

16. Шабельников В. І. Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1917–1940. Монографія. – Донецьк: Вид-во Донецького національного ун-ту, 2006. – 108 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вівсяна Інна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми суспільно-політичної історії та історико-географічні питання розвитку українського народу.

КАДРОВА ПОЛІТИКА В ПОШТОВІЙ ГАЛУЗІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Наталія ГАЛИЧ (м. Городище)

На основі джерельних матеріалів та сучасних досліджень у статті аналізується кадрова політика в поштової галузі Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ століття. Характеризуються права і обов'язки працівників поштових установ, розглядаються зміни в нормативно-законодавчій базі щодо прийому на роботу та організації праці працівників пошти. Окрема увага приділяється особливостям праці в поштових установах жінок.

Ключові слова: кадрова політика, поштовий зв'язок, поштово-телеграфні установи.

The staffs policy in the post branch of the Russian empire in the XIX – the beginning of the XX century is analysis on the basis of source materials and modern investigations. The article characterizes the rights and duties of the post-office workers, examines the changes in the normative-legal basis and admission to work and organization of post-office workers job. The special attention is spare to the peculiarities of work post-women's work.

Key words: personnel policy, postal service, post-and-telegraph organization.

Регулярний і загальнодоступний поштовий зв'язок в Україні почав формуватися в ХІХ столітті, коли з розвитком продуктивних сил та гуманітарної сфери все нагальнішою ставала потреба в забезпеченні надійного засобу адресної доставки різних видів поштової кореспонденції. Саме в ХІХ – на початку ХХ століття в Україні формується мережа

поштових установ, які разом з іншими засобами зв'язку забезпечують обмін інформацією між населеними пунктами та із закордонними адресатами. Водночас із розширенням мережі поштових установ надзвичайно гостро постала кадрова проблема.

Проблема становлення й розвитку поштового зв'язку в Україні в сучасній історіографії недостатньо досліджена. Основні етапи становлення й розвитку поштової галузі на території України розкрили у своїх працях В. Мухін, В. Мороз, П. Дюков [2]. На увагу заслуговує праця І. Озерова [3], яка містить порівняльний аналіз розвитку пошти в Росії протягом кінця XIX – початку XX століття зі станом поштової справи в європейських країнах та США. Проте питання добору кадрів у поштовій галузі розглядаються поверхово, у загальному контексті. Виняток становить праця В. Бізіної [1], у якій досить ґрунтовно розкриті основні вимоги до підбору кадрів та умов праці поштових працівників. З огляду на зазначене окреслена проблема все ж недостатньо вивчена у вітчизняній історичній науці. Джерельною базою дослідження стали матеріали періодичної преси: “Поштово-телеграфного журналу” і “Поштово-телеграфного вісника” та архівні документи.

Реформи поштового управління 1797 – 1800 рр. визначили 1799 р. штати поштових установ і структуру поштового відомства. Губернські й повітові контори залежно від прибутковості розділялися на 7 класів. Поштові установи з невеликим обсягом роботи отримували статус відділень. Усі штатні працівники, у тому числі ямщики та листоноші, перебували як на військовій службі. Посада поштового службовця передавалася з покоління в покоління, сторонні до цієї справи не допускались.

Вагомі зміни в структурі поштових установ відбулися згідно з указом Сенату від 22 жовтня 1830 р., за яким з 1 січня 1831 р. ліквідовувалися губернські поштамти (крім Московського і Санкт-Петербурзького) і замість них створювалися губернські поштові контори, що поділялися на 3 класи. Поштові установи України згідно з “Положенням про нове улаштування поштової частини” зараховувалися до 4-ого, 5-ого та 6-ого загальноросійських поштових округів, а поштові контори в містах, залежно від обсягів та інтенсивності здійснюваних операцій, належали до того чи іншого класу. Повітові поштові контори поділялися на 4 класи й підпорядковувалися губернським конторам.

Для контролю за діяльністю поштових установ було організовано 11 поштових округів під керівництвом пошт-інспекторів. До штату поштового округу входили пошт-інспектор, його помічник та діловод. Пошт-інспектори були зобов'язані двічі на рік відвідувати закріплені за ними поштові установи, контролювати їх роботу, перевіряти утримання

поштових станцій, організацію перевезення пошти. Звіт про результати перевірки подавався Поштовому департаменту.

Залежно від класу поштових контор визначалися їхні штати. Наприклад, до штату губернської контори 2 класу входили поштмейстер, його помічник, контролер або бухгалтер, діловод, унтер-офіцер, трое старших і два молодших сортувальники, 10 листонош і два сторожі. Разом 23 особи [1, с. 19]. Залежної від класу визначалися й штати поштових контор. Уявлення про це подаються в таблиці 1.

Таблиця 1

Штатний розпис поштових контор у ХІХ ст.

	Класи			
	1	2	3	4
Поштмейстер	1	1	1	1
Помічник	1	1	1	
Сортувальник	1			
Листоноша	5	4	3	2
Разом	8	6	5	3

Поштові чиновники, за винятком сортувальників, листонош, станційних наглядачів, канцеляристів, призначались і звільнялись Поштовим департаментом. У прикордонних конторах поштмейстер і його помічники повинні були володіти іноземними мовами [1, с. 19]. З 22 квітня 1889 р. встановлювалася доплата поштовим чиновникам за володіння англійською мовою при виконанні службових обов'язків.

У штатах губернських і прикордонних контор визначалася посада “унтер-офіцер”. Згідно з “Инструкцией унтер-офицерам почтальонской команды Киевской почтовой конторы” за 1908 рік унтер-офіцер мав такі обов'язки:

- завідував особовим складом листонош, які супроводжували пошту, та охороною;

- контролював процес доставки пошти, вилучення листів з поштових ящиків, був присутнім при пакуванні та відкритті речей і тюків, відправленні поштової кореспонденції;

- видавав листоношам нагрудні сумки, зброю (шаблі, револьвери, патрони та комплектувальники до них);

- забезпечував господарськими й канцелярськими товарами, стежив за придатністю майна, у тому числі вагів, штемпелів. До поштового майна

належали розносні сумки з шийними ременями для звичайної кореспонденції та для телеграм – з поясами; нагрудні – для супроводжувальників пошту; сумки з білої шкіри невеликого розміру – для пересилки грошей у казначейства й „керівні” контори; шкіряні мішки.

- забезпечував прибирання та опалення приміщень [1, с. 20].

У 1852 – 1853 рр. змінилася система управління поштою: ліквідовувались округи, а замість них створювалися управління поштою в губерніях.

1857 р. був прийнятий Поштовий Статуту – збірник поштових постанов Російської імперії. Ним визначалося, що на посаду повітового поштмейстера призначались чиновники з числа поштових працівників, які відповідали вимогам „благодійності та професіоналізму” [4, с. 10]. Станційні наглядачі користувалися правами чиновників 14 класу й носили поштовий мундир і шпагу.

1867 р. посада губернських поштмейстерів скасовувалася, губернські поштові контори очолили управляючі поштою в губерніях [1, с. 39].

З 1869 р. поштові відділення почали створюватися при залізничних станціях. Штат Управління відділів перевезення пошти (на території України функціонували 3 відділи: 3-й, 4-й, 5-й) складався з начальника, помічника, діловода, переписувача, сторожа, а також запасних чиновників і листонош [1, с. 30].

З 1889 р. працівників пошти й телеграфу почали називати поштово-телеграфними чиновниками.

Високими були вимоги до підбору працівників поштових установ. Так, у документі, що надійшов під грифом “Конфіденційно” начальникам поштово-телеграфних контор у жовтні 1894 р., зазначалося, що вносити на розгляд кандидатуру для прийому на роботу в підвідомчі установи вони можуть за умови, що рекомендовані ними працівники „известны с хорошей стороны, вполне испытаны, честны, трудолюбивы, хорошего поведения, способны к труду и знают службу”. Відомчим циркуляром приписувалося, щоб начальник установи особисто переконався, “какого телосложения желающий поступить на службу, достаточно ли он развит физически и умственно, не одержим ли какими-либо физическими пороками или недостатками” [7, с. 13 – 15].

Як свідчать архівні дані, така практика перевірки майбутніх працівників була загальноприйнятою. У Державному архіві Черкаської області (далі – ДАЧО) зберігається лист, направлений у жовтні 1907 р. начальником Шполянської поштово-телеграфної контори Топчинським поліцейському наглядачу містечка Шполи, у якому він просить дати “негласным путем справку о жителе м. Шполы Григории Кирилловиче Петрушевском, о нравственных его качествах и вообще не замечен ли он в чем-либо предрассудительном”. Особлива увага зверталася на необхідність

перевірки моральних якостей та благонадійності кандидата на посаду [6, с. 58].

Пройшовши складну процедуру оформлення на роботу в поштову установу, новопризначений працівник пошти й надалі перебував під суворим відомчим контролем. Не віддав честь комусь з вищих за посадою чиновників чи ще в чомусь виявив свою незібраність – йшла скарга начальнику контори. Велика увага приділялась й особистому життю працівника. Якщо поштовий службовець мав намір одружитися, то він повинен був подати рапорт своєму начальнику, зазначивши в ньому, хто наречена і з якого вона стану (дворян, міщан).

При прийомі на службу бралася розписка про те, що працівник буде 20 років служити в поштовому відомстві. Якщо протягом цього строку в нього з'являлися діти, то вони в майбутньому отримували право працювати в поштової галузі (при наявності відповідних здібностей) [4, с. 10].

Жорсткий відбір і суворий контроль за професіоналізмом роботи підібраних кадрів давав змогу поштовим чиновникам своєчасно реагувати на недоліки в роботі. Так, наказом Головного управління пошт і телеграфів від 13 вересня 1903 р. № 63 за несвоєчасну видачу замовного листа в Миколаївській конторі чиновнику Альбертаці було запропоновано протягом 3-х днів подати заяву на звільнення, виходячи з вагомості його вчинку [1, с. 41].

1912 р. було видано Статут поштово-телеграфного відомства, у якому визначалася його нова структура. Контори поділялися на 6 класів. До штату контор входили начальник, помічник, поштово-телеграфні чиновники шести розрядів, механік, наглядач, листоноші. Статутом підтверджувалося Положення 1884 року про те, що діти працівників поштово-телеграфних установ приймалися на роботу насамперед. Зазначалося, що на службу могли приймати жінок віком від 18 років, які отримали свідоцтво про 4-річний курс навчання жіночої гімназії або інших відповідних навчальних закладів чи які склали екзамен за курс відповідних навчальних закладів.

Уперше жінки почали працювати в телеграфних установах, розміщених на території Фінляндії, 1864 року. Використовувати працю жінок царський уряд змусив той факт, що вона оплачувалась удвічі менше. На роботу в телеграфні установи брали вдів та неодружених жінок віком від 18 до 25 років, які відзначалися високоморальними якостями [1, с. 40]. З одружених до роботи допускалися лише дружини поштово-телеграфних чиновників при умові, що в разі хвороби чоловіки будуть виконувати їхні посадові обов'язки.

1870 року жінок-телеграфісток допустили до роботи й у поштових установах. Повністю жінки почали працювати на пошті тільки після об'єднання пошти й телеграфу 1884 року.

У березні 1904 р. було видано постанову „Про заміщення жінками різних посад у поштово-телеграфному відомстві”. Міністерством внутрішніх справ була затверджена інструкція „Про службу жінок у поштово-телеграфному відомстві”, згідно з якою на роботу приймалися жінки віком від 18 до 35 років; старші 35 років приймалися на роботу з дозволу начальника Головного управління пошт і телеграфів. До прийому на роботу подавалися свідоцтво про проходження курсу навчання 4-річної жіночої гімназії чи відповідних навчальних закладів. Перевага надавалася незаміжнім жінкам та бездітним вдовам. Незаміжні жінки молодші 21 року повинні надати довідку про згоду батьків або опікунів. Заміжні жінки приймалися на роботу за згодою чоловіка.

Однією з умов був випробний строк без отримання заробітної плати. На роботи з доставки газет і посилок, супроводу пошти, роз'їзними чиновниками жінки не допускалися. Для обслуговування телефонних комутаторів призначалися тільки жінки.

Жінки приймалися на роботу як вільнонаймані працівники з присвоєнням 6 розряду поштово-телеграфного чиновника. Тільки через 3 роки вони зараховувалися на державну службу з присвоєнням 5 чи 4 розряду. Жінки-чиновники 5 розряду могли отримати посаду начальника поштових чи, при умові вільного володіння іноземною мовою й телеграфною справою – поштово-телеграфних відділень. При переведенні на державну службу жінки, як і чоловіки, складали присягу. На роботу жінки повинні були приходити в закритій сукні темного кольору. Декретна відпустка надавалася строком не більше 1 місяця.

У 1909 – 1910 рр. Інструкція про роботу жінок була дещо змінена. На роботу приймалися тільки дружини поштово-телеграфних чиновників. При призначенні на роботу жінку попереджували, що після одруження навіть з поштово-телеграфним чиновником вона буде звільнена.

1903 р. було затверджено новий формений одяг для цивільних чиновників відомства Міністра внутрішніх справ і змінена форма листонош, розсильних й охоронців поштово-телеграфних установ.

Поштові працівники отримували мізерну зарплату. Робочий день становив 16, інколи 18 годин. Регулярних вихідних днів не було. За помилки в роботі працівники виходили на штрафні чергування.

1915 року уряд Російської імперії звернув увагу на розвиток структури поштової мережі у сільській місцевості. 23 жовтня 1915 р. спеціальним царським указом було вирішено відкрити 4971 поштове відділення з ощадними касами при них. Штат таких відділень складався з начальника, одного чиновника 6 розряду, листоноші й охоронця. Утримання начальника й листоноші та видатки з поштових перевезень брало на себе державне казначейство; зарплата чиновника й охоронця, оренда приміщення, видатки на господарські потреби – за рахунок коштів державних ощадних кас.

Таким чином, протягом ХІХ – початку ХХ століття на території України в цілому була сформована мережа поштових установ. Залежно від обсягів виконуваних операцій, установи державної пошти в той час мали різний статус і відповідні штати працівників. До працівників поштових, а згодом поштово-телеграфних установ, висувалися надзвичайно високі вимоги. Перебуваючи на державній службі в підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ, вони повинні мати відповідну освіту, бути дисциплінованими, благонадійними, володіти високими моральними якостями, чітко виконувати всі приписи та постанови. Особливі вимоги висувалися до жінок, які почали працювати в поштовому відомстві з 1864 р. Високі вимоги до підбору кадрів стали одним із важливих чинників удосконалення системи поштового зв'язку на території України в ХІХ столітті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бизина В. Г. Из истории украинской почты / Валентина Бизина. – К., 2002. – 95 с.
2. Від гінця до Інтернету: нариси з історії української пошти / [Мухін В. Г., Мороз В. М., Дюков П. А. та ін.]; під ред. В. Г. Мухіна. – К., 2002. – 328 с.
3. Озеров И. Почта в России и за границей / Иван Озеров. – С.-Петербург, 1903. – 30 с.
4. Яворский Н. Д. Проект организации почтового дела в России // Почтово-телеграфный вестник. – 1913. – № 15. – С. 3 – 17.
5. Яворский Н. Д. Проект организации почтового дела в России // Почтово-телеграфный вестник. – 1913. – № 16. – С. 5 – 18.
6. Тальновская почтово-телеграфная контора Киевской губернии. Циркуляры начальника округа о работе почтово-телеграфных контор. 1898 рік. – Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 894. – Оп. 1. – Од. зб. 2.
7. Шполянская почтово-телеграфная контора Киевского почтово-телеграфного округа. Секретные циркуляры начальника округа. 1907 рік. – ДАЧО. – Ф. 889. – Оп. 1. – Од. зб. 5.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Галич Наталія Василівна – викладач історії Городищенського коледжу Уманського державного аграрного університету, спеціаліст вищої категорії.

Наукові інтереси: історія поштового зв'язку в Україні у ХІХ – на початку ХХ століття.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ В ЧАСИ ХРУЩОВСЬКОЇ “ВІДЛИГИ”

Віктор ГРІНЧЕНКО, Віталій ГРІНЧЕНКО (м. Кіровоград)

У статті розглядаються деякі ключові процеси розвитку мистецького життя України в різних його галузях – літературі, театрі, кінематографії, музиці, архітектурі, образотворчому мистецтві – у добу Хрущова.

Ключові слова: літературне і сценічне новаторство, “поетична хвиля” в кінематографії та образотворчому мистецтві, “пісенна епоха”, боротьба з “надмірностями”, шевченківська тема, лібералізація.

This article discusses some of the key processes of artistic life in Ukraine in its various fields – literature, theater, film, music, architecture, art – in the era of Khrushchev.

Key words: literary and stage innovation, “poetic wave” in the cinema and fine art, “song epoch”, fight against “surpluses”, Shevchenko theme, liberalization.

Культурні процеси в новітній історії України постійно перебувають у сфері наукових інтересів. Зокрема, вагоме місце належить періоду хрущовської “відлиги”, що стала для українського народу часом певного національно-культурного пробудження після жорстоких часів сталінщини, можливістю для відновлення придушеного й спотвореного культурного потенціалу.

Особливу увагу проблемам перетворень в культурній сфері України в цей період приділено в працях опублікованих в останні два десятиліття. У них фігурує прагнення до плюралізму думок й оцінок культурних явищ. Найбільш фундаментально і комплексно часи “відлиги” в Україні досліджували В. Баран [1–3], В. Даниленко [2], С. Кульчицький [11], В. Литвин [13] та ін.

Важливу роль відіграють і дослідження, присвячені окремим галузям культури, що містять у собі й означений період, зокрема, праці К. Мельника [14], В. Красицької [9], С. Безклубенка [4] та ряд інших.

Широта охопленої проблематики, складність і неоднозначність оцінок процесів у культурній сфері України цього періоду залишає певні можливості для продовження різнопланового висвітлення комплексу питань розвитку різних сфер культурного й, зокрема, мистецького життя України в цей час.

У пропонованій статті автори зосереджують свою увагу на висвітленні комплексу деяких ключових тенденцій розвитку в різних галузях мистецького життя України в добу хрущовської “відлиги”, що стала досить вагомою віхою в духовному зростанні українського народу.

Друга половина 50-х рр. стала поворотним пунктом у новітній історії української літератури, кіно, живопису, інших видів мистецтва. Долаючи сталінські ідеологічні перепони, митці поверталися до осмислення й розкриття загальнолюдських цінностей та ідеалів, до реальної людини з її

багатогранними запитами. Можливість мати власну думку сприяла духовному розкріпаченню.

Послаблення тиску з боку політичного режиму призвело до загальних позитивних зрушень у літературному житті України. Це час виникнення нових позитивних тенденцій у літературному процесі, піднесення загального ідейно-художнього, інтелектуально-філософського рівня в літературі, час творчого оновлення письменників старшого покоління, а також роки приходу нової молодого хвилі в поезію, прозу та художню критику.

Початок 1960-х рр. став особливим для української літератури. На хвилі лібералізації в Україні виявили себе молоді літературні сили. Засудження культу особи Сталіна, спроби демократизації суспільства породили сподівання національно свідомої творчої інтелігенції на українське відродження подібне до “українського ренесансу” 1920-х рр. У хрущовську добу реабілітовано ряд письменників “розстріляного українського відродження”, вийшли друком їхні твори. Переважна більшість з них вирізнялася за своєю естетичною цінністю порівняно з тим, що писали тоді найвідоміші письменники. Цього не могли не помітити талановиті початківці в літературі, які стали орієнтуватися не на сучасних їм класиків соцреалізму, а на кращі зразки реабілітованої літератури.

Євген Сверстюк, один із яскравих представників цього покоління, так характеризував світоглядний переворот у роки “відлиги”: “Стривожені війною, гартовані злиднями, оглушені тотальною ідеологією, люди раптом прокинулися від падіння страшного ідола і кинулися до пробоїни в стіні, де він упав. Цілі ідеологічні загопи було кинуте на заліплення пробоїни. Однак одиниці кинулись її розширювати. З цього почалися шістдесятники... – ті, яким засвітилась істина ... через пробоїну проник дух свободи, дух бунту, дух непокори. Саме цей дух був духом часу” [6].

Обличчя цього часу в українській літературі творили ті, кого пізніше назвали шістдесятниками, – Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Драч, Григор Тютюнник, Дмитро Павличко, Володимир Підпалый, Віталій Коротич; Борис Олійник, Євген Гуцало, Віктор Близнець, Валерій Шевчук, Микола Вінграновський, Володимир Дрозд та ін. Вони ознаменували нову хвилю в українській літературі, визначили обличчя молодого літературного покоління.

Літературне новаторство шістдесятництва виростало з національних і світових традицій, плідне засвоєння яких стало можливим завдяки відносній культурній відкритості в часи “відлиги”. Можна умовно виділити три культурні джерела літературного шістдесятництва. Перше – потужна течія новітньої зарубіжної культури (раніше малодоступна). Друге культурне джерело – твори реабілітованих українських письменників, представників “розстріляного відродження”. Третім культурним джерелом

шістдесятництва була народна творчість, давня українська міфологія, твори народних художників тощо [6].

Сприймавши ці джерела та переплавивши у своїй уяві найрізноманітніші художні явища, шістдесятники дали українській літературі нове, оригінальне, різнопланове мистецтво. Комусь були ближчі модерністичні експерименти в літературі, а хтось свідомо залишався в межах традиційної літератури.

Нові літературні імена швидко закріплювалися в пам'яті читача, оскільки часто потрапляли під обстріл партійної критики. Навколо поетів з'являлися свої численні прихильники й кожної нової такої публікації чекали більше, ніж запуску ракети. Так, Іван Дзюба знайшов цитати з Маркса й Леніна, які звучали викривально. Іван Світличний вивів соцреалізм на загальнолюдський простір і демонтував теорію партійної літератури. Микола Вінграновський тривожно говорив про свій народ. Василь Симоненко заговорив з Україною в тоні недозволеної щирості й відвертості. Ліна Костенко виступала з віршами такого звучання, наче вся радянська поезія до неї була несуттєвою. Євген Гуцало естетично животворив образи за межами "соціальної дійсності", а Володимир Дрозд відкривав цю соціальну дійсність із недозволеного боку [див. 6].

Сьогодні літературознавці одноставно визначають гуманістичний пафос і посилення особистісного начала як головні ознаки літератури 1960-х рр. Тобто в літературу прийшла "жива людина". Вона розкуто мислила, високо цінувала красу, спроможна була розкрити свої переживання в літературному слові, насамперед поетичному. З різних публікацій можна скласти досить ґрунтовне уявлення про риси притаманні ранній літературній творчості українських шістдесятників у хрущовську добу [див. 6; 16 та ін.]. Серед них: вибір долі, естетичне й моральне самовизначення, загострений драматизм світовідчуття, комплекс переживань, пов'язаних із долею всього українського в Україні (мови, національного самоусвідомлення, гордості й гідності).

На початку 1960-х рр. у кращих зразках радянської поезії (і, зокрема, у поезії українських шістдесятників) виявились характерні смислові доміанти: 1) Футурофілія (захоплення майбутнім). Сучасність сприймалась як пролог до майбутнього, а життя – як грандіозна будова. "Світле майбутнє" малювалося як близька перспектива. Частина шістдесятників переймалася щирими мріями про майбутнє. 2) Людиноцентризм, ідея самоцінності людського "Я". Так, у Ліни Костенко відчуваються сподівання на початок "епохи гуманізму". Вона відзначає, що дужим є той народ, який складається не з гвинтиків, а з яскравих і самодостатніх одиниць. Пересічна "маленька людина" возвеличувалась. Іван Драч писав про "Ван-Гогів у спідницях" і "Кричевських з порепаними ногами".

3) Космізм. Поетичній творчості притаманне відчуття велетенських історичних дистанцій, космічних вимірів того дійства, в епіцентрі якого перебуває герой. Використовується відповідна лексика: епоха, людство, планета, сонце, світ тощо. Відчувається захоплення першими космічними польотами. 4) Акцент на національній гармонії. Так, героям Ліни Костенко майбутнє уявляється вільним від усякої національної несправедливості: “Я люблю всі нації. Я ненавиджу тільки одну націю – профанацію. Ми не візьмемо її в комунізм. Хай вона відійде вбік” [див. 16].

Таким чином, у літературній творчості шістдесятників йшлося, власне, про ідеали комуністичні, ленінські (у їхній ідеалістичній інтерпретації), про те, що пізніше буде названо “соціалізмом із людським обличчям”. Саме він був для них метою і зразком. Далеко не всі шістдесятники ставили під сумнів наявний суспільний лад, сподівалися на його реальне поліпшення. У цілому літературне новаторство шістдесятництва виросло з потужних національних і світових традицій, плідне засвоєння яких стало можливим завдяки відносній культурній відкритості в часи “відлиги”.

Хрущовський період – досить значущий у розвитку української радянської театральної культури. У цей час, відроджуючи колишні здобутки й створюючи нові ідейно-художні цінності у різних видах і жанрах сценічного мистецтва, митці прагнули розробляти актуальну проблематику, шукали свіжі режисерські й акторські трактування вітчизняної та зарубіжної класики. Розвінчання культу особи сприяло виявленню творчих сил майстрів драматургії і театру, активізації художніх шукань і появі нових мистецьких досягнень.

На початку 1950-х рр. усе можливе робилося для послаблення зв’язків українського театру з національною культурною традицією або ж обмеження її впливу через однобічно соціальну інтерпретацію драматургії Т. Шевченка, І. Франка, І. Карпенка-Карого та ін. В цей час з’являються і нові драматичні твори, які поповнюють театральну шевченкіану (“Пророк” І. Кочерги, “Петербурзька осінь” О. Ільченка), утілюють образи Лесі Українки (“Червоні троянди” Л. Смілянського), М. Лисенка (“Творець пісні” Ю. Мокрієва) та ін. Втім і ці п’єси були позначені присмаком “соціального замовлення”.

Творчий рівень українського театру тоді рятували новаторські сценічні інтерпретації відомих творів української класики. Зокрема, своєрідним інтерпретатором повісті І. Франка “Борислав сміється” виявив себе головний режисер Львівського театру ім. М. Заньковецької учень Леся Курбаса – Борис Тягну. Саме в 1950-ті роки багатогранно розкрився його талант. Діяльність цього митця відіграла вирішальну роль у формуванні акторських обдарувань львівського колективу, у визначенні його творчого обличчя. Рішучість характеру дозволила Б. Тягну прийняти у свій театральний колектив підданих раніше репресіям акторів – О. Гринька,

Б. Міруса, Б. Коха [5]. Б. Тягну належить одна з кращих в українському театрі інтерпретацій шекспірівського “Гамлета”. “Дискусійною” щодо неї виявилася постановка “Гамлета” на Наддніпрянщині, у Харкові, здійснена Б. Нордом, з Я. Гелясом у головній ролі.

Знаменною в українському театральному мистецтві стала сценічна інтерпретація “Короля Ліра” В. Шекспіра в Київському театрі ім. І. Франка, здійснена в 1950-х рр. режисером В. Оглобліним. Заперечуючи усталені традиції, режисер прагнув сценографічно втілити менталітет влади як такої. З цієї роботи починається новий етап у розвитку української сценографії, заснований на плідному використанні ідей авангарду 1920-х рр. [9, с. 132].

Повернення до витоків авангардних шукань ХХ ст. в українському театрі почалося з відновлення визначних імен 1920-х рр., насамперед, репресованих режисера Леся Курбаса й драматурга Миколи Куліша. Вечори пам’яті, присвячені цим діячам, сприймалися не просто як культурно-мистецькі акції, а перетворювалися на події суспільно-політичного життя.

Однак прагнення повернути на сцену шедеври режисури 1920-х рр. театральні колективи сприймали неоднозначно. І деякі постановки показали, що сума художніх засобів і прийомів, механічно перенесена з однієї епохи в іншу, виглядає досить старомодною. Відчувався брак нових ідей, особливо режисерських. Саме режисура стала «вузьким місцем» подальшого розвитку українського театру. Це було пов’язано із зміною поколінь. У 1960-і рр. пішли з театрів майстри української режисури старшого та частково середнього покоління – М. Крушельницький, Г. Юра, В. Василько, В. Харченко, Б. Тягну, В. Крайниченко, І. Кобринський, Б. Балабан, Б. Норд, та ін., які відіграли визначну роль у розвитку національної сценічної культури. На жаль, майже жоден із цих митців не виховав послідовників, що загальмувало поступ нового режисерського покоління [9, с. 140]. І все ж деяке пожвавлення в національно-культурному житті привело до зростання інтересу до театрального мистецтва: за 1958–1965 рр. кількість глядачів у театрах України зросла з 14,3 млн. до 15,5 млн. осіб на рік [7, с. 373].

Певна критика в хрущовську добу “закритого” суспільства, “культу особи” й прямо пов’язане з цим переосмислення історії привнесли нову тему в тогочасне театральне мистецтво. Суть її полягала в тому, що не важливо, у якому таборі мешкає особа (соціалістичному чи капіталістичному). Вона все ж залишається людиною ХХ століття і в духовній сфері вимагає спілкування мовою мистецтва, виробленою на передових рубежах культури цього сторіччя.

У кінематографі України часів хрущовського “великого десятиліття” (як називали цей період його ідеологічні прислужники), нові “віяння” позначилися досить різноманітно: піднесення кіновиробництва, розширення його тематики, збагачення художніх виражальних засобів, а головне – хай і

незначне – але все таки ідейно-художнє зрушення з мертвої догматичної точки.

Поволі виходило з кризи виробництво кінокартин. Так, якщо у 1945 р. українські кіностудії випустили 4 фільми, 1947 р. – 2, 1948 р. – 1, 1950 р. – 2, 1951 р. – 1, 1952 р. – 4, 1953 р. – 6, то загалом з 1954 по 1963 рр. – понад 160 картин, тобто більше ніж по 15 кінострічок щорічно [4, с. 115].

Різноманітнішою стає і жанрова спрямованість українського кіно. Були здійснені екранізації української літературної класики (“Якби каміння говорило” (1958) Ю. Лисенка за “Бориславськими оповіданнями” І. Франка, “Земля” (1954) О. Швачка за повістю О. Кобилянської, “Коні не винні” (1956) С. Комара, “Кривавий світанок” (1956) О. Швачка та “Дорогою ціною” (1957) М. Донського за М. Коцюбинським), творів сучасних російських й українських письменників (“Павло Корчагін” (1956) А. Алова та В. Наумова, “Мати” (1956) М. Донського й “Мальва” (1957) В. Брауна за М. Горьким, “Народжені бурею” (1957) Я. Бозелана та А. Войтецького – за М. Островським, “Партизанська іскра” (1957) М. Мальської та О. Маслокова за О. Гончаром та ін. Були поставлені й історико-біографічні картини (“Іван Франко” Т. Левчука (1956), “Григорій Сковорода” І. Кавалерідзе (1958), “Олекса Довбуш” В. Іванова (1959) [4, с. 115–116].

Найбільше тоді було створено фільмів “про сучасність”. Найпомітнішими серед них були комедії – “Королева бензоколонки” (1963) О. Мішуріна та інші. І хоч глядачам подобалися ці “легкі” картини, помітного сліду вони все ж не залишили, оскільки зображувані ситуації були надто штучними. Виняток становить хіба що відомий фільм В. Іванова “За двома зайцями”, поставлений за однойменною п’єсою М. Старицького. Надуманими сюжетами відзначались у переважній більшості й тогочасні “серйозні” кінокартини про життя – про шахтарів А. Слісаренка, будівельників Ю. Лисенка, науковців Т. Левчука, спортсменів В. Івченка. Винятком є картина “Весна на Зарічній вулиці” (1956) М. Хуцієва та Д. Миронера, де радянським кінематографістам пощастило без психологічної фальші та ідеологічного напруження правдиво зобразити сцени із тогочасного життя робітничої молоді [4, с. 117].

Ідеологічні стереотипи панували й у фільмах, присвячених відтворенню минулого. Це, зокрема, фільми про громадянську війну в Україні – А. Алова та В. Наумова, про соціалістичне будівництво – Т. Левчука, фільми М. Макаренка за трилогією М. Стельмаха “Кров людська не водиця” та інші. За подіями недавнього воєнного минулого було відзнято фільми “Грізні ночі” В. Довганя (1960), “Далеко від батьківщини” О. Швачка (1960), “Іванна” В. Івченка та інші. Слід зазначити, що тільки окремі фільми йшли дещо в розріз з казенним соціалістичним реалізмом, створювали ґрунт для іншого, неупередженого сприйняття й відображення дійсності.

Однією з найбільш помітних тенденцій, що виявлялись в радянському кіно про війну, була його відверта міфологізація. Український кінематограф хоч і рухався в загальному радянському руслі, втім пропонував свої розв'язання болісних, а інколи табуйованих мотивів воєнної тематики [15].

У цьому зв'язку показовою є картина В. Денисенка про війну “Совість”. Стрічка була знята в ці роки дещо дивним, як для радянських порядків, чином: не то самодіяльно, не то підпільно. Вона була певною імпровізацією в стилі італійського кінематографічного неореалізму. Від цього й виходило відчуття щирості й правдивості – риси, що їх у радянських фільмах про війну до “Балади про солдата” взагалі не було, а після їх подавали виважено й дозовано [4, с. 117].

В Україні в цей час у кінематографі активно діяли різні покоління митців: старше (режисери М. Донської, В. Барнет, В. Браун, І. Кавалерідзе); середнє, що увійшло в кіно напередодні війни (Т. Левчук, с. Навроцький, с. Цибульник, В. Івченко, Ю. Лисенко, І. Шмарук); представники першої повоєнної генерації (В. Денисенко, с. Параджанов, А. Буковський); кіномитці, що робили перші самостійні кроки (Ю. Ілленко, М. Мащенко, П. Тодоровський, Б. Івченко, Л. Осика, І. Миколайчук, Л. Биков, О. Муратов, К. Муратова).

Знаменними фільмами того часу стали кінокартини “Тіні забутих предків” С. Параджанова за мотивами однойменної новели М. Коцюбинського й “Сон” В. Денисенка за сценарієм Д. Павличка і В. Денисенка про молоді роки Т. Шевченка (обидва фільми – 1964 р.) В обох фільмах головні ролі блискуче виконав актор-початківець, тоді ще студент кінофакультету Київського театрального інституту, Іван Миколайчук. Існує думка, що ці два фільми – найкраще із створеного в роки хрущовської “відлиги” в українському кіно.

Музика в Україні, як і в усьому СРСР, у сталінські часи мала тільки “ідеологічну” функцію, що знижувало її художній рівень. Лише нечисленні твори 1950-х рр. можуть бути порівнювані з досягненнями класичної світової музичної спадщини. У радянські часи соцреалізм, акцентуючи “партійність” і “народність” мистецтва, практично позбавляв композиторів їхньої власної індивідуальності й права на художній експеримент. У таких умовах виживали лише ті музичні жанри, які за своєю природою є більш демократичними й невибагливими в сенсі професіоналізму.

1950-ті рр. в музичній культурі України можуть бути названі “пісенною епохою”. Її особливо репрезентували чутливі пісні Платона Майбороди, Анатолія Кос-Анатольського, Євгена Козака, дещо пізніше – Олександра Білаша. Пісенна творчість композиторів того часу відзначається ліричністю, легкими для запам'ятовування мелодіями, використовує ритми танців (вальсу та ін.). Зокрема, важко уявити собі пісенний побут України 1950-х рр. без творів П. Майбороди. Його задушевні, пісні (“Київський

вальс”, “Пісня про вчительку”, “Пісня про рушник”) і сьогодні не втратили свого художнього значення. Автор зумів перейняти прикметні риси національного вокального стилю й пристосувати їх до естрадного стилю свого часу [17, с. 97–98].

Світову славу Україні принесли в той час неповторний голос, рідкісна виконавська культура та феноменальний талант Бориса Гмирі, чиє ім'я 1962 р. було внесено до Міжнародної енциклопедії “Who is who?” [8, с. 307].

Виразно заявила про себе тенденція до витоків національної народної музики й пісні, збагатилися жанри музичних творів. До традицій національного танцю дедалі частіше звертались діячі хореографічного мистецтва, що, зокрема, принесло світову популярність Державному ансамблю танцю України імені Вірського. Роки “відлиги” дали серйозний імпульс і для розвитку художньої самодіяльності в Україні.

Архітектура хрущовської доби характеризується суперечливими рисами розвитку. Для розв'язання житлової проблеми, яка особливо загострилася в містах на цей час, Хрущов пішов на рішучі кроки. 1955 р. почалася боротьба з “надмірностями в архітектурі”, що виявляли себе в попередні часи у спорудах так званого “сталінського ампіру” – важкі колони, портики, карнизи, башти, балкони, надмірний декор. Це, зокрема, позначилося на завершенні відбудови Хрещатика у Києві. Наприклад, готель “Москва” (тепер – “Україна”) у центрі Києва, задуманий як наслідування московських сталінських “висоток”, у ході будівництва був “зрізаний” і залишився без проєктованих химерних елементів. Позбавили пишного декору й ряд інших будинків.

Після постанов ЦК та уряду 1955 р. стався рішучий поворот у будівельній політиці: взято курс на масове житлове будівництво за типовими проєктами. Використовувалося спрощене планування на базі максимальної індустріалізації процесу будівництва. Зокрема, типові проєкти житлових будинків були використані при спорудженні житлового масиву Русанівка в Києві (забудова велася, починаючи з 1961 р.; архітектори В. Ладний, Г. Кульчицький).

Будівництво житлових районів міст за типовими проєктами підвищувало темпи будівництва й знижувало його вартість. Але однотипність, невиразність забудов нових районів не давала людині повного задоволення радістю власного помешкання, створювала негативний психічний вплив на людину. Така архітектура антигуманна за своєю сутністю – пригноблює людину відсутністю естетичних елементів, творчого начала, зв'язку з природою [10, с. 183].

Проте, незважаючи на всі негативи, малометражні квартири, розраховані на одну родину, уможливили суттєво полегшити життя тим, хто роками жив у комунальних квартирах та гуртожитках. Тепер ці типові

п'ятиповерхові будинки презирливо називають “хрущовками”, “хрущобами”, але свого часу вони дали змогу кардинально поліпшити житлову проблему.

При зведенні громадських споруд архітектори цієї доби, з одного боку, продовжують традиції попереднього сталінського відбудовчого періоду хоча й в урізаному варіанті, а з іншого – шукають нові художньо-функціональні рішення, використовуючи можливості таких будівельних матеріалів, як скло, метал, бетон. Новаторськими для того часу були Палац спорту в Києві (1958–1961, архітектори: М. Гречина, О. Заваров), Палац школярів та юнацтва у Києві (1962–1965, А. Милецький, Е. Більський), аеровокзал у Борисполі (1962–1965, А. Добровольський, О. Малиновський, Ю. Євреїнов) та ін.

У радянській архітектурі для організації громадського простору використовували композиційні засоби, які втілювали політичні програми та міфи комуністичної ідеології – планувальні вісі, великі громадські майдани для маніфестацій, симетрично розміщені монументальні споруди, ідеологічно насичені скульптурні композиції та ін. Наприклад, у конкурсних проектах відбудови повоєнного Хрещатика (завершення якого припало на хрущовський період) відбилася багата міфологія радянської ідентичності, пов'язана з пафосом Перемоги. У монументалізмі споруд, домінуванні пам'ятників вождям, палацовості й пишності архітектурного оздоблення знайшли своє архітектурне втілення міфи про процвітання радянських республік [18].

Тогочасне образотворче мистецтво також відзначається суперечливими рисами. Дещо зменшився політико-ідеологічний тиск, та незабаром посилилося партійне керівництво мистецтвом, що виявилось у боротьбі з “формалізмом і абстракціонізмом” у першій половині 1960-х рр. Виставки, санкціоновані політичним режимом, присвячувалися ювілейним датам чи певним програмним темам (“Земля і люди”, “Слава праці”, “Людина праці”, “Наш сучасник” тощо). Звідси – поява численних малохудожніх творів. Та образотворче мистецтво було репрезентоване й окремими вагомими здобутками.

На хрущовський період припало святкування 150-річчя від дня народження Т. Шевченка, тому шевченківська тема стала надзвичайно актуальною. Образу поета присвятили роботи українські художники М. Божій, Г. Томенко, В. Патик, В. Югай, Г. Васецький, К. Філатов та ін. Резонансним твором хрущовської доби став Шевченківський вітраж у вестибюлі головного корпусу Київського університету, створений художницею і відомою представницею “шістдесятництва” Аллою Горською в співавторстві з Л. Семикіною, Г. Севрук, П. Заливахою до 150-річчя з дня народження поета. Цей вітраж був визнаний владою ідеологічно шкідливим і знищений.

З рухом “шістдесятників” пов’язане й ім’я талановитої художниці, Тетяни Яблонської. Уже будучи визнаною раніше, вона в 60-і рр. на протигагу “соціалістичному реалізму”, що тяжів фактично до натуралізму, демонструє нові рішення синтетичних образів, у яких яскраво вирізняється давня традиція українського народного живопису. Т. Яблонська разом з іншими художниками-шістдесятниками стала основоположницею й фундатором фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся й розвивався, хоч і з труднощами, у наступні десятиріччя [7, с. 373].

Особливого значення в образотворчому мистецтві набула історична тема, зокрема, проголошення 300-річчя воз’єднання з Росією й тема Великої Вітчизняної війни. Важливого значення набуває побутовий жанр. У ньому на високому художньому рівні змальоване повоєнне життя, неповторні індивідуальні риси особистості.

Тривав і розвиток монументальної скульптури. Споруджувалися пам’ятники партійним, військовим діячам, двічі героям Радянського Союзу. У Києві 1954 р. було встановлено пам’ятник М. Щорсу (скульптори М. Лисенко, В. Бородай, М. Суходолов). Бронзова кінна статуя червоного командира, міфологізованого радянською пропагандою, нагадує ренесансні скульптури кондот’єрів роботи Донателло і Вероккіо. До кращих у художньому плані тогочасних монументів належали пам’ятник О. Пушкіну в Києві (1962 р., скульптор О. Ковальов), пам’ятник І. Франку у Львові (1964 р., скульптори В. Борисенко, Д. Крвавич, Е. Мисько, В. Одрехівський) та ін. [10, с. 209].

З кінця 1950-х рр. спостерігається піднесення української книжкової графіки (Г. Якутович, О. Данченко та ін.). Її розквіт був закономірним явищем, пов’язаним із загальною ситуацією в українському мистецтві. Дослідники вважають, що графіка кінця 50-х – початку 70-х рр. була складовою “відлиги” в українському мистецтві й певним чином перегукується із сучасною їй течією в українському кіно, що дістала назву “поетичної хвилі” [12].

Загалом образотворче мистецтво в період хрущовської “відлиги” розвивалося в руслі загальних позитивних тенденцій того часу, його кращі представники не обмежувалися суто художнім процесом і поряд з літераторами увійшли до славної когорти шістдесятників.

Отже, у цілому доба хрущовської “відлиги” стала важливим етапом змін на краще в різних сферах мистецького життя України. Література, театр, кіно, музика, архітектура, образотворче мистецтво цього періоду в Україні зазнали суттєвого впливу процесів лібералізації в національно-духовному житті суспільства. Їхні кращі твори витримали гідне випробування часом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів: “Свобода”, 1992. – 124 с.
2. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.). – К.: Альтернативи, 1998. – 303 с.
3. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – 448 с.
4. Безклубенко С. Д. Українське кіно: Начерк історії. – К.: Альтерпрес, 2004. – 192 с.
5. Ветрова М. Л. Українське театральне мистецтво в добу хрущовської “відлиги”: суспільно-політичний аспект (Західна Україна) // http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znm/2008_14/R1/Vetrova.pdf
6. Естетичні пошуки шістдесятників // <http://www.ukrlit.vn.ua/article/131.html>
7. Історія України: нове бачення. – У 2-х т. / Під ред. В. А. Смолія. – Т. 2 / В.Ф. Верстюк, О. В. Гарань та ін. – К.: Україна, 1996. – 494 с.
8. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 584 с.
9. Красильникова О. В. Історія українського театру ХХ сторіччя. – К.: Либідь, 1999. – 208 с.
10. Кривавич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О. Українське мистецтво. – У 3-х част. – Ч. 3. – Львів: Світ, 2005. – 268 с.
11. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956 – 1964) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4. – С. 91–102.
12. Ламонова О. В. Київська книжкова графіка кін. 50-х – поч. 70-х рр. ХХ ст. Тенденції розвитку, стилістика, майстри. Автореф. дис... канд. мистецтвозн. – 17.00.05 / К., 2006 // <http://disser.com.ua/contents/19101.html>
13. Литвин В. М. Історія України з найдавніших часів до 2004 року. Част. V. Новітній час (1914–2004). Друге повоєнне десятиріччя. Доба Хрущова (1956–1965). Духовне життя суспільства. – К., 2004 // http://www.lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine/index.php?article=ch5_r10_p6
14. Мельник К. М. Розвиток науки в Україні у 50-і роки ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999 // <http://www.nbuv.gov.ua/ard/1999/99mkmrnu.zip>
15. Мусієнко О. С. Кіно і міфологеми тоталітарної доби // <http://ww2-historical-memory.org.ua/docs/ukr/Moussienko.doc>
16. Панченко В. Самотність на верхів’ях. Поезія Ліни Костенко в часи “відлиги” і “заморозків” // День. – 2004. – 30 липня // <http://www.day.kiev.ua/24346>
17. Українська музична культура / Л. О. Кияновська. – К.: ДМЦВКМ, 2002. – 160 с.
18. Черкес Б. С. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації: Автореф. дис... д-ра арх-ри: 18.00.01. – К., 2006 // <http://disser.com.ua/contents/19284.html>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історична персоналістика; проблеми політичної історії України перших десятиліть радянського періоду; історико-культурна тематика.

Грінченко Віталій Вікторович – учитель історії Лісівської ЗОШ І–ІІІ ст. Олександрівського району Кіровоградської області.

Наукові інтереси: історико-культурна тематика.

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ЗМАГАННЯ ОУН – УПА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ

Валерій КІЗІОН (м. Кіровоград)

У цій статті висвітлюються основні напрямки боротьби національно-патріотичних сил за становлення органів державного управління та місцевого самоврядування в Україні в період окупації її території військами нацистської Німеччини.

Ключові слова: ОУН–УПА, державотворчий процес, ОУН(Б), ОУН(М), “Поліська Січ”.

In this article basic directions of fight of nation - patriot forces light up for becoming of organs of state administration and local self-government in Ukraine in the period of occupation of its territory by the troops of nazi Germany.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurrectional Army, state process, Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera's movement), Organization of Ukrainian Nationalists (Mel'nyk's movement), “Pol'ska Sich”.

Прогнозуючи свою майбутню діяльність щодо становища в Україні, національні угруповання та залишки галицьких партій керувалися тим, що радянська імперія з її політикою геноциду є головним ворогом українського народу. Звідси виводилась основна мета українських національно-патріотичних сил – рішуча боротьба проти Радянського Союзу всіма можливими засобами. Але ця боротьба проти могутньої тоталітарної сили могла бути успішною лише при сприянні інших держав. Напередодні війни нацистської Німеччини з Радянським Союзом визначилися дві концепції досягнення мети – відновлення Української державності. Перша – Українська держава постане внаслідок боротьби й державотворчої діяльності самих українців, а друга – позитивне ставлення Німеччини до відновлення Української держави після руйнування Радянського Союзу.

Серед праць, присвячених ґрунтовному висвітленню діяльності ОУН – УПА за відродження української державності, слід відзначити дослідження Бульби-Боровця Т. [1], Лебеда М. [7], Малика Я. [7], Кульчицького С. [14] – керівника робочої групи істориків та ін. Якщо роботи перших двох авторів мають мемуаристичний характер, то підсумковий документ робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН – УПА [14] – є продуктом спільної творчості науковців, які писали колективну монографію “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси”. У 14 рубриках підсумкового документу, які ґрунтуються на розділах вищевказаної монографії, увага акцентувалася на найбільш дискусійних аспектах історії українського національно-патріотичного руху в роки війни та післявоєнний період. Загалом участь в роботі над текстом вищевказаного підсумкового документу брали: О. Веселова, О.Вовк, Є.Горбуров, Л. Гриневич, В. Дзьобак, С. Здіорук, І. Льюшин, Г. Касьянов, А.Кентій,

С. Кокін, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Марущенко, В. Нікольський, Г. Папакін, І. Патриляк, О. Стельмах, Ю. Шаповал, М. Шитюк, З. Яцишин. Варто зазначити, що цілковитої узгодженості всього тексту видання усім авторським колективом досягти не вдалося, що залишає певний простір для наукової дискусії з цієї проблематики.

У пропонованій статті автор зосередив свою увагу на боротьбі ОУН – УПА за створення органів державної влади та управління на окупованій нацистською Німеччиною території України.

Виразником першої концепції (революційної) була організація українських націоналістів, очолювана Степаном Бандерою. Вона активно працювала над розбудовою незалежних українських політичних та збройних сил. Її численні загони мали бути готові до революційної дії згідно з гаслом: “Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї”.

Провідники другої, так званої інтервенційної, концепції на чолі з полковником Андрієм Мельником орієнтувалися на Німеччину, намагаючись переконати її керівництво в доцільності й корисності підтримати справу побудови Української держави.

Керівники революційної Організації українських націоналістів не мали повної довіри до німецьких установ та їхніх непевних обіцянок. Ці сумніви, зокрема, підкріплені фактичною передачею А. Гітлером Карпатської України своєму сателіту – Угорщині, спонукали провід стати на шлях вироблення власних планів, до реалізації яких Організація українських націоналістів (Б) приступила б на випадок вибуху війни.

У квітні 1941 р. в Кракові бандерівці провели II Великий збір ОУН. На ньому Бандеру було проголошено провідником. Мельника звільнено з ОУН, що спричинило появу двох організацій ОУН(Б) і ОУН(М). Цей збір було присвячено підготовці до взяття влади в Україні у зв’язку з наближенням нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. Зокрема, в Програмовій постанові йшлося про те, що “... тільки Суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові вільне життя й повний всебічний розвиток усіх його сил” і тому “... ОУН закликає всіх українців в одному визвольному фронті Української Національної Революції та організує і створить визвольну силу, здатну перевести збройний зрив, здобути Українську Державу і кермувати нею” [13, с. 294].

У травні 1941 р. визвольна державницька політика була чітко сформульована у “Відозві II Великого Збору Українських націоналістів”. Зокрема, у розділі II, пункті “Б” “Про державний устрій” йшлося про систему державного управління та місцевого самоврядування. “На чолі упорядкованої держави стане, покликаний представницьким органом, голова держави, що визначить владу відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом. Основою адміністративного устрою Української

Держави буде місцеве самоврядування, зокрема кожний курай буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу” [16, с. 335]. З вищесказаного випливає, що ОУН планувала створити в суверенній Українській державі розширене самоврядування.

Передбачалося, що Організація українських націоналістів використовує війну з СРСР для розгортання боротьби за суверенну соборну Українську державу.

У переломний період української історії ОУН (р) ужила енергійних заходів для консолідації українських політичних сил під прапором боротьби за відновлення української держави. 14 червня 1941 р. була прийнята відозва до всіх українців, які підписали 116 політичних, військових і громадських діячів. У ній підкреслювалося: “Великий історичний час, в якому живемо, вимагає від нас залишити на боці непорозуміння і стати разом до служби тільки одній найбільшій справі визволення українського народу і відновлення суверенної, ні від кого не залежної Української держави” [9, с. 170].

Наслідком цих зусиль став з’їзд Української політичної еміграції, який відбувся 21–22 червня 1941 р. в Кракові. На ньому був створений Український Національний Комітет (УНК). До його складу були обрані представники різних політичних кіл, за винятком груп Мельника й Омельченка, які відмовилися від участі. Головою УНК був обраний генерал Всеволод Петрів, першим заступником – доктор Володимир Горбовий, другим – професор Віктор Андрієвський, секретарями – доктор Степан Шухевич і Василь Мудрий. Форум надав особливих повноважень УНК “до часу відновлення діяльності Української Держави в Києві”. З’їзд у Кракові засвідчив намагання саме бандерівського крила ОУН об’єднати всі українські політичні сили для боротьби за державу в умовах другої світової війни. Разом з цим з’їзд підтвердив розкол українства. Єдності, що її вимагав від нації вирішальний час, так і не було досягнуто.

Для того, аби Німеччина не сумнівалася в прагненнях українців, 23 червня німецькому урядові було передано меморандум ОУН – Бандери за підписом референта зовнішньої політики В.Стахіва. Зміст цього документа конкретний: українці дивляться на війну Німеччини з СРСР лише як на можливість звільнення України від більшовизму й на основі цього будуватимуть власну державу. Меморандум застерігав, що Німеччина програє війну на Сході, якщо не підтримає українців [11, 87].

У свою чергу в Краків надійшов меморандум керівника мельниківського руху полковника Андрія Мельника, адресований рейхміністру Розенбергу. У цьому меморандумі, який містить перелік негативних фактів на Східній Україні, Мельник також висловлює такі

побажання: “1) Визнання права України на національне життя в державно-політичній формі шляхом проголошення фюрером або німецьким урядом.

2) Приєднання українських областей генерал-губернаторства до рейхкомісаріату “Україна” та демаркація кордону України з Польщею та областями, окупованими румунськими військами.

3) Створення представництва для України замість забороненої Національної ради. Завданням цього представницького органу має бути проголошення остаточного відокремлення України від Росії, відродження української державності та союз з Німеччиною.

4) Дозвіл на створення державної партії єдності в Україні, яка б мала організувати життя в Україні.

5) Створення українського національного керівництва з представників партії єдності та його співпраця з німецькими установами. Це керівництво має в першу чергу отримати дозвіл на створення українських збройних сил” [5, с. 106].

Одразу після 22 червня 1941 р. повстання у Галичині й на Волині підняли боївки ОУН(Б), на Буковині – боївки ОУН(М). У Поліссі активізували свої дії після проходження фронту загони січовиків Т. Бульби-Боровця. Діючи енергійно, без узгодження з німецькими чиновниками, націоналісти встановили свою владу в 187 з 200 районах західних областей і в 26 районах Правобережної України. [14, с. 7]. Вони створили обласні управління в Тернополі Львові, Рівному, Дрогобичі, Станіславі й Луцьку. Роззброюючи невеликі червоноармійські підрозділи, що опинилися в оточенні, оунівці акумулювали значну кількість зброї, боєприпасів і спорядження.

Для досягнення своєї програмної мети ОУН – Бандери головну ставку робила, по-перше, на Похідні групи, що висилалися по Україні для організації державницького життя після звільнення від більшовицької окупації; по-друге, важлива роль відводилась українським військовим формуванням “Нахтігаль” та “Роланд”; по-третє, незламність українців у боротьбі за державу мали засвідчити повстанські збройні акції, здійснені під керівництвом ОУН населенням міст і сіл проти радянської адміністрації ще до вступу туди німецьких військ. Щодо третього, то з вибухом війни за вказівками ОУН відбулися збройні виступи місцевого населення в округах Скам, Бучач, Монастирська, Самбір. У Львові аналогічний виступ засвідчений 27 червня, але частини Червоної армії та НКВС придушили його.

Усе ж таки першим увійшов у Львів 29 червня 1941 року український батальйон “Нахтігаль” під командуванням Романа Шухевича. Незабаром у місті з’являється група провідних діячів ОУН – Бандери. Не отримавши відповіді на свій меморандум від 23 червня, Провід зрозумів, що німці навряд чи дозволять відновити Українську Державу після взяття ними

Києва, тому необхідно діяти швидко та рішуче: скориставшись безладдям перших днів німецької окупації, негайно проголосити декларацію про відновлення Української Держави та приступити до її розбудови.

Увечері 30 червня в будинку “Просвіти” зібралося близько 100 представників української громадськості. Акт проголошення Української Держави урочисто зачитав Ярослав Стецько. В Акті констатовалося, що “на західних землях України твориться Українська влада, яка підпорядковується українському Національному Урядові” [10, с. 68].

Після закінчення Національних Зборів міська радіостанція ім. Коновальця сповістила про цю надзвичайну подію у Львові. Більшість української громадськості, у тому числі й митрополити обох українських церков Шептицький і Полікарп, визнала Акт 30 червня. Західною Україною прокотилася хвиля святкових урочистостей, відбувалися повітові та обласні збори, споруджувалися пам’ятні хрести.

Відразу після проголошення Акта розпочалося державне будівництво. Головою створеного Українського Державного Правління (УДП) був обраний Ярослав Стецько. З 26-ти міністерських портфелів 11 отримали безпартійні, ще 11 – члени ОУН – Бандери, решту – представники партії соціалістів-радикалів. У Галичині почала формуватися місцева адміністративна влада. Певних результатів було досягнуто у формуванні народної міліції, яку очолив Микола Лебідь, керівник української національної армії. Опановував український уряд також господарське та культурно-освітнє життя.

30 червня 1941 р. було створено міське правління у Львові, його очолив Юрій Полянський, колишній крайовий комендант Української військової організації.

Державне правління з липня 1941 року надіслало урядові Німеччини та інших держав декларацію. У ній зазначалось: “Український народ відновив і проголосив у Львові Українську Незалежну Державу. Вона має за собою тисячолітню традицію. Її остання історична форма – це УНР 1917, 1918–1920 рр., яка була визнана урядами Німеччини, Австрії та інших центральних держав. Берестейським договором згадані держави уклали з Україною мир. Спираючись на тисячолітню традицію та на міждержавний акт, підписаний в Бресті 1918 р., український народ відбудовує справжню незалежну державу на руїнах Російської імперії” [9, с. 172 – 173].

В Акті 30 червня 1941 р. був такий пункт: “Новоповстаюча Українська Держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і світі та допомагає Українському Народові визволитися з московської окупації” [17, с. 3].

Але в Німеччині були свої плани щодо України. А. Розенберг пропагував ідею створення формально самостійних, але фактично залежних

від Німеччини держав в Україні та Кавказі, зокрема “Великої України” під нацистським протекторатом. На практиці ж у життя впроваджувався постулат рейхскомісара України Е. Коха: ”Наше завдання одне: гуманізувати цю країну способом уведення сюди німців” [10, с. 57].

Позиція А. Гітлера в українському питанні була значно жорсткіша. На нараді із сановниками рейху 16 липня 1941 р. він заявив: “Не повинно бути й мови про те, щоб дозволити створення якоїсь військової сили на захід від Уралу, навіть якщо для цього нам треба буде воювати сто років. Усі спадкоємці фюрера повинні знати, що безпека Рейху буде гарантована тільки тоді, коли на захід від Уралу не буде жодної іноземної армії” [14, с. 16].

Міністерство закордонних справ на чолі з Володимиром Стахівим уживало заходів у Берліні щодо визнання Німеччиною Української держави, розсилало відповідні документи та інформацію про Українську державу до різних посольств, що перебували в Берліні.

Неабияке значення мало створення за дорученням Міністерства оборони військових шкіл. Такі таємні школи були створені в Мостах Великих, зокрема, старшинська під керівництвом сотника Дмитра Грицяя-Перебийноса, у Поморянах – підстаршинська під керівництвом Осипа Карачевського. Дружини українських націоналістів під командою майора Євгена Побігушного й сотника Романа Шухевича були підпорядковані Державному правлінню. Так формувався кістяк Української повстанської армії.

6 липня 1941 р. був створений новий державний орган – Рада сеньйорів, на яку поклалися функції передпарламенту. До неї обрали 13 осіб. Президентом став доктор Кость Левицький, а його заступником – доктор Йосип Сліпий. На почесного голову запрошено митрополита Андрія Шептицького. У Раді сеньйорів були широко представлені політичні течії, що не належали до національно-визвольного табору. Тут були такі громадські діячі, як отець Гавриїл Костельник, отець Юліан Дзерович, кооперативний діяч Іван Филипович, адвокат Роман Заячківський та інші. Згодом представництво в Раді збільшилося до 45 осіб, здебільшого безпартійних, близьких за своїми поглядами до Українського національно-демократичного руху й демократичного напрямку загалом.

Керівництво Організації Українських Націоналістів добре розуміло, що Українська держава, існування якої заперечував Адольф Гітлер, довго не встоїть, проте вважали що Акт від 30 червня 1941р. продемонструє окупантам та й усьому світові незламне прагнення українців до створення власної самостійної держави.

Подія, яка відбувалася у Львові, викликала незадоволення в Берліні. Помічник державного секретаря Німеччини вимагав від Степана Бандери й членів Українського національного комітету оголосити Акт недійсним.

Проте Степан Бандера відмовився зробити це й наголосив, що, віддаючи наказ, "...не спирався на жодні німецькі органи влади й ні на жодні угоди з німецькою владою, а тільки на мандат, який мав від українців".

Альфред Розенберг 14 липня 1941 р. особисто звернувся до Степана Бендери з листом, у якому вимагав припинити діяльність Організації Українських Націоналістів і розпустити уряд, але знову одержав відмову. Степан Бандера встиг відправити до Львова гінця, з яким передав вказівку своїм організаціям переходити в підпілля. Гестапо 15 липня 1941 р. заарештувало Степана Бандеру, Ярослава Стецька, Крайовий Уряд і 300 членів Організації Українських Націоналістів. Масові арешти означали не тільки початок активної боротьби з бандерівською Організацією Українських Націоналістів, а й повний та остаточний розгром державницьких зусиль українських національно-патріотичних сил, розпочатих 30 червня 1941 року.

Після арешту С. Бендери Організацію Українських Націоналістів (р) очолив Микола Лебедь. Слід указати на історію розходжень старої і нової генерацій. Як відомо, у таборі ОУН проходила постійна боротьба між прихильниками Бендери й Мельника на ґрунті розбіжностей програмного характеру та з питання, хто повинен стати на чолі уряду майбутньої "Самостійної України". Мельниківці як прихильники інтервенціоністських тенденцій стояли на тому, що створення "соборної самостійної України" й похід проти більшовиків можливі тільки за допомоги інтервенції іноземних держав, зокрема нацистської Німеччини.

У своєму зверненні до членів ОУН у січні 1942 р. Мельник зазначав: "У німецьких вояках ми бачимо тих, які під проводом Адольфа Гітлера вигнали більшовиків з України, їм ми зобов'язані свідомо й організовано допомагати в хрестоноснім поході проти Москви, незважаючи ні на які труднощі" [4, с. 233].

Бандерівці ж, навпаки, приймаючи допомогу Німеччини в боротьбі проти Радянського Союзу, у той же час однією з ефективних форм боротьби висували підготовку, як вони називали, внутрішнього "революційного вибуху" [5, с. 120]. Розбрат, що відбувався ще до початку війни в таборі ОУН, був використаний відповідно до своїх інтересів німецькими урядовими і розвідувальними органами. Нині, коли для німців стало зрозуміло, що подальше існування ОУН їм не тільки не бажане, а й небезпечне, вони вжили заходів для вирішальної ліквідації активності ОУН. Німецькі спецслужби поширили секретну інструкцію такого змісту: "Незаперечно встановлено, що рух Бендери готує повстання в рейхскомісаріаті "Україна", мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бендери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники" [14, с. 18].

У членів бандерівської фракції не залишалося жодних ілюзій щодо справжніх цілей нацистів в Україні. Змушені перейти на нелегальне становище, бандерівці створювали підпільні національно-державні структури на місцевому рівні. Провід ОУН сформував так звані похідні групи. Їхні члени як службовці вермахту та окупаційних органів, маючи відповідні документи, що надавали широкі права й повноваження, разом з німецькими військами входили до окупованих міст і районів. При цьому вони всіляко намагалися заручитися підтримкою населення не тільки Західної, а й Східної та Південної України, проникали в окупаційні установи, поліцію.

Щодо діяльності ОУН (М) на окупованій території України, то Центрами керівництва всією роботою українських націоналістів були окружні комітети ОУН (М), що розгорнули особливо широко агітаційно-пропагандистську роботу. За дозволом німецьких окупаційних властей оунівці створювали на місцях окружні комітети допомоги біженцям, які об'єднувалися центральним комітетом. Організаційна структура цих комітетів була визначена німцями таким чином: фінансовий, господарський, культурно-освітній, молодіжний, жіночий та організаційний відділи. “За даними на 22.02.1942 р. на Україні є 27 окружних комітетів. У цих комітетах працюють 230 чоловік, платних працівників, а решта – працює безкоштовно” [5, с. 121].

До створених в окупованих районах України німецькою адміністрацією місцевих органів влади до роботи залучалися українські націоналісти. Безумовно, уся діяльність у цих органах перебувала під суворим контролем німецького командування, яке розглядало націоналістів як виконавців указівок німців.

Культурна діяльність українських націоналістів у місцевих органах полягала у виступах на сторінках фашистської преси з викриттям русифікаторської політики комуністичного тоталітарного режиму.

Про роль українських націоналістів у роботі фашистських органів влади свідчать такі факти. У керівних указівках “Звернення військової адміністрації до українського населення” № 119, виданих професором, доктором Кохом, говорилося: “Створені українські національні місцеві управління або районні управління не повинні розглядатися як самостійні управління або уповноважені вищих властей, а як довірені для зв'язку з німецькими військовими властями, завдання яких полягає у тому, щоб виконувати розпорядження або в разі необхідності роз'яснювати їх населенню. Ніякої партійної політики не допускається” [5, с. 122]. Отже, як бачимо, німецьке командування не рахувалося з думкою націоналістичних кіл. Якщо діяльність керівників управи не задовольняла німців, вони знімали їх з роботи, а в окремих випадках арештовували.

Протягом року (з осені 1941 р. до осені 1942 р.) бандерівські та мельниківські нелегали-самостійники зуміли розгорнути роботу (іноді вони діяли разом) із вербування прибічників у багатьох містах Східної та Південної України. Особливе занепокоєння нацистів викликала діяльність оунівців у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Полтаві, Одесі, Сімферополі та інших містах.

У “Керівних вказівках” №119 сказано: “...Де створена місцева поліція, там після ретельної перевірки сумнівних елементів вона може відігравати роль тільки допоміжної поліції”. Кожному поліцаю місцевий комендант видає посвідчення, що підтверджує його службу в поліції і дозволяє в будь-який час доби перебувати на вулиці з гвинтівкою. Характерно, що посвідчення дійсне лише один місяць. У сільських місцевостях поліція перебуває на утриманні “громадських господарств” (колишніх колгоспів), а в містах – на бюджеті міських управ.

Наприклад, за даними на 6.02.1942 р. у Полтаві поліція мала свою школу на 40 осіб. До того ж 1.03.1942 р. в Дніпропетровську, Новомосковську Дніпропетровської області для допомоги військовій комендатурі була організована поліцейська служба з місцевих жителів. Поліцаї носили нарукавну пов'язку жовто-блакитного кольору й були одягнуті в цивільну форму [5, с. 123].

Діяльність місцевих органів влади, створених з представників українських національно-патріотичних сил, дедалі більше суперечила колонізаторській політиці окупантів, і наприкінці 1942 р. із самостійницькою небезпекою на сході України було покінчено гестапівськими репресіями.

Конфронтація між ОУН(Б) і німецькими окупантами тривала. Війну між СРСР та Німеччиною провід ОУН(Б) оцінював як боротьбу двох імперій за володіння Україною. Тому свою стратегію УПА визначала так: “УПА бореться проти імперіалістів та імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи... Тому ми проти російського комуно-більшовизму і проти німецького націонал-соціалізму” [17, с. 269]. Саме під антинімецьким гаслами розбудовувалися національні збройні формування – Українська Повстанська Армія [5, с. 96].

Керівництво ОУН уважало, що в разі перемоги Німеччини над Радянським Союзом вона буде настільки знесилена, що новостворене українське військо зможе вигнати окупантів і заснувати незалежну Українську державу.

Організація українських націоналістів (Б) виявилася єдиною, добре організованою і найбільш радикальною політичною силою, яка на цьому важкому шляху продовжувала боротьбу за самостійну соборну Українську державу. У цій ситуації головним чинником боротьби українського народу

могла бути тільки організована збройна сила. Такою силою постала Українська Повстанська Армія. Територією, на якій сформувалися перші відділи УПА, стали Волинь і Полісся, де гітлерівці, провокуючи польське населення, повели особливо жорстоку політику. У відповідь українці почали створювати відділи самооборони [2, с. 244].

Початки “Повстанської Січі” – Української Повстанської Армії – сягають ще 1933 року. Саме тоді “Тарас Бульба” – Боровець, відомий як прихильник екзильного уряду УНР, намагався створити Українське Національне Відродження (УНВ). Діючи поза ОУН, 1937 року він був виселений поляками з Полісся в глибину Польщі, а з 1939 р. перебував на Холмщині.

За погодженням з президентом УНР в екзилі А. Лівіцьким, колишнім військовим міністром УНР генералом В. Сальським у серпні 1940 р. Тарас Бульба-Боровець переходить радянський кордон і створює на Поліссі територіальні “січі”, “Поліське козацтво”.

Перші загони УПА “Поліська Січ” отаман Тарас Бульба-Боровець створив на Поліссі влітку 1941 р. Виконуючи наказ цивільної німецької адміністрації, отаман розпустив у грудні 1941 р. основну частину загонів, а сам перейшов у підпілля. Згодом він створив нову повстанську формуцію – спочатку під цією самою назвою, а згодом як Українську національно-революційну армію (УНРА). Паралельно восени 1942 р. на Поліссі й Волині почали створюватися збройні загони ОУН(Б), які також прийняли назву УПА [3, с. 337].

Була розроблена схема УНРА за територіальним принципом радянської адміністрації країни. Вона була такою:

1. Головна команда.
2. Дві чи найбільше чотири області становлять Окружну Січ із територіальною назвою. Наприклад, Поліська Січ, Волинська Січ, Полтавська Січ.
3. Область – обласна бригада (за назвою області).
4. Район – районний полк (за назвою даного району).
5. Від двох до п’яти сіл складався курінь (батальйон) за назвою району з черговим числом.
6. Село (сільська сотня) – за назвою села.
7. Неповна сотня – відділ (за назвою населеного пункту або якоюсь іншою окремою назвою).

На випадок загального заворушення в окружну січ мали б бути залучені групи з двох, трьох або чотирьох округів. В основному було заплановано 5 груп:

- а) група “Північ”;
- б) група “Схід”;
- в) група “Південь”;

- г) група “Захід”;
- д) група “Центральна”.

8. Організація мала у своїй структурі два сектори: Політичний і Військовий.

Завдання Політичного сектору – тримати на місці підпільну мережу таємної територіальної організації для зв’язку, транспорту, пропаганди і організації постачання для військових частин.

Завдання Військового сектору – фаховий вишкіл та підготовка військових частин для ведення бойових операцій.

9. Кожне велике місто творить свої окремі сотні та курені, виконуючи накази певної районної чи обласної команди.

10. Поліція твориться окремо, підпорядковуючись наказам Головної Команди та територіальних команд війська.

11. Цивільна адміністрація, коли для цього будуть передумови, організовується з місцевих фахівців за директивою і під контролем Політичного сектору війська. Назва нової організації – Українська Повстанська Армія [10, с. 64].

Після відмови німецької окупаційної адміністрації визнати “Поліську Січ” як національну військову частину Т.Бульба-Боровець 15.11.1941 р. видає наказ про створення з членів колишнього, дозволеного вермахтом загону української міліції партизанського формування – УПА [1, с. 62]. Назва УПА в цей час розкривала не стільки реальний стан справ, скільки мету, яку ставив перед собою Т.Бульба-Боровець. Він уважав, що “...революційна армія ... повинна еволюціонувати від партизанської до регулярної армії, підпорядкованій певній державній концепції” [1, с. 245].

Для припинення людиноненависницької тактики “випаленої землі” більшовиків, які відступали, штаб Поліської Січі УПА, узгодивши свої плани із штабом Білоруської самооборони, призначив на 20 серпня 1941 р. наступ в усьому Поліссі.

Поліська Січ здобуває місто Олевськ. Туди одразу переїжджає Головна команда. Полковник Смородський оголошується наказом начальником штабу та начальником Олевського гарнізону УПА. Тут простежуються початки державотворення, які вбачаються в організації Січі й мають ряд певних ознак. Так, у самому Олевську започатковано Олевський курінь Поліської Січі (ПС), організовується друга підстаршинська школа, яка відповідає за військові кадри. Започатковується тижнева газета “Гайдамака” – орган ПС.

Одним з головних чинників державотворення є організація місцевої міліції і самоуправи. У результаті ефективної військової діяльності цих підрозділів і їхньої масовості радянські війська змушені були відступати до Брянських лісів.

Таким чином, від середини серпня до середини листопада 1941 р. Олевськ був справжньою столицею, щось на зразок окремої, абсолютно суверенної української національної республіки [1, с. 60]. Ця “республіка” мала свою окрему територію, свою адміністрацію, своє військо, своє законодавство воєнного часу, суд, виконавчу владу.

У серпні й вересні з’явилися “летючі бригади” Поліської Січі та Білоруської Самооборони, які ліквідовували сільради, райвиконкоми та обкоми й органи НКВС.

Після офіційної ліквідації Поліської Січі в Олевську штаб поділився на дві частини. Одна частина людей роз’їхалася по домівках, а друга – відразу почала працювати над планами зміни організаційної схеми армії та нової підпільно-бойової акції. Першим наказом нового штабу в грудні 1941 р. знято з назви організації дописку “Поліська Січ”. Територіальний принцип після втрати Олевська відпав. Організація почала діяти тільки під назвою Українська Повстанська Армія. Таким чином, 14 жовтня 1942 р. з ініціативи ОУН на Волині були створені перші частини УПА. Структурно УПА поділялася на округи, відділи, курені, сотні, чоти й рої. На території тодішніх Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Закарпатської, Чернівецької та частини Тернопільської областей було сформовано шість військових округів. Зокрема, 4-та військова округа “Говерла” була створена на теренах тодішньої Івано-Франківської області. Командиром “Говерли” став член Крайового Проводу ОУН “Захід-Карпати” Лев Ковальчук.

Військова округа складалася з відділів: оперативного, військового, політичного, військового, постачання, санітарної служби, зв’язку, жандармерії. До неї входило 3 бойових відділення: “Гуцульщина”, “Чорний ліс” і “Магура”. Відділки склалися з 3-х – 5-ти куренів по 2 – 3 сотні в кожному [1, с. 101].

Новий штаб УПА був розмішений в одному лісництві Людвипільського району. Сотник Немиря став “надлісничим” ті тимчасово керував справами штабу. Видавши директиви, Бульба-Боровець виїхав у середині грудня 1941 р. до Варшави, щоб відзвітувати Президентові А.Лівицькому та отримати нові накази й директиви Уряду.

У помешканні інженера Якова Винника 2 січня 1942 р. була влаштована таємна зустріч з Президентом. У цій нараді брали участь також полковник Садовський, полковник Чоботарів, полковник Валійський і сотник Шевченко. Доповідь Тараса Бульби-Боровця була звітом про військову роботу, а сотник Малинівський доповідав про політичну ситуацію в Україні. Доповіді створювали повне уявлення про ситуацію в Україні, підконтрольній німецькому окупаційному режиму.

Ця ситуація була приблизно такою:

1. Абсолютне політичне заперечення української нації та її волі до самостійності з боку німецького уряду.

2. Найжорстокіша окупація та безоглядний варварський грабунок усієї економіки України. У містах панує голод, а німці навмисно стримують постачання, щоб примусити населення їхати на рабську працю в Німеччину.

3. Ліквідація та заборона вищої освіти в Україні. Поголовний погром професури та всієї інтелігенції. Зокрема, згідно з розпорядженням Коха підлягали закриттю всі школи, інститути, де навчалися учні старші 15-ти років. Усіх учнів і викладачів передбачалося вивозити на роботу до Німеччини, шкільна освіта обмежувалась 4- річним навчанням [18, с. 97].

4. Розгром усієї нововідродженої української преси.

5. Організація масових облав на людей.

Підсумувавши викладене в доповіді, було вирішено негайно піднімати збройну боротьбу всієї України проти Гітлера. Сотник Малинівський доводив фактами наявність гострих антинімецьких настроїв у Києві, Дніпропетровську, Вінниці, Житомирі та по всій Україні, де запроваджується цивільна адміністрація рейхскомісара та румунів на території Одеси й так званої Трансністрії. Було розроблено Закон Українського Партизана. Він зводився до наступного:

1. Український партизан – це лицар і чесний вояк, який жертвує своїм життям заради звільнення поневоленого народу.

2. Український партизан проводить боротьбу не через бажання анархії або жадоби наживи, а для святих національних ідей та високих політичних цілей.

3. Український партизан вважає за вершину своїх політичних цілей власну суверенну державу.

4. Український партизан не має ні від кого жодної допомоги. Все постачання поповнює сам тільки за рахунок ворога.

5. Український партизан не має права на насильницьку реквізицію будь-якого майна від цивільного населення без відповідної компенсації.

6. Український партизан – це не примусово мобілізований, а добровільний вояк України, її кращий син.

7. Український партизан є революціонером, вояком та політичним діячем своєї Батьківщини в одній особі.

8. Український партизан ніколи не допустить, щоб у рядах його славної армії поширювалося несумлінне виконання своїх обов'язків [4, с. 146].

На таких основних засадах виховувала УПА новий тип свого партизана. Кожен був зобов'язаний вивчити цей закон напам'ять і діяти лише згідно з його пунктами. За найменші відхилення спочатку застосовувалася тільки моральна кара у формі різних дисциплінарних заходів, а потім – фізична. Правопорядок у лавах УПА утримувався усе ж таки головним чином моральною дисципліною; фізична дисципліна подекуди була слабкою. Це впливало з особливих умов нерегулярного

війська – без казарм й арештів, де вояк кожної хвилини може вбити командира та сховатися.

З літа 1942 р. починається активна підготовка військових кадрів. Для цього їх посилали в “ліс”. Згодом у лісових масивах влаштовуються бойові табори, де проводиться активна військово-психологічна та фізична підготовка. Ці табори стали продовженням підпільної військово-фізичної підготовки, що її проводила ОУН з 1941 року. Про ефективність воєнної підготовки свідчить той факт, що невеликий курінь УПА ставав до бою з цілою ворожою дивізією і виходив переможцем [1, с. 118].

Загін Тараса Бульби-Боровця, що іменував себе отаманом, налічував 150–300 вояків [20, с. 117]. Під час ліквідації окупантами адміністрації на Волині Бульба-Боровець розпочав переговори з німцями, щоб зберегти своє військове угруповання як самостійну одиницю. Проте переговори закінчилися безрезультатно. У кінці 1942 р. він відновив переговори з німцями, проте, боячись арешту, різко перервав їх. У той же час отаман вів переговори з представниками Радянської влади – полком ім. Лукіна, спеціально висланим з Москви [7, с. 75].

Німці пропонували припинити українсько-німецьку ворожнечу та антинімецьку пропаганду серед українців, вивести УПА з нелегального становища, переформувати її на напіввійськову й напівполіцейську українську збройну силу в системі німецьких окупаційних військ; видати відозву до населення, щоб воно не піддавалося впливам більшовицької пропаганди, взамін німці зобов’язувалися припинити будь-які репресії проти населення України, підтримуючи концепцію організації Української суверенної держави після війни.

У свою чергу українська сторона була більш далекоглядною й тому обіцянки німців створити українську державу лише після війни її не задовольняли. Українська сторона вимагала припинити будь-які репресії проти населення, визнати суверенну Українську республіку на момент проведення переговорів з власною внутрішньою та зовнішньою політикою і армією; скасувати в Україні цивільну німецьку адміністрацію, передаючи всю владу українській адміністрації; припинити економічний грабунок України. УПА погоджувалася влитися тільки в регулярну українську національну армію [7, с. 76]. Принципові розходження в цих питаннях були настільки великі, що переговори не досягли бажаного обома сторонами результату й тому наприкінці грудня 1942 р. були перервані.

На початку 1943 р. Бульба-Боровець з гуртом однодумців створив нову партію під назвою “Українська національно-демократична партія” і приступив до створення нового збройного загону в кількості 150 осіб.

У березні – квітні 1943 р. Бульба-Боровець провів переговори з штабом УПА-Північ, однак пропозицію штабу ввести свій загін у загальний український повстанський рух відкинув. На початку серпня 1943 р. коли дії

УПА охопили досить широку територію, отаманство Бульби-Боровця вирішено було ліквідувати. Тому того ж місяця сотня УПА під проводом Дороти оточила групу Боровця й залучила її до своїх збройних сил без жодного пострілу. До групи Боровця входили один полковник, два старшини й сотня стрільців кількістю 63 особи [1, с. 149]. У районі Людвиполя в результаті бою з партизанським загonom ОУН(Б) загинула більшість вояків Боровця, у тому числі їхній політичний керівник Іван Мітринга. Сам Боровець увійшов у переговори з німецьким вермахтом, проте в листопаді 1943 р. гестапо заарештувало його у Варшаві.

Наступним кроком УПА підконтрольного в цей час ОУН(Б) було роззброєння декількох збройних загонів – прибічників Мельника, яких згодом залучили до своїх лав. Але частина мельниківців перейшла на бік німецьких військ, утворивши “Український легіон самооборони”.

Провід ОУН(Б) швидкими темпами розбудовував УПА, залучаючи до її складу (переважно силою) загони Т. Бульби-Боровця та ОУН(М). Була створена Головна команда УПА, керівництво якою здійснював військовий референт проводу ОУН на північно-західних українських землях (ПЗУЗ) В. Івахів. Після його загибелі в бою з німцями 13 травня 1943 р. головним командиром УПА став крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський (Савур).

Українські націоналісти розглядали УПА як зародок регулярної армії. Її сила полягала в тому, що вона спиралася на розгалужену мережу ОУН, яка мала значну підтримку серед населення. Військові штаби УПА почали створювати 1943 року. Крайові Військові штаби (КВШ). Пізніше було створено штаб УПА – Північ, який із серпня 1943 р. став Головною Командою УПА. Керував його діяльністю Ступницький [7, с. 76].

Улітку 1943 р. виникають військові відділи Української Національної Самооборони (УНС). Військові відділи УНС почали діяти в травні – червні 1943 р. у зв’язку з активізацією в Галичині польських загонів Армії Крайова. Польський емігрантський уряд у Лондоні вирішив силами АК здійснити план “Буря” – приєднати Західну Україну до Польщі ще до приходу туди радянських або союзних військ.

У червні 1943 р. на території Станіславської області було організовано дві підстаршинські школи ім. Симона Петлюри (командир “Степовий”) з базою під горою Піп-Іван у Чорногорії, а згодом на горі Тарниця біля Космача та “Беркути” (командир “Чмелик”), а також два військові курені – “Гайдамаки” (командир “Хміль”), “Чорні Чорти” (командир “Козак”). Військову школу кадрів ОУН “Тигри” було створено раніше. Школа “Тигри” підготувала курінь “Сіроманців”, який очолив Дмитро Карпенко – “Яструб”. У вересні 1943 р. на Станіславщині діяло 9 з 12-ти військово-навчальних таборів.

Наказом Головного штабу УПА (№ I від 27 січня 1944 р.) створювалися оперативні групи: УПА – Північ, УПА – Захід, УПА – Південь. Тим самим наказом відділи УНС уходили до УПА. З них було сформовано УПА – Захід на чолі з Василем Сидором – “Ростиславом Вишитим” із Сокаля, який командував групою до своєї смерті (1949 р.). Наказом № 17 від 1 березня 1944 р. в рамках групи УПА – Захід створювалося п’ять військових округ (ВО), у тому числі ВО “Говерла”, що охоплював Станіславську область.

11 – 12 грудня з району м. Стрия німці розпочали операцію, спрямовану на знищення третього повстанського відділу на горі Лютій і під Магурою. Але ця спроба провалилася. Повстанські відділи не лише відбили ворожий наступ, але й самі вийшли з гір і зайняли підкарпатські села, створивши так звану “Зимову республіку” в Галицькому районі між Дністром і Лімницею. Ця територія на довгий час стала головною харчовою базою для Чорного лісу [19, с. 106].

Велике значення надавалося медичній службі, тому на північноукраїнських землях із самого початку існування УПА були створені санітарні клініки. На початку 1944 р., згідно з планом Головного Командування УПА, такі клініки засновано на всій території воєнних дій. Вони розміщувалися у важкодоступних районах і підпорядковувалися санітарній службі обозних відділів військових штабів УПА. Восени 1943 р. медична служба УПА діє як Український Червоний Хрест (УЧХ), що свідчить про досить високий фаховий рівень організації цієї справи, притаманний відповідному державному закладу.

Починаючи від району до округу по лінії ОУН, у цих керівних клініках працювали військові референти. По лінії УПА їх очолювали начальники обозних відділів штабів військових округ. УЧХ поділявся на такі відділи:

1. Військово-санітарна частина, що діяла в бойових групах і відділах УПА.

2. Теренова частина серед цивільного населення, яка мала завдання допомагати військово-санітарній частині.

В УПА Український Червоний Хрест виконував такі обов’язки:

1. Добір кваліфікованих медичних кадрів й підготовка санітарного персоналу.

2. Організація медично-санітарної допомоги у військових частинах.

3. Забезпечення інструментами та медикаментами.

4. Організація транспортування поранених і хворих вояків УПА.

Для відновлення медичних кадрів був заснований санітарний навчальний заклад окремо для хлопців і дівчат. Отже, медична мережа ОУН та УПА була побудована за зразком медичної служби регулярної армії, виконуючи при цьому також функції охорони здоров’я населення. Цим підтверджується державотворчий характер ОУН, що є одним із доказів

того, що під час другої світової війни УПА виступала як справжні Збройні Сили України [15, с. 70].

У процесі державотворення була створена Українська Головна визвольна Рада. Вона була започаткована на основі принципів всеукраїнського представництва, надпартійності й політичної незалежності від ОУН(Б) та інших політичних груп. До верховного командування увійшли разом здебільшого представники ОУН(Б) як найбільш радикальної й активної частини національно-патріотичних сил України й військові спеціалісти з інших націонал-патріотичних груп. “Структура ОУН – УПА зазнала докорінних змін внаслідок відмови від фашистського характеру об’єднання, що зовні виявлялось у скасуванні фашистського вітання і зміни колишньої емблеми – тризубця з мечем на тризубець без меча як всеукраїнської емблеми” [6, с. 71], – зазначалося в аналітичному звіті відділу контррозвідки при штабі командуючого військами вермахту в Україні.

Організаційна структура Української Головної Визвольної Ради (УГВР) була такою: Великий Збір УГВР (президент – Кирило Осмак; президія: віцепрезиденти й члени); йому підпорядковувалися: Генеральний суд (генеральний суддя – Ярослав Білецький), контрольна комісія, Генеральний Секретаріат (голова – Роман Шухевич, секретар внутрішніх справ – Ростислав Волошин, Секретар іноземних справ – Микола Лебедь, Секретар військових справ – Роман Шухевич), Бюро Інформації (Йосип Позичанюк), а також конференції, комісії, колегії, бюро [8, с. 280].

Отже, специфікою українського державотворчого процесу в роки Великої Вітчизняної війни було те, що не держава започаткувала УПА, а саме УПА створювала державні основи: від організації системи шкільництва до створення Української Головної Визвольної Ради.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів:Поклик сумління, 1993.
2. Грицак Я. Нарис історії України. – К.: Генеза, 1996.
3. Енциклопедія українознавства. – Т.9. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1980.
4. Історія застерігає. – К., 1986.
5. Коваль М.В. ОУН–УПА: між ”третім рейхом” і сталінським тоталітаризмом // УІЖ. – 1994. – № 2–3.
6. Крапивко С. Медична мережа ОУН і УПА. – Стрий: Увіс, 1993.
7. Лебедь М. УПА: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за українську самостійну соборну державу. – Репринт. вид. – Дрогобич: Відродження, 1993.
8. Літопис УПА. – Т.8. – УГВР. – Львів: Літопис, 1992.
9. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995.
10. Манжул К.В., Філоретова Л.М. Україна в Другій світовій війні. – Кіровоград, 1999.

11. Матеріали наукової конференції "Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія: історія, уроки, сучасність". – Стрий: Увіс, 1993.
12. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952: Документи і матеріали. – Львів, 1991.
13. Національні процеси в Україні і історія і сучасність. Документи і матеріали. – Ч.2. – К.: Вища школа, 1997.
14. ОУН і УПА. – Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К.: Наукова думка, 2005.
15. Сілецький В. Боротьба УНС і УПА проти гітлерівських окупантів на території Станіславської області. – Стрий: Увіс, – 1993.
16. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. – Документи і матеріали. – Т.2. – Мюнхен: Сучасність, 1983.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3.
18. Цимбал М. Організаційна структура формувань УПА, які діяли в Івано-Франківській області в 1943–1947 рр. – Стрий: Увіс, 1993.
19. Шкварець В., Федьків Г. Про перші відділи УПА. – Стрий: Увіс, 1993.
20. Штокало В., Ханос М. Військово-патріотичне виховання в УПА в контексті національно-визвольної ідеї. ОУН–УПА: історія, уроки, сучасність. – Стрий: Увіс, 1993.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кізюн Валерій Карпович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблематика історії державотворчого процесу в Україні першої половини ХХ століття, видавнича справа в Україні 20-х років ХХ століття.

РЕЙД ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ МАХНА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНУ (кінець вересня - початок жовтня 1919 р.)

Михайло КОВАЛЬЧУК (м. Київ)

На підставі архівних документів і спогадів сучасників досліджено бойову діяльність повстанської армії Н. Махна проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна, відтворено перебіг військових операцій повстанської армії під час прориву білогвардійського фронту й рейду на Катеринославщину восени 1919 р.

Ключові слова: повстанська армія, Катеринославщина, махновці, білогвардійці.

On the base of the archival documents and memoirs of contemporaries the author investigates the military activity of the Nestor Makchno's rebellion army against the white troops of general A. Denikin, reconstructs course of the military operations of rebellion army during the break of white front and raid to Katerinoslav's region in autumn 1919.

Key words: Insurrectional army, Katerynoslavska province, Machno's army, White Guards.

Прорив повстанської армії Махна з оточення білогвардійськими військами на південній Київщині наприкінці вересня 1919 р. увійшов до історії махновського повстанського руху як один з найбільш яскравих і

відомих його епізодів. У ході запеклого бою, що відбувся поблизу с. Перегонівка в Уманському районі, махновцям удалося розірвати кільце ворожого оточення й вирушити в рейд до Катеринославщини. Цей прорив, на думку багатьох дослідників, став початком кінця для запілля білогвардійських військ в Україні. Уже невдовзі повстанська армія розгорнула боротьбу проти денікінської влади в Південній Україні, успішно дезорганізувавши комунікації білогвардійців. Історик й апологет махновського руху П. Аршинов навіть висловив переконаність, що події під Перегонівкою відіграли вирішальну роль у поразці білого руху: „Якби не було уманського прориву і наступного розгрому запілля, артилерійської бази і всього постачання денікінців, останні, вірогідно, увійшли б до Москви приблизно в грудні 1919 р.” [2, с. 139]. Сучасні дослідники махновщини більш виважено оцінюють роль повстанської армії в розгромі білогвардійців, але також наголошують на тому, що прорив махновців під Перегонівкою мав надзвичайно важливе значення для всієї збройної боротьби на теренах України і Росії восени 1919 р. [5; 6; 18].

Незважаючи на це, в історичній літературі досить фрагментарно відтворено перебіг рейду повстанської армії на Катеринославщину. Описуючи ці події, дослідники здебільшого вдаються до переказу спогадів начальника штабу повстанської армії В. Білаша і праці П. Аршинова. Тим часом, в архівах України й Росії збереглися документи як білогвардійського, так і повстанського командування, здатні кинути світло на обставини операцій білогвардійців проти повстанських загонів Махна наприкінці вересня 1919 р. та рейду повстанської армії на Катеринославщину. Збереглися й мемуари учасників тих подій з боку білих. Тож, спираючись на архівні документи й спогади сучасників, у цій статті ми поставили за мету відтворити перебіг бойових операцій махновської армії проти білогвардійців наприкінці вересня – на початку жовтня 1919 р. Гадаємо, це допоможе не лише дослідити маловивчену сторінку в історії повстанського руху, але й сприятиме формуванню цілісної картини історії збройної боротьби, що точилася в Україні 1919 р.

Відступаючи під ударами білогвардійських військ з Катеринославщини й Херсонщини, повстанські загони Махна в середині вересня 1919 р. вийшли до Уманського району, зайнятого з'єднаннями армії УНР. Махновське командування та керівництво армії УНР були однаково зацікавлені в співпраці для боротьби проти спільного ворога. 20 вересня 1919 р. на ст. Жмеринка представники обох сторін підписали угоду, згідно з якою зобов'язувалися зберігати нейтралітет стосовно одна одної й спільно здійснювати операції проти білих. Щоб не допустити прориву махновців на Катеринославщину, білогвардійське командування зосередило для операцій проти повстанської армії групу генерала Я. Слащова (4-та й 5-та піхотні дивізії, окрема козака бригада) [10, арк. 417].

23 вересня 5-та білогвардійська дивізія генерала П. Осовського й козака кіннота, наступаючи з району Тальне – Новоархангельськ, атакували махновців й 1-шу бригаду Українських Січових стрільців. Повстанці вперто відбивали всі атаки противника на лінії р. Ятрань. Внаслідок запеклого опору махновців білогвардійці заволоділи Уманню лише 24 вересня [21, арк. 142 зв.; 9, арк. 88]. У свою чергу, спроби повстанців просунути в напрямку на Новоархангельськ – Покотилове наштовхнулися на опір Сімферопольського полку [20, с. 42; 19, с. 20 – 21]. Увесь день 25 вересня махновці, яких білогвардійці поступово оточували в районі на південь від Умані, відчайдушно відбивалися від противника. Козача кіннота (42-й Донський та 2-й Лабінський полки) відрізала повстанців від зв'язку з українськими військами, частини 4-ї білогвардійської дивізії атакували повстанців з Голованівська, а Сімферопольський офіцерський полк утримував переправи через р. Ятрань, відбиваючи всі спроби махновських бригад прорватися на схід.

26 вересня Н. Махно наказав повстанським частинам перейти до загального наступу: „Настав час безповоротного рішучого просування вперед на батьківщину. Кожен повстанець має свідомо вирішити: ані кроку назад, або вмерти, або пробити собі шлях до тих місць, де нас зустрінуть з радістю, де наші лави зростуть у сто крат” [9, арк. 56]. Запеклий бій не вщухав і ввечері, і повстанцям вдалося досягти певних успіхів у районі на північ від Голованівська. 27 вересня основні сили повстанців у районі Перегонівка – Семидуби атакували Сімферопольський офіцерський полк і підрозділи зведеного полку 13-ї дивізії. Операціями на цьому відтинку керував особисто Н. Махно. Спершу успіх був на боці білих, яким навіть удалося відбити Перегонівку. „Батько” особисто водив повстанську піхоту в атаку на село, але зазнав невдачі. Лише прибуття на позиції махновської кінноти під командою М. Уралова врятувало становище. Вклинившись у розрив між білогвардійськими частинами, повстанська кіннота завдала важкої поразки Литовському батальйону зведеного полку 13-ї дивізії й охопила сімферопольців з флангу. Офіцерський полк почав поспіхом відходити на схід, у той час як махновці намагалися притиснути противника до р. Синюха [19, с. 21]. Та навіть після переправи через Синюху білогвардійцям не вдалося врятуватися від повстанців. „Кіннота встигла зайняти лівий берег, установивши кулемети, а маневрові загони переслідували денікінців, заганяючи до річки, – згадував В. Білаш. – Ще одна атака і... офіцерів не стало. Одні перетворилися на криваве місиво, а інші, кидаючись в річку, тонули під зливою куль” [3, с. 310]. У цій різанині загинули рештки 2-го батальйону Сімферопольського полку разом зі своїм командиром (всього втрати сімферопольців у цей день становили 233 особи вбитими й пораненими) [1, с. 42; 19, с. 21].

Енергійний натиск махновців на схід занепокоїв генерала Я. Слащова, що уважно стежив за перебігом бою. „Головна маса ворога – близько 6 тисяч з банд Махно і червоних – це головорізи, що зібралися під захистом Петлюри. Елемент у бойовому плані чудовий – кіннота, так просто викликає захоплення,” – так охарактеризував генерал свого противника [15, арк. 184 – 184 зв.]. Та хоча Слащов і не втрачав надій на успішне завершення операції, її результат було вирішено проривом махновців під Перегонівкою. Підрозділи зведеного полку 34-ї дивізії, що мали прийти на допомогу Сімферопольському офіцерському полку, спізналися і не встигли вчасно дістатися до місця бою [20, с. 42]. Відкинувши Сімферопольський полк на південь, махновська армія залишила позаду війська генерала Слащова й безперешкодно направилася на Новоархангельськ.

Таким чином, надвечір 27 вересня махновці прорвалися з оточення. За даними білогвардійської розвідки, після прориву під Перегонівкою махновська армія налічувала близько 3 – 5 000 бійців [13, арк. 197; 11, арк. 47]. 28 вересня штаб махновської армії й Реввійськрада провели спільне з командирами частин засідання в тимчасовому таборі, розташованому на березі р. Синюха. Було одностайно вирішено пробиватися на Катеринославщину, що мала стати базою для повстанської армії й „соціальної революції”. Пізно ввечері того ж дня махновські загони розділилися на три колони, кожна з яких мала рухатися до призначеного їй району за власним маршрутом. Ліва колона в складі 1-ї повстанської бригади О. Калашникова мала просуватися через Новоархангельськ – Єлисаветград – Нова Прага – Кам’янка – Катеринослав. Центральна колона, яку очолив особисто Н. Махно, складалася з кулеметного полку, всієї кінноти й половини піхоти повстанської армії. Колона мала рухатися в авангарді через Добровеличківку – Новоукраїнку – Верблюжку – Софіївку – Чумаки – Хортицю – Олександрівськ. Маршрут правої колони, до складу якої увійшла решта махновської піхоти під командою В. Павловського, пролягав через Піщаний Брід – Рівне – Бобринець – Долинська – Кривий Ріг – Апостолове – Нікополь [3, с. 310]. Аби відвернути увагу білогвардійців від маршруту свого пересування, Махно наказав командирам частин всіляко дезінформувати населення, поширюючи чутки про те, що армія начебто рухається на Катеринослав і Харків. Ураховуючи досвід перебування повстанської армії в Уманському районі, всім командирам було наказано „стежити за товаришами партизанами й раз-назавжди наказати, щоб не повторювалися зміни коней і не чинилися грабунки та насилля над селянами та робітниками” [9, арк. 50 – 51; 11, арк. 214].

Білогвардійське командування було заскочене зненацька проривом кількатисячної повстанської маси у своє запілля. Зі штабу військ Новоросійської області ЗСПР у ставку Денікіна повідомляли: “Доводиться рахуватися з енергійним поступом ворога, [який], очевидно, прямує на

Новоукраїнку. На жаль, розвідувальне управління до цього часу не може з впевненістю сказати, чи маємо ми тут справу виключно з групою Махна, чи останній є лише авангардом значних об'єднаних сил махновців, галичан і петлюрівців... Генерал Слащов гадає, що Махно намагатиметься прорватися на Новоукраїнку – Єлисаветград чи на північ – на Тальне...” [5, с. 177]. Оскільки війська Новоросійської області ЗСПР перебували в боях з армією УНР, командувач Н. Шиллінг не мав змоги виділити значні сили для переслідування повстанців. До того ж, білогвардійські частини були виснажені жорстокими боями під Уманню, а знекровлений Сімферопольський полк довелося навіть відвести до району Голта – Ольвіополь для відпочинку й поповнення. Для переслідування махновців було виділено лише 136-й Таганрозький полк генерала П. Черського (ст. Тальне), 3-й батальйон Сімферопольського офіцерського полку під команду полковника Робачевського (ст. Голта), а також 4-й гарматний дивізіон [17, арк. 165 – 165 зв.; 15, арк. 378 зв. – 379 зв.].

Поки частини новоствореної групи генерала П. Черського зосереджувалися на залізничних станціях для відправки до Єлисаветграда, центральна колона махновців вночі 28 вересня зайняла з боєм Новоукраїнку, а 29 вересня вийшла до с. Верблюжка. Повстанці реквізували в селян коней і підводи, залишаючи по дорозі все, що могло уповільнити рух (у лісі поблизу Новоукраїнки махновцям довелося кинути навіть 4 гармати). У с. Піщаний Брід Н. Махно разом з частиною кінноти затримався на дві доби, гостюючи у своєї тещі [3, с. 311; 20, с. 42]. Загалом темп пересування повстанських загонів був достатньо високим. По дорозі до махновців приєднувалися місцеві повстанці й озброєні селяни, що вже скуштували денікінської влади. Так, в одному із сіл поблизу Кривого Рогу до махновців приєдналися близько 1 000 озброєних селян [11, арк. 47].

Командувач Добровольчої армії генерал В. Май-Маєвський назвав прорив Махна “епізодом, який істотно на перебіг воєнних операцій вплинути не може” і заявив, що „поранений звір завжди йде помирати у своє лігво, залишилося його тільки добити... про жодний опір зібраних ним загонів не може бути й мови” [6, с. 141 – 142]. Однак це була радше гра на публіку. У дійсності білогвардійські воєначальники добре розуміли, що прорив махновців може надзвичайно ускладнити становище в запіллі. У штабі військ Новоросійської області ЗСПР побоювалися, що повстанці по дорозі на Катеринославщину атакують Єлисаветград, у якому перебували лише офіцерський батальйон (150 багнетів) і бронепотяг “Полковник Запольський”. Уже ввечері 27 вересня начальник елисаветградської залози отримав категоричний наказ якомога швидше організувати оборону міста [15, арк. 208; 16, арк. 161 – 161 зв.].

Звістки про наближення махновців викликали справжню паніку в Єлисаветграді. 28 вересня повітовий начальник, повідомляючи

командування про “петлюрівське повстання” в районі Добровеличківка – Новоукраїнка – Компаніївка, прохав терміново надіслати до Єлисаветграда військові частини з артилерією. “Зволікання неприпустиме... Оборона мізерна... Сили повстанців великі”, – йшлося в цьому повідомленні [16, арк. 66]. 29 вересня до Єлисаветграда було терміново переведено з Кривого Рогу Таврійський кінний дивізіон ротмістра Двойченка (250 шабель). Крім того, елисаветградську залозу планувалося також зміцнити Слов’янським стрілецьким полком. Ця військова частина, створена в лавах Добровольчої армії 1918 р. галичанами-москвофілами, перебувала в Олександрівську, де активно поповнювалася галицькими біженцями. Щоправда, полк був погано озброєний (з-поміж 2 100 бійців лише 700 мали рушницю) і значно затримувався в дорозі [15, арк. 378 зв. – 379 зв.; 16, арк. 161 – 161 зв.; 10, арк. 508; 5, с. 21].

Утім, наявних у Єлисаветграді військових сил вистачило, щоб організувати успішний опір махновцям. Спершу 1-й повстанській бригаді вдалося витіснити білогвардійців з Єлисаветграда, але в ході успішної контратаки білі завдали махновцям рішучої поразки. Таврійський кінний дивізіон ротмістра Двойченка втратив у цьому бою 35 осіб убитими. 30 вересня білогвардійські бронепотяги, просуваючись з Голти до Єлисаветграда, зайняли Помічну [11, арк. 214]. 2 кінні сотні 2-го Таманського козачого полку було направлено проти повстанців у район на північ від Голти, а 2 піші сотні – до ст. Помічна.

Після невдалого бою під Єлисаветградом основні сили лівої колони махновців вирушили на Софіївку – Катеринослав. Водночас центральна колона повстанців без особливих пригод зайняла 2 жовтня Софіївку, а 3 жовтня досягла с. Чумаки і Томаківка поблизу Олександрівська [3, с. 312]. Права колона махновців 4 жовтня витримала бій з 3-м батальйоном Сімферопольського офіцерського полку під ст. Казанка, після чого продовжила свій рух на Нікополь.

136-й Таганрозький полк так і не зміг наздогнати махновців, оперуючи тільки в районі залізничної смуги. Батальйон полковника Робачевського також не досяг особливих успіхів у переслідуванні повстанців. Як свідчили згодом офіцери батальйону, Робачевський свідомо уникав бою з переважаючими силами повстанців, і підрозділ „рухався лише тоді, коли ставало відомим, що махновці пішли далі” [19, с. 21]. 3 жовтня 1919 р. зі штабу військ Новоросійської області доповідали до ставки ЗСПР, що „відсутність військової кінноти і надзвичайні труднощі сучасних залізничних перевезень ускладнюють переслідування” [5, с. 178].

4 жовтня А. Денікін категорично наказав “за будь-яку ціну” перешкодити переправі махновців через Дніпро. Командувач Добровольчої армії генерал Май-Маєвський отримав наказ терміново зосередити в районі ст. Пологи полк Чеченської кінної дивізії, що дислокувалася на Харківщині.

До ст. Пологи мали бути переведені 1-й армійський запасний батальйон з Ейська і 6-й запасний батальйон з Маріуполя. 2 бронепотяги було направлено на лінію Маріуполь – Олександрівськ, а кораблі Дніпровської річної флотилії білих отримали наказ перешкоджати переправі махновців через Дніпро. Загальне керівництво всією операцією було покладено на командира Слов'янського полку, генерала П. Віцентьєва [11, арк. 27 – 29]. Переслідування махновців мало здійснюватися без огляду на жодні адміністративні кордони.

Однак запасні батальйони, виділені для операції проти повстанців, затримувалися в дорозі. Єдиною силою в розпорядженні генерала П. Віцентьєва залишався його власний Слов'янський полк, переведений з Олександрівська до ст. Апостолове. Крім цього, у Миколаєві протягом двох діб було сформовано 2 офіцерські батальйони, летючий загін і гарматну батарею. 1-й Миколаївський офіцерський батальйон (700 осіб) і батарея відразу ж вирушили до Знам'янки, де приєдналися до загону генерала П. Черського, а 2-й Миколаївський офіцерський батальйон (560 багнетів) перейшов до району Апостолове – Кічкас на допомогу Слов'янському полку. Летючий загін (100 багнетів при 30 кулеметах і 2 гарматах) мав оперувати в напрямку на Долинську. У Херсоні в екстреному порядку також формувалася офіцерська рота [15, арк. 378 зв.; 11, арк. 42 – 45].

Опівдні 4 жовтня передові роз'їзди махновців зайняли Нікополь і Хортицю, а надвечір повстанські загопи В. Павловського наблизилися до Томаківки. Окремі відділи переправилися з Нікополя і зайняли Велику Знам'янку на лівому березі Дніпра. “Генералу Віцентьєву зі Слов'янським полком не вдалося перехопити банди Махно в районі Апостолове і вони досягли Хортиці й Кічкаської переправи,” – повідомляв начальник штабу військ Новоросійської області ЗСПР генерал В. Чернавін командуванню Добровольчої армії [11, арк. 38]. Кічкаський міст через Дніпро охороняли лише 2 роти Слов'янського полку. Щоб перешкодити переправі махновців, генерал П. Віцентьєв з батальйоном Слов'янського полку, 2-м Миколаївським офіцерським батальйоном і бронепотягом “Дмитрій Донський” залишив ст. Апостолове й вирушив на Олександрівськ. На Кривий Ріг було відправлено ще один батальйон Слов'янського полку та бронепотяг.

Скориставшись розпорошеністю сил противника, махновці до вечора 4 жовтня зайняли Апостолове [11, арк. 59 – 61]. Під Кривим Рогом повстанці розбили батальйон Слов'янського полку й зайняли місто та залізничну станцію. Це змусило білогвардійське командування поспіхом перекинути на Кривий Ріг – Апостолове батальйон Сімферопольського офіцерського полку й 1-й Миколаївський офіцерський батальйон зі складу загону генерала П. Черського. Та пізно ввечері 4 жовтня махновці зайняли Кічкаський міст, причому обидві роти Слов'янського полку без жодного

пострілу перейшли на бік противника. Бронепотяг „Дмитрій Донський”, що прорвався до мосту з-під Нікополя, від’їхав на Олександрівськ [12, арк. 248; 11, арк. 28].

Зміцнений панцерником “Орлятко”, загін генерала П. Віцентьєва розтшувався на ст. Мирова, звідки збирався наступного дня повести наступ на Томаківку. Однак махновці випередили противника і в ніч на 5 жовтня почали обстрілювати білогвардійців. Ось як згодом описав генерал П. Віцентьєв події під ст. Мирова: “З півночі до світанку махновці обстрілювали розташування загону гарматним і кулеметним вогнем. На світанку, коли я почав артилерійську підготовку атаки, з боку махновців почулися голосні вигуки: “Мобілізовані, переходьте до нас, вам нічого не буде, видавайте своїх начальників-золотопогонників”, внаслідок чого 2 офіцери і три роти 2-го Миколаївського батальйону по-зрадницькому перейшли на бік махновців, і я залишився тільки з трьома ротами Слов’янського полку й резервною ротою миколаївців, яка мітингувала. Після цього махновці перейшли в наступ і протягом чотирьох годин усі атаки було відбито з жорстокими для махновців втратами. Посилюючись поступово кількісно, махновці о 10 годині тісним кільцем оточили нас, і я наказав пробиватися. Мені з невеличкою купкою офіцерів і вояків при допомозі кінних розвідників панцерника вдалося пробитися в Тарасівку, звідки без зволікань вирушив до Мелітополя” [11, арк. 99 – 100]. У бою загинули помічник командира Слов’янського полку, батальйонний і всі ротні командири. Рештки Слов’янського полку й 2-го Миколаївського батальйону відступили до Мелітополя [11, арк. 173].

Тим часом, центральна колона махновських військ безперешкодно наблизилася до Дніпра. Зайнявши вночі 5 жовтня Кічкаський міст, очолена Махном кіннота на світанку увірвалася до Олександрівська [3, с. 313; 7, с. 94]. „Неначе в зачароване, сонне царство влетіли махновці: ніхто ще не знав про їхній прорив під Уманню, не мав уявлення про те, де вони; влада не вживала жодних заходів, перебуваючи у звичній тиловій сплячці”, – згадував П. Аршинов [2, с. 137]. За кілька годин до Олександрівська вслід за кіннотою увійшла й махновська піхота. У місті розташувалися штаб і Реввійськрада повстанської армії. Махновці святкували перемогу й готувалися до нового етапу боротьби за “соціальну революцію”. Культурно-просвітницький відділ Реввійськради видав звернення до повстанців і населення, у якому повідомив про перемоги махновців над “кадетською армією” і закликав до боротьби „за вільні безвладні Ради робітників і селян” [8, с. 203 – 205].

Таким чином, білогвардійцям не вдалося зупинити просування махновців до Катеринославщини. Загін генерала П. Віцентьєва було розбито під ст. Мирова, а самих лише сил генерала П. Черського було недостатньо, щоб перешкодити переправі повстанців через Дніпро. 1-й

Миколаївський офіцерський батальйон полковника Булгакова було терміново викликано до Катеринослава, а батальйон Сімферопольського полку переведено до ст. Апостолове. Оскільки 1-й запасний батальйон затримувався в Ейську, а 6-й запасний батальйон ніяк не міг дістатися до ст. Пологи, до цієї вузлової залізничної станції було скеровано запасний панцерний дивізіон з Бердянська [11, 96]. Частини катеринославської бригади державної варти мали утримувати ст. Синельникове.

Війська Новоросійської області діяли проти армії УНР, а війська Київської області ЗСПР були скуті боями з більшовиками на Чернігівщині й Київщині. “Зняти які б то не було частини з нашого фронту неможливо, а тому надати реальну допомогу ми не можемо,” – телеграфував 5 жовтня генерал-квартирмейстр штабу військ Київської області А. Шуберський командуванню військ Новоросійської області [11, арк. 28]. Відтак, генерал А. Денікін вирішив направити проти махновців Чеченську кінну дивізію зі складу Добровольчої армії. Згідно з новими вказівками, у районі Синельникове – Чаплине – Пологи мали зосередитися три полки чеченців (четвертий залишався для боротьби з повстанцями на Харківщині). Начальник Чеченської кінної дивізії генерал О. Ревішин мав перебрати командування всіма військами, що діяли проти Махна. Оскільки дивізія не мала артилерії, то на ст. Пологи було викликано гарматну батарею полковника Шкурка, що перебувала під Курськом на фронті проти червоних [14, арк. 143; 11, арк. 54].

Таким чином, незважаючи на всі зусилля, білогвардійцям не вдалося знищити повстанську армію Махна в Уманському районі й зупинити її просування до Катеринославщини. Оскільки жодних значних резервів у розпорядженні денікінського командування не було, для операцій проти махновців білогвардійцям довелося знімати війська з більшовицького фронту. Як свідчить наше дослідження, це сталося вже на початку жовтня 1919 р., на завершальній стадії рейду махновців до Катеринославщини. Разом з тим, бої під Єлисаветградом, Кривим Рогом і ст. Мирова засвідчили високу маневреність і боєздатність повстанських загонів. Та, навіть розпочинаючи боротьбу з махновцями у своєму запіллі, денікінське командування не підозрювало, якими катастрофічними наслідками для білого руху вже невдовзі обернеться поява повстанської армії на Катеринославщині...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Альмендингер В. Гибель 2-го батальона Симферопольского офицерского полка / В. Альмендингер // Военная быль. – № 57. – С. 40 – 42.
2. Аршинов П. История махновского движения / П. Аршинов. – Запорожье: “Дикое поле”, 1995. – 239 с.
3. Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование / Александр Белаш, Виктор Белаш. – К., 1993. – 591 с.

4. Ваврик В. Карпатороссы в Корниловском походе и Добровольческой армии / В. Ваврик. – Львов, 1923. – 43 с.
5. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921) / В. Верстюк. – К.: “Наукова думка”, 1991. – 368 с.
6. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність / Володимир Волковинський. – К., 1994. – 256 с.
7. Коммунисты среди партизан (Отчет Екатеринославского Губкома Зафронтбюро ЦК КП(б)У) // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С. 89 – 98.
8. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. Документы и материалы / [ред.: В. Данилов, Т. Шанин]. – М.: РОССПЭН, 2006. – 1000 с.
9. Російський Державний Військовий Архів (РДВА). – Ф. 198. – Оп. 5. – Спр. 45. – 113 арк.
10. РДВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 13. – 346 арк.
11. РДВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 15. – 514 арк.
12. РДВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 16. – 435 арк.
13. РДВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 25. – 210 арк.
14. РДВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 35. – 342 арк.
15. РДВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Спр. 138. – 344 арк.
16. РДВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Спр. 178. – 289 арк.
17. РДВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Спр. 179. – 190 арк.
18. Савченко В. Махно / В. Савченко. – Х.: “Фоліо”, 2005. – 415 с.
19. Симферопольский Офицерский полк 1918 – 1920. Страница к истории Белого Движения на Юге России / [сост.: В. Альмендингер]. – Лос-Анжелес, 1962. – 44 с.
20. Слащов Я. Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 года) / Я. Слащов // Военный вестник. – 1922. – № 9-10. – С. 38 – 43.
21. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління (ЦДАВО) України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – 326 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальчук Михайло Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Наукові інтереси: українські національно-визвольні змагання 1917 – 1921 рр.

РАДЯНСЬКЕ АНТИРОБІТНИЧЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЧАСІВ “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ”

Роман КРАЙНІК (м. Миколаїв)

Аналізуються основи радянського законодавства, спрямованого проти працівників промисловості та залізниць України в 1937–1938 рр.

Ключові слова: закон, Кримінальний Кодекс, постанова, терор, чистки.

Analyses bases of soviet legislation are directed against the workers of industry and railways of Ukraine in 1937–1938 pp.

Key words: law, Criminal Code, decision, terror, cleaning.

Масові сталінські репресії 1937–1938 рр. є апогеєм стійкої тенденції терору. Саме в цей час “компетентними” органами широко

започатковувалася практика застосування нечуваного за масштабами насильства, що досягла абсурду й отримала страшну назву “Великий терор”, яку не можна назвати літературним перебільшенням, всебічно аналізуючи антинародну діяльність сталінського режиму.

Після розпаду Радянського Союзу та з демократизацією суспільно-політичного життя, вітчизняні науковці отримали змогу досліджувати терор, зосереджуючи увагу безпосередньо на правдивих фактах репресивної діяльності радянської влади.

Загальний аналіз репресивного законодавства був зроблений 1997 р. Науковцями здійснена спроба глибоко проаналізувати нормативні акти пов’язані з репресіями та реабілітацією засуджених [1]. 2000 р. побачила світ монографія М. М. Шитюка [2], де ґрунтовно розглядається репресивне законодавство. Юридична база терору часів сталінізму аналізується і в іншій публікації науковця [3].

У публікаціях дослідників репресивно-каральне законодавство здебільшого аналізується в контексті загальної картини терору. Метою цього дослідження є характеристика юридичної бази репресій, спрямованих проти українських робітників і технічної інтелігенції в роки “Великого терору”, бо вони залишалися об’єктами посиленої уваги правоохоронних органів за часів сталінізму.

Відповідно до тенденції постійного нарощення терору, невпинно змінювалися основи репресивного законодавства, спрямованого проти працівників промисловості й залізничного транспорту.

У зазначений період правова база терору доповнюється спеціальним положенням, за яким розпочинається процес своєрідного “закріпачення” робітників. Промисловці позбавлялися права самочинно залишати попереднє місце роботи, “втеча” з підприємств каралася позбавленням волі від двох до чотирьох місяців. Такий проступок, як прогул, ставав приводом для засудження до виправно-трудових робіт на строк до шести місяців за місцем роботи з утриманням 25% заробітної плати. Виробництво бракованої, некомплектної продукції прирівнювалося до шкідництва й жорстко каралося владними органами [4, с. 26].

Прикладом неприхованого наступу режиму на промисловців стала постанова Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) і Ради Народних Комісарів (РНК) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) від 2 грудня 1937 р., яка внесла суттєві зміни до загальної частини Кримінального Кодексу (КК) УРСР. Уводилося покарання у вигляді позбавлення волі до 25 років, яке застосовувалося за трьома статтями розділу “Контрреволюційні злочини” цього Кодексу: шпигунство, шкідництво та диверсійні акти [5, с. 10].

Довгострокові терміни позбавлення волі поряд з „найвищою мірою соціального захисту” стали грізною репресивною зброєю тоталітарної влади.

Одним з найбільш поширених та “дієвих” методів антинародної боротьби залишався пошук “злісних контрреволюціонерів” через масові чистки в промисловості й на залізницях південноукраїнського регіону.

Широкомасштабний “комуністичний штурм” різко посилювався після призначення Єжова наркомом внутрішніх справ, який відразу ж узявся за посилення заходів насильства проти суспільства. Завзятіше розгорталася масова кампанія пошуку “ворогів народу”. Розуміючи прагнення керівництва тоталітарної держави посилювати терор, влада на місцях відверто вимагала негайного виходу з партії та усунення із посад тих промисловців, які бодай підозрювалися в підготовці контрреволюції. Партійці в авральному порядку вишукували шкідників там, де їх не було, зовсім не переймаючись доведенням вини переважної більшості підозрюваних. Практика перегляду справ раніше засуджених зводила сталінське свавілля до повного абсурду, коли безневинним людям, які відбували покарання, безпідставно збільшували строки ув’язнення.

Ускладнювалося становище трудящих тим, що, починаючи з 1937 р., розпочалася масова шпигуноманія. У зв’язку з цим, до числа “підозрілих” спецслужби відносили значну частину робітників і технічної інтелігенції.

Поштовхом до розгортання масових безчинств на національному підґрунті став директивний лист наркома внутрішніх справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) М. Єжова “Про терористичну, диверсійну та шпигунську діяльність німецьких троцькістів, що проводиться гестапо на території СРСР” від 14 лютого 1937 р. [6, арк. 195]. У документі повідомлялося: головною вадою оперативної чекістської роботи є оборонна тактика війни з троцькістами, яка зводиться до ліквідації з великим запізненням терористичних груп. Єжов наказав перевірити архівні матеріали та заарештувати тих контрреволюціонерів, які залишалися не репресованими.

1937 р. за раніше відпрацьованою “дієвою” методикою викривалися небезпечні для радянської влади “шкідницькі кубла”, які зосереджувалися в промисловості й залізничному транспорті й нібито активно вели антирадянську боротьбу проти існуючого режиму.

Незважаючи на шалений темп репресій, нагніталася істерія серед керівництва тоталітарної держави щодо незадовільного пошуку замаскованих “ворогів народу”. У зв’язку з численними “викривальними” матеріалами, які буцімто свідчили про збільшувану ворожу активність виключених із компартії та їхню організацію боротьби проти радянського ладу на підприємствах, прийнятий циркуляр наркома внутрішніх справ СРСР Єжова від 26 червня 1937 р., за яким наказувалося приступити до

ретельного вивчення поведінки виключених із лав партії і створити широку агентурну мережу з розрахунком швидкої та повної ліквідації всіх досі не виявлених контрреволюційних формувань серед виключених із компартії [7, арк.162–163]. В іншій репресивній директиві І. Леплевського, адресованої начальникам обласних управлінь Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВС) УРСР про виконання наказу НКВС СРСР № 00447 від 25 серпня 1937 р., наголошувалося: у правоохоронних органів недостатньо оперативної інформації про реакцію працівників промисловості, транспорту на арешти троцькістських шпигунів, шкідників, куркулів, націоналістів та інших ворожих елементів, оскільки начальники облуправлінь “мляво” передають матеріали на основі агентурних доносів з промисловості й залізниць [8, арк. 111–113].

Зі змісту документа передбачалося встановлення стеження не тільки за настроями робітників, які стали свідками антигуманних розправ над “ворогами народу”, а й до планомірного посилення репресій, залякувань для повного контролю над політичним життям. Спецслужбам агентурні дані стали життєво необхідними для збільшення безчинств там, де начебто недостатньо “викривалися” шкідники.

Залишаючись незадоволеним “низькими” темпами та масштабами арештів, керівництво НКВС, підганяючи підлеглих до завзятішого “викриття” контрреволюціонерів, і надалі видавало нові антинародні директиви.

Важливе місце в здійсненні насильства відіграють органи позасудового переслідування: особливі наради, двійки та трійки, які безконтрольно застосовували репресії в усіх сферах суспільно-політичного життя [9, с. 53].

Додавалося повноважень органам позасудового переслідування черговою інструкцією НКВС, у якій зазначалося: рішення трійки при відсутності заперечень прокурора виконується негайно, також вилучення “шкідницького та декласованого елемента” необхідно проводити щоденно [10, арк. 114].

“Значущою” репресивною директивою став наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00606 “Про створення Особливих трійок для розгляду справ на осіб, заарештованих за попереднім розпорядженням НКВС СРСР № 00485” від 17 вересня 1938 р., у якому зазначалася необхідність з метою швидкого розгляду слідчих справ утворити при управліннях НКВС Особливі трійки, на які покласти розгляд справ контрреволюціонерів [11, арк. 145]. До складу новостворених органів терору повинні входити: перший секретар обкому, начальник відповідного управління НКВС та прокурор області або республіки. В Україні Особливі трійки створювалися по областях. Нарком внутрішніх справ наголошував, що термін слідства не має перебільшувати двох місяців, а рішення Особливих трійок про звинувачених за першою категорією треба виконувати негайно

[12, арк. 146–147]. Однак, в іншому циркулярі заступника наркома внутрішніх справ СРСР № 189 щодо порядку застосування репресій від 21 вересня 1938 р. роз'яснювалося: Особливі трійки не можуть виносити вироків з кримінальних справ інженерів [13, арк. 84–86].

Політика “червоного терору” поширювалася через спеціальну інструкцію трійкам НКВС з розгляду справ про кримінальних, декласованих елементів та злісних порушників положення про паспорти, де повідомлялося: для розгляду такого роду справ необхідно створювати трійки, до складу яких повинен входити народний комісар союзної республіки або його заступник, начальник управління міліції та начальник відповідного відділу, чия справа розбирається. При цьому участь прокурора в засіданні трійки обов'язкова [14, арк. 111].

До компетенції органів позасудового переслідування належали справи крадіїв-рецидивістів, які начебто “прикривалися” роботою в промисловості. Розглядалися трійками справи порушників паспортного режиму, тобто тих осіб, які відмовлялися добровільно виїжджати з певної місцевості, проживати в якій їм суворо заборонялося [15, арк. 112].

Згубність та абсурдність розпоряджень керівництва НКВС про арешти дружин та дітей „ворогів народу” призвели до репресій проти невинних людей. Тому йдучи на „поступки”, нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов видав наказ № 00689, який змінював попереднє розпорядження НКВС СРСР № 00486 “Про порядок здійснення репресій проти дружин зрадників батьківщини, правотроцькістських шпигунів” [16, арк. 162]. Передбачалося вживати необхідні заходи до посилення агентурного висвітлення настроїв, поведінки, зв'язків дружин та інших членів сімей ворогів народу. Агентурна мережа повинна охоплювати дружин активних і злісних контрреволюціонерів.

Репресивним нововведенням наказу є те, що пункт 36 про обов'язковість арештів дружин “антирадянських елементів” разом із чоловіками відмінявся. Однак, основна процедура порядку арештів дружин “ворогів народу” залишалася без змін [17, арк. 162–162 зв.].

З метою деякого обмеження свавілля каральних органів у постанові РНК СРСР від 1 грудня 1938 р. роз'яснювалося, що арешти директорів та заступників керівників промислових підприємств повинні відбуватися тільки за згодою відповідних народних комісарів СРСР або союзних республік [18, арк. 158]. У документі наголошувалося: за справами про злочини на залізничному та водному транспорті санкції на арешти повинні даватися дільничними, або дорожніми прокурорами [19, арк. 159].

Заслуговує на увагу те, що в репресивному акті Л. Берії про порядок доповіді справ, надісланих до Особливої Наради НКВС з особливих та дорожньо-транспортних відділів НКВС? повідомлялося: матеріали, які направляються на Спеціальну нараду НКВС, повинні повідомлятися

особисто начальникам НКВС округів, армій, флотів, цим самим доводячи особливу значущість терору для керівництва партії [20, арк. 93].

Будь-яка країна застосовує державний примус до тих, хто не дотримується законодавства або посягає на державну безпеку. Однак, такий контроль лише тоді ефективний, коли методика, форми та напрями діяльності правоохоронців повністю відповідають загальноприйнятим людським нормам, задекларованим Конституцією правам і свободам громадян.

Укінці 1937–1938 рр. остаточно формуються та утверджуються основи репресивної юриспруденції. Стійка тенденція посилення злочинної діяльності партії характеризується введенням нових антидемократичних норм до офіційного радянського законодавства, що уможливило втягати робітників із в'язнями, а весь технологічний процес виробництва нагадував “роботу” в таборах.

Тоталітарне законодавство характеризувалося не лише юридичним обґрунтуванням репресивних заходів, а й грубим порушенням основних прав людини, за яким все робітництво штучно обмежувалося у свободах та не мало жодних політичних прав.

У 1937–1938 рр. правова база СРСР остаточно перетворилася на основну частину складного репресивного механізму, який обслуговував партійну верхівку. Кримінальне законодавство держави остаточно закріплювало антидемократичні судові норми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Реабілітація репресованих: Законодавство і судова практика / [уклад. Маляренко В.Т., Овчинніков Є. І.; під ред. В. Т. Маляренко]. – К. : Юрінком, 1997. – 461 с.
2. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті–50-ті роки ХХ століття / Микола Шитюк. – К. : Тетра, 2000. – 532 с.
3. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні / М. М. Шитюк // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 128 – 142.
4. Вилцан М. А. Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР / М. А. Вилцан, В. І. Микора, А. О. Тиморін // Укр. іст. журн. – 1991. – № 10. – С. 21 – 32.
5. Вашкевич В. М. Політико-правові засади масових політичних репресій в Україні у 20-х–на початку 50-х років // Гіркий полин історії / В. Вашкевич, П. Фіров. – Миколаїв : Реабілітовані історією, 2003. – С. 3 – 13.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 9. – Спр. 616.
7. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 619.
8. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30 (1951 р.). – Спр. 147.
9. Усенко І. Б. Позасудова репресія. Як це починалося / І. Б. Усенко // Комуніст України. – 1990. – № 2. – С. 43 – 53.
10. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 617.
11. Там само.
12. Там само.
13. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 619.

14. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 617/
15. Там само.
16. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 672.
17. Там само.
18. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 8.
19. Там само.
20. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 619.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крайнік Роман Миколайович – викладач Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: історія України радянської доби.

ОФОРМЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО СТАТУСУ ЖІНКИ ЗА ШЛЮБНО-СІМЕЙНИМ ПРАВОМ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Світлана ПОЛЯРУШ (м. Кіровоград)

Стаття присвячена правовому становищу жінки за шлюбно-сімейним правом Київської Русі.

Ключові слова: правовий статус жінки, шлюбно-сімейні відносини, Київська Русь, давньоруське право.

The article is devoted to the legal status women in family law during the period of Kyivan Rus.

Key words: Legal status of a woman, matrimonial relations, Kyiv Rus, Old Russian law.

Сучасний правовий статус жінки в шлюбно-сімейних відносинах в Україні ґрунтується на глибокому історичному корінні. Оформлення державними органами зазначеної правової категорії відбувалося на фоні складних політичних процесів і постійного змагання західної і східної традицій права в Київській Русі. Стаття має на меті проаналізувати валив звичаєвого права та зазначених вище традицій на формування правового становища жінки у шлюбно-сімейних стосунках Давньоруської держави.

Процес становлення давньоруського права традиційно вчені юристи й історики (М.В.Гримич [1], О.П.Івановська [3], А.С.Чайковський [4], Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova [8]) поділяють на декілька періодів. Критерієм поділу є або встановлення єдиної князівської влади над двома історичними центрами Київської Русі, або введення християнства. Так, О. Івановська виділяє два етапи: до IX ст. – докняжий етап, що характеризувався відсутністю єдиної централізованої влади київського князя, пануванням місцевих та племінних звичаїв, другий – середина IX – друга половина XIV ст. – земсько-князівський етап, коли відбувається заміна звичаєвих норм писаними. Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova теж називають два періоди: VI – середина IX ст. – перехід від каузального (причинного) права до звичаєвого; друга половина IX–X ст. – перехід від

звичаєвого (усного) до писаного права. У нашій статті ми будемо орієнтуватися на дохристиянський і християнський періоди давньоруської історії.

На першому етапі звичай як джерело права виступає провідним регулятором суспільних відносин, на другому етапі відмічаються перші спроби держави перетворити звичай у юридичну норму шляхом кодифікації.

Звичаєве право довгий час було провідним чинником в управлінні суспільством. Існує достатньо багато визначень його суті. На нашу думку, досить влучним є визначення, запропоноване О.С. Яворською: “Звичаєве право – це сукупність усталених через їх багаторазове застосування у практиці повсякденного життя, загальноприйнятних правил поведінки, що забезпечуються моральними устоями, національними традиціями, соціальною зрілістю суспільства в цілому” [9].

Звичай характеризує зміст поведінки людей, тоді як моральні норми характеризують спосіб дотримання суспільної дисципліни. Норми звичаєвого права зберігаються в народній пам’яті у формі певних психологічних переживань і почуттів, що зовнішньо проявляються у вигляді чину (обрядодії процесуального характеру). Дослідниця Л. Костенко наголошує, що звичай порушується набагато рідше закону через те, що сприймається кожною особою як життєво необхідний, тому має значно більшу силу впливу на людей [5].

Звичаєвому праву України притаманні деякі особливості: насамперед, це яскрава обрядовість. Особливо багатим на обрядодії було процесуальне право. Другою особливістю була публічність, що виявлялася в широкому залученні громадськості до “чинів”, а це пояснювалося намаганням у разі судового розгляду справи представити в майбутньому максимальну кількість свідків.

Зазначимо, що саме за доби Київської Русі значна частина норм звичаєвого права була зафіксована в письмових джерелах того часу й проіснувала майже в незмінному стані аж до ХІХ ст. Збереглося навіть українське прислів’я: “Немає краю без свого звичаю. Звичай – другий закон”.

Особливо консервативними у цьому контексті були шлюбно-сімейні відносини. Норми звичаєвого права відігравали провідну роль у сімейних стосунках селянського стану аж до початку ХХ ст.

У свідомості давніх слов’ян панувало шанобливе й навіть сакральне ставлення до жінки. У дохристиянських релігійних культурах було досить багато божеств жіночої статі, яким поклонялися наші пращури.

Шлюб, ймовірно, у переддержавному суспільстві розглядався як звичайна майнова угода, яку досить просто укласти, але просто й розірвати. Шлюбно-сімейне право цього періоду допускало полігамію, а формами

шлюбу були купівля, викрадення й приведення нареченої у свою оселю. Відголоски цих звичаїв збереглися до прийняття християнства на Русі.

Особисті стосунки в сім'ї, а отже й статус жінки, безпосередньо залежали від форми укладення шлюбу. Так, при викраденні нареченої до неї ставилися як до власності, а от при шлюбі-угоді між родичами наречених, коли за дівчиною давалося придане, ймовірніше, стосунки набували рівноправного характеру.

Розлучення за нормами звичаєвого права теж було досить простою процедурою. У випадку шлюбу з приданим, можливо, навіть жінка була ініціатором переривання стосунків [6, с. 103].

Із уведенням християнства яскраво проявилася рецепція візантійського законодавства у сімейне та спадкове право Київської Русі, хоча при регулюванні речових та зобов'язальних відносин переважав вплив римського та західноєвропейського права.

Візантійське законодавство ґрунтувалося на канонічних уявленнях про шлюб. До Київської Русі прийшли такі збірки церковного права, як "Номоканон", "Еклога", "Прохірон". Однак, якщо візантійські світські джерела трактували шлюб як звичайну світську угоду, то християнська церква перетворила шлюб на одне із семи таїнств. Визначальним у шлюбі стала християнська любов до однієї людини, що ґрунтувалася не на прагматичному фізичному началі, а на духовній близькості осіб. Православна церква романтизувала шлюб. Він став розглядатися як пожиттєвий стан, а розлучення вважалося не Божою справою.

Вплив християнської церкви на становище жінки в суспільстві Київської Русі неоднозначно оцінюється дослідниками. Зокрема, викликає інтерес думка О.М. Ярмонової. Вона наголошує, що начеб-то дії церкви були спрямовані на підвищення статусу жінки в сім'ї шляхом знищення пережитків язичництва, що принижували її (багатожонство, наложництво, крадіжка та купівля нареченої). У той же час, церква намагалася втиснути кожного індивіда в певні соціальні рамки, віддаючи жінку у владу чоловіка. "В святі с этим, – підкреслює дослідниця, – можна прийти к виводу, что женщина скорее больше потеряла, чем приобрела от принятия христианства на Руси, потому что церковь, лишив женщину возможности самореализоваться в общественной и политической жизни, в конечном счете не представила ей способов самостоятельной защиты своих прав от мужчин, под власть которых ее отдавала церковь, а священнослужители не смогли защитить интересы женщины в связи с тем, что привилегированные слои обладали значительной властью и не хотели отказываться от полных прав на женщину, а подчас и не на одну, а подвластные слои общества долгое время не признавали значение церковных таинств, и в большей степени придерживались языческих традиций" [11].

Законотворчість панівних класів розкривалася в князівських церковних уставах (Володимира Святославича та Ярослава Мудрого), договорах князів між собою, з народом та у міжнародних угодах.

У зазначених історичних джерелах обмаль інформації про правовий статус жінки в шлюбно-сімейних відносинах, адже більшість норм, якими керувалися в цій сфері суспільних відносин, містилися у звичаєвому праві, котре довго ще не фіксувалося у писаній формі. Ті ж норми, які трапляються в названих джерелах Київської Русі, ймовірно є нормами винятковими, що врегульовували відносини, яких не торкалися звичаї. Водночас, держава намагалася встановити пріоритетний статус жінок заможних верств населення, тому й згадувала про них у різних документах.

Той факт, що жінок називають не за власним ім'ям, а за ім'ям батька свідчить, ймовірно, про ієрархічність мислення авторів джерел, ніж про підлегле становище жінки. Адже людина у феодальному суспільстві не уявлялася поза ієрархічними груповими зв'язками (залежності й підлеглості).

За часів Київської Русі шлюбний вік (мінімальний вік вступу до шлюбу) зорієнтований був на візантійське законодавство й становив для дівчат – 12–13 років, а для юнаків – 14–15 років. Але ці норми застосовувалися у середовищі привілейованих верств населення. У сільській громаді узвичаєним був шлюбний вік для дівчат – 16–17 років, а для хлопців – 18–19 років.

Існувало правило свободи обрання наречених, але більш прийнятним у суспільстві було одружуватися за дозволом батьків. Саме домовленість між батьками молодих про намір одружити дітей була тією базою, на основі якої складалися всі подальші договірно-зобов'язальні відносини [2].

Норми християнської моралі, які активно впроваджувала у світське життя церква, забороняли брати шлюб з родичами по прямій лінії споріднення аж до шостого коліна. Тут вони збігалися з нормами звичаєвого права й безболісно їх замінили.

Засуджувалися також шлюби з іновірцями. За ст. 19 “Уставу князя Володимира” шлюб руської жінки з представником іншої церкви призводив до застосування до неї санкцій у вигляді постриження в чернецтво та штрафом на користь митрополита.

Не заохочувалися церквою шлюби представників різних соціальних станів. Відбитком цієї політики стала ст.110 “Руської Правди” розширеної редакції, за якою одруження вільного чоловіка на рабині змінювало статус його на холопський (особисто підневільний).

Пізніше, якщо шлюб із селянкою чи холопкою укладав феодал, то жінка отримувала статус наложниці – “меншиці” чи “другої” дружини. Санкції були такі ж, як і за укладення шлюбу з представником іншої віри.

Церква всіляко засуджувала багатоженство й захищала права першої дружини.

У “Руській Правді” розширеної редакції відбився частково процес зміни правового статусу жінки від рівноправного з чоловіком до підлеглого. Ст. 88 проголошувала: “Хто убиєть жену, то тим же судом судити, яко же і мужа”. Іншими словами, у процесуальному праві вона розглядалася як повністю дієздатна особа, яка ще не була під опікою чоловіка. Хоча, ця ж стаття встановлює розмір штрафу за вбивство жінки. Він удвічі менший за штраф за такий же злочин щодо вільного чоловіка. Тут уже вимальовуються риси феодального суспільства з його відверто меншовартісним ставленням до жінки.

У церковному статуті Володимира Великого міститься норма, за якою насильство над боярськими дружинами й дочками каралося штрафами в розмірі від однієї до п’яти гривень золотом, а за інших – до п’яти гривень сріблом. Це теж суто феодальна норма, що закріплює соціальну нерівність жінок різних станів.

Необхідно зазначити, що у всьому комплексі світських правових актів Київської Русі не існувало спеціальних норм, які захищали сім’ю від злочинів. Такі норми містилися лише в церковних статутах Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Зокрема, там передбачалися санкції за крадіжку та згвалтування представниць вищого стану, за позашлюбний статевий зв’язок, за шлюб між родичами, за побої, статеві збочення та вбивство немовляти.

Стосовно ж майнових відносин у сім’ї, то можна стверджувати, що правовий статус жінки-дружини і жінки-матері був рівним чоловіковому статусу. Так, “Руська Правда” розширеної редакції стверджує, що у жінки і чоловіка могло бути роздільне майно (приватна власність), адже жінка приносила в сім’ю чоловіка придане. Після смерті чоловіка вдова отримувала частину спадщини й могла очолити сім’ю. Вона ставала опікуном своїх дітей. Мати вільно розпоряджалася тільки своїм майном. Після її повторного одруження опікуном майна дітей ставав вітчим, який зобов’язаний був зберегти майно до повноліття пасинків і мав право користуватися лише доходами від маєтку підопічного.

Влада батька, а по його смерті – матері над дітьми, за звичаєвим правом, була природною, адже вони дали останнім життя. У цьому питанні інтереси християнської церкви, як і князівської влади – збігалися з язичницькими звичаями.

Що ж до розлучення, то цікавою є думка Л. Подкоритової, яка наголошує, що статuti Володимира та Ярослава свідчать, що князі доручали духовній владі судовий розгляд деяких сімейних справ, проте тільки з обмеженого кола питань, а штрафні санкції були лише доходними статтями, необхідними для матеріального підтримання церкви. Штрафи за

справи з розірванні шлюбних стосунків ідуть на користь церкви, але про церковне судочинство мови ще не було [7]. Ймовірніше, тут діяли звичаєві норми, адже заміна звичаїв візантійським правом обмежувалася ще й таким фактором, як народне сприйняття писаних норм. А за давніми звичаями ініціаторами розірвання шлюбу могли бути як чоловік, так і жінка. Тут вони мали рівний статус. Сама ж процедура розлучення зводилася до повідомлення спочатку в сімейному колі в присутності родичів і сусідів про свій намір за взаємною згодою та домовленістю розірвати стосунки. На такій нараді вирішувалися й майнові питання. Придане (нерухоме майно) залишалася за жінкою, яка поверталася до своєї батьківської родини, а віно (рухоме майно) залишалася за чоловіком. Розподіл дітей теж відбувався за домовленістю подружжя.

Дещо пізніше про розлучення стали повідомляти доменіальний суд місцевого феодала.

Підсумовуючи все сказане вище, можна зробити висновки про домінуючу роль звичаєвого права в регулюванні шлюбно-сімейних стосунків у Київській Русі. А за ним статус жінки в сімейних правовідносинах був рівним статусу чоловіка того ж стану.

Хоча в давньоруській державі в писаних нормах жінці надавалися рівні з чоловіком особистісні, майнові та процесуальні права, однак, механізм їх захисту не був розроблений, що в подальшому призвело до втрати паритетного статусу жінки і чоловіка. Запозичення візантійського права і церковних норм у регулювання сімейних відносин відбувалося дуже повільно, спочатку торкалося переважно жіноцтва панівних верств населення і врешті-решт закріпило залежне становище жінки у сім'ї та суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців ХІХ-початку ХХ ст. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.
2. Іванов В., Озель В. Укладення шлюбу за українським звичаєвим правом // Персонал. – 2007. – № 5.
3. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні: етнографічний аспект. – К.: Юрінком-Інтер, 2008. – 427 с.
4. Історія держави і права України: Підручник/ За ред. А.С.Чайковського. – К.: Юрінком-Інтер, 2006. – 512 с.
5. Костенко Л. Право звичаїв // Юридичний журнал. – 2006. – № 8.
6. Матвієнко М. Історичний розвиток правового регулювання сімейних відносин та правового режиму майна подружжя // Київський студентський журнал міжнародного права. – 2006. – № 3. – С. 97 – 106.
7. Подкоритова Л. Процес розірвання шлюбу в християнській Київській Русі // www.ruthenia.info
8. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Правова система України: між східною і західною традиціями права // www.xcomparativelaw.org.ua
9. Яворська О.С. Звичаєве право в системі соціальних регуляторів цивільних відносин // www.anvou.org.ua

10. Яковлів А. Українське право // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С.В.Ульяновська. – К.: Либідь, 1993.

11. Ярмонова Е.Н. Правовое положение женщин на Руси с IX по XV века: Автореферат дис.... канд.юр.наук. – Ставрополь, 2004. – 30 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Поляруш Світлана Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії права України, сімейне й трудове право України.

ТОРГОВО-ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЕЛИКИХ ЦЕРКОВНИХ ВЛАСНИКІВ ГАЛИЧНИНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Людмила ПОНОМАРЕНКО (м. Кіровоград)

У пропонованій статті на основі архівних джерел досліджується торгово-підприємницька діяльність великих церковних власників Галичини.

Ключові слова: церковні власники, торгово-підприємницька діяльність, промисли.

On the basis of archival documents a trading and enterprising activity of great church owners of Halychyna is considered in the article.

Key words: church proprietors, trade-enterprise activity, trades.

В останній третині ХVІІІ ст. практично всі господарства великих церковних феодалів були залучені до ринкових відносин. Вони торгували продукцією землеробства, тваринництва, спиртними напоями, виробами промислових підприємств.

У статті робиться спроба вивчити основні тенденції торгово-підприємницької діяльності духовних феодалів, галузі товарного виробництва, їхню роль та місце в соціально-економічному розвитку великих церковних володінь.

Ця тема певною мірою вивчалася в історичній літературі. Більшість праць, які побачили світ у другій половині ХІХ–ХХ століттях і розкривали загальний економічний стан Галичини кінця ХVІІІ століття, торкалися також соціально-економічного становища церкви [27; 28; 31]. Крім того, вивчення соціально-економічного становища католицької церкви було предметом дослідження польських істориків [29; 30].

Джерельну базу статті становлять законодавчі акти Австрійського уряду – Йосифінська метрика 1786–1788 років і податкові фассії 1789 року, господарська документація маєтків, інвентарні описи володінь львівського римо-католицького архієпископа, капітулу, монастиря домініканців, перемишльського єпископа та греко-католицького єпископа.

Одним з головних товарів у маєтках львівського монастиря домініканців, львівського архієпископа й частково капітулу було зерно як у

чистому вигляді, так і переробленому на горілку й пиво. На ринок вивозили майже всі види оброблених культур. Але переважно були пшениця, жито, ячмінь та гречка. Ринок збуту в цей період був досить різноманітним. У джерелах указано, що надлишки урожаю возили продавати в Сокіл, Лопатин, Радехів, а також у такі торгові центри, як Львів і Броди [2, арк. 12, 13]. Архівні документи свідчать про те, що торгівля такого роду товаром мала тенденцію до збільшення. Так, у фільварку Мильчиці (1795 р.) за продаж зернових та інших сільськогосподарських продуктів отримали 854 злотих, 1796 р. – 1819 злотих. Подальші роки також принесли значну суму за реалізацію провіанту: 1797 р. – 1712 злотих, 1798 р. – 1972 [3, арк. 13]. В окремих фільварках, таких, як Жовтянецький і Батиївський, питома вага реалізованого таким чином урожаю в кінці 70-х – поч. 80-х рр. досягала 40 %.

Церковні феодали збували зерно й своїм селянам, особливо в неврожайні роки і навесні, коли у них закінчувалися власні запаси. Офіційно такий продаж уважався “допомогою”. Проте, і феодал не залишався без доходу. Здійснення такої “допомоги” ми можемо простежити за маєтком львівського монастиря домініканців, але практикувалася вона і в інших маєтностях. Так, навесні 1786 і 1787 рр., коли в Галичині був голод, у шести селищах названого володіння реалізовано 63 корці гречки, 35 – ячменю і 135 – вівса, разом 233 корці. Причому з власних запасів виділено тільки 102 корці вівса і 7 – гречки. Решта зерна куплена за 2402 злотих [22, арк. 1–20]. Ціни на зерно підтверджують той факт, що така операція обіцяла вигоду монастирю. Так, ячмінь і гречка купувалися в основному за ціною 14 флоринів за корець, а продавалися з націнкою в 15 гроша. В результаті такого “підприємництва” 1786 р. реалізували продукції на суму 2410 злотих, оскільки у всіх селах без зерна опинилася велика кількість селян. 1787 р. продано значно менше, але за вищими цінами. Однак, корець гречки коштував уже 15 флоринів, а вівса – 8. Чистого прибутку від цієї операції передбачалося отримати 642 злотих [22, арк. 1–20]. Проте, дійсну суму за документами встановити неможливо, тому що селяни не мали змоги відразу віддати гроші, а в результаті – набігала значна пеня.

Джерелом надходження грошей була й торгівля сіном. Певна кількість збираного сіна залишалася на фільварку для відгодівлі худоби й коней. Решта врожаю реалізовувалася поза маєтком. Наприклад, у фільварку Батиїв (1779 р.) для внутрішніх потреб залишили 7 стогів 18 сажнів сіна, продали в Лопатині на ринку сажень, а півтора – реалізували селянам [2, арк. 11–14]. У цьому фільварку невелика кількість сіна використана як товар. Зате в Мильчицях (1796 р.) із зібраних 24 сажнів сіна продали 10, а 14 – залишили для господарства. Необхідно відзначити, що ціни на сіно були високими. Із 10-ти проданих сажнів сіна за два – отримали 108 злотих, а за інше – 400 [3, арк. 11–12]. Відомості за наступні роки свідчать про те,

що реалізація сіна в маєтку львівського капітулу не була епізодичним фактом. Так, 1797 р. грошова сума від збуту сіна склала 640 злотих. 1798 р. продано 4 хури сіна за 35 злотих. Зате наступного року реалізація сіна знову збільшилася. Касою капітулу було отримано вже 1101 злотий, притому, що ринкові ціни впали до 20–30 злотих за сажень [3, арк. 2–4]. Аналогічним чином відбувалася реалізація сіна і в маєтку львівського монастиря домініканців. Велика частина отриманого сіна продавалася на ринку. Так, із фільварку Борки 1777 р. реалізували 2 сажні сіна, отримавши 80 злотих. У сумаріях трьох фільварків за 1785 р. указано, що на власні потреби використали 164 сажні, а інші – 990 сажнів продали. Із Зарудців 1792 р. також реалізували 17 сажнів сіна за 560 злотих [22, арк. 22]. Як бачимо, продаж сіна був постійним та стабільним джерелом грошових доходів у маєтках великих церковних феодалів.

Культивування технічних культур у власному господарстві, а також натуральна данина готовою сировиною давали можливість церковним феодалам постійно торгувати пряжею й полотном. На фільварках залишалася невелика кількість готової продукції, основна її частина йшла на ринок. Так, із Батієва продано в Бродах (1779 р.) 4 полсетка полотна за ціною 20 злотих, за що отримано 80 злотих [2, арк. 12]. В окремих маєтках весь прихід полотна йшов на продаж. Наприклад, у Жовтянецькому фільварку отримали 3 полсетка 391 аршина льняного й один полсеток конопляного. Усе полотно 1786 р. повністю надійшло в торгівлю. На ринку продавалася й пряжа, про що й свідчать документи. Так, за прядиво із фільварку Мильчиці 1796 р. виручили 354 злотих [3, арк. 2]. Таким чином, проаналізовані документи свідчать про те, що культивування технічних культур у великих церковних володіннях мало товарне призначення й було одним із напрямків підприємницької діяльності духовних феодалів.

Тваринництво у великих маєтках також розвивалося з орієнтацією на ринок. У маєтностях утримувалося до 20–30 голів молодняка великої й дрібної рогатої худоби, що уможлиблювало забезпечувати господарство м'ясом, а деяку частину й продавати на ринку. Так, із Перегінського фільварку 1779 р. реалізували 11 голів, а із Жовтянецького (1785 р.) – продали 40 за 207 злотих [20, арк. 14]. З цього ж фільварку 1786 р. реалізували 7 свиней за 83 злотих [20, арк. 14]. Продавали на ринку робочих биків і волів. Так, із Перегінська 1770 р. реалізовано 4 воли за 500 злотих. Крім того, 609 злотих отримали за проданих 87 овець [8, арк. 3–4]. У маєтку греко-католицького єпископа торгували також кіньми. Причому, породисті коштували дуже дорого. Тільки за одного коня виручили 220 злотих [5, арк. 13].

Збували на ринку й надлишки продуктів харчування. Так, на фільварку Батіїв (1778–1779 рр.) отримано 10 бочок сиру й 11 фасок масла. З них 7 бочок сиру й 8 фасок масла продали, а інше використали всередині маєтку.

У Жовтянецьком фільварку (1795–1996 рр.) дохід молочних продуктів становив 7 фасок 4 гарнца масла й 7 бочок 11 гарнців сиру. З них – одна фаска 4 гарнці масла й 11 гарнців сиру були віддані в ординаторію: для їдальні, адміністратора, челяді, а решта – реалізована на ринку за 144 злотих [2, арк. 11]. Документи, у яких зафіксовані дані про прихід і витрату продуктів на фільварку Мильчиці свідчать також про те, що частина їх вивозилася на ринок. Так, 1797 р. продано 3 бочки сиру й фаска на суму 70 злотих, а наступного року масла реалізовано вже на 305 злотих [3, арк. 2–3]. У маєтку така тенденція зберігалася й надалі.

Окрім масла й сиру, продавали ще бринзу, сало, жир. Попит на ринку мали шкіри великої і дрібної рогатої худоби та овець. З них ремісники шили кожухи, шапки для основної маси населення, за винятком багатой верхівки. Тому на фільварках для обслуговувального персоналу залишалася мінімальна кількість сировини, а інше – продавалося. Так, у Батієві із отриманих 1778 р. 16 шкір 9 продали, а інше використали для потреб маєтку. Із Жовтянець (1795–1796 рр.) реалізовано 8 баранячих і 2 козині шкіри. З цього ж фільварку вивезли на ринок усе отримане за рік сукно в кількості 41 аршина, а також 60 рун вовни. За весь товар виручили 150 злотих [20, арк. 11]. Таким чином, реалізація продукції тваринництва у вигляді продовольства, шкур, сукна, вовни, робочої худоби в основному була орієнтована на внутрішній ринок.

У маєтках духовних феодалів значне місце відводилося всіляким промислам, які були постійним джерелом грошових надходжень. Одним з перших у підприємницькій діяльності як світських, так і церковних феодалів було виготовлення й реалізація алкогольних напоїв, чому сприяла достатня сировинна база, наявне монопольне право пропінації в досліджуваних володіннях. Проте, уряд Австрії дещо обмежив свавілля феодалів і в цій сфері, встановивши 1775 р. податок на виробництво спиртних напоїв (від гарнца 6 крейцерів). Крім того, була ліквідована горілчана монополія, заборонялось орендарям давати горілку в кредит [31, с. 163–170]. За задумами уряду ці заходи повинні були привести до здорожчання спиртних напоїв і зменшення пияцтва. Але, як свідчать документи, ці ухвали виявилися малоефективними. Винокуріння й надалі залишалось однією із головних статей доходу у володіннях церковних феодалів. Спиртні напої вироблялися на винницях, броварнях, горжельнях і реалізовувалися через систему численних шинків, які були в кожному населеному пункті. Частина таких закладів передавалася в оренду, проте, переважна більшість перебувала у власному користуванні. Так, тільки в Бжозовському ключі перемишльського єпископа на 7 селищ налічувалося 5 броварен і 14 шинків. У них (1771 р.) було виготовлено й продано горілки і пива на суму 25100 злотих [30; с. 167]. На солідну основу поставлено виробництво алкогольних напоїв і в маєтку львівського монастиря

домініканців, про що свідчить діяльність двох горжелен – Борецької і Зарудецької. Так, із Зарудців 1789 р. реалізували 1680 гарнців горілки на 9483 злотих і 445 гарнців меду на 1042 злотих. У шинку продавали й тютюн, незважаючи на церковні заборони куріння. За 1789 р. його було реалізовано 17447 пачок на суму в 1171 злотих. Причому, за 1000 пачок монастир платив постачальникові 60 злотих, а збував уже по 66 [25, арк. 1–6]. У наступні роки виготовлення й продаж спиртних напоїв і надалі давали великі доходи. Так, на Борецькій і Зарудецькій горжельнях за 1792 р. перероблено 384 корці зерна, в основному жита. З цієї кількості виготовлено 12111 кварт горілки і 2676 кварт пива [22, арк. 21]. Майже вся продукція, за винятком 1367 кварта горілки, залишеної в “магазині”, надійшла в продаж. Пиво реалізовувалося за ціною 3 гроша за кварту, а горілка, залежно від якості, по одному флоріну 2 гроша й одному флоріну 10 грошей. Виручки передбачалося отримати 10276 злотих при витратах на виробництво в 1987 злотих [22, арк. 21]. Названі цифри якнайкраще свідчать про високу рентабельність винокуріння.

Звичайно, такі торгові операції обіцяли вигоду духовному феодалові, тому що в окремих фільварках близько 10% зерна перероблялося на горілку й пиво. Але відмічена одна деталь: чим вищий відсоток проданого зерна, тим нижча його переробка й навпаки. Церковним феодалам було вигідно продавати зерно високої якості, а купувати – нижчої для горілчаного промислу, що давало подвійний прибуток. Частина грошей отримували від реалізації зерна за високими цінами. У той же час куплена другорядна сировина за допомогою перегонки давала ще більші суми в скарбницю церковного феодала.

Великі доходи давала ця галузь і в маєтку львівського капітулу. Так, пропінанія в Мильчицях за 1796–1797 р. склала 2623 злотих, з яких 525 злотих витрачено на закупівлю ячменю, пшениці, дріжджів сплачено за роботу винареві й “шинкареві”, отже, чистий прибуток становив 2088 злотих [3, арк. 1]. Крім того, у Мильчицях на броварні спеціально відгодовували свиней для продажу. Так, 1795 р. було куплено 35 свиней на суму 664 злотих, а 1796 р. куплено 27, за яких заплатили 348 злотих [3, арк. 7]. Такі операції при дешевих кормах приносили значні кошти. Як бачимо, горілчаній промисел практично для всіх великих духовних феодалів був золотим дном в грошових надходженнях. Крім того, за допомогою продажу алкогольних напоїв перекачувалися гроші з кишені селянина в скарбницю маєтків, ще більше підсилюючи їхню економічну залежність.

Підприємствами, які давали певний дохід, були й млини. На них за часів Речі Посполитою також поширювалося баналітетне право феодалів, яке виражалося в обов'язковому помелі зерна селянами. Австрійська монархія ліквідувала примус на помел борошна, зате із селян стали збирати

по 15 крейцерів на млин і 1/16 частини зібраного зерна [28; с. 83]. Млини часто віддавалися в оренду, тоді феодал отримував тільки грошову плату. Якщо вони використовувалися у власному господарстві, то слугували додатковим джерелом надходження зерна й борошна, відданими за помел. Млини були в кожному селищі, іноді їх було навіть декілька. Часто вони розміщувалися на берегах річок або ставків і були цілим господарським комплексом, куди входили комори, пекарня, приміщення для утримування худоби й птахів, власне млин. Про вигідність такого виду підприємств свідчить їхня кількість в маєтках церковних феодалів. Так, у Давидові (львівського монастиря домініканців) налічувалися 3 млини. А в с. Борки були 4, дохід від яких 1790 р. склав 2824 злотих [21, арк. 24]. В інших маєтках духовних феодалів кількість млинів також досягало декількох десятків. Лише в Бжозовському ключі перемишльського єпископа їх налічувалося 10, з яких 4 – були в Старій Весі [30, с. 183]. На жаль, ми не маємо у своєму розпорядженні детальних даних про діяльність цих підприємств. Проте, деякі джерела свідчать про нові явища у функціонуванні цих підприємств. Якщо за встановленою системою мірошник був чиншовиком із визначеними відробітками, то із часом і в цю сферу також проникає використання найманої праці. Так, мірошник с. Зарудці наймався двором за плату в 40 злотих. Крім того, йому видавали 2 пари “бот” і 15 полсетків конопляного полотна. Усе це вказує на прагнення феодалів здійснити повний контроль і максимально отримувати користь від цих підприємств.

Отже, усі промисли, раніше засновані на монопольних і баналітетних правах, в умовах розширення товарно-грошових відносин й надалі давали значні доходи, але вже від вільного підприємництва й торгівлі на ринку.

У цих церковних володіннях були великі лісові масиви, відповідно, важлива роль відводилася лісовим промислам. Ліси склалися переважно із змішаних порід, у горах - в основному із хвойних. Тут росли клен, бук, дуб, смерека. Документи Йосифінської метрики дають змогу визначити площу лісових угідь і кількість деревини в них. За зазначеними матеріалами щорічний приріст становив десятки тисяч сажнів. Так, у маєтку львівського архієпископа обсяг товарного лісу обчислювався в 14214 сажнів, з яких 9151 сажнів переважно твердих порід (дуб, бук) [26, арк. 1–10]. Значним був приріст лісу і в інших володіннях церковних феодалів. Так, в угіддях львівського монастиря домініканців збільшення деревини налічувалося в 12850 сажнів щорічно, з яких 11270 склали тверді породи. Найбільш значні запаси лісоматеріалу були в лісах с. Зарудці, які щорічно збільшувалися на 6468 сажнів. Не поступався своїми лісовими багатствами й уніатський єпископ, у маєтку якого річний приріст лісу ставив 11360 сажнів, зокрема, у Перегінському – 4358 сажнів [11, арк. 1–10].

Як уже наголошувалося, ліс перебував під пильною увагою як власника, так й австрійської держави. Наскільки важливим було лісове господарство для церковних феодалів, свідчать інструкції лісничим й орендні контракти. Так, в інструкції Перегінському лісничому скрупульозно перераховувалися всі його обов'язки, суть яких зводилася до жорсткого контролю за обліком і витратою деревини, дотриманням правил ведення лісового господарства [11, арк. 1–2]. Ліси в більшості випадків не входили у сферу діяльності орендаря. Проте, йому надавалося право використовувати в обмежених розмірах дрова. Так, при віддачі в посесію Перегінська указувалося, що орендар може взяти тільки 300 хур дров [12, арк. 2]. Для опалювання житлових приміщень, а також для роботи “цегельні” у цьому володінні дрова ще й прикуповувалися, що свідчить про збереження товарного лісу, який був у достатній кількості.

Яким же чином використовувалися лісові багатства духовних феодалів. На жаль, ми не маємо у своєму розпорядженні достатньої кількості документів, що уможливають проаналізувати повною мірою діяльність у цій сфері. Наявні фрагментарні джерела все ж таки дають певні відомості про реалізацію деревини. Як правило, якісний ліс йшов на будівництво, оцінювався він досить високо. Так, за 5 дубових підвалин, придбаних для фільварку Батиїв, заплатили 210 злотих. Менш якісна деревина, всілякі відходи використовувалися для опалювання приміщень, промислових підприємств. Таку деревину реалізували з лісів львівського монастиря домініканців, що слугувало ще одним джерелом надходження грошей. Так, 1778 р. із фільварку Борки продано 3 хури дров за 26 злотих. 1790 р. прибуток від реалізації дров у домінії Зарудці склав 309 злотих. Зате на заготівлю 3368 сажнів лісу витратили 6736 злотих [22, арк. 24]. Судячи з усього сказаного, це був будівельний матеріал. Його реалізація нам невідома, хоча ми можемо припустити, що виручка повинна перекрити витрати, виходячи з високих цін на ринку. У маєтку перемишльського єпископа була лісопилка, де оброблялися тесові колоди й виготовлявся покрівельний матеріал – гонт. Обслуговували їх селяни, яким визначалася відробіткова повинність із заготівлі й перевезення матеріалу та готових виробів [29, с. 654].

Зрозуміло, ліси церковних феодалів не тільки постачали паливо й лісоматеріал для власного господарства. Вони забезпечували ще й грошові надходження від виготовлення й продажу будівельної деревини й дров.

Важливою галуззю підприємницької діяльності церковних феодалів було виготовлення цегли. Розбудова міст вимагала все більшої кількості будівельного матеріалу, що не обійшло увагу духівництва. За наявними даними, такі підприємства перебували у маєтку львівського греко-католицького єпископа й перемишльського римо-католицького єпископа. Особливо широко цей промисел був розвинений в маєтку уніатського

владики, де налічувалося 3 “цегельні”: одна – на території юридики Стадовської, а дві – у Перегінському. Перша “цегельня” відзначалася невеликими розмірами. У джерелах указано, що річного доходу вона давала 800 злотих, а витрати на виробництво обчислювалося 500 злотими [6, арк. 2]. Таким чином, тільки 300 злотих чистого прибутку надходило в скарбницю єпископа. Зате Перегінські “цегельні” були досить солідним підприємством. З’ясувати процес виробництва дають змогу книги обліку працівників та кількості виготовленої цегли за 1785–1788 рр. “Цегельні” іменувалися як Верхня і Нижня. Кожна з них мала по 2 печі для випалення цегли, які розміщувалася під навісом з витяжками. Цеглу робили на спеціальних столах, а потім перевозили в печі. Тут же містилися площі для зберігання готової продукції і дров. Крім того, на території підприємств були приміщення для утримання биків або коней, інші допоміжні прибудови. Робота на “цегельнях” мала сезонний характер. Цеглу виготовляли, починаючи з травня й закінчували жовтнем-листопадом. Але заготівля глини здійснювалася вже з квітня.

На Перегінських “цегельнях” мав місце розподіл праці, що свідчило про зачатки мануфактурних рис. Весь обслуговуючий персонал можна умовно розділити на три групи: робочі люди, майстри, фурмани.

Робочі люди займалися некваліфікованою працею. Вони заготовляли глину, опалювали печі, рубали дрова, очищали майданчики від сміття й виконували всяку іншу роботу, яка могла з’явитися на підприємстві. На постійній роботі в кожній “цегельні” щодня перебували 10–15 осіб. Іноді залучали на поденну роботу додатково, особливо в літні місяці. Тривалість трудового тижня була різною, проте в середньому на кожній операції від 1 до 6 днів. А оскільки працівники впродовж цього строку виконували різні завдання, то практично весь час вони були зайняті на підприємстві. Звідси – і кількість робочих днів досягало значних цифр. Так, тільки за червень 1785 р. вони відпрацювали 408 днів. За сезон налічувалося 886 днів. 1787 р. кількість відпрацьованих днів для цієї категорії робочих збільшилася до 1142. 1788 р. тільки на одній “цегельні” кількість зайнятих днів склала 810 [14, арк. 1–92]. Отже, навантаження на робочих людей за зазначені роки збільшилося майже удвічі при їхньому незмінному складі, оскільки поденників залучали мало. Оплата за виконану роботу проводилася в кінці тижня згідно з тарифом. Так, на заготівлі глини один день оцінювався в 23–25 гроша. Причому, постійним робітникам платили за максимальним тарифом, а поденним – за мінімальним. Топка печей оплачувалася в 15 грошей за день або ніч роботи [15, арк. 1–16]. Сумарна кількість коштів, виплачених працівникам у 1785 р., становила 778 злотих, 1787 р. – 967 злотих, 1788 р. (одна “цегельня”) – 1157 злотих [14, арк. 1–92]. Як бачимо, збільшення кількості робочих днів значно перевищувало зарплату, що свідчить про посилення експлуатації на підприємстві.

Категорія майстрових людей відзначалася вищою кваліфікацією, чому сприяв розподіл праці. Печі обслуговували по 4 особи: 2 формувальники, столовник, пресувальник. Крім того, на кожній “цегельні” був майстер, якому підпорядковувалася решта працівників. Іноді на заправку печей залучався паробок. Разом же на двох “цегельнях” щотижня працювали по 18–20 осіб. Оплата їхня була набагато вищою, ніж робочих людей. Так, формувальник і столовник отримували за день роботи по 1 золотому 5 гроша, пресувальник – 1 злотий 15 гроша. Майстер мав фіксовану плату – 8 злотих 15 гроша за тиждень незалежно від кількості днів роботи [15, арк. 1–16]. Трудовий тиждень цієї групи тривав від 3-х до 6-ти днів. Починаючи з травня і по серпень, працювали по 5–6 днів. На цей період припадало виробництво найбільшого обсягу цегли, що, насамперед, лягало на плечі майстрових людей. Ця категорія працівників також піддавалася з року в рік усе більшій експлуатації. Так, якщо 1785 р. вони відпрацювали 1691 день, то 1787 р. – 1728 днів. Зарплата ж навіть дещо зменшилася: з 3911 злотового 1785 р. до 3164 злотих 1787 р. [15, арк. 1–16]. Власник “цегельні” економив за рахунок додатково залученій робочій силі, коли працівники оплачувалися за низькими розцінками.

Основним обов’язком фурманів було завезення сирової цегли в печі, а також вивезення її на майданчик. Крім того, вони розвозили цеглу замовникам. Ця робота оцінювалася досить високо. Проте, розцінки коливалися залежно від відстані, тому чітку картину оплати уявити важко. Тільки 1787 р. їм видали зарплату в 6483 злотих у середньому на 10 осіб [13, арк. 18]. Для перевезення готової цегли залучалися фурмани, робота яких не оплачувалася. Напевно, це були залежні селяни, що відпрацьовували повозну повинність.

За підрахунками, на двох “цегельнях” працювали близько 100 осіб. Ймовірніше, що це були чиншевики й коморники. Можливо, що на “цегельнях” трудилася й решта селян, оскільки вони відпрацьовували тільки один день панщини на тиждень, а за інші – платили грошима (5 злотих за день) [1, с. 1–10].

Про розміри цих підприємств свідчить витрата сировини й палива. Так, тільки 1787 р. було заготовлено близько 1200 лясок глини, крім того, прикуплено ще 200 лясок за 166 злотих [14, арк.1–92]. Маючи у своїх володіннях обширні лісові масиви, єпископ не використовував їх для палива. З цією метою дрова купувалися, причому, у значних розмірах. Так, 1785 р. для “цегельні” придбали дров на суму 5011 злотих [14, арк. 36–51]. А 1787 р. за паливо заплатили вже 8130 злотих. Цього ж року витрати на виробництво цегли у двох “цегельнях” склали 16639 злотих [13, арк. 18]. Як бачимо, цифра досить висока. Однак, витрати окупалися з лишком, якщо підрахувати кількість готової продукції. Майже щодня впродовж сезону в 4-х печах обпалювалося близько 35000 штук цегли [14, арк. 84–86]. А в

літні місяці кількість продукції навіть подвоювалася. Збільшувалося виробництво цегли з року в рік, про що свідчать дані за 1785–1786 рр. Так, якщо 1785 р. виготовили 446850 штук, то 1786 р. – уже 459650. У наступні роки випуск цегли зріс до 638000 штук щорічно. Таким чином, за 4 роки на двох Перегінських “цегельнях” виготовили 2182500 штук цегли, не враховуючи залишку за попередні роки [14, арк. 1–92].

Наявні джерела уможливають з’ясувати реалізацію цього будівельного матеріалу. Лєвова його частка продавалася. Причому, підприємство єпископа обслуговувало широкі кола споживачів: від ремісників до шляхти. Значна частина цегли використовувалася і для будівництва у власному маєтку. Реалізація цього матеріалу, що все збільшувалася, давала великі доходи. Залежно від якості продукції ціни на цеглу були в межах 40–50 злотих за 1000 штук. Так, тільки за 187650 штук, проданих 1789 р., отримали близько 11200 злотих [16, арк. 2]. За чотири роки (1785–1788) було продано 1256177 штук цегли, тому прибуток від реалізації обчислювався десятками тисяч злотих [16, арк. 10].

Отже, аналіз джерел свідчить, що на досліджуваних “цегельнях” застосовувалася наймана праця постійних робітників, які отримували за свою працю грошову винагороду. Весь процес виробництва здійснювався розподілом праці, що свідчать про мануфактурні принципи підприємства. Проте, розширення випуску продукції велося екстенсивним способом: збільшенням експлуатації працівників, а не впровадженням нових технологій.

У маєтку львівського греко-католицького єпископа займалися видобутком і переробкою залізної руди. Так, в Перегінському була “домна”, яка визначалася найкращою обробкою руди порівняно із сиродутним способом. Вона передбачала обов’язкове застосування повітродувного міха й розподілу процесу на декілька складових частин: виплавку чавуну (доменний процес), чавуноливарну справу (відливання готових виробів з чавуну), переробку чавуну на залізо й подальшу його обробку. Кінцевим результатом зазначеного процесу було виготовлення різних виробів. На Перегінській “домні” таких виробів налічувалося 20 найменувань, серед них: металеві бруси різних розмірів, скоби, клини, мотики, різноманітні деталі [17, арк. 10]. Вони використовувалися не тільки в господарстві духовного владики, але й продавалися на ринку, причому значна їхня частина реалізовувалася саме поза маєтком. У сумарному підрахунку прибутку з “домни” за 2 роки (1770–1772) загальний дохід склав 6114 злотих [17, арк. 10]. З нього викреслили витрати на виробництво, які налічували 2432 злотих. За цей період витратили 1336 киблів руди, 803 хури вугілля. До статті витрат уходила оплата праці ремісників і мостове, тобто мито за провезення готових виробів на ринок [17, арк. 10]. Отже, чистий прибуток обчислювався 3681 злотими. Така виручка була досягнута

досить високими ринковими цінами на вироблену продукцію у порівняно з її собівартістю. Наприклад, на виготовлення 35 металевих брусів витратили 172 злотих (без урахування руди), а отримали від продажу – 1260 злотих [17, арк. 10]. Скоби на ринку продавалися за ціною в 4 рази вищими, ніж витрати, на їхнє виготовлення. Ці товари мали високий попит, тому їхній випуск був дуже вигідною справою. Навіть на початку ХІХ ст. потреба у виробках із заліза не була задоволена на місцевому ринку.

Таким чином, в останній третині ХVІІІ у володіннях великих церковних феодалів і надалі розвивалися традиційні промисли (винокуріння, млини), спочатку засновані на феодалському праві монополії і баналітетах, а потім і в умовах ринкових відносин.

Певна роль відводилася заготівлі й реалізації будівельної деревини, а також продукції деревообробки та дров.

Разом із вищезгаданою підприємницькою діяльністю набули розбудови підприємства, що мали мануфактурні риси, зокрема, “цегельні”, “домни”. На їхнє обслуговування залучалася значна кількість постійних працівників, серед яких мав місце розподіл праці. У виробництво впроваджувалися й нові технології.

Вивчені промислові підприємства обслуговували широкі маси споживачів: селян, ремісників, шляхту, що приносило стабільні грошові доходи.

Ринкові зв'язки в маєтках великих церковних феодалів мали двосторонній характер, з маєтків не тільки продавали продукцію на ринку, її також і купували. Майже у всіх вивчених фільварках купували сільськогосподарський і промисловий інвентар (плуги, борони, сокири, граблі, устаткування для винокурного, “цегельного” виробництва). До переліку товарів, що купували за гроші на ринку, увійшли й ті, які раніше виготовлялися сільськими ремісниками (сокири, граблі й т.д.). Так, у фільварку Борки (1777 р.) на купівлю воза, шлей, вуздечок витратили 30 злотих [19, арк. 3]. А в Жовтянцях тільки за казан, куплений для винокурні, заплатили 363 злотих [20, арк. 15]. Для виробництва спиртних напоїв, окрім зерна, про що вже мовилося, купували ще дріжджі, аніс, різне начиння для шинків: скляний і глиняний посуд, мірки. Так, для Мильчиц 1796 р. було куплено дріжджів на суму в 208 злотих й анісу – на 6 злотих [3, арк. 7]. Як уже наголошувалося, купували сировину для “цегельні” і “домен”.

У цей період багато великих церковних феодалів вели активне будівництво. Вони реставрували старі церкви, зводили нові. У зв'язку із розширенням господарства домена збільшувалася кількість фільварочних приміщень. У містах (особливо у Львові) будувалися будинки, які потім здавалися в оренду. Значні суми грошей витрачав для цієї мети греко-католицький єпископ, про що свідчать цифри грошових витрат. Так, за 7

років (1770–1776) цим ієрархом було витрачено на будівництво 252356 злотих [8, арк. 18–20]. Високоякісне листове залізо для покриття будівель йому привозили навіть з Гданську. Тільки 1770 р. було куплено 4060 таких листів [8, арк. 6]. Отже, значну частину грошей, виручених за реалізацію сільськогосподарської і промислової продукції, духовні феодали вкладали у виробництво, певна кількість грошей йшла й на покупку товарів для особистого споживання. У маєтках купували продукти харчування (риба, овочі, фрукти, сіль, цукор), а також вино, чай та каву. Так, тільки уніатський єпископ 1778 р. купив вина на суму в 674 злотих і пива на 1826 злотих [17, арк. 4–20].

У великих маєтках церковних феодалів значне місце в збільшенні доходів належало оренді й лихварським операціям. Передаючи право виготовлення й продажу горілки, пива в шинках, заїжджих дворах орендареві, духовні феодали без будь-яких витрат отримували великі суми грошей. Дуже часто в шинкарську оренду, згідно з джерелами, входили також млини та броварні. Орендний договір укладали на певний час, найчастіше – на рік – два за фіксовану суму. Такий спосіб отримання грошей був властивий практично всім церковним феодалам. Так, 1773 р. був відданий в однорічну оренду за 1300 злотих шинок у с. Крилос львівського єпископа. Разом з ним передавалися також броварні, солодовня, млин, городи й луки, що оточували ці заклади [17, арк. 8]. Того ж року пущений в оренду шинок на тракті галицькому, броварня і млин – у с. Підгороддя за 900 злотих [17, арк. 14]. 1774 р. прибуток від оренди шинків в 4-х селах вищезгаданого маєтку обчислювався 5650 злотими, із них тільки в Перегінському отримали 3650 злотих [9, арк. 2–5]. У цих же селищах панщина, данина й чинш оцінювалися в 15450 злотих [9, арк. 2–5], тобто оренда шинків склала більше третини частини доходу, заснованого на використанні феодальних прав.

Про вигідність таких операцій свідчила й орендна плата, що все збільшувалася. Так, якщо 1774 р. оренда в Перегінському коштувала 3650 злотих, то в 1782 р. – вже 4500 злотих [6, арк. 1]. Плата за шинку сіл Підгороддя, Сокіл і Крилос (1789 р.) обчислювалася 1500 злотими, а 1790 р. вона збільшилася до 2500 злотих щорічно [10, арк. 9]. Високо оцінювалася оренда і в інших володіннях. Так, у Жовтянцях львівського монастиря домініканців (1791–1792 рр.) вона склала 3000 злотих, а в Давидові – 2200 [23, арк. 1–2]. Оренда разом із зростанням цін погіршувала й становище місцевих селян, тому що орендар прагнув за відведений час отримати якомога більше прибутків. Цей чинник ураховувався власником. Практично у всіх договорах, досліджених нами, записувалося, що виготовлена горілка “повинна бути якісною, міра справедлива і ціна ринкова”. При зростанні цін на зерно передбачалося підвищення вартості горілки. За використання фальшивої мірки й неякісних алкогольних напоїв передбачався грошовий

штраф [17, арк. 8, 14]. У контрактах зверталася увага на збереження майна та “захист” селян від утисків орендаря, бо це підривало економічний стан самого власника. У них указувалося на неприпустимість приписок, надання горілки в борг. Деякою мірою обмежувалося свавілля орендаря і з уведенням указу 1775 р. про заборону горілкового “примусу”.

Духовні феодали займалися і лихварськими операціями. Маючи завжди в наявності вільні гроші, котрі отримували як у вигляді пожертвувань, плати за релігійні послуги, так і в результаті господарської діяльності, вони давали їх світським особам у борг. Як свідчать документи, церковні феодали виступали кредиторами практично у всіх верствах населення. У них брали в борг гроші й міщани, і магнати, і єврейські общини. Так, на 1780 р. у львівського капітулу налічувалося 27 боржників, заборгованість яких становила 551658 злотих, у тому числі і синагоги 57200 злотих [4, арк. 1–3]. Сума боргу світських осіб львівському монастирю домініканців (1789 р.) складала 181104 флорини. У списку боржників траплялися й магнатські прізвища Потоцького, Чарторийського [24, арк. 1–13].

Отже, всі вивчені великі церковні маєтки в останній третині XVIII ст. були втягнуті до товарно-грошових відносин, де більшість продукції володінь перетворювалися на товар. При цьому необхідно враховувати регіональні особливості розміщення володінь. На рівнинних землях, де були володіння львівського архієпископа, монастиря домініканців, частини львівського капітулу, розвивалося товарне землеробство, тваринництво, горілочний промисел. Володіння уніатського єпископа й частина перемишльського, розміщених у горах, спеціалізувалися на промисловому підприємстві.

Ринкові зв'язки мали двосторонній характер. Духовні феодали частину продукції, у перелік якої входили сировина, сільськогосподарський і промисловий інвентар, предмети побуту й розкоші, купували на ринку. Значна кількість грошей вкладалася в товари, що забезпечували продуктивну діяльність домена, що свідчило про тенденцію до її розширення.

Певне значення в підприємстві мали корчемна оренда й лихварські операції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 146. – Оп. 18. – Од. зб. 3826.
2. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 197. – Оп. 1. – Од. зб. 122.
3. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 197. – Оп. 1. – Од. зб. 224.
4. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 197. – Оп. 2. – Од. зб. 475.
5. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 19.
6. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 25.
7. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 105.
8. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 580.
9. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 909.

10. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 959.
11. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1290.
12. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1488.
13. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1725.
14. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1726.
15. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1728.
16. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1729.
17. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1797.
18. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 12.
19. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 25.
20. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 50.
21. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 52.
22. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 58.
23. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 70.
24. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 80.
25. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 83.
26. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 19. – Оп. 9. – Од. зб. 112.
27. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К.: Вид. АН УРСР, 1959. – 304 с.
28. Jaworski H. Stosunki ekonomiczne Galicyi pod panowaniem Austrii. – Lwow, 1905. – 84 s.
29. Prochaska A. Jasliska, miasteczko i klucz biskupow Przemyskich // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwow, 1889. – R. XVII.
30. Rutkowski J. Klucz Brzozowski biskupstwa Przemyskiego. – Krakow, 1910. – 203 s.
31. Tokaz W. Galicja w poczatkach ery Jozefinskiej w swietle ankiety urzedowej w roku 1783. – Krakow, 1909. – 250 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пономаренко Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: аграрні відносини Центрально-Східної Європи у XVIII столітті.

РОЛЬ ІВАНА ОГІЄНКА В СТАНОВЛЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ (1917 – 1920 рр.)

Ірина РОМАНЬКО (м. Кіровоград)

У статті на основі архівних матеріалів досліджується участь І. Огієнка в становленні національної освіти, зокрема, вищої школи, визначаються здобутки такої діяльності впродовж 1917 – 1920 років.

Ключові слова: освіта, школа, реформа, революція.

I. Ohienko's participation in the establishment of national education on the basis of archival materials is researched in this article and his particular interest was in the question of higher school and the achievements of this activity within 1917 – 1920 are defined.

Key words: education, school, reform, revolution.

Складовою утворення державотворчих процесів кожної країни є розвій національної освіти, науки, культури й мистецтва. Через оволодіння

людиною їхніх основ реалізується найважливіший філософський постулат народу: пізнай самого себе. Саме це пізнання визначає етнічну належність людини, виступає підґрунтям формування її світоглядної позиції, збагачує відчуттям спільності національного середовища. Характерною рисою кожного етносу є прагнення відстояти право на самовизначення.

1917 року українці отримали такий шанс. Серед інших гасел визвольних змагань 1917 – 1920 років на порядок денний постало формування багатоступеневої мережі національної школи, вищим щаблем якої мали стати українські університети.

Щодо історіографії, то перші спроби аналізу політики національних урядів 1917 – 1920 років у галузі освіти почали робитися ще в період революції. У періодичних виданнях з'являлися статті, у яких сучасники намагалися дати оцінку досягненням і прорахункам освітньої політики [18].

Комплексне дослідження питань освітнього будівництва в роки революції міститься в книзі С. Постернака [14].

Після поразки української революції і встановлення радянської влади багато діячів, які плідно працювали за доби національних урядів, змушені були виїхати за кордон. В еміграції активні учасники українського освітнього руху 1917 – 1920 рр. намагалися підбити своєрідні підсумки перетворень у галузі освіти за цей період. Розвиток національної освіти в роки української революції знайшов розкриття в працях С. Сірополка [16], Г. Ващенко [1] та ін. На жаль, у цих дослідженнях приділяється незначна увага розбудові національної вищої школи. Побіжно автори торкаються і питання ролі Івана Огієнка у створенні університетів. Їхні праці визначаються бажанням зобразити реформу освіти в площині своїх політичних переконань, розкрити політичну боротьбу в українській еміграції і тому страждають суб'єктивізмом.

Після Другої світової війни в зарубіжній українській історіографії з'являються праці, у яких автори намагаються підсумувати й розширити досягнення попередників при дослідженні освітнього питання [17]. Однак, у цих узагальнювальних працях проблеми розвитку вищої освіти висвітлені лише фрагментарно.

У 1980-х роках українські дослідники з діаспори опублікували цілий ряд узагальнювальних монографій із проблем розвитку української культури. Але зарубіжні науковці лише поверхово торкаються будівництва українських університетів [21].

Історія України в радянській історіографії висвітлювалася занадто тенденційно, з класових позицій. Однією з найбільш спотворених тем стала доба 1917 – 1920 рр. Культурно-освітня політика національних урядів у радянській історичній науці розглядалася тільки з погляду перемоги більшовиків над українськими буржуазними націоналістами, до яких було віднесено також Івана Огієнка [8].

Після відновлення незалежної української держави дослідники отримали можливість ґрунтовного вивчення й об'єктивного аналізу праць Івана Огієнка, що стають доступними для широкого користування [10; 11; 12; 13]. Його наукові розвідки піднімають завісу над окремими питаннями освітньої політики в 1917 – 1920 рр.

Сучасний процес реформування вищої освіти посилив інтерес науковців до історії освітнього будівництва в роки національно-демократичної революції. Оpubліковано цілий ряд наукових праць, у яких розкриваються окремі аспекти досліджуваної проблеми [19]. І тільки в кількох монографіях показано роль І. Огієнка в боротьбі за українську вищу школу, зокрема, у розвідці А. Марушевича [9]. Окремі спроби в цьому напрямку були зроблені також автором цієї публікації [15]. І все ж праці згаданих авторів не вичерпують усієї багатогранної діяльності І. Огієнка.

Виходячи із стану вивчення проблеми в історіографії, метою пропонованого дослідження є аналіз діяльності й впливу на становлення освітньої концепції національної вищої школи, що мала українізований характер у 1917 – 1920 рр., державного діяча, відомого науковця й педагога Івана Івановича Огієнка.

Запровадження до наукового обігу значної кількості архівних матеріалів про діяльність активного учасника перебудовчих процесів у галузі освіти І. Огієнка має на меті визначити рівень обґрунтованості й достовірності наукових результатів цієї статті.

Актуальність роботи зумовлюється тим, що розбудова системи вищої освіти сучасної України потребує залучення досвіду попередніх років, зокрема періоду української національно-демократичної революції, адже освіта була нерозривно пов'язана з державотворчими процесами того часу. Наукова розвідка історії реформи вищої школи 1917 – 1920 рр. дає можливість використати здобутки національної освіти для добробуту України, особливо в площині реформування сучасної освіти.

За часів української революції закладалися підвалини для розвитку національної освіти. Школа за тих часів ставала основою національно-державного відродження, перетворившись на епіцентр гострого політичного протистояння. Складність формування модерної моделі освіти полягала в тому, що нова національна школа утверджувалась у боротьбі зі школою старою.

Доречно відзначити, що ідея створення національних вищих навчальних закладів ще в XIX ст. переймала свідому українську інтелігенцію. Вона в несприятливих, навіть і небезпечних умовах існування України в складі Російської імперії, багато й невпинно працюючи, формувала у свідомості молоді впевненість у неминучості здійснення омріяної мети, усвідомлення необхідності будувати фундамент майбутніх університетів.

На вістрі полум'я революційного дійства українське суспільство через вітчизняних пасіонарів активно долучається до процесу розбудови власної вищої школи.

Уже 19 червня 1917 р. відбулося перше зібрання зацікавлених сторін, яке вирішило на базі Київського університету Св. Володимира заснувати національний український університет, названий народним з метою підкреслити його загальнодоступність для широких верств населення.

Висока наукова культура фундаторів вишу, які започаткували справочинство, уможливила формування співробітниками Державного архіву м. Києва окремого фонду – “Київський державний український університет” (Ф. 936), який хронологічно охопив 1917 – 1921 рр. Він увібрав у себе 393 одиниці зберігання, упорядкованих у три описи (оп. 1 – 24 од. зб., оп. 2 – 366 од. зб., оп. 3 – 3 од. зб.). У пропонованій статті ми торкаємося лише документів, важливих для дослідження діяльності доцента, професора університету, майбутнього міністра освіти (06.01 – 25.04.1919), міністра віросповідань (15.09.1919 – 30.09.1922), Головноуповноваженого уряду УНР (15.11.1919 – 31.10.1920) Івана Івановича Огієнка, відомого світові як митрополит Іларіон (08.08.1951 – 29.03.1972).

Наша увага до заснування університету й початкових його кроків викликана тим, що саме він став першим культурним центром, навколо якого в добу національного відродження почалося “єднання і гуртування патріотичних науково-освітніх та прогресивних сил” [2, с. 324], визначним явищем не тільки в житті нашого народу в цілому, а й епохальною подією в біографії сотень українських громадян, серед яких був І. Огієнко. Адже запрошення до праці в університеті визначило все його подальше майбуття, стало стартовим майданчиком для сходження на Олімп українського політичного, релігійного та громадського життя.

І. Огієнко, як свідчать документи фонду, не брав участі в перших організаційних зібраннях представників громадських об'єднань фундаторів університету – Українського наукового товариства, товариства “Просвіта”, Українського технічно-агрономічного товариства “Праця”, товариства “Шкільна освіта” (19.06, 04.07.1917) [5, арк. 2 зв. – 3]. У їхнє коло він вливається із середини серпня, коли, як указано в протоколі засідання комісії (оргкомітету) із заснування навчального закладу, розпочався процес її реорганізації і поділу на підкомісії (малі факультетські комісії) [2, с. 323].

І. Огієнко залучається до історичної комісії, на яку покладається завдання організації історико-філологічного факультету [4, арк. 18]. Невдовзі він обирається його вченим секретарем [11, с. 452]. Нова справа повністю поглинає І. Огієнка. Активну позицію молодого вченого з документальною точністю зафіксували протоколи засідань комісії [4, арк. 27 – 31]. Прикметно, що з багатьох питань І. Огієнко мав відмінну від інших

позицію, що виказувало його нестримне прагнення прислужитися обраній справі, внутрішню свободу, незаангажованість, незалежне, не обмежене субординаційними умовностями мислення, глибокий інтелект та фаховість.

Цікавим є факт неоднотайності фундаторів університету в пошуку наукового чи освітнього напрямків його діяльності. Уже на одному з перших засідань оргкомітету було запропоновано не поспішати з фундацією університету, а насамперед заснувати Народну академію наук. Згодом І Огієнко висловив щодо цього свою думку. На його переконання, при низькому загальноосвітньому рівні широких верств населення в Україні першочерговим завданням є створення Педагогічної академії, яка, масово готуючи вчителів різного фаху, поступово забезпечила б державі високий рівень науки й культури [4, арк. 23 зв.]. Однак, не знайшовши підтримки, на своєму він не наполягав. Працював далі енергійно, ініціативно, коректно. У пошуку вибору навчальної спрямованості університету І. Огієнко визначив її як наукову або загальну. 14 серпня 1917 р. на одному із засідань категорично виступав проти популярних викладів лекційних курсів, пропонуючи досягати майстерності в дозованому поєднанні в них високого наукового рівня з доступністю для сприйняття слухачами [4, арк. 25].

21 вересня на спільному засіданні факультетських комісій затверджується програма та склад викладачів на перший навчальний семестр: історія української мови – доцент І. Огієнко [4, арк. 40].

Основною метою засновників українського університету було:

а) “об’єднання національних наукових сил, розкиданих по імперії та за її межами, концентрація їхніх зусиль на інтересах не чужої, а вітчизняної науки”;

б) “через вищу освіту поширення кадрів української інтелігенції, незначної для 30-мільйонного народу”;

в) “створення власних наукових шкіл і розробки ними різних рівнів наукових тем від фундаментальних до прикладних” [3, с. 56 – 58].

Вищим органом університету визначається Рада лекторів (згодом перейменована в професорську). Фонд архіву м. Києва зберігає 27 текстів протоколів засідань Ради, що відбулися з березня по вересень 1918 р. [7, арк. 3 – 19]. У 15 засіданнях зафіксована участь І. Огієнка. 17 березня 1918 р. його було обрано Радою до складу делегації, якій доручається обстеження можливостей заснування в Кам’янці-Подільському філії університету [7, арк. 4].

Документи висвітлюють цікавий аспект надзвичайної активності І. Огієнка в освітянській сфері й разом з тим не завжди можливостей впливу на формування її політики та перебіг подій. Його виступ на засіданні Ради лекторів університету 24 березня 1918 р. засвідчує, що як член головної шкільної Ради Міністерства освіти УНР уведений до її складу в грудні 1917 р., він вимагав радикалізації заходів Міністерства з українізації

системи освіти й рішучого її реформування. “В справі освіти на Україні можна щось зробити, бо те, що було зроблено досіль є або дуже мізерним, або тільки викликає жаль, а саме: 1) по університетах щодо українізації, поки що нічого не зроблено, а між тим рік учебний кінчається, 2) в Академії Духовній також нічогосінько не зроблено назустріч українізації, 3) в Народному Університеті лектори ще не одержували грошей, хоч багато хто з них є такий, що для Народного Українського Університету покинули другі школи...” [7, арк. 4]. Не стримався І. Огієнко і в докорах Міністерству щодо організації діяльності близької йому Педагогічної академії, до складу ініціаторів створення якої він уходив. Міністерство, вказував педагог, яке підтримало російську академію та єврейські семінарії не знаходить ні часу, ні коштів на підтримку власних українських закладів. Отже, підсумовує І. Огієнко, – “те, що робило Міністерство освіти, мляве. Треба прохати Міністерство освіти, аби почало воно твердий курс” [7, арк. 4 зв.].

Документи фонду відкривають дослідникам одну із притаманних Івану Огієнку рис – гостре, оголене почуття справедливості, піклування й турботу про долю колег-викладачів, молодих науковців. Так, коли 14 квітня 1918 р. у зв’язку з намірами Міністерства освіти об’єднати Український народний університет (далі – УНУ) та Київський університет Св. Володимира, Рада готувала ухвалу з цього приводу, І. Огієнко рішуче виступив проти спроб Міністерства фактично дискримінувати викладачів, зокрема в питанні їхнього членства в об’єднаній Раді університету. Рада одностайно проголосувала за текст запропонованої І. Огієнком резолюції, у якій вимагалися рівні умови праці й членство у Раді для викладачів обох навчальних закладів [7, арк. 21–21 зв.]. Після прийняття Радою Міністрів Української держави 5 серпня 1918 р. постанови про перетворення УНУ в Київський державний український університет І. Огієнко під час її обговорення звернув увагу на утиски прав приват-доцентів університету, яким постановою не забезпечувалося входження до Ради вишу. “Всі ми звикли працювати дружньою сім’єю. Всі були каменярами в будівництві національного українського осередку вищого знання... Але дехто з наших товаришів не буде мати право прийти на нове засідання, це затемняє нашу радість...” [7, арк. 64].

І. Огієнко, про що свідчать документи, вважав за честь відстояти інтереси товариша й колеги, просто громадянина. Недаремно його обирали в різні комісії для розв’язання делікатних питань, пов’язаних з долею окремої особистості чи колективу. Вкотре 19 травня 1918 р. викладачі університету в зв’язку з безпідставним арештом декана фізико-математичного факультету Ф. Швеця обирають І. Огієнка від університету, аби від його імені “звернутися до Міністерства Освіти і Міністерства Внутрішніх Справ з проханням про полегшення долі Швеця” [7, арк. 29]. Справу було розв’язано позитивно. Чи не цей епізод заклав підґрунтя їхньої

подальшої взаємоприязні й сприяв поданню до складу Директорії кандидатури Івана Огієнка?

Після подій 29 квітня 1918 року ректор УНУ І. Ганицький на Раді університету виступив з пропозицією скласти повноваження ректора й на цю посаду обрати М. Грушевського. Відомий факт рішучого протесту проти такої пропозиції І. Огієнка. Пізніше, 1936 року, він записав у своїй автобіографічній праці “Моє життя”: “1917.XII. Архієпископ Олексій Дородниця, разом із двома впливовими членами Всеукраїнської Церковної Ради, просять Голову Центральної Ради проф. М. Грушевського призначити І. Огієнка або кого іншого Генеральним Секретарем Ісповідань. Проф. Грушевський відповів: “Обійдемося і без попів”. А хаос у церковних справах, полишених без українського проводу, все збільшується” [11, с. 452]. Справа завершується обранням М. Грушевського почесним членом університету [7, арк.. 29 зв.].

Протокол Ради лекторів університету 12 травня 1918 року відкриває ще одну сторінку біографії І. Огієнка. У згаданій автобіографічній канві “Моє життя” він указує: “Професорська Рада Українського Народного Університету на внесення окремої Університетської комісії для заснування вищих шкіл на провінції, обрала 19 голосами проти 2 проф. І. Огієнка ректором Кам’янець-Подільського Державного Університету на два роки, і своє обрання внесла Міністрові Освіти на затвердження” [11, с. 512]. Протокол вказує на обрання 14 із 19 голосами балотованого І. Огієнка відповідальним за відкриття філії Київського українського університету в Кам’янці [7, арк. 28].

Це був перший крок великої урядової програми із створення в Українській Народній Республіці мережі національних вищих навчальних закладів. Ще за доби Центральної ради названа комісія, членами якої були І. Огієнко та Ф. Швець 29 березня 1918 р. визначила за необхідне в першу чергу заснувати університети “крім Києва та Кам’янця в Катеринославі, Полтаві, Чернігові. Справжніх народних університетів у Житомирі, Холмі, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові, Сумах, – в першу чергу, в Херсоні, Черкасах, Умані, Ніжині, Вінниці, Кременчуці, Єлисаветграді – в другу” [7, арк.. 6 – 6 зв.].

Про глибоке шанування І. Огієнка з боку колег свідчать факти обрання його в різні періоди до бібліотечної комісії університету [6, арк. 11], секретарем комісії для відкриття у містах України вищих шкіл як філій УНУ [7, арк. 6 – 11 зв.], членом комісії з підготовки нової редакції статуту університету [7, арк. 30], членом редакційної колегії з редагування проекту тимчасового Закону про реорганізацію УНУ в Державний український університет [7, арк. 38], комісії з вироблення проекту нового штату й посадових окладів професорсько-викладацького складу [7, арк. 27 – 28], делегатом, а згодом членом комісії з облаштування будівлі

Володимирського кадетського корпусу під державний український університет [7, арк. 58].

Етап рішучих реформ освіти пов'язаний з приходом до влади Директорії УНР та її першим міністром освіти Іваном Огієнком. Він розвинув теоретичні засади національно-шкільної реформи, довівши до логічного кінця розв'язання мовного питання. За його поданням Законом Директорії УНР від 1 січня 1919 р. українська мова отримувала державний статус, а згідно з постановою Міністерства народної освіти від 30 січня 1919 року ставала обов'язковою для викладання в усіх типах навчальних закладів.

По суті, інавгураційною промовою І. Огієнка став його виступ 13 січня 1919 р. на нараді освітніх діячів. Нарада почала готуватися ще в період Української Держави, але з причини зміни політичної влади була проведена в Києві 10 – 14 січня 1919 р. Виступаючи перед діячами освіти, міністр наголошував на тому, що школа має бути не лише єдиною, трудовою і національною. І. Огієнко вніс нове положення в теорію шкільного будівництва, обстоюючи принципи демократизму та автономності у внутрішньому житті навчальних закладів. Міністр уважав, що школа має робити через процес навчання і виховання ті соціально-економічні зміни, що сталися в суспільстві, тобто бути тісно пов'язаною із життям. З цією метою потрібно було суттєво переглянути навчальні програми, активніше вводити в навчальний процес українознавчі дисципліни та красназавчий матеріал, створити при університетах кафедри педагогіки й курси українознавства для підготовки учителів, поліпшити їхнє матеріальне становище, забезпечити навчальні заклади власними приміщеннями.

І. Огієнко був одним з ініціаторів дерусифікації освіти, її відповідності європейському зразку [20, с. 87 – 89]. Його праці об'єднує національна ідея. Глибоковіруючий, він мав переконання, що мова та релігія – наріжні камені формування нації, запорука її успішного та всебічного розвитку. “Слово, як породіння Духа, безсмертне, й немає сили на його знищення”, – пише вчений [10, с. 411]. І далі: “Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості...І поки живе мова – житиме й народ, яко національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорушиться поміж дужчим народом...”[13, с. 239 – 240].

Та цим не обмежується перелік подій, учасником яких протягом 1917 – 1920 років був Іван Огієнко.

Рамки статті надто вузькі для висвітлення бурхливого революційного тла, що підняло І. Огієнка на розв'язання завдань державного значення.

Важливу роль в організації сучасної системи освіти має врахування історичного досвіду, помилок, утрат та досягнень, з якими стикалося освітянство в процесі свого розвитку. Особливо значущими для сьогодення були роки визвольних змагань 1917 – 1920 рр. Тоді, як і тепер, відновлення

української державності вимагало кардинальних змін в усіх сферах суспільно-політичного життя, у тому числі і в галузі освіти. Саме в той період була вироблена якісно нова модель розвитку національної школи, проведена адміністративна реформа в системі освіти, розпочалося подолання неписьменності, йшло формування педагогічного корпусу – нової когорти викладачів, здатних відповідно до вимог часу розв’язувати нові навчально-педагогічні та виховні завдання.

Серед видатних українських діячів науки і культури почесне місце займає Іван Іванович Огієнко.

Усі визначені напрямки дослідження мають отримати більш повний аналіз у подальших наукових розвідках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. – К.: Генеза, 1996. – 211 с.
2. Грушевський О. Український народний університет // Літературно-науковий вісник. – 1917. – Т. 1. – 329 с.
3. Грушевський О. Український народний університет // Шлях. – 1918. – Ч. 2.–61 с.
4. Державний архів м. Києва (далі ДАК). – Ф. 936. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – 51 арк.
5. ДАК. – Ф. 936. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – 17 арк.
6. ДАК. – Ф. 936. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – 20 арк.
7. ДАК. – Ф. 936. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – 74 арк.
8. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.). – К.: Наукова думка, 1961. – 424 с.; Фомин А.И. Культурное строительство в первые годы Советской власти (1917 – 1920 гг.). – Харьков: Родной край, 1987. – 151 с.
9. Марушевич А.А. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди І. Огієнка. – К.: Основи, 1995. – 158 с.
10. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Абрис, 1995. – 421 с.
11. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура. – 1935. – Книга 7. – 506 с.
12. Огієнко І. Рятуння України: на тяжкій службі своєму народові. – К.: Абрис, 1994. – 147 с.
13. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Абрис, 1991. – 280 с.
14. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1920 рр. – К.: Полюс, 2000. – 88 с.
15. Романько І. І. Основні напрямки театральної політики Директорії УНР (грудень 1918 – 1920) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Випуск 7. – К.: НАНУ. Інститут історії України, 2004. – С. 337 – 342; Її ж. Релігійний чинник у формуванні української нації: історичні нариси. – Кіровоград: ДЛАУ, 2006. – 164 с.; Її ж. Історія українського культурного процесу. Частина 1. Матеріали до лекційного курсу. – Кіровоград: ДЛАУ, 2006. – 273 с.; Її ж. Утвердження української національної школи в 1917 – 1920 рр. // Научные труды Академии. Випуск 11. – Кіровоград: ГЛАУ, 2006. – С. 71 – 76; Її ж. Культурно-освітня політика в Україні у роки національно-демократичної революції (1917 – 1920) / Наукові записки. Випуск 10. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – С. 181 – 187; Її ж. Українізаційні процеси в 1917 – 1920 рр. / Наукові записки. Випуск 11. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – С. 65 – 70; Її ж. “Просвіти” й

державні утворення 1917 – 1939 рр. / Наукові записки. Випуск 12. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 131 – 140.

16. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 332 с.

17. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. – К.: Основи, 2002 – 701 с.; Крилов І. Система освіти на Україні (1917 – 1930 рр.). – К.: Стилос, 1997. – 315 с. та ін.

18. Тимченко Є. Справи нашої освіти // Нова Рада. – 1918. – 22 грудня; Кішківський І. Думки про освітню справу на Україні // Наш шлях. – 1920. – 20 червня та ін.

19. Філоненко С.М. Освітня політика українських урядів у 1917 – 1920 рр. // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 2. – С. 156 – 163; Колпакова О.В. Національна вища школа в Україні (1917 – 1920 рр.). – К.: Либідь, 1996. – 117 с.; Онопрієнко В.І. Осередки національного відродження. Українські університети в 1917 – 1919 рр. // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 77 – 89; Ротар Н.Р. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917 – 1920 рр.). – Чернівці: Рута, 1996. – 163 с.; Собчинський М.М. Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в УНР (1917 – 1920 рр.). – К.: Генеза, 1995. – 96 с.; Кравчук Л.В. Культуротворча діяльність та просвітницький рух в період української державності (1917 – 1920 рр.). – Чернівці: Рута, 1996. – 194 с.; Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 212 с. та ін.

20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Од. зб. 124. – 173 с.

21. Янів В. Нарис історії української культури. – К.: Генеза, 1999. – 95 с.; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття. – К.: Основи, 1997. – 137 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романько Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Державної льотної академії України.

Наукові інтереси: культурно-освітні процеси в Україні в період національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр.

ПРОФСПІЛКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗА ДОБИ УНР

Олег СИНЕНКО (м. Кіровоград)

У статті розглядається участь профспілок у поваленні уряду П.Скоропадського та їх подальшу співпрацю з урядом Директорії УНР щодо подолання безробіття й проблеми оплати праці найманих робітників.

Ключові слова: профспілки, Директорія УНР, Міністерство праці, безробіття.

In the leader consider trade union participation in over throw Skoropadsky's government and they following collaboration with Direktoary's UPR for overcoming unemployment and payment hired laborers.

Key words: trade union, Direktoary of Ukrainian National Republic, Department of Labour, unemployment.

В історичній радянській літературі питання співпраці профспілок із Міністерством праці щодо подолання безробіття й заробітної плати за часів Директорії, як й інші проблеми соціального характеру, розкрито не об'єктивно. Із зміцненням тоталітарного режиму ця тенденція

посилювалась. У посткомуністичній вітчизняній історіографії зроблено перші кроки на шляху до виправлення цих хиб і написання об'єктивної історії [1]. Розпочалося вивчення історії так званих “незалежних” профспілкових об'єднань, а також політики радянського уряду з придушення профспілкової незалежності [2, с. 37–48; с. 8–27].

Автор статті ставить за мету простежити участь профспілок у поваленні уряду П. Скоропадського та їхню подальшу співпрацю з урядом Директорії УНР щодо подолання безробіття й заробітної плати.

На початку листопада 1918 року, коли розпочалася революція в Німеччині, склалося сприятливе становище для повалення гетьманської влади, яка трималася на окупаційних багнетах. Скликана в жовтні 1918 року нарада профспілок України з питання тактики політичної боротьби постановила, то профспілки “не повинні брати на себе ініціативу з організації масових виступів активного характеру, які в умовах поточного моменту можуть призвести до ще більшого придушення робітничого класу й остаточного розгрому його профспілкових організацій” [3, с. 204–205]. Однак менше ніж через місяці, керівники профспілкових об'єднань змінили свою позицію. Профспілкова нарада, скликана в Києві Уцентропрофом 11 листопада 1918 року, прийняла рішення про необхідність “відкритих виступів проти гетьманського режиму”. Однак йшлося не про участь у збройному повстанні, а про організацію політичних страйків [3, с. 271].

Отже, саме профспілки організували загальноукраїнський політичний страйк, який ознаменував початок відкритої революційної боротьби проти гетьманського режиму за відродження демократії в Україні, встановлення самоуправління, появу соціалістичних видань, визволення політв'язнів та інше.

З часом роль профспілкових об'єднань у поваленні гетьманського уряду була забута як українськими соціал-демократами, так і більшовиками, а також сучасними українськими істориками [4, с. 49–58].

Із встановленням уряду Директорії УНР серед профспілок до співробітництва з новою владою були допущені лише україномовні профспілки залізничників і поштово-телеграфних працівників, які активно підтримували політику Директорії УНР. Тільки вони отримали кілька місць у Трудовому конгресі.

Після повалення влади гетьмана П. Скоропадського та відновлення УЦР перед Директорією постали нелегкі питання державного будівництва, у тому числі й боротьба з безробіттям. Уцентропроф у свою чергу вів переговори (головою Директорії В. Винниченком про основи нової політики та засоби боротьби з безробіттям. 28 грудня Уцентропроф звернувся до Директорії І меморандумом, у якому окреслювалися принципи положення, що мали лягти в основу робітничої політики нового уряду. Уцентропроф обстоював повну й необмежену свободу коаліцій,

відмову від примусової реєстрації статутів профспілок, організацію громадських робіт для безробітних, видання ряду законоположень про охорону праці жінок та дітей і т.д. У меморандумі ставилася вимога призначити нових комісарів праці на місцях тощо [5, с. 177].

Незважаючи на співчуття новій владі, профспілки в основному утрималися, за незначним винятком, від відкритої підтримки Директорії, не вступаючи в той же час у протиборство з нею. У складі уряду Директорії відновило свою діяльність Міністерство праці, основним завданням якого був захист інтересів трудящих. Значне місце відводилося боротьбі з безробіттям. До компетенції міністерства належали “Нагляд за правильним розподілом робочої сили у зв'язку з розвитком промисловості й вжиття заходів для підвищення продуктивної праці та забезпечення працівників від безробіття” [5, с. 180].

У програмній декларації від 12 червня 1919 р. зазначалося, що першочерговим завданням є відновлення та налагодження виробництва. Значне місце в документі відводилося розв'язанню проблем профспілок, забезпеченню робітників постійним заробітком, організації державної допомоги безробітним. У намічених планах уряд сподівався на “щирю допомогу від професійних робітничих союзів”, роботу яких він високо цінував “і в контакті з якими гадає вести свою політику, спрямовану на добробут робітництва України”. Уряд обіцяв зробити все, “щоб професійні союзи нормально проводили свою роботу” [5, с. 186].

Профспілки вимагали від Міністерства праці розв'язання проблеми безробітних. З перших тижнів свого існування Директорія УНР змушена була розв'язати питання безробіття, яке загрожувало десяткам тисяч робітників. Професійні організації намагалися впливати на дії власників підприємств, які вже із середини січня 1919р. оголосили про припинення роботи останніх. 11 січня делегація профспілки “Горнотруд” відвідала міністра праці у зв'язку з безробіттям у Криворізькому басейні, де через припинення роботи копалень на вулиці опинилося 36 тис. робітників [6]. На вимогу делегатів міністр створив комісію, яка приступила до розв'язання цієї проблеми. З ініціативи професійних спілок Міністерство праці в січні 1919р. скликало надзвичайну нараду з боротьби з безробіттям. Вона розробила плани ведення статистики безробітних, подання першочергової допомоги їм через організацію громадських робіт, відкриття дешевих їдалень та спальних приміщень.

Профспілки почали організовувати громадські роботи для безробітних. За це відповідали органи місцевого самоврядування УНР, на які було покладено утриманням бірж праці [7, с. 18]. Якщо ж задіяти робітників не вдавалося, уряд виділяв кошти для підтримки безробітних. Наприклад, на зборах виступив завідувач прокурівської біржі праці Бернштейн, який

повідомив про асигнування Міністерством праці 50 тисяч гривень їдальні для безробітних [8].

Коли профспілкам було складно домовитися з власниками стосовно зупинки виробництва, вони зверталися до уряду УНР за підтримкою. В архівах збереглося чимало матеріалів про результати втручання вищих органів державної влади в розв'язанні конкретних справ, після чого вдавалося відновити зупинене виробництво. Так діяли профспілки машинобудівного заводу Ельворті в Єлисаветграді, які вимагали від уряду допомогти у відновленні роботи підприємства, на якому безробітними залишилися дві тисячі робітників [9]. Подібних прикладів можна навести багато. Про плідну роботу комісії з обстеження підприємств, що діяла при Міністерстві праці, відзначав на загальних зборах професійної організації металістів Києва в січні 1919 р. голова її правління Крилов [5, с. 190].

Професійні організації долучалися до прийому робітників на виробництво. Так, у протоколі засідання фабзавкому фабрики “Яструб” Вінниці зазначалося, що прийом робітників на підприємство ведеться через профосередок шкіряного цеху та біржу праці за списками, попередньо погодженими з фабзавкомом.

У роботі перебував також закон про страхування від безробіття за кошти підприємців. Департамент охорони праці готував проект закону про право на працю, згідно з яким, на його думку, кожен робітник УНР міг отримати будь-яку роботу й допомогу.

Отже, профспілки не залишалися осторонь проблеми безробіття: організація громадських робіт, участь у діяльності бірж праці, звернення до уряду за допомогою у відновленні роботи підприємств тощо. З відступом армії УНР подальша діяльність профспілок проходила в умовах комуністичного експерименту більшовиків.

Проблема оплати праці завжди була життєво важливою. Одним із найважливіших показників, що характеризують становище робітничого класу, є рівень заробітної плати. Представники професійних організацій брали участь у різноманітних міжвідомчих нарадах, які скликав уряд для розробки й систематизації тарифних матеріалів для робітників різних галузей промисловості й нормування заробітної плати. Така нарада відбулася, наприклад, у жовтні 1919 р. при Міністерстві фінансів, яке займалося розробкою тарифу для робітників цукрової промисловості України. Нарада створила трудову секцію, куди ввійшли представники Мінпраці, інших громадських та державних установ, крайового комітету робітників цукрової промисловості [5, с. 189].

Профспілки, фабрично-заводські комітети, робітничі збори виступали ініціаторами налагодження виробництва в УНР. Урядові установи були буквально завалені листами, проханнями, зверненнями робітничих організацій з вимогами про відновлення роботи підприємств. Так,

фабзавком Вінницької взуттєвої фабрики “Яструб”, яка не працювала 8 місяців, утримував ситуацію під контролем, не давши розграбувати майно на 20 млн. крб., яке перейшло у власність держави [10, с. 12].

Профспілки домоглися від Міністерства праці створення спеціальної комісії, яка переглянула розцінки роботи різних категорій працівників, встановила розміри святкових винагород, розв’язала питання відпусток переглянула норми виробництва тощо [5, с. 190].

Велику занепокоєність становищем робітничого класу на виробництві висловлювали залізничники, які йшли в перших рядах найактивніших захисників Директорії. 1 березня Центральне бюро їхньої профспілки опублікувало заяву, в якій висловило стурбованість катастрофічним становищем, що склалося на залізницях України [11, с. 150]. Відповідальність за такий стан воно поклало на керівництво останніх, яке нездатне було забезпечити їхню життєдіяльність. Крім того, не виконувалися вимоги, викладені в меморандумі від 4 січня, зокрема встановлення контролю над залізницями через уведення інституту комісарів, посилення відповідальності їхніх працівників а також поліпшення матеріального стану останніх. Представники професійної організації металістів увійшли до складу делегації штабу республіканських військ та місцевих самоврядувань Катеринослава й Амур-Нижньодніпровська управління Запорізької залізниці, банківського комітету, ради заводчиків фабрикантів, які 11 січня 1919 р. відвідали міністра праці з приводу катастрофічного стану промисловості, невиплати робітникам грошей та: вимогою негайної субсидії в розмірі 5 млн. крб. на зазначені цілі. Заслухавши делегацію, Міністерство праці спільно з Міністерством торгу й промисловості та фінансів приступило до розв’язання цієї складної проблеми.

Отже, профспілкові організації не лишали робітників напризволяще. Розв’язуючи питання про матеріальний стан робітництва, профспілки брали участь у різноманітних міжвідомчих нарадах, виступали ініціаторами налагодження виробництва в УНР, у розробці законодавства про соціальні забезпечення, страхування від безробіття тощо. Це була чітка позиція профспілок – захист робітництва, яка дбала про інтереси робітників, виробництва, а водночас переймалася й проблемами держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики, українських урядів та визвольних змагань 1917–1920 рр. – К., 1995; Реєнт О.П. Крах кірстовщини: (Провал контрреволюції у профспілковому русі України у період денікінської окупації 1919 р.) // Допитаний про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1918 рр. – К., 1988; Суrowsий А.Ф. До питання про оцінку 1-го Всеукраїнською з’їзду профспілок 1919 р. // Творчі вершини вченого: до 60-річчя від дня народження М.Г. Кукурудзяка. – Кам’янець-Подільський, 1998.

2. Мовчан О. М. Придушення меншовицької опозиції у профспілковому русі України Український історичний журнал (далі УІЖ) – 1993. – № 2 – 3; Мовчан О.М. Реєнт О.П. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1914 – 1922 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 5.
3. Крейзель Ю. Профессиональное движение и австро-германская оккупация. – К., 1924. – 320 с.
4. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 рр.) // Історичні зошити. – К., 1993.
5. Андрусішин Б.І. Нариси історії професійних спілок. – К., 2002. – 729 с.
6. Робітнича газета. – 1919. – 14 січня.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. 3.105. – Оп. 1. – Од. зб. 4.
8. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 15 серпня.
9. Известия (Єлисаветград). – 1919. – 19 січня.
10. ЦДАВО України. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Од. зб. 20.
11. ЦДАВО України. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Од. зб. 1.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Синенко Олег Леонідович – викладач кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: період визвольних змагань 1917 – 1920 рр. та місце профспілок у системі суспільних координат.

ДИТИНСТВО Б.МОЗОЛЕВСЬКОГО В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ В 1941 – 1945 РОКАХ

Ірина ХОМУТОВСЬКА (м. Миколаїв)

У статті досліджується дитинство Б.Мозолевського в період становлення й розвитку держави після Великої вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.).

Ключові слова: колгосп, соціально-економічна ситуація, повоєнні роки, трудові дні.

In this paper childhood B.Mozolevskoho during formation and development of the country after the Great Patriotic War (1941 – 1945).

Key words: Collective farm, social and economic situation, postwar years, workdays.

Історія – великий третейський суддя наших ідей і системи мислення. І хоч іноді рішення цього судді викликають у нас подив, ми повинні уважно прислухалися до його уроків і бути вдячними за них.

Д. Гудінг, Дж. Леннокс.

Дослідженнями В. Шкварця встановлено, що дитячі роки Б. Мозолевського припало на роки війни та післявоєнної відбудови. Життя людей у той період проходило в злиднях, непосильній праці, голоді та холоді, що призводило до всіляких хвороб і через це пройшло ціле

покоління “дітей війни”. У лірично-прозовій повісті “Дума про степ” (1986 р.) Борис напише: “Учнівство моє починалося ще за окупації у сорок третьому (1943 р. – І.Х.), але повчилися ми тоді щось місяців зо два, та й розігнали нас, а в школі оселилися есесівці. Читати та писати я навчився ще до школи, а тут ще два місяці повчився, тож, коли наступного року знову пішов до першого класу, мені вже не було чого робити на уроках, сидів та гав ловив, за що тільки Олена Карпівна Демченко (перша вчителька у першому класі) мені п'ятірки ставила” [9].

У контексті зазначеного метою роботи є дослідження соціально-економічної ситуації у країні в післявоєнні роки на селі та її вплив на Б.Мозолевського в дитинстві.

Змалку Борису (народився 4 лютого 1936 р.) довелося постійно трудитися: пасти худобу та птицю, ходити за ними, інша робота з мамою в домашньому господарстві та в колгоспі. З погляду вікового цензу вже після третього класу Борис постійно працював у колгоспі. Про той період у вірші “Дорога із школи” (1986 р.) він скаже так:

“Від макухи і висівок був я кволий і миршавий.

А країна підводилась по війні із руїн.

Я пишався п'ятірками й першими віршами,
тим, що юшки колгоспної задаремно не їв”.

Починав з плужкування з конем, гребкував поля, возив тачкою щєбінь, робив на заготівлі сіна, силосу та соломи, брав участь у проведенні жнив, перед якими передували ремонт жаток, підготовка іншого реманенту, годівля коней. У контексті цього Б.Мозолевський, згадуючи своє дитинство, напише:

“Лице було поранене

В'їдався в очі піт

Я хвацько правив гребкою –

Колгоспник в десять літ.

.....

В кальсонах з бригадира

Зоря моя ходила

На дні тих клятих днів”.

“Роботи у нас в дитинстві було стільки, особливо влітку”, якось згадував він, “що я не пам'ятаю вже, чи гуляли ми коли: як почнеш зранку, то так і крутишся цілісінький день” [9]. У колгоспі Борис працював щоліта, так як і його товариші, і не було в тому ніякої героїки, а просто потреба часу, котра вимагала праці для вижиття суспільства в цілому та збереження власного життя кожного й згодом перейшла в потребу душі та стала визначальним фактором його життя й біографії його покоління.

Веселиново – центр сільськогосподарського району (нині містечко міського типу) – бере свій початок з 1471 р., коли царським урядом

полковнику Веселинову було виділено ці землі, з яких він наділив частину сину Миколі, що дало назву села – Миколаївка, де й народився Б. Мозолевський.

Після Жовтневої революції (1917 р.) шість сімей с. Миколаївка 1926 р., відповідно до тодішнього курсу держави на колективізацію сільськогосподарського виробництва, утворили товариство із спільного обробітку землі (ТОЗ) “Трактор”, яке 1927 р. було реорганізовано колгосп “Ясний плуг” і трохи згодом знову перейменовано в колгосп “Трактор”. Головою колгоспу було вибрано жителя села А.П.Леля. У той час технічне оснащення господарства складалося: трактор “Фордзон”, автомашина, парова машина, кілька жаток. Але в більшості випадків у господарстві сіяли й збирали врожай вручну. У колгоспі вирощувалися різноманітні сільськогосподарські культури, утримувалися коні, велика рогата худоба, вівці. До 1950 р. колгосп мав назву “Трактор”, з 1979 р. – ім. Ворошилова, з 1990 р. – колгосп “Зоряний” [3].

Створена 1931 р. Веселинівська машинно-тракторна станція (МТС) за своїм призначенням до війни (1941 – 1945 роки – І.Х.) надавала послуги господарствам району з підготовки та оранки ґрунту, посіву й збирання зернових та технічних культур 40 одиницями тракторів (в основному марок У-2 “Універсал” та “Фордзон”); 19 комбайнами (С-6, жатками: лобогрійками ЖЛ-1,5 та самоскидками ЛМ-5); 4 автомашинами. У користуванні двох інших (Колосівської та Ставківської) МТС налічувалося 33 трактора, 14 комбайнів та 3 автомобілі [5]. У 1930 – 1950 роках у зв’язку із слабким розвитком матеріально-технічної бази сільського господарства сформувалася система розподілу праці між колгоспами і МТС. У колгоспі виконувався широкий перелік ручних і кінно-ручних робіт у рослинницькій і тваринницькій галузях, тракторні бригади МТС спеціалізувалися на виконанні польових робіт, механізовані роботи на тваринницьких фермах через нестачу техніки не використовувалися.

Перший повоєнний рік (1945 р. – І.Х.) засвідчив про непідготовленість селян району (площа сільськогосподарських угідь – 112,8 тис. га, у тому числі – 83,1 тис. га рілля) до проведення весняної посівної та збиральних робіт урожаю 1946 року. Головними причинами були: відсутність необхідної сільськогосподарської техніки, інвентарю та обладнання (останні були вилучені та задіяні для військових цілей); залучення до польових, збиральних та інших робіт основної тягової сили – корів; неналежне агротехнологічне забезпечення та обслуговування; обмеженість працездатних трудових ресурсів та використання в основному праці жінок та підлітків. Пізніше Б. Мозолевський стосовно згаданого напише:

“Наш колгосп називався “Трактор”,

А були в нім одні жінки”.

Пріоритети людського життя й необхідність виживання переважали й тому план посіву ранніх колосових культур область у цілому виконала на 103%, до збирання ж урожаю була готова лише на 67,8%. Станом на 15 червня 1946 року ремонт колгоспного інвентаря по Веселинівському району становив: лобогрійки – 91%; сніпов'язки та самоскидки – 100; зерноочисні машини – 84; сінокосилки – 93; кінні граблі – 76; гарби – 62; безтарки – 70%. При цьому наявний парк техніки, що призначалася до збирання зернових, не був облаштований зерновловлювачами, що призводило до значних втрат урожаю. Поряд із збиранням урожаю технікою практикувалося ручне збирання колосків підлітками та непрацездатними колгоспниками, якими станом 1 липня 1946 року виконано планове завдання лише на 2% (по області – на 3%).

На трудовні на працівника в колгоспі нараховували 200 г зерна та віддавали в кінці року близько 60 кг. Люди практично виживали за рахунок присадибної ділянки, на якій вирощували необхідну для життя продукцію. Усе життя: і дитяче, і доросле, поряд з Борисом була тиха і сумна мамина пісня, як все її життя в постійній, самотній праці, вона не переставала працювати й співати – ні за шитвом, ні за кужелем, ні за косою, ні за сапою, ні за тією жаткою [6].

На той час усі державні заклади й засоби масової інформації та пропаганди (газети, радіо, кіно, письменницька література, лекції та доповіді агітаторів-політінформаторів) переконували про заможність життя колгоспного селянства, переваги колгоспної праці та необхідність відновлення діяльності колгоспів на засадах індустріальної озброєності. На МТС покладалося завдання досягнення підвищення врожайності сільськогосподарських культур у господарствах обслуговувальної зони за рахунок збільшення отримання продукції в грошовому вираженні на 100 га сільськогосподарських угідь, на колгоспи – нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції всіх видів.

Своєю широкою дитячою душею Борис на віру сприймав слова заїжджих агітаторів: “соціалізм”, “передовики виробництва”, “партія”, “Сталін”, “трудова вахта”, вірив, що весь радянський народ з ентузіазмом буде соціалізм, працює з пафосом і живе заможно й високо. Найбільше зі свят любив у дитинстві Першотравень та емоційно говорив: “йдеш на параді у Веселиново, а сонце світить, а прапори майорять, оркестр грає величні марші, і так урочисто на душі, так високо, що аж сльози на очі навертаються” [7].

До вересневого 1953 р. пленуму ЦК КПРС фактичний стан сільського господарства держави замовчувався, колгоспники ж перебували в складних соціально-економічних умовах: річна норма виробітку кожним колгоспником повинна становити 360 трудовнів, не менше 300 вихододнів – на колгоспну роботу; розрахунки за виконану роботу

здійснювались у кінці року, а відсутність документів на особу не давала змогу селянам виїжджати із села.

Ситуація, яка склалася у 1946 – 1947 роках на селі, була викликана, з одного боку, тяжкими наслідками війни, з іншого боку, непродуманою політикою керівництва СРСР щодо доведення надмірних планів хлібозаготівель до державного фонду та обов'язкового повернення взятих у позику посівного матеріалу, продовольчого та фуражного зерна. Зазначене в цілому призвело до створення штучного голодомору в державі. На Миколаївщині несприятливі кліматичні умови (малосніжна зима 1945 – 1946 років та посушливі квітень – червень 1946 р., які були найбільш посушливі за останні 50 років) призвели до ослаблення і значної загибелі частини посівів (урожайність зернових культур становила від 1,9 до 3,0 ц/га при потенційно можливих – більше 20 ц/га) та не одержання бажаного валового збору зерна. Доведення завдання області обов'язкової поставки хліба в кількості 262,0 тис. тонн (станом на 20 жовтня 1946 р. план хлібоздачі було виконано на 52%, до державного фонду здано 141,2 тис. тонн), явно не реального плану, фактично поставило село на межу виживання, призвело до різкого скорочення кількості поголів'я худоби всіх видів та не забезпечення господарств посівним матеріалом для весняної посівної 1947 р. (лише 61% до потреби). Максимальне вилучення хліба з колгоспної власності призвело до настання голоду на селі [2].

Принципи радянського законодавства, які діяли на той час в Україні, з одного боку, на законодавчому рівні проголошували про людські цінності й переваги соціалістичного способу виробничих відносин для людей, з іншого – на підзаконному нормативно-правовому рівні створювали умови для відчуження селян до праці та ліквідації у них чуття господаря, а також, практику вилучення в них виробленої продукції, що спричинило голодомор. Голод і серйозне недоїдання здійснив радянський режим, який вимив усе до крихти із селянських комор для оплати позик та інших повинностей і платежів [10].

Незважаючи на тяжке повоєнне дитинство, завдяки вродженій селянській працездатності, прикладу ставлення матері та односельців до праці Борис зумів згуртувати в собі й подвиг щоденної праці й цікавість та інтерес молодого людини до всього нового, життя, яким воно не було б, до його пізнання, до світу й пісні душі. Своє життєве кредо Б. Мозолевський визначає у вірші “Трактор” (1986 р.):

“Бо який би не був ти потрібен,
По якій не ступав землі б,
Треба знати, що ти – потрібен
Що не даром їси свій хліб”.

Важкі повоєнні часи загартували характер Б.Мозолевського, який, долаючи свою енергію складності життя, зміг винести дитячу допитливість

до всього нового та не втратити здатність до ідей, мислення та реалізації властивих особистості творчих здібностей. Це й допомогло йому після закінчення Веселинівської семирічки п'ятнадцятирічному вступити до Одеської спеціалізованої школи військово-повітряних сил та продовжувати навчання в Єйському вищому військово-авіаційному училищі льотчиків (Кубань, Росія) [8, 6]. Одвічна романтика небес та висоти спонукали його до того, що він п'ять років віддав військово-морській авіації, але налагодження мирного життя в країні призвело до скорочення армії та наступна демобілізація випускного курсу училища змусили двадцятирічного Бориса поступитися жаданій мрії про безкраю блакитну небесну висоту та змінити кардинально свій життєвий шлях [1].

Історичний досвід свідчить, що людина – це явище природно-суспільне в еволюційному розвитку людства. Сутність ж людини є складною біоціальною структурою, що виступає і функціонує в єдності цих двох систем: біологічної і соціальної. Особа не розглядається як явище соціальне, пов'язане не з фізичним існуванням людини, а з певними суспільними якостями. Не кожна людина є особистістю. Особистістю не народжуються, нею стають завдяки суспільству та багатосторонніми зв'язками людини з ним. Зазначене узгоджується з характером та життєвим кредом Б. Мозолевського, який тільки за перші двадцять років свого життя довів, що є особистістю.

Як висновок, можна стверджувати, що, незважаючи на протиріччя реалій у соціально-економічній ситуації того періоду, складних дитячих та молодих роках, у критичних життєвих ситуаціях, Борис залишався простим, привченим до різної праці, вельми не примхливим до умов побуту, доступним до спілкування з широкою аудиторією та окремими людьми, завжди був самим собою. У цьому був і виявився справжній і високий талант людини, якій притаманна висока духовність. Його духовність розкрила внутрішню сутність людини, яка розкривається через світоглядну позицію особистості з дитинства, її розуміння смислу життя, постійної внутрішньої роботи над своїми моральними якостями, прагнення до активної діяльності, що повною мірою властиве Б. Мозолевському. Ця духовність передбачала вихід за межі власних егоїстичних інтересів, особистої користі, бо він був людяний і порядний по життю.

Загартовування особистості Б.М. Мозолевського життєвими негараздами з дитинства призвело до того, що він не зраджує в подальшому своєму житті життєвій правді, і це дало йому підставу й право для написання:

“Я проб'юсь і ще таранно
В світ, задивлений в красу, –
Золотою пекторалью
Його небо потрясу!”

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борис Мозолевський. Поезії: Літературно-художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – 584 с.
2. Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини (до 50-річчя трагедії) Києво-Могилянська академія Миколаївська філія. – Миколаїв, 1997. – 198 с.
3. Господарі // Колгосп “Зоряний” Веселинівського району Миколаївської області. Літер. запис. В.С. Савруцького. Вознесенська друкарня, 1991. – 32 с.
4. Гудінг Д., Леннокс Дж. Людина та її світогляд. – Т.1. – Львів: МБФ, 2008. – С. 30–31.
5. Каляк І.В., Петров О.В. Історія розвитку механізації агропромислового комплексу Миколаївської області: Літературно - документальна повість. – Миколаїв: Атол, 2009. – 529 с.
6. Кіщак І.І. Останні штрихи – подробиці життєпису одержимого духом (про Б.М. Мозолевського) // Гуманітарно - економічні дослідження. Матер. наук.-практ. конф. – Миколаїв:МННІ ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2009. – С. 148 – 150.
7. Мозолевський Б. Дума про степ // Дніпро. – 1996. – № 11 – 12. – С. 6 – 49.
8. Філіпчук Н. “Чому я, мамо, таким вродився? Всі кулі світу ідуть крізь мене” // Голос України – №9. – 2009. – 21 січня.
9. Шкварець В.П. Борис Миколайович Мозолевський. Життя, творчість // Навч. посіб. 2-ге вид. доопрац. та доповн. Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2006. – 242 с.
10. Шкварець В.П. Невгамовні гнів, біль і співчуття західних українців селянській трагедії голодоморів в Україні // Гуманітарно – економічні дослідження. Матер. наук.-практ. конф. – Миколаїв: МННІ ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2009. – С. 338 – 339.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Хомутовська Ірина Іванівна – аспірантка кафедри історії України Інституту історії та права Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.
Наукові інтереси: історична персоналістика.

ПЛАНУВАННЯ Й ЗАБУДОВА ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Валерія ЦУБЕНКО (м. Одеса)

У статті на основі неопублікованих архівних документів подаються нові відомості стосовно планування й забудови Українського (Харківського), Новоросійського (Херсонського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії у першій половині ХІХ ст. З'ясовано, що забудівля населених пунктів проводилася згідно зі спецпроектами. У військових поселеннях кавалерії переважало лінійне планування. В основному проводилося будівництво полкових і дивізійних штабів, будинків волосного правління, господарських об'єктів (наприклад, запасних хлібних магазинів, житлових приміщень).

Ключові слова: військові поселення, кавалерія, поселенці, забудова.

In article on the basis of the unpublished archival documents new data concerning planning and buildings of the Ukrainian (Kharkov), Novorossisk (Kherson) and Kyiv-Podolsk military settlements of a cavalry in first half XIX is presented. It is found out, that creation of settlements was carried out according to special projects. In military settlements of a cavalry linear planning prevailed. Basically construction of divisional staffs, houses of province board, economic objects (for example, spare baker's shops, inhabited premises) was carried out.

Key words: military settlements, cavalry, settlers, building.

Сьогодні триває процес дослідження низки проблем історії України. Зокрема, багатогранною є історія військових поселень кавалерії в Україні в першій половині ХІХ ст. Упродовж останнього десятиріччя в Україні зросла увага до досліджень соціально-економічного розвитку суспільства, відбувається подальша теоретична та концептуальна розробка проблеми. Серед найвідоміших дослідників з проблематики історії військових поселень кавалерії відзначимо праці С. М. Ковбасюка [12], М. Є. Слабченка [21], Т. Д. Липовської [13], К. М. Ячменіхіна [29]. Проте питання планування й забудови населених пунктів військових поселень кавалерії на території Слобідсько-Української, Херсонської і Катеринославської, Київської і Подільської губерній (території сучасних Харківської, Херсонської, Миколаївської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Київської, Хмельницької, Вінницької областей України) розглянуті недостатньо. Саме цю прогалину намагається заповнити автор статті.

Улаштування системи військових поселень не могло існувати без масштабного будівництва. Забудова населених пунктів Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень проводилася за спеціальними проектами, розробленими в Центральному Управлінні військових поселень у Санкт-Петербурзі. Архітектурну комісію очолював російський зодчий В. П. Стасов. О. А. Аракчєєв запросив на службу у військові поселення, розміщені на території України, архітектора О. Шмідта з платнею 3000 крб. щорічно. Він складав проекти будівель.

У плануванні панувала система вулиць – ліній (лінійне планування), що перетиналися під прямим кутом. Розроблялися типові проекти житлових та адміністративних будівель. Проводилося перепланування поселень, будівництво полкових і дивізійних штабів, будинків волосного правління, господарських об'єктів, будинків військових поселенців. До тих, що були обов'язкові для розміщення на вулицях, належали церкви, шпиталі, ресторації, житлові будинки для офіцерського та рядового складу, цейхгаузи, лазарети й караульні будинки, господарські споруди [2, 84]. Будівельні роботи тривали щорічно з 15 жовтня протягом шести місяців. У міру їхнього розгортання командування військових поселень використовувало для заготівлі та перевезення необхідних матеріалів новостворені спеціальні підрозділи, які забезпечували підвезення будівельних матеріалів (кінно-робочі команди, вільні майстри й військово-робочі батальйони). Кінно-робочі команди працювали на будівництві протягом року [9, арк. 100–101]. Поселенці-господарі в кавалерійських округах будували житло й конюшні за рахунок державного бюджету [23, 26]. Оскільки витрати на спорудження адміністративних, господарських споруд і житлових будинків становили основну статтю витрат, то військове керівництво звертало на це особливу увагу. Вимагалось, по-перше, правильне розміщення поселень, а по-друге,

правильне спорудження будівель. Зміна встановленого розміщення поселень допускалася лише за клопотанням військових поселенців про перепланування населених пунктів, а також у разі пожежі. Зведення нових будинків передбачалося в тому разі, якщо старі будинки було визнано такими, що не підлягали ремонту, або коли вони були знищені пожежею [20, с. 343].

Передбачалися заходи щодо охорони навколишнього природного середовища, поліпшення санітарно-гігієнічних умов проживання військових поселенців, раціонального використання й органічного введення до забудови об'єктів садів і парків, враховуючи культурно-етнічні ознаки формування поселень.

Правильне розміщення поселень передбачалося в трьох варіантах: в одну лінію, у дві лінії, у квадраті. Незалежно від цього воно повинно було мати: достатню кількість доброї річкової або криничевої води, сприятливе розміщення, близькість орних земель, сінокосів та інших угідь, зручність шляхів сполучення з іншими поселеннями. Враховуючи ці фактори, інспектор резервної кавалерії при огляді військових поселень особисто або за допомогою військових чиновників визначав потреби в зміні меж населених пунктів і територій, передбачених для будівництва, складав генеральний план населеного пункту, приймав рішення про розподіл і забудову територій, визначав термін і режим забудови та іншого використання земель.

Призначаючи нове розміщення окремих земельних ділянок та об'єктів поселень, вулиць, проїздів, інспектор резервної кавалерії визначав щільність, поверховість, інші параметри забудови, а також способи здійснення будівництва в певний строк. Нове будівництво в округах велося відповідно до затвердженого детального плану [16, с. 325]. Згідно з "височайшими" наказами, перепланування населених пунктів проходило поступово, без обтяження військових поселенців [20, с. 344].

Розглянемо особливості розбудови й становища округів, що належали Українському, Новоросійському й Києво-Подільському військовим поселенням кавалерії. Кожне поселення при в'їзді мало ворота. План забудови при кожному дивізійному штабі складав: один будинок – для начальника дивізії, два – для бригадних командирів. Військове керівництво особливо дбало про будівництво полкових штабів. Уперше в практиці будівництва споруд такого типу було розроблено проект забудови цілого комплексу, враховуючи низку адміністративних, житлових і господарських споруд. При полковому штабі розміщувався будинок для командира полку зі спеціальними кімнатами для бригадного командира на період його приїзду; п'ять будинків – для дивізійних командирів та молодших офіцерів згідно з їхньою кількістю. Тут розміщувалися будинки для полкового комітету й командира поселених і резервних військ; шпиталь на 75 осіб,

кінний завод і лазарет; манеж, будинок для навчання кантоністів старшого віку на 200 осіб; 5 будинків: для священника, цейхгауза, караульних, нестройових чинів і коновала, а також місця для відходів. План забудови ескадрону (роти) був таким: 2 будинки – для ротного або ескадронного командира з офіцерами, будинок для школи, для музикантів, будинки для військових поселенців, згідно з кількістю їхніх господарств і стайні; будівлі, що переобладнувалися на казарми, лазні [19, с. 125]. Будували також і церкви. В округах військових поселень кавалерії житла штаб- і обер-офіцерів, нижчих чинів, стайні й караульні освітлювалися [15, с. 764].

Будівництво державних, економічних і військових споруд відбувалося досить повільно, що було пов'язано з обмеженим виділенням державних коштів. Платня на будівельних роботах була дуже мізерною. Так, за роботу вільним цегельникам платили по 8 крб. за 1 тис. цеглин, солдатам – видавалося лише 2 крб. за 1 тис.; за тесання каменю, замість 50 – 80 крб. на місяць – лише по 5 крб. 90 коп. [19, с. 123].

Для підвищення якісного показника споруджувальних робіт 1818 р. створили три майстрові роти: одна – для будівництва полкових штабів, а дві інші – для зведення будинків військовим поселенцям-господарям.

На території військових поселень житло, як правило, будували із саману, вальків овальної форми, глиносолом'яної маси [8, арк. 6], інколи з каменю. Основними будівельними матеріалами були глина (біла, жовта, червона, фарфорова), лоза, очерет.

Основними будівельними матеріалами в Українському військовому поселенні були крейдовий камінь, кремій, жорновий камінь. На території 8 округів Українського військового поселення знаходили в великій кількості: кварц, жорновий камінь (добували біля слободи Осінова та Білокуракіна), крейдовий камінь (знаходили в 7-му окрузі та біля Очаківського заводу 5-го округу), вапно “пісковик”, гіпс. У глиняних прошарках упродовж річки Сіверський Донець добували залізну руду, глину: білу, сіру, червону, фарфорову, свинцеву. Так, білу глину використовували для побілки будинків, а інші види – у виробництві гончарних виробів, цегли та черепиці [26, арк. 3]. Житла тут, як звичайно, будували з крейдового та жорнового каменю. Вапно “пісковик” використовували в побуті, для спорудження фундаментів будівель. Розповсюдженими були мазанки й глинобитні хати. Цей тип житла мав сіни та по обидва боки від них житлові кімнати й підсобне приміщення для зберігання продуктів харчування, дрібного реманенту й сезонного одягу. Каркасні чи рублені стіни обмазувалися глиною й білилися, ховаючи під собою конструкцію. Характерною рисою житла були поширені звіси даху, що підтримувалися тонкими стовпчиками на піддашку.

У хатах переважала земляна підлога. У військових поселенців-господарів перелік господарських будівель містив такий комплекс: комори,

клуні, погріб, стайні, у яких узимку тримали телят, ягнят, свиней, гусей тощо [1, с. 83], зберігали зерно та всяке збіжжя [1, с. 82]. За господарськими спорудами розміщували город і сад.

Військово-поселенський будинок поділявся на дві половини й призначався для проживання чотирьох військових поселенців-господарів (у кожній частині проживали по два господарі) [8, арк. 6]. Один унтер-офіцерський будинок поділявся також на дві половини: в одній проживав унтер-офіцер, а в іншій – два господарі. За бажанням унтер-офіцерам дозволялося проживати з іншим господарем (рядовим), тоді другу половину унтер-офіцерського будинку займав лише один господар з багатосімейних.

Внутрішнє планування житла характеризувалося типологічною єдністю. Піч завжди ставили в куті хати, ближче до вхідних дверей, передом до фасадної стіни з вікнами. При кожній влаштовували лазну піч, де можна було вигрітися, і лежанку, що заміняла ліжко. Встановлювалося правило, щоб один раз на тиждень у кожному будинку чистити труби, а печі утримувати завжди в робочому стані. По діагоналі від печі був парадний – «червоний кут», де вивішували ікони, прикрашені тканими або вишиваними рушниками та квітами; перед ними вміщували лампадку. У святкові дні біля ікон і на стінах розвішували рушники, вишиті різними візерунками. Під іконами вздовж бічної стіни ставили стіл. Біля столу під задньою стіною розміщували довгу дерев'яну лаву. Вздовж чільної та причілкової стін наглухо встановлювали лави, котрі на свята застеляли саморобними ряднами, килимами. У кутку, протилежному печі, біля дверей і над ними розміщували дерев'яні полички або невеличку шафу для посуду [11, с. 31].

Для опалення житла використовували кам'яне вугілля, що знаходили біля слободи Петровська у 8-му окрузі, Борова 3-го округу та в с. Кам'яна Яруга 6-го округу, а також торф, очерет, бур'ян [24, арк. 3; 25, арк. 4].

Військові поселенці складали проекти й кошториси на проведення гідротехнічних робіт [17, с. 225]. У місцях, де вода не мала природного стоку, викопували канали й будували через них мости. Криниці обладнували так, щоб вони на поверхні мали зруби близько 1 метра, а для водопою худоби біля кожної була видовбана дерев'яна колода з чопом для випуску залишків води. Передбачалося також закриття криниць кришками.

1856 р. кількість будівель у 1–8-х округах Українського військового поселення кавалерії становила 32877, з них шпиталів близько – 0,1 %, церков – 0,3 (кам'яних – 0,1 %, дерев'яних – 0,2 %), будинків – 6,1 % (економічних – 1,4 %, державних – 4,7 %), військово-поселенських будинків – 93,2 %, будинків громадян – 0,3 % [26, арк. 10–18].

З початку створення військових поселень постало питання про забезпечення належного санітарного стану та благоустрою. Очистка населеного пункту охоплювала заходи для видалення й знешкодження побутового сміття.

У населених пунктах військових поселень окружні комітети забезпечували збереження зелених насаджень і квітників, газонів та належний догляд за ними, замінювали засохлі та пошкодженні зелені насадження, а також висаджували нові дерева й кущі.

Будівельні та оздоблювальні матеріали, столярні вироби для житла поселенців виготовлялися у майстернях міст Чугуєва, Умані, Вознесенська, Новомиргорода, Ольвіополя (двері, вікна, столи й стільці). У лісах заготовляли колоди, дошки й звідти поставляли дрова для випалювання цегли та вапна, на опалювання казенних будівель і будинків військових поселенців. Проте у зв'язку з браком лісових угідь для випалювання цегли й вапна також використовували бур'ян і солому. Інспектор резервної кавалерії звітував щорічно про виконання, вартість та отримання коштів на будівельні роботи в округах.

Місто Вознесенськ увійшло до складу Новоросійського військового поселення у 1817 р. У центральній частині Вознесенська розміщувалася базарна площа, обсажена тополями, навколо неї – будинки управління, манеж, полкова церква, гауптвахта, шпиталь, розрахований на 150 ліжок, і богадільня [28, 799–801]. 1837 р. в місті збудували 2 палаци для прийому Височайшої фамілії, столовий зал, оранжереї, театр, триумфальні ворота [3, арк. 19]. Військові керівники деякі громадські будинки перебудовували й пристосовували для приїзду начальства, зокрема, 1846 р. у с.Новоукраїнському перебудовували сільську лікарню на житловий будинок [5, арк. 34]. Управління VI інженерного округу 1853 р. затвердило кошторис на будівництво манежу в с. Привольному [9, арк. 241]. 1856 р. затвердили кошторис на будівництво 20 кам'яних будинків на дорогах 9–12-х округів Новоросійського військового поселення кавалерії [9, арк. 192, 203]. 1857 р. на спорудження трьох офіцерських будинків у Києво-Подільському військовому поселенні в поселеннях Осички, Кам'янувата, Красеньке було витрачено 866 крб. 72 коп. [10, арк. 12–13]. У 12 округах Новоросійського військового поселення кавалерії в 1856–1857 рр. загальна кількість господарських будівель і церков становила 38850, з них господарських будинків 36630 – 94,3 %, млинів 2092 – 5,4 %, церков 128 – 0,3 % [24, арк. 8–20; 25, арк. 25–42].

У Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії будівлі були двох типів: державні будинки для розміщення окружних управлінь і господарських закладів, що містили приміщення для начальників, чиновників, штабів, і будинки військових поселенців. У всіх окружних штабах, крім приміщень для полкових й окружних штабів, були облаштовані військові шпиталі, постійні й тимчасові; на місці останніх поступово зводили кам'яні будинки. У містечках і селищах будували нові церкви з гарними витонченими фасадами й внутрішнім оздобленням, крім того перероблялися наново старі приміщення церков [27, арк. 40]. Тут

будинки військових поселенців були невеликі, низькі, деякі з них поставлені зі зрубу, здебільшого стовпами, подібно до тину, вимазані глиною, зовні й усередині вибілені крейдовою глиною, дахи були солом'яні. З 1837 р. на період розташування поселених військ в округах дрова й солому від цивільного відомства не замовляли [14, 600]. Хата, сіни, прикомірок або комора, у заможних – хлів становили приміщення військового поселенця. У кожного був свій город, сад, клуня. У хатах було чисто, підлога земляна. Із меблів були лише лавки й стіл.

Місто Умань увійшло до складу Києво-Подільського військового поселення кавалерії 30 квітня 1838 р. [18, 388]. 1845 р. в місті були 2 кам'яні й 1 дерев'яна церкви, 1 кам'яний костюл, 2 кам'яні єврейські синагоги. Загалом, переважали кам'яні будинки. В Умані державних будинків було 28, із них – 12 кам'яних. До державних будівель належали: скасований католицький кам'яний монастир, магазин, шпиталь і манеж. Приватних будинків було 880, у тому числі 8 кам'яних, інші дерев'яні, з них належали духовенству – 1 кам'яний і 20 дерев'яних будинків, поміщикам – 3, чиновникам – 40, купцям – 28, інші – приватним дворянам, громадянам, однодворцям і відставним солдатам, міщанам, християнам і євреям. 1849 р. нараховувалося 8 кам'яних будинків і 890 дерев'яних [22, с. 446].

Місто мало герб, затверджений 1845 р. Він мав вигляд такий: у верхній частині щита на золотому тлі – державний герб, а в нижній – з лівої сторони на блакитному полі – український козак із пікою, з правої на червоному тлі – хрестоподібна уланська піка з косою, зверху яких – уланська шапка, а знизу – серп [22, с. 445–446].

У 1850-х рр. у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії кількість будівель становила 13719, з них – будинків для розміщення начальників і чиновників 589, штабів з приміщеннями для нижчих чинів 14, побудовано нових кам'яних церков 8, відновлено 2 дерев'яні церкви, шпиталів 10 (постійних – 7, тимчасових – 3), манежів 40 (кам'яних – 29, земляних – 11), стаєнь 202 (кам'яних – 38, тимчасових – 164), військово-поселенських будинків за планами регулярного влаштування 12854 [27, арк. 40], млинів 119 (водяних – 114, вітряних – 5) [27, арк. 37].

В Українському військовому поселенні кавалерії 1836 р. на будівництво дерев'яного мосту через річку Сіверський Донець склали кошторис на 3312 крб. 52 коп. [7, арк. 27]. 1855 р. інженер підполковник Мовчанович вивчав береги Сіверського Донця з метою укріплення їх і будівництва мостів. Він склав проект на укріплення правого берега річки Сіверський Донець при слободі Осінова, слободі Ново-Глухів і Крейдянська. У 1857 р. виділили для будівництва й ремонту військових поселень кавалерії 25 тис. крб. сріблом, з них – для 1–8-х округів

Новоросійського військового поселення – 1200 крб., для 9–12-х округів – 7000 крб., для 5 округів Києво-Подільського поселення – 6000 крб. [6, арк. 200]. Також відомо, що 1857 р. в поселенні Кам'янеча 1-го округу Києво-Подільського військового поселення для ремонту будинку командира кінно-артилерійської батареї № 16 складено кошторис на суму 455 крб. 28 коп. сріблом [4, арк. 24].

Ремонтування доріг проводилося сезонно, але не рідше 2 рази на рік (як завжди, навесні й восени). Увесь комплекс ремонтно-будівельних робіт, пов'язаних з відновленням або виявленням несправності доріг, виконували двома способами. По-перше, низовинні й пошкоджені місця укладалися фашиником, котрий прибивали дерев'яними цвяхами, а потім насипали на них землю, зверху пісок. По-друге, дороги, що проходили через болотисті місця, обкопували з обох сторін каналами, а землю, котру вивозили з них, використовували для підвищення й поліпшення доріг.

Таким чином, дослідження планування й забудови кавалерійських військових поселень у першій половині XIX ст. на території України уможливило встановити, що забудова населених пунктів проводилася згідно зі спецпроектами. У військових поселеннях кавалерії переважало лінійне планування. В основному проводилося будівництво полкових і дивізійних штабів, будинків волосного правління, господарських об'єктів (наприклад, запасних хлібних магазинів, житлових приміщень). Основними будівельними матеріалами були глина (біла, жовта, червона, фарфорова), лоза, очерет, крейдовий камінь, кремій, жорновий камінь. Військове керівництво піклувалося про збереження адміністративних і господарських будівель та споруд через належний догляд за ними, своєчасне та якісне проведення їхнього ремонту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента генерального штаба]. – Т. 10. – Ч. 1. Киевская губерния. – СПб., 1848. – 253 с. : 11 табл.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента генерального штаба]. – Т. 10. – Ч. 2. Подольская губерния. – СПб., 1849. – 159 с. ; сведения специальные 93 с. : 16 табл.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 147. – Оп. 1. – Од. зб. 80.
4. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 30.
5. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 36.
6. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 53.
7. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 55.
8. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 69.
9. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 87.
10. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 124.
11. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / [под ред. В. В. Иванова]. – Харьков, 1898. – Т. 1. – 1012 с.

12. Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ковбасюк Самсон Михайлович. – Одеса, 1945. – Ч. 1. – 289 с.
13. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.). – Днепропетровск, 1982. – 83 с.
14. О нетребовании от гражданского ведомства дров и соломы для поселенных войск в самых округах их расположения // Полное собрание законов Российской империи. Собрание II (далі – ПСЗ РИ. II). – СПб., 1838. – Т. 12. 1837. – Отд. 1. – № 10406. – С. 600.
15. О освещении квартир штаб и обер-офицеров в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15854. – С. 764.
16. О порядке утверждения планов и фасадов на частные постройки по округам военных поселений и пахотных солдат // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 27. 1852. – Отд. 1. – № 26251. – С. 325.
17. О производстве гидротехнических работ по ведомству военного министерства независимо от главного управления путей сообщения и публичных зданий // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. 13. 1838. – Отд. 2. – № 11643. – С. 225.
18. Об отчислении находящегося внутри военного поселения Киевской и Подольской губерний города Умани в ведомство начальства военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. 13. – № 11183. – 1838. – С. 388.
19. Петров А. Н. Устройство и управление военных поселений в России. Сборник // Граф Аракчеев и военные поселения. 1809–1831. – СПб., 1871. – С. 85–308.
20. Свод военных постановлений : [в 5 ч., 4 кн.]. – СПб., 1838. – Ч. 1: Образование военных учреждений. – Кн. 4: Образование хозяйственных учреждений. – 773 с.
21. Слабченко М. Є. Військові поселення на Україні: матеріали економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – Одеса, 1925. – Т. 1. – С. 83–92.
22. Статистическое описание Киевской губернии / [издан. тайным советником сенатором И. Фундуклеем]. – СПб., 1852. – Ч. 1. – 549 с. : 18 прилож.
23. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии: [в 2 ч.]. – СПб., 1817. – Ч. 2: Особенные установления, к устройству военного поселения регулярной кавалерии. – 96 с.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 12 КМФ. – Оп. 1. – Од. зб. 107.
25. ЦДАК України. – Ф. 12 КМФ. – Оп. 1. – Од. зб. 108.
26. ЦДАК України. – Ф. 12 КМФ. – Оп. 1. – Од. зб. 110.
27. ЦДАК України. – Ф. 12 КМФ. – Оп. 1. – Од. зб. 111.
28. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / [сост. полковник А. Шмидт]. – СПб., 1863. – Ч. 2. – 878 с.
29. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Черниговский гос. педагогический ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Цубенко Валерія Леонідівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Наукові інтереси: соціально-економічні та політичні проблеми України, історія військово-господарських формувань в Україні у ХІХ ст.

ПІДГОТОВКА ШТУРМАНІВ ДЛЯ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ НАПРИКІНЦІ XVIII – У СЕРЕДИНІ XIX ст.

Олександр ЧОРНИЙ (м. Кіровоград)

Дослідження торкається діяльності навчальних закладів морського відомства на півдні України наприкінці XVIII – у середині XIX ст., спеціалізованих на підготовці штурманів для Чорноморського флоту.

Ключові слова: Південна Україна, флот, морське відомство, судно, штурман.

Research affects the educational institutions of the marine department in southern Ukraine at the end of XVIII in the mid XIX-th century, specialized in training pilots for the Black Sea Fleet.

Key words: Southern Ukraine, the marine, marine department, vessel, training pilot.

Проблематика військової історії є досить актуальною у вітчизняній історичній науці. З-поміж інших тем окремої уваги дослідників заслуговують питання, що стосуються підготовки спеціалістів для армії та флоту. Загострюється потреба у вивченні цього аспекту нині, коли українські збройні сили стоять перед вибором: чи поступово адаптуватися до європейських стандартів, щоб згодом приєднатися країні до євроатлантичних структур колективної безпеки чи розбудувувати армію і флот на засадах співробітництва із сусідніми державами, а відповідно відмовитися від вступу в НАТО.

Необхідність дослідження поставленої проблеми посилюється ще й тим, що Україна в недалекому майбутньому все ж розпочне відродження українського військового флоту й створення передової системи морської освіти. Відновлення флоту й реформування освіти важко зробити без урахування досвіду підготовки морських офіцерів та матросів у чорноморських морських училищах кінця XVIII – першої половини XIX ст.

В історичній літературі питання, пов'язані з розвитком військово-морської освіти на півдні України означеного періоду, майже не розроблені. У російській дореволюційній історіографії проблема частково розглядалася в працях військових істориків Д.Афанасьєва [2], В.Веселаго [4], С.Огороднікова [20] та в деяких дослідженнях О.Асланбегова [1], присвячених загальній історії російського флоту. Розкриваючи питання підготовки особового складу морських сил, згадані дослідники стверджують, що комплектування Чорноморського флоту кваліфікованими офіцерами відбувалося завдяки злагодженій роботі морських навчальних закладів Петербурга і Кронштадта, а це означає, що велич флоту на Чорному морі була досягнута завдяки спеціалістам, що здобули освіту в морських училищах Балтійського флоту. Ця тенденція простежується і в дослідженнях радянського часу, подібний погляд у роботі „Русская армия и флот в XIX веке” відстоює військовий історик Л.Безкровний [3]. Насправді ж упродовж першої половини XIX ст. на півдні України діяли морські

училища, які спеціалізувалися на підготовці корабельних майстрів, артилеристів і штурманів. Зокрема, останніх упродовж зазначеного періоду готували Чорноморське штурманське училище та Чорноморська штурманська рота. Зважаючи на це, окреслена проблема вимагає детального вивчення та презентації в історичній літературі.

Кінець XVIII – початок XIX ст. характеризується інтенсивним освоєнням Південної України Російською імперією. Приморські міста регіону в цей час поступово перетворюються на адміністративні центри Чорноморського флоту, військово-морські бази та осередки з розміщення навчальних закладів морського відомства.

Після підпорядкування Чорноморського адміралтейства та морських сил на Чорному морі централізованому управлінню наприкінці XVIII ст. в регіоні було розпочато роботу з відкриття мережі спеціалізованих морських училищ і шкіл. Виходячи з цього, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на півдні України було відкрито кілька морських навчальних закладів, серед яких і штурманське училище в Миколаєві.

У цей же час з метою встановлення контролю над підготовкою вищого командного складу Чорноморського флоту було ліквідовано Херсонський морський кадетський корпус, заснований ще Г.О.Потьомкіним 1783 року. Цей крок з боку Морського міністерства значно обмежив самостійність головнокомандувача та офіцерів штабу Чорноморського флоту в комплектуванні морських сил на Чорному морі фахівцями офіцерського рангу. На початку XIX ст. ідея про відновлення морського корпусу на півдні України порушувалася та обговорювалася на державному рівні кілька разів. Питання порушували головнокомандувачі Чорноморського флоту віце-адмірала І.І. де Траверсе та О.С.Грейг, але їхні проекти були відхилені за браком коштів, необхідних для фінансування пропонуваної справи [2, с. 258]. Натомість, було прийнято рішення готувати вищий офіцерський командний склад для Чорноморського флоту в Петербурзькому морському кадетському корпусі.

Середню ланку командного складу флоту на Півдні України в зазначений період мало готувати штурманське училище Чорноморського флоту, необхідність відкриття якого обгрунтував незадовго до смерті генерал-фельдмаршал Г.О.Потьомкін, котрий був першим офіційним головнокомандувачем морськими силами на Чорному морі. План створення навчального закладу розробив віце-адмірал М.С.Мордвинов [27, с. 312], а положення про його відкриття було затверджено імператором 20 серпня 1798 року. Відповідно до штату училище було розраховане на навчання 271 вихованця.

На навчання до училища приймалися хлопці у віці 9 років переважно дворянського походження, хоча за умов недобору мали право на навчання й діти різночинців. Строк навчання становив 8 років. Для підготовки

спеціалістів Комітет освіти Адміралтейств-Колегії затвердив наступні предмети для вивчення: правопис, арифметику, геометрію, англійську мову, малювання, креслення планів, тригонометрію, навігацію, астрономію, еволюцію (морську тактику), геодезію, правила застосування карт і морських інструментів [28, с. 351]. Вихованці училища поділялися на три класи, по закінченню яких мали проходити практику на кораблях у морі.

Першим директором навчального закладу було призначено віце-адмірала Марка Івановича Войновича [16, с. 317], його помічником працював капітан I-го рангу Поскочин [20, с. 94], а навчальний процес забезпечували майор Жданов, капітан Борисов, мічман Барладан, поручик Гавриленко, майор Рубан, лейтенант Юферов та підпоручик Луценко [20, с. 95]. Деякий час в училищі викладав професор Прохор Гнатович Суворов – випускник Оксфордського університету [26, с. 30], талановитий учений-математик і лінгвіст. Він добре знав богослів'я, юриспруденцію та кілька мов: латинську, грецьку, англійську, французьку, німецьку, італійську та єврейську. Для училища П.Г.Суворов написав підручник „Плоская и сферическая тригонометрия.”

За часів управління навчальним закладом М.І.Войновичем, впродовж 1802 – 1805 рр. при училищі було збудовано друкарню, а для проведення практичних занять на його подвір'ї встановлено тренувальний фрегат „Денниця.” У системі виховання згаданий директор створив гурток театрального мистецтва, для чого облаштував у приміщенні училища театральну сцену. Вихованці охоче готували спектаклі, на прем'єри вистав запрошувалися головнокомандувач флоту, військовий губернатор, штаб-офіцери та місцеві жителі [7, с. 5 – 7]. Виходячи з цього, на початку ХІХ ст. училище були справжнім культурним осередком у регіоні.

1805 року, під кінець перебування на посаді директора штурманського училища М.І.Войновича, навчальний заклад зазнав деякої реорганізації. За імператорським розпорядженням кількість вихованців у ньому зменшилася до 152 осіб, а сума на утримання визначена у розмірі 35 542 руб. До навчального плану були додані нові предмети: Закон Божий, граматика, риторика, логіка, географія, історія, алгебра, вища математика, гідравліка, початкова фізика, французька, італійська й турецька мови, англійська мова – вилучена. Навчальний заклад мав комплектуватися обер-офіцерськими дітьми морського й сухопутного відомств, на випадок недобору учнівський склад дозволялося поповнювати вихованцями артилерійського або флотського училищ, що діяли в Миколаєві [9, с. 438 – 439]. 9 липня 1819 р. було затверджено новий, додатковий штат, за яким на утримання училища відпускалося з державної скарбниці 51 329 руб. сріблом [30, с. 4].

Після М.І.Войновича училищем керували віце-адмірал Микола Львович Язиков (1805 – 1810), генерал-майор Іван Григорович Бардака (1810 – 1822), а 1822 року директором Чорноморського штурманського

училища був призначений генерал-майор Пантелей Анастасович Адамопуло.

Під час навчання кожен вихованець обов'язково мав пройти кілька разів практику на суднах флоту. Для практичних плавань слухачі штурманського училища направлялися на кораблі Чорноморського флоту, де вони працювали під наглядом досвідчених морських штурманів. Згідно із Статутом військового флоту 1797 року [29, с. 376 – 377] юнаки виконували на кораблях штурманські обов'язки, а саме: приймали з магазинів припаси, про що записували в спеціальну облікову книгу; стежили за веденням географічних атласів і карт; тримали в належному стані всі морські вимірювальні прилади й книги, а також демонстрували вміння користуватися ними; при виході в море перевіряли стан штурвала, тросів, румпелів, руль-талей та інших складових системи кермування судном. Також практиканти вели записи в спеціальному журналі, де кілька разів на день зазначали напрям вітру та його силу, щогодинний курс судна та його швидкість, описували незнайомі береги, мілини, скелі, нові порти й гавані, а при необхідності ще й замальовували їх у спеціальних альбомах. Поряд з цим штурманські учні вдосконалювали свою майстерність у техніці вимірювання глибин у відкритому морі й точному нанесенні отриманих показників на карту. Штурман-практикант у кінці кожного дня звітував про виконану роботу старшому штурманському офіцерові корабля. Практику учні Чорноморського штурманського училища впродовж навчання проходили тричі.

Вихованці, які успішно прослухали курс морських наук та здійснили на морі три кампанії, витримавши іспит, отримували звання мічмана й призначення служити на кораблях Чорноморського флоту. За бажанням випускники могли перевестися служити на Балтику, але за умови, що деякий час відслужать на Чорному морі.

Чорноморське штурманське училище готувало гідні кадри для флоту. Про це красномовно свідчать ряди його випускників, серед яких можемо назвати О.І. Казарського – капітан-лейтенанта, командира брига “Меркурій,” екіпаж якого в нерівному бою 1829 року потопив два турецькі лінійні судна, за цей подвиг Олександр Івановичу після смерті було споруджено пам'ятник у Севастополі; С.І. Чернявський – очільник відділу кораблебудування Морського технічного комітету Морського міністерства; Є.П. Манганарі – генерал-майор, науковець, який займався укладенням “Полного географического атласа Чёрного и Азовского морей [17, с. 472 – 474]”, любитель старовини, тривалий час співпрацював з Одеським товариством історії та старожитностей. І, мабуть, найвідомішим випускником Чорноморського штурманського училища, про якого трапляється чимало матеріалів в історичній літературі, можна вважати декабриста Миколу Олексійовича Чижова, котрий закінчив його 1813 року. Через п'ять років

він отримав звання мічмана і був переведений служити на Балтійський флот, 1821 року брав участь в арктичній експедиції під командуванням відомого науковця і адмірала Ф.П.Літке, здійснив плавання до Нової землі та першим зробив науковий опис її берегів [7, с. 223]. 1824 року вже у званні лейтенанта М.О.Чижов став прихильником декабристського руху, брав участь у повстанні на Сенатській площі, був засуджений, позбавлений дворянства та всіх військових звань і нагород. Покарання відбував у с.Троїцьке Орловської губернії.

За часів Миколи I робота військово-морських навчальних закладів, а особливо їхній внутрішній розпорядок, суворо припасовувалися до вимог миколаївської дисципліни. У зв'язку з цим 4 червня 1826 р. за директорства П.А.Адамопуло наказом імператора Чорноморське штурманське училище було реорганізовано в Чорноморську штурманську роту, а це значить, що училище мало діяти тільки на військовій основі [11, с. 529]. Наступного року з утворенням Корпусу флотських штурманів рота офіційно вступила в число військово-морських навчальних закладів, після чого охочих навчатися стало стільки, що відпала необхідність набирати учнів серед слухачів артилерійського чи флотського училища. Чорноморська штурманська рота почала готувати спеціалістів для Корпусу флотських штурманів, чиновники якого контролювали підготовку морських офіцерів і займалися розподілом випускників морських навчальних закладів на військові судна для служби.

Першим керівником штурманської роти став П.А.Адамопуло, який до цього був очільником штурманського училища. 1 січня 1835 р. новим керівником навчального закладу став Федір Михайлович Шмелев, який, до речі, свого часу навчався у Чорноморському штурманському училищі. З 1853 року й до закриття роти очолював Михайло Павлович Манганарі.

З перетворенням училища в штурманську роту було підкореговано й порядок випуску з навчального закладу в мічмани. Згідно з наказом імператора від 29 жовтня 1830 р. [27, с. 239], перед присвоєнням мічманського звання претендентів стали направляти до Петербурга – у Морський корпус для вивчення фронтової служби, і лише після цього вони могли отримати перше офіцерське звання. На нашу думку, цей прийом зумовлений не тим, що рота не мала викладачів-спеціалістів фронтового навчання (рівень практичної підготовки офіцерів Чорноморського флоту й до цього, і після завжди був вищим, ніж на Балтиці), а тією обставиною, що молоді офіцери обов'язково мали пройти систему муштри, котра діяла на той час і була спрямована на викорінення із світлих голів вільнодумства та демократичних ідей.

1839 року було затверджено нові правила прийому слухачів до Чорноморської штурманської роти, які повністю дублювали правила прийому до I-го штурманського полукіпажу, що діяв у С.-Петербурзі. Право

на навчання в штурманській роті мали діти дворян, військових офіцерів та чиновників Морського відомства. Батьки, родичі чи опікуни, котрі вбачали у своїх чадах майбутніх флотських офіцерів, мали подавати прохання на ім'я керівника роти за спеціальною формою з додачею свідоцтва про народження та хрещення, медичної довідки та документів про те, що дитина більше ніде не навчається. У разі, якщо документи були оформлені належним чином, усіх охочих зараховували до роти кандидатами. Сформовані списки кандидатів керівник навчального закладу брав на свій розгляд, до зарахування в училище потрібно було чекати 3 – 4 роки, залежно від того, як звільнялися вакансії у навчальному закладі. На навчання зараховувалися діти 10 – 16 років. Зазвичай перевага надавалася тим кандидатам, котрі володіли знаннями з російської мови, Закону Божого, початкової математики, географії, історії, а також уміли писати під диктування [22, с. 22 – 28]. Окрім вихованців, що набували знання за рахунок державної скарбниці, штурманська рота здійснювала підготовку 20 осіб, які навчалися за власні кошти. Вони також вступали до навчального закладу на загальних умовах. Плата за рік навчання становила 96 руб. 50 коп [23, с. 63 – 65].

Строк навчання у Чорноморській штурманській роті становив 8 років. Як правило, при підготовці вихованців заняття з теоретичної підготовки поєднувалися з практичними видами роботи, а саме: з астрономії учні самостійно виконували спостереження в спеціально обладнаній обсерваторії на подвір'ї роти; з навігації – займалися різної складності математичними підрахунками, прокладаннями ймовірних морських шляхів на картах; з корабельної архітектури й пароплавної механіки виготовляли моделі вітрильних суден, креслили різні частини корабля і парового устаткування, а у святкові дні вихованці роти відвідували адміралтейство, де спостерігали за побудовою суден і монтажем парових машин; з фізики учні проводили досліди; з географії креслили географічні карти за заданим масштабом на великих дошках, використовуючи чорні та білі сітки; з російської мови вчилися писати на слух, а також самостійно складати невеличкі прозові й віршовані твори; з іноземних мов займалися перекладом [9, с. 449 – 450].

Як бачимо, практичні навчання майбутніх офіцерів були спрямовані не лише на підготовку кваліфікованих моряків, а й мали сприяти формуванню всебічно розвинених особистостей, котрі розумілися не лише на тонкощах обраної професії, а й добре знали кілька мов, літературу, музику і т.д. Можна з упевненістю констатувати, що навчальний заклад готував еліту регіону.

Виховання у слухачів Чорноморської штурманської роти високої моральності, шляхетності, взаємоповаги та інших позитивних чеснот проходило на уроках Закону Божого та під час богослужінь в установлені святкові дні в церкві училища. Варто зауважити, що багато вихованців роти

займалися церковним співом і відповідно співали в храмах і церквах Миколаєва. Слухацькі аудиторії навчального закладу прикрашали портрети випускників, удостоєних високих бойових та державних нагород, у цьому плані обов'язково мали бути представлені кавалери ордена Святого Георгія.

При штурманській роті діяла бібліотека, яка нараховувала 4 618 книг російською мовою, 142 – німецькою, 563 – французькою, 301 – англійською і 75 – італійською, разом – 5 699 томів [9, с. 452].

Окрім класних практичних занять, як і раніше, влітку гардемарини штурманської роти здійснювали навчальні плавання на військових кораблях, на яких виконували роботу помічника штурманського офіцера відповідно до вимог Статуту військового флоту 1797 року, про що вже йшлося вище. По закінченню строку навчання впродовж грудня, січня та лютого проходили іспити в три етапи. Екзамени приймала спеціально призначена комісія з викладачів, морських, штаб- та обер-офіцерів у присутності інспектора штурманської роти. На першому етапі кожен вихованець мав скласти комплексний іспит з математичних наук. Рівень знань кожного випускника члени комісії відзначали у своїх списках балами, встановлених для військових навчальних закладів за 12-бальною шкалою, а потім для кожного випускника окремо виводився середній бал, який і вносився до загальної екзаменаційної картки. Усі інші іспити вихованці штурманської роти складали за екзаменаційними білетами. Під час другого етапу випускники складали новий екзамен у присутності комісії, сформованої із офіцерів Корпусу флотських штурманів під головуванням командувача Чорноморського флоту й портів. Третій етап містив останній іспит, що відбувався в присутності головнокомандувача та начальника штабу Чорноморського флоту, а також усіх адміралів, генералів і штабних офіцерів. Лише після цього вихованці, що добре витримали випускні екзамени, залежно від кількості набраних балів, отримували звання прапорщика або кондуктора Корпусу флотських штурманів [9, с. 453 – 454]. Інспектор, який представляв Корпус на півдні України, розподіляв їх на кораблі Чорноморського флоту.

Чорноморська штурманська рота, продовжуючи традиції закладені штурманським училищем, також давала солідну професійну й теоретичну підготовку. Це засвідчують ряди її випускників. У різний час випускниками роти були: Микола Андрійович Аркас – віце-адмірал, головний командир Чорноморського флоту й портів у 1871 – 1881 роках [18, с. 112]; віце-адмірал Михайло Костянтинович Селістранов; генерал-майор Андрій Мойсейович Сухомлин; віце-адмірал Василь Мойсейович Сухомлин; генерал-майор Спиридон Ілліч Неделькович [19, с. 486, 662 – 663, 31] та інші.

Розвиток військово-морської техніки, поступовий перехід до парових суден та поява нарізної зброї в середині ХІХ ст. мали своїм наслідком зміни в тактиці бойових дій, а це вимагало високого вишколу командного складу

флоту. За таких умов комплектування флоту офіцерами, які мали б достатній рівень загальноосвітньої підготовки та володіли відмінними професійними знаннями, що відповідали б вимогам нової епохи в історії флоту, було вкрай необхідним. Виходячи з цього, необхідність реформування морських навчальних закладів на початку 50-х років ставала дедалі відчутнішою, але незважаючи на це, Чорноморське штурманське училище напередодні військового конфлікту в Криму й надалі працювало, значною мірою орієнтуючись на потреби вітрильного флоту, зберігаючи класовий підхід при наборі слухачів. Система кандидатства, яка діяла при вступі до училища, у майбутньому не завжди забезпечувала прихід на флот офіцерів, котрі дійсно бажали пов'язати своє життя зі службою в морських силах. Аналогічна ситуація була й на Балтиці, яка до цих пір вважається основною кузницею кадрів для флоту у XVIII – XIX ст. Кримська війна показала всі вади в підготовці морських офіцерів і матросів та чітко визначила завдання реформування системи підготовки морських спеціалістів, але скоро зробити це було неможливо, оскільки Російська імперія змушена була виконувати обмежувальні статті Паризького трактату 1856 року, які стосувалися скорочення морських сил на Чорному морі. За умовами трактату Російській імперії дозволялося мати на Чорному морі тепер уже не флот, а невелику флотилію із 7-ми дев'ятигарматних гвинтових корветів і 7-ми озброєних пароплавів, що мали охороняти чорноморське узбережжя вздовж лінії морського кордону [11, с. 142]. У свою чергу це привело до закриття всіх військово-морських навчальних закладів регіону, у тому числі й Чорноморської штурманської роти, яка припинила своє існування згідно з імператорським розпорядженням 25 червня 1862 року [3, с. 543].

Отже, впродовж 1798 – 1862 рр. на півдні України діяли Чорноморське штурманське училище та Чорноморська штурманська рота, що спеціалізувалося на підготовці штурманських офіцерів. Тривалий час навчальні заклади успішно забезпечували Чорноморський флот штурманами й штурманськими помічниками, тим самим робили чорноморські сили незалежними від спеціалістів цієї кваліфікації, які пройшли підготовку в балтійських училищах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Асланбегов А.Б. Адмирал Алексей Самуилович Грейг // Морской сборник. – 1873. – № 3. – С. 1 – 149.
2. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 г. // Русский архив. – 1902. – № 2. – С.193 – 262; Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1816 по 1853 г. // Русский архив. – 1902. – № 3. – С. 369 – 459.
3. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIXв. – М.: Наука, 1973. – 616 с.
4. Веселаго Ф. Краткая история русского флота. – М.: Военмориздат НКВМФСССР, 1939. – 304 с.

5. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО) – Документи об истории Черноморского штурманского училища в г. Николаеве (1798 – 1862).. – Ф. Р 5901. – Оп. 1. – Од.зб. 53. – 247 арк.

6. ДАМО. – Циркулярное предписание Министерства внутренних дел о правах и правилах для поступления дворян в военные учебные заведения (1834 г.). – Ф. 230. – Оп. 1. – Од. зб. 203. – 6 арк.

7. Извлечение из отчета управляющего Черноморскою штурманскою ротою полковника Манганари за 1855 г. // Морской сборник. – 1856. – № 5. – С. 438 – 463.

8. Именной указ объявленный морскому министру. – О расформировании штурманской роты и 2-го учебного экипажа в Николаеве и учреждения портовой ремесленной школы / ПСЗРИ. – СПб., 1865. – Собр. II. – Т. 37. – Ч. 1. – № 38401. – С. 543 – 544.

9. Императорский указ о переименовании штурманских училищ и училищ корабельной архитектуры в роты / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Собр. II. – Т. I. – № 390. – С. 529.

10. Ковалева О.Ф. Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья. – Николаев, 2000. – Т. I. – 252 с.

11. Крутиков В.В. З історії створення броненосного флоту на Чорному морі / Південна Україна у XVIII – XIX ст. – 1998. – Вип. 3. – С. 142 – 149.

12. Левченко Л.Л. Миколаївський військовий губернатор І.І. де Траверсе // УІЖ. – 2000. – № 6. – С. 94 – 101.

13. Николаеву 200 лет. Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1989. – 397 с.

14. Общий морской список. – СПб.: Тип. В.Демакова, 1890. – Т. III. – 602 с.

15. Общий морской список. – СПб.: Тип. В.Демакова, 1893. – Т. VIII. – 664 с.

16. Общий морской список. – СПб.: Тип. В.Демакова, 1897. – Т. IX. – 670 с.

17. Общий морской список. – СПб.: Тип. В.Демакова, 1900. – Т. XI. – 768 с.

18. Огородников С.Ф. Из прошлого (Черноморские морские училища) // Морской сборник. – 1900. – № 12. – С.87 – 105.

19. Правила для определения воспитанников в I-й штурманский полуэкипаж // Морской сборник. – 1856. – № 4. – С. 22 – 28.

20. Правила для определения воспитанников в Черноморскую штурманскую роту // Морской сборник. – 1856. – № 5. – С. 63 – 65.

21. Правила о содержании при Морском кадетском корпусе гардемарин, присылаемых в оный по высочайшим повелениям из Черноморского флота для обучения фронтовой службе / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1831. – Т. V. – Ч. II. – № 4 053. – С. 239 – 240.

22. Распоряжения и предположения князя Потемкина-Таврического об устройстве Черноморского флота и г. Николаева // Морской сборник. – 1855. – № 11. – С. 151 – 167.

23. Соколов А. Прохор Игнатьевич Суворов, учитель морского корпуса и штурманского училища в Николаеве // Морской сборник. – 1856. – № 10. – С. 29 – 33.

24. Указ данный вице-адмиралу Мордвинову о приведение в исполнение предположений покойного фельдмаршала Потемкина по преобразованию флота / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 028. – С. 312.

25. Указ об учреждении корабельных и штурманских училищ для Балтийского и Черноморского флотов с приложением штатов оных училищ / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXV. – № 18 634. – С. 350.

26. Устав военно-морского флота от 25 февраля 1797 / ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXIV. – № 17 833. – С. 355.

27. Центральний державний історичний архів у м.Києві (ЦДІАУК). – КМФ. 12 (Колекція мікрофільмів). – Положение о содержании Черноморского штурманского училища из 152 человек от 9 июля 1819 г. – Оп. 1. – Од. зб. 254. – Арк. 4.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблема становлення і розвитку морської освіти на півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст., історія Чорноморського флоту.

РОЗДІЛ III ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПАТРІОТИЧНОГО ЗАКОНУ ТА ЗМІНИ ІММІГРАЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В США ПІСЛЯ 11 ВЕРЕСНЯ 2001 РОКУ (2001 – 2004 рр.)

Андрій КОБЛАН (м. Львів)

У статті висвітлюються антитерористичні аспекти реформування законодавства США після терористичних нападів 11 вересня 2001 року. У дослідженні проаналізовано причини прийняття, особливості застосування та надана загальна характеристика Патріотичного Закону. Окремим аспектом у дослідженні розглядаються зміни імміграційних норм.

Ключові слова: тероризм, антитерористична кампанія, патріотичний закон, імміграційні норми.

The article highlights the antiterrorist aspects of legislation changes in USA following the terrorist attacks on September 11, 2001. The research analyzes the reasons of adopting, enactment and general characteristics of Patriot Act. There is emphasis on changes in immigration rules.

Key words: Terrorism, anti-terrorist campaign, patriotic law, immigration norms.

Антитерористична кампанія після терактів 11 вересня 2001 року, у яких загинуло близько трьох тисяч осіб, стала ключовим елементом у зовнішній та внутрішній політиці адміністрації Дж. Буша (2001 – 2009 рр.). Американські власті зробили прерогативою військові засоби в боротьбі з міжнародним тероризмом. Водночас зміни антитерористичного законодавства, засоби якого визнаються пріоритетними в європейських країнах, стали ключовим фактором внутрішньої політики та внутрішньополітичного життя США. Автор статті, беручи до уваги публікації В. Власіхіна [1], Д. Коула [8], Ж-К. Пає [13], розглядає зміни, запроваджені у двох ключових законодавчих актах США: Патріотичному Законі та Законі про зміцнення прикордонної безпеки, лейтмотивом яких є посилення антитерористичної функції правоохоронної системи США та антитерористичних норм в імміграційному законодавстві. Основними завданнями дослідження виступають такі моменти: виокремлення новацій антитерористичного законодавства, розгляд їхніх передумов та аналіз дискримінаційного аспекту цих нововведень.

Зміцнення внутрішньої (антитерористичної) безпеки США після терактів 11 вересня 2001 року відбувалося двома способами: структурному й законодавчому. Якщо структурну перебудову системи внутрішньої

безпеки США було здійснено через півтора року після цих нападів (на початку 2003 р.), то новий об'ємний антитерористичний закон було запроваджено лише за 45 днів після цих подій. 19 вересня 2001 року міністр юстиції США Дж. Ешкрофт надав проект нового антитерористичного закону, який одержав назву “Патріотичного закону (акту)” (повна назва “Закон про об'єднання та зміцнення Америки через надання належних засобів, необхідних для запобігання та протидії тероризму”). Дж. Буш після затвердження нового закону 26 жовтня 2001 року наголосив, що закон дасть змогу виявляти й карати терористів, допоки вони завдають удару самі [1, с. 87], що збігається із основним (превентивним) завданням стратегії внутрішньої безпеки, яка була оприлюднена в липні 2002 року. Одразу після прийняття Дж. Ешкрофт, уповноваживши всі правоохоронні відомства виконувати закон, наголосив, що закон ґрунтується на двох основоположних принципах: щільному нагляді та швидкому відстеженні і перехопленні терористів [6]. Варто зазначити, що новий закон фактично без обговорення був прийнятий в рекордно короткі строки переважною більшістю обох палат Конгресу (у сенаті – лише один голос проти). Автори монографії “Тероризм і Конституція” так характеризують атмосферу навколо прийняття Патріотичного закону: “Дж. Ешкрофт, його основний прихильник, здійснював надзвичайний тиск, зокрема погрожуючи конгресменам, що кров жертв майбутніх терактів буде на їхніх руках, якщо вони не впровадять пропозиції адміністрації” [8, с. 151].

Варто наголосити, що пропозиції Дж. Ешкрофта щодо посилення антитерористичного законодавства, які затвержені в Патріотичному акті, були спровоковані не тільки терактами 11 вересня 2001 року. Ще 1996 року в США було прийнято Антитерористичний закон, який суттєво розширив антитерористичні можливості американських властей: встановлювалася страта за теракти, що призвели до людських жертв; криміналізувалося фінансування тероризму; заборонялася будь-яка підтримка організацій, визначених американським урядом терористичними; встановлювалася особлива процедура щодо виявлення та заборони в'їзду (депортації) на територію США потенційних терористів; збільшувалася фінансова підтримка антитерористичних заходів Федерального Бюро Розслідувань (ФБР) [12]. Патріотичний акт, який вніс поправки в 15 важливих законів США, зберіг основні тенденції, що були започатковані в Антитерористичному законі: основні зміни стосувалися посилення контртерористичних можливостей ФБР, зміцнення заходів щодо боротьби з фінансуванням тероризму та посилення антитерористичної складової імміграційного законодавства [3, с. 201].

Особливістю закону є наявність тимчасових норм (які діяли до кінця 2005 року, після чого більшість з них продовжені), що стосуються найбільш неоднозначних статей, зокрема повноважень ФБР стосовно одержання

інформації про терористичну діяльність через обшуки та прослуховування засобів комунікації [16]. Особливу дискусію викликали положення Патріотичного акту стосовно змін, унесених до Закону про стеження за іноземцями (FISA) від 1978 року, відповідно до якого запроваджувалася спеціальна процедура (з окремим судом) щодо видачі дозволів на стеження за представниками іноземних держав та “міжнародними терористами”. Патріотичний акт суттєво спростив цю процедуру, розширивши коло об’єктів її застосування, наданням права слідчим ФБР на одержання такого ордеру, навіть якщо тероризм був “значною”, а не “основною” метою розслідування. У результаті застосованих змін 2004 року (порівняно з 2001 р.) використання Закону про стеження за іноземцями збільшилося вдвоє (1758 проти 932 справ) [10].

Головною тенденцією Патріотичного закону є розширення розвідувальних можливостей ФБР, які провідний американський часопис “Нью-Йорк Таймс” назвав драконівськими (водночас сенатор Р. Фейнголд порівняв США після запровадження Патріотичного закону з поліцейською державою [14]). Новий закон надав можливість ФБР проводити таємні обшуки приватних помешкань, одержувати таємний доступ до особистих записів при наявності будь-якого зв’язку особи з міжнародною терористичною діяльністю. Генеральний прокурор США також одержав дозвіл видавати ордер на арешт підозрюваних у тероризмі на строк до шести місяців з перспективою подальшої депортації іноземців. Водночас можливості опротестувати рішення про арешт у підозрюваних у тероризмі фактично були нівельовані, а в листопаді 2001 року право на захист було обмежено постановою Міністерства юстиції щодо прослуховування розмов підозрюваних у тероризмі та їхніх адвокатів [3, с. 201].

Одноставне прийняття Патріотичного акту свідчить, що загроза тероризму змусила політичну еліту США пожертвувати частиною особистих свобод громадян заради внутрішньої безпеки. Під час підписання Патріотичного акту Дж. Буш наголосив, що закон сумісний із конституційними свободами американців, акцентуючи увагу на переважній підтримці обома палатами Конгресу [5]. П. Ліхі, голова сенатського юридичного комітету, виправдовуючи запровадження нового закону, зазначив, що чотирирічний строк дії найбільш неоднозначних положень закону стане гарантією проти ймовірних зловживань [1, с. 99]. Єдиною гучною політичною опозицією щодо Патріотичного акту виступив Р. Фейнголд, представник демократичної партії, який єдиний серед сенаторів проголосував проти прийняття цього закону. Інші сенатори-демократи, які, на відміну від республіканців, менш схильні до застосування антиліберальних заходів, проголосували позитивно: навіть такі представники ультралібералізму, як Б. Бар, котрий виступав проти прийняття 1996 року Антитерористичного закону, проголосував за

прийняття Патріотичного акту. Під час голосування в сенаті Р. Фейнголд зазначив: “За останні шість тижнів я був досить занепокоєний потенційною втратою прихильності Конгресу й країни стосовно традиційних громадянських свобод ... У силу того, як Міністерство Юстиції воює з терористами, воно всіляко використовує свої повноваження щодо арешту осіб й утримування їх під вартою, ув’язнюючи сотні осіб за порушення імміграційних правил...” [14]. У цій заяві відображена політика голови Міністерства юстиції Дж. Ешкрофта, який оголосив, що використає будь-який закон, щоб затримати терористів, за розпорядження якого в кінці 2001 року було арештовано приблизно півтори тисячі осіб [7].

Варто наголосити на тому, що думки про можливість згортання демократичних свобод через загрозу тероризму були висловлені на найвищому рівні в США ще напередодні “одинадцяти вересневих” терактів. У червні 2001 року Верховний суд США постановив, що “тероризм або інші особливі обставини можуть виправдати превентивний арешт негромадян США”. Справи, пов’язані з тероризмом, можуть потребувати від судів “більшою мірою брати до уваги судження політичних гілок влади”, – ідеться далі в постанові [1, с. 95]. У вересні 2001 року суддя Верховного суду С. О’Коннор також заявив, що у відповідь на тероризм “ми будемо мати більше обмежень особистих свобод, ніж будь-коли в країні” [15]. Наведені факти свідчать про політизацію боротьби з тероризмом, коли всі три гілки влади США погодилися на згортання деяких демократичних інститутів заради запобігання терактам. На нівеляції ролі судової влади США наголошує бельгійський учений Ж-К. Пає, прерогативи якої, згідно з Патріотичним актом, на його думку, одержує виконавча влада [13]. Ж-К. Пає твердить, що Патріотичний акт виконує передусім ідеологічну функцію, а самі норми закону він називає винятковими та нечіткими, застосування яких значною мірою залежить від інтерпретації судової влади [13].

Намагаючись вивести певні історичні закономірності у відході від ліберальних принципів у США, Д. Власіхін акцентує увагу на другій половині ХХ століття як періоді боротьби лібералізму та антилібералізму. У контексті прийняття Патріотичного акту він зазначає, що американська ліберальна критика завжди була наявна при посиленні повноважень федеральної влади [1, с. 97]. Однак таке твердження слід скоригувати, зазначивши, що тривалий час після 11 вересня 2001 року така критика фактично була відсутня. Погоджуючись з російським ученим, що “виклики тероризму неодмінно поставили перед американською владою необхідність ревізії деяких наївних, невиправдано ліберальних підходів до регулювання громадянського життя, котра суттєво виявилася в новому антитерористичному законодавстві”, варто нагадати, що саме відхід від демократичних устоїв неодноразово призводив в історії США до суттєвих

порушень особистих свобод, зокрема арештів за політичною і національною ознакою: під час громадянської війни в США було арештовано 13 тис. осіб; під час Першої світової війни були арештовані тисячі іммігрантів-учасників антивоєнного руху; під час Другої світової війни було інтерновано 110 тис. японців, 11 тис. німців, 3 тис. італійців [7]. На початку епохи радянсько-американського протистояння (в кін. 40-х – на поч. 50-х років ХХ століття) Закон про національну безпеку (1947 р.) був використаний проти прихильників комуністичної ідеології. Після 11 вересня 2001 року об'єктами арештів стали переважно вихідці із Близького Сходу, яких затримували за підозрою в тероризмі, хоча більшість з них лише порушила норми імміграційного законодавства. Властиво, що протягом 2002 – 2003 років американський уряд відмовлявся оприлюднювати дані щодо осіб, які стали об'єктами застосування нових антитерористичних норм. Лише 2004 року Дж. Ешкрофт заявив, що 375 осіб були обвинувачені у зв'язку з розслідуванням справ про тероризм, а ще 515 – депортовані [17]. 2005 року Дж. Буш згадав про 400 осіб, яких обвинувачено, і близько 200 осіб, яких засуджено. Однак, за даними розслідування журналістів газети “Вашингтон Пост” тільки 39 затриманих були визнані винними щодо причетності до тероризму, а всі інші були засуджені за менш значні злочини, зокрема, у сфері імміграційного законодавства [9].

Саме імміграційна система США (система норм та відповідних федеральних відомств, що регулюють імміграційний процес, і порядок в'їзду та перебування на американській території іноземців) стала однією із сфер, яка зазнала найсуттєвіших змін після терактів 11 вересня 2001 року. В Патріотичному законі четвертий розділ присвячено проблемам імміграції й захисту кордонів. Окрім того, у травні 2002 року в США було прийнято Закон про посилення прикордонної безпеки й реформування в'їзних віз, а в кінці 2002 – на початку 2003 років була здійснена структурна реформа імміграційного контролю США. Як і у випадку із застосуванням нових положень Патріотичного закону, запровадження нових антитерористичних норм в імміграційному законодавстві призвело до значного зростання зафіксованих порушень: кількість справ щодо порушень імміграційного законодавства в США зросла до 38 тис. 2004 року (800 обвинувачень було пов'язано з тероризмом), порівняно з 16, 4 тис. (115 пов'язано з тероризмом) 2001 року [11].

У 90-х роках ХХ століття в США важливою була дискусія стосовно лібералізації імміграційного законодавства. Однак антитерористична кампанія на самому початку ХХІ століття після найбільших терактів в історії в поєднанні з економічним спадом суттєво скоригувала акценти в дискусії щодо імміграційних питань у США – провідною стала не проблема легалізації мільйонів трудових мігрантів (переважно мексиканців), а проблема запобігання в'їзду на територію США потенційних терористів.

Безпосередньою причиною такої зміни “американського імміграційного дискурсу” був перебіг підготовки терактів 11 вересня 2001 року, під час якої всі 19 нападників легально опинилися на території США, у подальшому неодноразово порушуючи різні норми імміграційного законодавства США.

Варто зазначити, що вразливість імміграційної системи стосовно міжнародного тероризму дебатовалася в США задовго до терактів 11 вересня 2001 року. Напередодні цих нападів 2000 року, Національна комісія США з тероризму оприлюднила доповідь, у якій ідеться, що США є фактично “країною відкритих дверей”, “незважаючи на вироблені імміграційні закони і зусилля СІН” (маються на увазі заходи, що були запроваджені у відповідь на теракт проти ВТЦ 1993 року, організований вихідцями із Близького Сходу) [15]. Відповідно до Антитерористичного закону (від 1996 року) були запроваджені такі заходи в імміграційній сфері: встановлювалися спеціальні суди, що розглядали справи про депортацію підозрюваних у тероризмі; заборонявся в’їзд осіб, які будь-яким чином були причетні до організацій, пов’язаних з тероризмом [4]. Проте повноцінної програми щодо запобігання та виявлення іноземних осередків тероризму на території США в 1990-х роках не було запроваджено. Згідно із Законом про реформування імміграційної системи (1996 р.), у США мала бути організована система відстеження іноземних студентів, оскільки значна їхня частина використовувала свої студентські візи не за призначенням (виконавець теракту 1993 року був палестинцем, що одержав таку візу, а потім приєднався до екстремістського осередку). Однак через спротив з боку американських університетів упровадження такої системи постійно відкладалося, а після “одинадцятивересневих терактів” її створення запланували на 2003 рік. Аналогічна ситуація повторилася із запровадженням (загальної) системи відстеження іноземців (контролю їхніх термінів перебування) на території США. Цю систему за законом Служба Імміграції та Натуралізації (СІН) мала організувати 1998 року, однак через опір з боку північних штатів, які відстоювали свої торговельні зв’язки з Канадою, створення такої системи також не було реалізовано в другій половині 90-х рр. ХХ століття [15]. Після терактів 11 вересня 2001 року саме “проблема Канади” через прозорість американо-канадського кордону та ліберальні імміграційні закони Канади (що призвели до розгортання мусульманських екстремістських осередків) стала ключовим аспектом дискусій щодо антитерористичних заходів у США. Для розв’язання цього питання згідно з Патріотичним законом було передбачене потрійне збільшення персоналу американських прикордонних служб на межі з Канадою.

У процесі дебатів щодо посилення антитерористичного законодавства після 11 вересня 2001 року американський Конгрес зосередився на трьох

основних напрямках реформування імміграційної сфери: прикордонному контролю, процедурі видачі віз та відстеженні іноземних студентів. Наприкінці 2001 року в Конгресі пролунало чимало радикальних закликів, зокрема, стосовно тимчасової заборони в'їзду чи додаткових перешкод для студентів, що бажають навчатися в США, оскільки більшість нападників (11 вересня 2001 р.) опинилися на американській території після одержання студентської (навчальної) візи [15]. Незважаючи на те, що ці пропозиції не були узаконені, нові правила суттєво ускладнили процедуру видачі віз іноземним студентам та учасникам програм обміну в США [2, с. 124]. Також згідно з новим законодавством було дозволено використання інформаційних баз ФБР імміграційними службами (вперше з 1990 року) та впроваджено програму щодо збору інформації й стеження за особами, що запідозрені у зв'язках з тероризмом. Варто зазначити, що вихідцям із країн, котрі визначені американським зовнішньополітичним міністерством як спонсори тероризму, взагалі було заборонено в праві на імміграційний статус. Завершальним етапом антитерористичної реформи імміграційної сфери США стало запровадження біометричної системи ідентифікації особи на початку 2004 року (із використанням цифрових фотографій та відбитків пальців) на пунктах в'їзду в США, й виїзду з них. У цій системі були використані елементи профілювання стосовно вихідців з Близького Сходу, що дало можливість ще раз звинуватити в дискримінаційному характері американські антитерористичні заходи. Водночас СІН виявилася досить консервативною щодо реформи відповідних аспектів своєї політики на хвилі загального схвалення жорстких антитерористичних підходів. Тому в результаті схвалення в кінці 2002 року Закону про внутрішню безпеку СІН була розформована, а її підрозділи увійшли до новоствореного міністерства внутрішньої безпеки.

Таким чином, посилення антитерористичного законодавства в США на початку XXI століття насамперед пов'язано з прийняттям Патріотичного закону в жовтні 2001 року, який суттєво посилив антитерористичні повноваження ФБР та став основою реформування відповідних норм імміграційного й фінансового законодавства США. Основними тенденціями закону є: посилення каральних заходів стосовно учасників терористичної діяльності; фактично, тотальне стеження за підозрюваними у зв'язках з міжнародним тероризмом; та посилення антитерористичних заходів у фінансовій та імміграційній сферах. Зміни імміграційної системи США через запровадження біометричної системи ідентифікації іноземців та програми відстеження іноземних студентів виявилися одними з найбільш контроверсійних антитерористичних заходів поряд із посиленням контрольних функцій американської правоохоронної системи.

Характер реформування антитерористичного законодавства після 11 вересня 2001 року, процес якого розпочався в США в середині 1990-х

років, був зумовлений не тільки терактами, але й особливостями внутрішньої політики адміністрації Дж. Буша, зокрема позицією Міністерства юстиції. Незважаючи на антиліберальний характер нових антитерористичних норм, основним апологетом яких виступив Дж. Ешкрофт, їхнє впровадження не викликало ані дебатів у середовищі двох провідних американських політичних партій, ані застережень з боку Верховного суду, що свідчить про готовність усіх трьох гілок влади США до процесу згорання суспільних свобод на користь питань внутрішньої безпеки. Водночас така односпайність в американському внутрішньополітичному житті не гарантувала відсутності дискримінаційних заходів стосовно певних релігійних та етнічних груп.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Власихин В. Новый закон США о борьбе с терроризмом и билль о правах// США. Канада: экономика, политика, культура. – 2002. – №4. – С. 87 – 104.
2. Иванов О. Реорганизация Американской иммиграционной системы (2002 – 2004)// США. Канада: экономика, политика, культура. – 2004. – №11. – С.119 – 125.
3. Тероризм: сучасний стан та міжнародний досвід боротьби/ Журавльов В., Романюк Б., Коваленко В.; За ред. Кондратьєва Я., Романюка Б. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2003. – 452 с.
4. Anti-terrorist Legislation// Migration Dialogue. – May 1995. – Vol. 1, No. 4; <http://migration.ucdavis.edu> (05.06.2009).
5. Bush signs antiterrorism bill into law// CNN News. – 2001. – October 26; <http://www.cnn.com/2001/US/10/26/rec.antiterror.bill> (20.05.2009).
6. Clymer A. Authorities Gain Tools to Fight Terrorism// New York Times. – 2001. – October 27; www.nytimes.com/2001/10/27/national/27TERR.html (20.05.2009).
7. Cole D. Trading Liberty for Security after September 11// Foreign Policy In Focus. – September 2002; <http://www.fpif.org/papers/post9-11.html> (15.02.2009).
8. Cole D., Dempsey J. Terrorism and the Constitution: Sacrificing Civil Liberties in the Name of National Security. – New York: The New Press, 2002. – 302 p. (Excerpts at http://www.thirdworldtraveler.com/Civil_Liberties/Terrorism_Constitution.html (15.03.2009)).
9. Eggen D., Tate J. U.S. Campaign Produces Few Convictions on Terrorism Charges// Washington Post. – 2005. – June 12. – Page A01; http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2005/06/11/AR2005061100381_pf.html (15.02.2009).
10. Hossain F. How the FISA Process Works// New York Times.– 2006.– February 6; www.nytimes.com/imagepages/2006/02/06/politics/20060207_FISA_GRAPHIC.html (15.02.2009).
11. Lichtblau E. Prosecutions in Immigration Doubled in Last Four Years// New York Times. – 2005. – September 29; <http://www.nytimes.com> (05.07.2009).
12. MILNET: Summary of the Terrorist Act (Anti-Terrorism and Effective Death Penalty Act) of 1996; <http://www.milnet.com/terract/terract.htm> (05.06.2009).
13. Paye J.-C. A Permanent State of Emergency// Monthly Review.– November 2006; <http://www.monthlyreview.org/11106paye.htm> (05.06.2009)
14. Statement of U.S. Senator Russ Feingold on the Anti-Terrorism Bill (From the Senator Floor, October 25, 2001); <http://feingold.senate.gov/speeches/01/10/102501at.html> (15.02.2009).
15. Terrorism: September 11, 2001// Migration Dialogue. – October 2001. – Vol. 7, No. 4; <http://migration.ucdavis.edu> (05.06.2009).

16. USA PATRIOT ACT Sunset; <http://epic.org/privacy/terrorism/usapatriot/sunset.html> (05.06.2009).

17. U. S. Criminal Division Annual Report. United States Department of Justice, 2004; www.usdoj.gov/criminal/CRMAAnnualReport2004.pdf (15.02.2009).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Коблан Андрій Михайлович – аспірант кафедри нової і новітньої історії Львівського національного університету ім. І. Франка.

Наукові інтереси: новітня історія (90-і рр. XX століття).

ВИСВІТЛЕННЯ АКТУАЛЬНОСТІ “ТАЙВАНСЬКОГО ПИТАННЯ” В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Валерія МЕЛЬНІЧЕНКО (м. Миколаїв)

У статті здійснюється спроба аналізу висвітлення тайванського питання в офіційній вітчизняній та зарубіжній історіографії, його узагальнення та систематизація. Автор на підставі науково-методичної літератури розглядає не тільки історіографію з досліджуваної проблеми, але й складові “тайванського питання”.

У цій публікації автор поставила за мету підкреслити роль тайванського питання для китайсько-американських взаємостосунків та простежити процес становлення й розвитку тайванського питання в працях українських, російських та західних дослідників.

Ключові слова: тайванське питання, державний суверенітет, світове лідерство, політичні переговори, політологи, міжнародні відносини, регіональний конфлікт, протистояння, зарубіжна історіографія.

The author of the article analyses, summarizes and systematizes the Taiwan question in Ukrainian and foreign historiography. The author examines not only the historiography of the problem but also the main parts of the Taiwan question.

The author underlines the role of the Taiwan question for the Chinese-American relations. The author tries to trace the beginning and the development of the Taiwan question in works of Ukrainian, Russian and foreign scientists.

Key words: Taiwan question, state sovereignty, global leadership, political negotiations, political science, international relations, regional conflict, opposition, foreign historiography.

Тайвань є середньою ланкою ланцюга островів у західній частині Тихого океану. Він розміщений за 160 км. від південно-східного узбережжя материкової частини Китаю. Тайвань – один із найбільших островів Азії. Острів Тайвань рівновіддалений від Шанхаю і Гонконгу. Територія, що перебуває у складі Тайваню, включає сам острів Тайвань, а також острови Цзіньмень (Кемой), Мацзу, Пенху (Песькадорські) і десятки дрібних островів.

Не має потреби зосереджувати увагу читачів на гостроті тайванського питання, розкривати актуальність цієї теми, бо все це ґрунтовно розглянуто як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Але, на думку автора,

доцільно буде згадати складові та суттєвість тайванського питання, у якому міститься наступне: по-перше, тайванське питання є проблемою, яка виникла внаслідок внутрішньої війни Китаю і є державною справою Китаю. 1 жовтня 1949 року утворилася Китайська Народна Республіка. Після поразки частина військових і політичних осіб Гоміньдана відступила на Тайвань. За підтримки американського уряду вони перетворили Тайвань на базу збройних сил США. Таким чином, тайванським питання передусім є питання про стосунки між урядом КНР і тайванською владою. Це питання треба розв'язати власне китайському народу двох берегів тайванської протоки. По-друге, тайванське питання є питання про захист китайським урядом і народом державного суверенітету й територіальної цілісності, захист національної гідності, боротьби проти втручання ззовні. Американському уряду необхідно дотримуватися принципів трьох китайсько-американських спільних комюніке, остаточно виправити свої помилки й припинити втручання у внутрішні справи Китаю з причини тайванського питання і перешкоджати возз'єднанню Китаю. По-третє, суть тайванського питання полягає в боротьбі між розколом і боротьбою проти розколу, між “незалежністю Тайваню” і боротьбою проти незалежності Тайваню. Центр тяжіння питання полягає в боротьбі між одним Китаєм і “двома Китаями”. Китайський уряд і народ дотримуються принципу одного Китаю, категорично виступають проти всіх спроб, спрямованих на розкол батьківщини й нації, категорично виступають проти створення “двох Китаїв”, “одного Китаю й одного Тайваню” або “незалежності Тайваню”. На думку автора, в останньому реченні закладено зерно китайської історіографії щодо тайванського питання.

У статті аналізується система розвитку механізму міжнародних відносин АТР, умови внутрішньополітичного розвитку Тайваню, особлива зацікавленість як США, так і КНР у визначенні характеру та способів возз'єднання острова з материковим Китаєм.

У центрі нашої уваги є “тайванська проблема” як структурний елемент вивчення міжнародних відносин на політичному просторі Азіатсько-Тихоокеанського регіону в науковій літературі.

Метою публікації є здійснення всебічного та критичного аналізу “тайванського питання” в науково-методичній літературі.

Досягнення мети дослідження передбачає розв'язання наступних завдань:

1. проаналізувати стан дослідження проблеми;
2. розглянути джерельну базу роботи й дати критичну оцінку документальній основі дослідження.

Тайванське питання є найістотнішим і найвідчутнішим для китайсько-американських взаємостосунків. Більше як 20 років тому Сполучені Штати дали обіцянку дотримуватися політики одного Китаю, що принесло їм

реальну користь, виражену в установленні дипломатичних відносин із Китаєм, розвитку китайсько-американських стосунків і збереженні стабільної ситуації на Тайвані. Проте варто шкодувати з приводу того, що Сполучені Штати знов і знов порушують свою офіційну обіцянку, зроблену ними перед китайською стороною і зафіксовану в Спільному комюніке від 17 серпня 1982 року, неодноразово поставляючи Тайваню сучасну зброю і військове спорядження. 2008 року в Конгресі США були спроби лобіювати “Акт про зміцнення безпеки Тайваню”, також адміністрація колишнього американського президента Дж. Буша намагалася залучити Тайвань до системи протиракетної оборони театру військових дій. Ці дії є грубим утручанням у внутрішні справи Китаю, створюють серйозну загрозу для безпеки Китаю, перешкоджають розвитку процесу його мирного об’єднання, тим самим завдаючи шкоди стабільності в АТР і в усьому світі. Подібні діяння, природно, отримують різку відсіч з боку китайського уряду.

Тайванська влада прагне проводити на міжнародній арені так звану “ділову дипломатію”, розширювати “міжнародний простір існування”, намагаючись врешті-решт створити “два Китаї”, “один Китай і один Тайвань”. Китайський уряд, зрозуміло, категорично виступає проти цього. Однак, ураховуючи потреби соціально-економічного розвитку Тайваню і реальні інтереси тайванських співвітчизників, він не заперечує проти неофіційних економічних і культурних контактів Тайваню з іноземними державами. Більше того, виходячи з передумови визнання одного Китаю, уряд КНР прийняв цілий ряд гнучких заходів для полегшення торговельно-економічних і культурних зв’язків Тайваню із зарубіжними країнами. Так Тайвань залишився в Міжнародному олімпійському комітеті під ім’ям “Тайбея Китаю”. Він фактично підтримує широкі торговельно-економічні й культурні зв’язки з багатьма країнами і регіонами світу. Кількість людей, що виїжджають з Тайваню в зарубіжні країни з метою туризму, бізнесу і навчання, а також по лінії наукових, культурних і спортивних обмінів, становить понад 1 мільйон на рік. Зовнішній товарообіг Тайваню в середньому щорік перевищує 200 мільярдів доларів США. Все це свідчить про те, що дотримання принципу одного Китаю не створило і не створюватиме перешкод для неофіційних стосунків тайванських співвітчизників із зовнішнім світом, не надало і не робитиме негативного впливу на нормальну діяльність Тайваню в галузі економіки, торгівлі й культури.

Отже, потреба дослідження тайванської проблеми залишається не реалізованою.

Тайванська проблема є на сьогодні однією з найбільш обговорюваних тем у світовій політичній спільноті, призвела до появи значного масиву аналітичної літератури. Залежність сучасного світу від проблем Близького Сходу дуже гостро відчуло світове співтовариство вже на початку ХХІ

століття. Низка воєнно-політичних криз, що охопила регіон у перші роки нового століття, доповнює тезу про важливість та необхідність вивчення і дослідження історії країн Близького та Середнього Сходу.

Загальний стан історіографії дослідження характеризується відсутністю цілісних праць, присвячених аналізу впливу “тайванської проблеми” на політику США щодо китайсько-американських відносин у 1949 – 1972 рр.

У сучасній українській історіографії з’явилася низка досліджень, що присвячені ретроспективному аналізу політичних джерел тайванської проблеми, її значення в структурі взаємовідносин Азіатсько-Тихоокеанського регіону, висвітленню факторів впливу на еволюцію системи міжнародних відносин у регіоні та аналізу перспектив і моделей розвитку об’єднавчого процесу КНР–Тайвань. Насамперед це праці С.О. Шергіна, О.Г. Івченка, В. Стадниченка [17], Б.М. Гончара, Є.Є. Камінського, С.В. Проня [16], О.В. Шевчука, С.О. Нікішенка [13], Л.Ф. Гайдукова [9], Г.М. Перепелиці, Л.О. Лещенка, спільна монографія О.А. Коппель та О.С. Пархомчук. Кандидат історичних наук Макар Анатолійович Таран здійснив усебічний та критичний аналіз “тайванської проблеми” в регіональній політиці США в Східній Азії та в контексті відносин з КНР зокрема [18]. Олександр Вікторович Набока займався вивченням Тайваню та політикою Великобританії на Далекому Сході [12].

Розробка тайванської проблематики українськими вченими репрезентована лише в працях вже вищезгаданого Л. Лещенка та С. Нікішенка

До спроб переоцінки в сучасній російській історіографії усталених стереотипів трактування проблем, пов’язаних із Тайванем, належать монографія Ю. Циганова та колективна робота “Современный Тайвань” (зокрема стаття З. Каткової), у яких розкривається значення “проблеми Тайваню” в системі відносин у Східній Азії. Основні проблеми китайсько-тайванських відносин стали об’єктом дискусій на російсько-китайській науковій конференції в Москві у квітні 1997 р.

Українські вчені, як і їхні колеги близького зарубіжжя, приділяють достатньо уваги дослідженню тайванського питання. За роки незалежності в Україні передусім поширилися комплексні дослідження міжнародної системи підтримання миру й, особливо, проблем розвитку взаємовпливу регіональних та міжнародних відносин в умовах постбіполярності світу (П. Петрів) [14].

Російська література з тайванської проблеми й політики США щодо Тайваню більш численна, ніж українська. Перші два десятиліття існування тайванської проблеми (1950-і – 1960-і рр.) ця тема перебувала в СРСР під фактичною забороною. У рамках офіційної ідеології Тайвань розглядався як “невід’ємна територія Китаю”, і цей принцип виявлявся сильнішим за

об'єктивну реальність – фактичній відособленості Тайваню під владою Чан Кайши. Ученим було заборонено досліджувати “те, чого немає”, утверджувалося, що Тайвань не потребує спеціального вивчення – тільки як частина Китаю. У результаті аж до кінця 1960-х рр. у СРСР не з'явилося жодної наукової праці, присвяченої вивченню якого-небудь аспекта тайванської проблеми. Було опубліковано лише декілька брошур відверто пропагандистської спрямованості.

Після 1960-х р. “інформаційна блокада” навколо Тайваню почала помалу руйнуватися, впродовж наступних двох десятиліть у СРСР вийшло декілька спеціальних монографій з тайванської проблеми: (В.Н. Баришніков [6], Г.І. Арсеньева [2], Д.Т. Капустін [10]), було захищено декілька кандидатських дисертацій (В.А. Шнейдер [21], Є.Г. Міроненков [11]). Після 1979 р., коли сталося офіційне визнання КНР Сполученими Штатами, інтерес до ситуації навколо Тайваню посилювався, що втілювалося в публікації серії статей у наукових журналах (І. Алексєєв, Ф. Миколаїв [1], В.Н. Баришніков [4], С.Н. Гончаров [5], Н.В. Васильєв, Є.Г. Міроненков [8], В. Петухов [15]).

Але ті праці, у яких тайванська проблема розглядалася найменш ідеалізовано, натрапляли на найбільші перешкоди на шляху до читача. Монографії В.Н. Баришнікова і Г.І. Арсеньевої вийшли мізерними накладками й були помічені грифом “для службового користування”.

Міжнародний політичний розвиток у 60 – 70-х роках був позначений налагодженням політичного діалогу між Радянським Союзом та Сполученими Штатами Америки. Суперництво за світове лідерство перейшло з площини жорстокого політичного протистояння між Сходом та Заходом у площину процесу політичних переговорів, суперництва двох економічних систем та культурного співробітництва. Одночасно посилюється “регіональне протистояння” в різних частинах світу, внаслідок цього відбулася зміна акцентів в історичних дослідженнях, до наукового обігу було введено широке коло нових джерельних матеріалів, розширився спектр досліджуваних питань, що зумовило певні зміни в трактуванні концептуальних засад зовнішньополітичного курсу США.

Зазначені тенденції знайшли своє розкриття в тогочасних фундаментальних працях радянських істориків М.С. Капіци, С. Сергійчука, В.В. Кузьміна і В.Б. Воронцова

Системний аналіз тайванського досвіду з реформування політичної та економічної системи суспільства є предметом наукової уваги російських дослідників А.В. Островського, К.А. Єгорова, Л.М. Гудошнікова.

Окремим напрямом дослідження науковців на сучасному етапі політичного розвитку стали можливі перспективи співробітництва між Росією і Тайванем. Ці питання є об'єктом уваги Ю.В. Циганова, А.Г. Ларіна, П.М. Іванова.

Сюжети, пов'язані з тайванською проблемою, з'явилися в 1990-і рр. у загальних працях, присвячених розвитку відносин між США і КНР (А.Д. Богатуров [7], Р.І. Чуфрін [3], А.Г. Яковлев [22]), дослідженнях китайсько-тайванських і російсько-тайванських домовленостей та протиріч (Ю.М. Галенович, Є.П. Бажанов). Ю.В. Циганов є автором дослідження про роль Тайваню в структурі регіональної безпеки Східної Азії [19].

Дослідження політики США стосовно тайванської проблеми є сьогодні актуальним науковим завданням. Це пояснюється не лише гострою практичною необхідністю способів розв'язання тайванської проблеми, але й теоретичною важливістю розгляду цього аспекту американської зовнішньополітичної поведінки. Дослідженням цієї проблематики успішно займаються російські вчені, особливо І.О. Цветков, який виявив й охарактеризував основні етапи розвитку тайванської політики США в роки “холодної війни”.

У публікаціях американських політологів Дж. А. Кохена, Е. Рейвенала, М. Мейшера, М. Оксенберга, Р. Мак-Фаркара, спільній монографії В. Кінтера й Дж. Коппера розглядаються внутрішньополітичні чинники, які зумовили затвердження в зовнішній політиці США концепції про загрозу Китаю американським стратегічним інтересам і збереження Тайваню як одного з опорних пунктів системи національної безпеки США в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

У подальшому аналіз перспектив розвитку військово-політичного співробітництва США – КНР і впливу тайванського фактора на конструкцію американсько-китайських та регіональних взаємовідносин розглядається в працях Х. Хардінга, Г. Гасса.

Американсько-англійські політологи дотримуються тієї думки, що процес трансформації системи безпеки АТР на рубежі ХХ – ХХІ ст., спричинений реформуванням механізму міжнародних відносин на глобальному рівні, матиме як негативні, так і позитивні наслідки для стратегічних інтересів США в регіоні. Окремі аспекти цього аналізу знайшли своє розкриття в працях Дж. Фербенка, Дж. Блюма, Д. Лемптона, З. Бжезинського. Праця О.В. Шевчука [20] присвячена детальному розгляду тайванської проблеми в працях Дж. Фербенка. Про історію Руху за незалежність Тайваню написані праці таких учених, як Д. Мендел, І. Бурума, К. Кросс [23].

До числа документів, у яких викладено стратегічні пріоритети політики США, належать: “Закон про відносини з Тайванем”, підписаний президентом Дж. Картером у квітні 1979 і доповіді міністерства оборони США “Американська стратегія безпеки регіону Східної Азії та Тихого океану” та “Ситуація з безпеки в Тайванській протоці” від 1 лютого 1999 року. Останні два документи поруч із проектом “Закону щодо посилення

безпеки Тайваню” за 1999 рік, уперше введено в науковий обіг. Проаналізовано комплекс обставин, які вплинули на їхній зміст.

Опубліковані збірники документів містять матеріали зустрічей на вищому рівні, тексти договорів, стенограми слухань у Конгресі, присвячених Тайваню, низку дипломатичних документів, датованих періодом 1950 – 1980-х років. У них чітко простежується еволюція підходів офіційного Вашингтона щодо місця та ролі Тайваню в зовнішній політиці США.

В офіційній зарубіжній історіографії деякі автори підкреслюють залежність безпеки в Тайванській протоці від послідовності Вашингтона в забезпеченні безпеки Тайваню. Багато вчених як істориків, так і юристів, розглядають проблеми міжнародного статусу Тайваню, входження Тайваню до міжнародних організацій і ООН, відносин із Китаєм тощо з урахуванням різних підходів та напрямків шкіл міжнародного права.

На сьогодні нового розмаху набула проблема продажу американської зброї Тайваню у взаємостосунках між Вашингтоном, Пекіном і Тайбеєм. З дослідників, які займаються розглядом цього питання, автор виділяє Д. Макларена та Ч. Ліня. Політика Сполучених Штатів, як одна з основ військово-стратегічної стабільності в Тайванській протоці, досліджувалася, зокрема, у статті тайванських учених Ц. Су та Ц. Лінь. У ній особливий акцент робиться на наслідках для безпеки Тайваню посилення воєнного потенціалу КНР. Пекінські ж спеціалісти, зокрема Ц. Чень із Шанхайського інституту міжнародних досліджень, пов’язують стабільність у відносинах між Вашингтоном, Пекіном і Тайбеєм насамперед із дотриманням усіма сторонами принципу “одного Китаю”, тобто визнання уряду в Пекіні, як такого, який має виняткову легітимність у представленні інтересів китайського народу на міжнародній арені, що заперечувало б претензії Тайваню на статус держави.

Зрозуміло, що тільки цим колом названих джерел повне висвітлення проблеми тайванського питання та політики США в АТР не може вичерпуватися. Однак, перелічена науково-методична література дає змогу в більш ніж потрібному обсязі дослідити проблему й ознайомитися з можливими способами її розв’язання в майбутньому, що, звичайно, не може бути обмеженням для нових наукових досліджень.

Завдяки американській допомозі Китайській Республіці удалося вижити на Тайвані, а потім перетворитися на квітучу державу де-факто, з розвиненою економікою і демократичною політичною системою. Навіть сьогодні позиція США й надалі рішуче впливає на розвиток відносин між КНР і Тайванем. Із моменту виникнення тайванська проблема вийшла за рамки регіонального конфлікту й набула ширшого, глобальнішого значення. Це було пов’язано із залученням до протистояння Пекіна і Тайбея третьої особи – Сполучених Штатів Америки. Сприйняття Вашингтоном

КНР як стратегічного партнера й водночас як можливого геополітичного конкурента обумовили зацікавленість Сполучених Штатів у збереженні Тайваню як вагомого чинника балансу сил регіональної системи, насамперед як силової та ідеологічної противаги збільшенню воєнної та політичної ваги Пекіна в регіоні.

Хоча тайванська проблема виникла в розпал “холодної війни” і якоюсь мірою була її породженням, вона не зникла після того, як протистояння двох наддержав відійшло в минуле. У 1990-і рр. ситуація в Тайванській протоці знову загострилася, і в ході кризи 1995 – 1996 рр., як і сорок років тому, Китай і Тайвань балансували на межі військового конфлікту. Сьогодні, незважаючи на переговори, що поновилися, ситуація залишається складною, на острові й на материку займаються нарощуванням свого бойового потенціалу, Пекін відмовляється формально відкинути можливість застосування сили відносно Тайваню.

Отже, джерельна база та історіографія теми дослідження є досить багатю. Українські вчені менше розглядають тайванське питання, але навіть для такої далекої для нашої країни проблеми вона на достатньому рівні проаналізована в працях вітчизняних дослідників. В офіційній російській історіографії тайванській проблемі та відносинам США – КНР присвячено велику кількість науково-методичної літератури. Найбільш розроблена тайванська проблема в західній історіографії. Через свою причетність до загострення відносин Пекін – Тайбей американці краще знаються на тайванському питанні. На думку автора статті, й ураховуючи широке коло фактичного матеріалу, проблема цікава й заслуговує на ґрунтовне вивчення та зважений науковий підхід, передусім в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев И., Николаев Ф. О проблеме Тайваня в американо-китайских связях // *Международная жизнь*. – 1984. – №5. – С.35 – 41.
2. Арсеньева Г.И. Тайвань и политика Пекина, Вашингтона и Токио (60-е–70-е гг.). – М., 1976.
3. АСЕАН в системе международных политических отношений / Отв. ред. Г.И. Чуфрин и др. – М., 1993.
4. Барышников В.Н. Американская политика вооружения тайваньского режима // *Проблемы Дальнего Востока*. – 1983. – №1. – С.51 – 61.
5. Барышников В.Н., Гончаров С.Н. К вопросу о воссоединении Тайваня с КНР // *Проблемы Дальнего Востока*. – 1984. – №3. – С. 76-87.
6. Барышников В. Н. Тайваньский вопрос в китайско-американских отношениях (1949 – 1958). – М., 1969.
7. Богатуров А.Д. Великие державы на Тихом океане. – М., 1997.
8. Васильев Н.В., Мироненков Е.Г. Тайваньский фактор в американо-китайских отношениях // *Проблемы Дальнего Востока*. – 1985. – №2. – С. 58 – 64.
9. Гайдуков Л.Ф., Сін Лі. Основна на сьогодні тенденція. Українсько-китайські відносини: історія, сьогодення, перспективи // *Політика і час*. – 001. – № 7. – С. 57 – 61.
10. Капустин Д.Т. Тайвань и Южная Корея в китайско-американских отношениях. – М., 1980.

11. Мироненко Е.Г. Тайваньський фактор в американо-китайських отношениях (1972 – 1984). Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук. – М., 1985.
12. Набока О.В. Тайвань та політика Великобританії на Далекому Сході в 20-х – 90-х роках XIX століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка – Луганськ, 2006. – 186 с. – Бібліогр.: С. 163 – 186.
13. Нікішенко С.О. Україна – Китай: стелися, шовковий шлях // Віче. – 1997. – № 4. – С. 134 – 142.
14. Петрів П. Новий президент Тайваню // Демократична Україна. – 2008. – 4 квіт. – С. 5.
15. Петухов В. США против воссоединения Тайваня с КНР // Азия и Африка сегодня, 1988, №9; Петухов В. Тайвань и политика США в Восточной Азии // Проблемы Дальнего Востока. – 1987. – №5. – С. 71 – 78.
16. Пронь С. В. Новейшая история стран Азии и Африки, 1917–1994 годы: Курс лекций. – Николаев, 1995. – С. 157.
17. Стадниченко В. Тайвань: крок у XXI вік. Журналістські записки на рисовому папері. – К.: XX вік – Україна, 1998. – 238 с.
18. Таран М. А. “Тайванська проблема” в зовнішній політиці США в 1990-і рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 210 с. – Бібліогр.: С. 178 – 210.
19. Цыганов Ю. В. Тайвань в структуре региональной безопасности Восточной Азии. – М.: Academia, 1999. – 152 с.
20. Шевчук О. В. Тайванська проблема в працях американського дослідника Джона Фербенка // Збірник наукових праць “Південний архів” (Історичні науки). – Випуск I. – Херсон, 1999. – С. 77 – 81.
21. Шнейдер В.А. Проблема Тайваня в политике США в отношении Китая (1949 – 1971). Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук. – М., 1971.
22. Яковлев А. Г. Международно-политическая стабильность в АТР и Китай // Проблемы Дальнего Востока. – 1995. – № 5. – С. 3 – 9.
23. Buruma I. Taiwan's new nationalists // Foreign Affairs. July/August, 1996; Cross C. Taipei's identity crisis // Foreign Policy. No.51, Summer 1983.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мельніченко Валерія Валеріївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Наукові інтереси: “тайванська проблема” в міжнародних відносинах, китайсько-американські відносини.

ПРОГРАМА УРЯДУ ФРН 1973 РОКУ ЩОДО ІНОЗЕМНИХ РОБІТНИКІВ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ

Віктор ФІЛОРЕТОВ (м. Кіровоград)

У статті аналізуються програма уряду ФРН 1973 року щодо іноземних робітників та її короткотривалі й довгострокові наслідки.

Ключові слова: імміграційна політика ФРН, трудова імміграція у ФРН, проблема іноземних робітників у ФРН.

The article analyzes the government's policy of Federal Republic of Germany in 1973 concerning the foreign workers and shows its long-time and short-time effect.

Key words: the emigrational policy of Federal Republic of Germany, labour immigration in Federal Republic of Germany, the problem of foreign workers in Federal Republic of Germany.

Наприкінці 1950-х – початку 1960-х років у ФРН сформувався значний дефіцит промислових робітників. Найбільш ефективним засобом задоволення потреб західнонімецької економіки в робочій силі було, на думку урядових і промислових кіл ФРН, широке залучення іноземних робітників. Наприкінці 1950-х – початку 1960-х років з цією метою було підписано ряд угод з державами, де спостерігався надлишок трудових ресурсів. Здійснення подібної політики в 1960-і роки привело до значного збільшення кількості іноземців у ФРН. Так, 1970 року кількість іноземців досягла майже 3 млн. осіб, що склало 4,3% від кількості населення ФРН, 1971 року майже 3,5 млн. осіб (5,6% від кількості всього населення ФРН), а 1973 року вже майже 4 млн. осіб, що складало 6,4% від усього населення ФРН.

Велику проблему ринку праці у ФРН створювали нелегальні робітники, які працювали без дозволу на роботу й без дозволу на перебування в цій країні. Точної кількості іноземних робітників цієї категорії офіційна статистика ФРН не дає, але, за даними профспілок і організацій іноземців, їх кількість коливалась у межах від 200 до 300 тис. осіб. Наявність значної кількості нелегальних робітників не тільки погіршувала умови й можливості отримання роботи тим іноземцям, які легально прибули до ФРН, але й вела до загострення соціальної і кримінальної ситуації, до поширення антиіноземних настроїв серед громадян ФРН. У зв'язку з цим 1973 року уряд ФРН прийняв програму дій щодо іноземних робітників, яка містила нові підходи щодо трудової міграції і яка мала довгострокову дію.

Із вищесказаного зрозуміло, чому проблема іноземних робітників стає об'єктом громадської уваги та одним із важливих напрямків діяльності федеральної та місцевих органів влади. Крім того, ця проблематика починає суттєво впливати на стан відносин між ФРН та державами – експортерами робочої сили. Це значення проблеми пересування робочої сили у

подальшому лише посилюється і починає впливати на позицію ФРН як на рівні міждержавних відносин, так і в рамках спільної політики ЄС-ЄС. І вивчення цієї проблематики важливе як з точки зору розуміння загальних механізмів євроінтеграції, так і з огляду на євроінтеграційні плани України. Між тим у вітчизняній історіографії цей аспект політики ФРН розглядається лише в загальному вигляді, а програма дій 1973 року щодо іноземних робітників, яка окреслила підходи на наступні десятиліття, зовсім не вивчалась. Пропонована стаття є першою спробою подібного дослідження.

Уперше проблему іноземних робітників як одну з пріоритетних у діяльності федерального уряду було визначено в урядовій заяві, з якою виступив канцлер В.Брандт у січні 1973 року. Він, зокрема, відзначив, що можливості прийняття іноземних робітників у ФРН не безмежні. Необхідно, на думку канцлера ФРН, шукати розв'язання цих складних питань, які мають не тільки економічне, але й політичне та соціальне значення і зміст [5, с. 909 А].

Гострота проблеми й значна суспільна увага до неї привели до стислих строків розгляду і розробки урядом програми дій стосовно іноземних робітників. 6 червня 1973 року федеральний уряд затвердив “керівну лінію з надання роботи іноземцям” [6, с. 2084 – 2088]. Вона містила такі основні положення:

1. Федеральна організація з праці повинна при здійсненні посередництва під час вербування іноземного робітника в кожному конкретному випадку перевіряти відповідність вимогам при прийнятті на роботу, в наданні житла та інших соціальних гарантій.

2. Приплив іноземних робітників повинен залежати від місткості соціальної інфраструктури. В цьому плані необхідна тісна координація між федеральними, земельними органами влади, муніципалітетами. При цьому слід розробити єдині для всієї країни критерії допуску іноземців і суворо їх дотримуватися.

3. Податок з наймачів за посередництво має бути значно підвищений. Він не повинен і далі орієнтуватися тільки на витрати за посередництво й переїзд. Очікуване збільшення надходжень від податку за посередництво слід використовувати в рамках федеральної організації з праці на фінансування допомоги з адаптації, на мовну і професійну підготовки. (Розмір цього податку передбачався в 1000 марок за кожного іноземного робітника).

4. У разі, якщо ці заходи не приведуть до пом'якшення проблем іноземних робітників, слід обговорити можливість уведення спеціального економічного податку на підприємців, які використовують працю іноземців. Від цих надходжень можна було б фінансувати корегування соціальної інфраструктури.

5. Необхідно активно протидіяти нелегальному наданню роботи і пов'язаним з цим порушенням. Пізніше був виданий закон про трудові стосунки, за яким за нелегальне посередництво і прийняття на роботу осіб, які не мають на те дозволу, передбачався штраф у розмірі до 50 тис. марок або ув'язнення на строк до 5 років.

6. Федеральний уряд з правових і гуманітарних міркувань уважав неможливим запровадження примусового порядку регулювання кількості іноземних робітників. Зокрема, на засіданні уряду був розглянутий і визнаний непридатним план примусової ротації, який пропонували християнсько-демократичні уряди земель Шлезвіг-Гольштейн та Баварії. План передбачав по закінченню певного строку висилку іноземців, залучаючи до цього адміністративні органи. Навпаки, уряд уважав, що при великому строку перебування слід удосконалювати правовий статус іноземних робітників.

7. Уряд виступає за соціально відповідальну консолідацію зайнятості іноземців. При цьому повинні враховуватись економічна і структурна політика, ситуація із забезпеченням житлом, ситуація на ринку праці, стан правопорядку і безпеки і т.ін.

8. Федеральний уряд виходить з того, що проблема зайнятості іноземних робітників може розв'язуватися лише в європейських рамках. При цьому раціональним є сприяння такому розвитку, коли б засоби виробництва наближалися до робочої сили. Це могло б послабити односторонній рух робітників у розвинуті промислові країни.

Таким чином, ця програма уряду визначила основні напрямки політики щодо іноземних робітників на весь період 1970-х років. При цьому потрібно відзначити її принципово нові моменти:

По-перше, не заперечуючи можливість припливу робітників у ФРН, програма через систему обмежень ускладнює в'їзд нових робітників.

По-друге, в принципі проголошується можливість соціально відповідального регулювання зайнятості. При виникненні ускладнень на ринку праці із цього пункту може впливати і система адміністративно-заборонних заходів.

По-третє, в програмі накреслюються і конкретні методи з обмеження припливу іноземців – поки що фінансово-економічні.

І по-четверте, вперше визначена лінія на поліпшення становища тих робітників, що вже проживають у ФРН, як можливу альтернативу в'їзду нових робітників.

Прийняття цієї програми викликало активну дискусію з проблем іноземних робітників, до якої долучилися парламент, уряд, профспілки і громадські організації. У ході дискусії визначилися дві протилежні концепції – ротації й інтеграції. Перша передбачала здійснення постійної заміни робітників способом обмеження строків їхнього перебування. При

цьому підкреслювалося, що надання роботи іноземним робітникам при ротаційній системі потребує, окрім неминучих витрат на вербування та навчання, лише незначних витрат на соціальну інфраструктуру. Крім того, ротаційна система дозволяє використовувати отриману в ФРН підготовку на користь економіки своєї країни. До того ж, вона дає право і шанс широкому колу осіб із країн, що розвиваються, поліпшити своє становище. Хоча прихильники цієї системи і визнають, що у ФРН уведення в чистому вигляді принципів ротації неможливе з правових причин. Так, навіть обмежене застосування принципу ротації призводить до неприпустимої за конституційними нормами дискримінації. Крім того, це потребує значного контрольного апарату, що суттєво підвищило б витрати коштів на цю систему. Тому більшість учасників дискусії припускали лише елементи ротації - введення контингентів, строкове і територіальне обмеження перебування, заборона на довготривалий приїзд членів сімей і т.п. Так, голова уряду землі Баден-Вюртемберг Г.Фільбінгер запропонував обмежити до 3-х років перебування іноземців у ФРН. (У цій землі на 9 млн. населення припадає 900 тис. іноземців).

Друга концепція – інтеграції – передбачала тривале включення іноземних робітників і членів їх сімей на рівноправній основі в німецьке суспільство, в тому числі отримання ними прав громадянства. Ця концепція ґрунтувалася на аргументах гуманітарного характеру, а також на тому, що подібна рівноправність уже здійснюється стосовно робітників з країн ЄЕС. Правда, прихильники цієї концепції визнають, що тривале перебування іноземних робітників із сім'ями потребує значних витрат: на житло, школи, дитячі садки, лікарні, транспортну систему, соціальні виплати і т.п..

Дискусія призвела до того, що 40% населення ФРН, як показало опитування боннського інституту “Інфас”, уважало, що економіка ФРН зазнає проблем через присутність іноземців. А 60% населення схвально поставилося до можливої заборони в'їзду іноземців.

Прийняття федеральним урядом програми дій стосовно іноземних робітників привело до помітного скорочення в'їзду нових робітників. Так, у серпні і вересні 1973 року в ФРН в'їхало по 20 тис. осіб, у жовтні – 11 тис., у листопаді 1973 року – тільки 6 тис. осіб. Пояснювалося це адміністративними заходами урядових організацій, а також значним збільшенням податку на підприємців, які використовували іноземних робітників.

Однак, це зменшення в'їзду нових робітників не привело до поліпшення ситуації на ринку праці. Якщо рівень безробіття у ФРН загалом був відносно низький (1970 року – 0,7%, 1971 року – 0,8%, 1972 року – 1,1%, 1973 року – 1,3%), то рівень безробіття серед іноземних робітників з початку 1970-х років істотно збільшувався. Так, 1970 року безробітні іноземці становили 2,7% від загальної кількості безробітних, 1971 року –

5,7%, 1972 року – 6,5%, а 1973 року – вже 7,2% від загальної кількості безробітних у ФРН.

Ця ситуація в сфері зайнятості стала розглядатися федеральним урядом як загрозлива, особливо з появою перших ознак енергетичної кризи. Експерти міністерства праці й соціального порядку вважали цілком реальним значне збільшення напруги на ринку праці в наступному, 1974 році. За цих умов 23 листопада 1973 року міністр праці й соціального порядку В. Арендт згідно з рішенням федерального уряду дав розпорядження федеральній організації з праці тимчасово припинити вербування робітників з країн, які не входять до ЄЕС. Одночасно з цим передбачалося припинення продовження перебування у ФРН тих робітників, в яких закінчився строк дозволу на перебування і на роботу [9, с. 294].

Підставою для такого рішення міністерства праці й соціального порядку став закон 1969 року про сприяння зайнятості, §19 якого наділяв це міністерство правом через постанови регулювати ситуацію на ринку праці [2, с. 593].

Крім того, згідно з положенням статті 60 додаткового протоколу уряд ФРН мав право в односторонньому порядку і без узгодження й консультацій з урядами зацікавлених країн приймати рішення для врегулювання та захисту свого ринку праці [1].

Виступаючи через кілька днів з урядовою заявою з проблем економіки та енергетичної політики, канцлер В. Брандт підкреслив прямий зв'язок заборони на вербування іноземних робітників з проблемами забезпечення економіки енергоресурсами і забезпечення зайнятості: “Ми сподіваємося через заборону вербування робітників з країн, що не входять до ЄЕС, сприяти довгостроковій стабілізації ринку праці ФРН” [7, с. 3912].

При цьому і канцлер В. Брандт, і міністр В. Арендт розглядали це рішення як превентивний і тимчасовий захід на випадок, якщо енергетична криза приведе наступного року до високого безробіття. У цілому рішення уряду мало на меті дві взаємопов'язані цілі: обмежити тиск на ринок праці іноземних робітників у світлі очікуваного погіршення кон'юнктури. І по-друге, запобігти соціальному конфлікту, який може виникнути через те, що іноземні робітники захищені річними контрактами на роботу, в той час як їх німецькі колеги можуть бути звільнені в будь-який момент.

Новий федеральний канцлер Г. Шмідт підтвердив лінію попереднього керівництва: “Ми не відправимо іноземних робітників, але виявимо обережність, запрошуючи їх до нас”. Г. Шмідт відзначив, що у ФРН все ще спостерігався б дефіцит робочої сили, якби не іноземні робітники. З іншого боку, неповна зайнятість і безробіття постійно є об'єктом уваги уряду, і він буде здійснювати заходи для розв'язання вищезгаданих проблем.

Ця ж позиція федерального уряду була підтверджена і під час парламентських слухань у червні 1974 року з проблем зайнятості іноземних робітників. Міністр внутрішніх справ ФРН, зокрема, відзначив, що, хоча заборона на вербування і створила труднощі для окремих галузей промисловості, передусім, сезонних, але без цього заходу ринок праці розвивався б у несприятливому напрямку. Тому-то могла б виникнути особлива проблема значного безробіття іноземців. Крім того, заборона на вербування, на думку уряду, сприяла досягненню накреслених програмою дій від 6 червня 1973 року цілей соціально відповідальної консолідації зайнятості іноземців [4, с. 1].

Додатковим поштовхом для обговорення проблем зайнятості іноземних робітників стали парламентські слухання з бюджету у вересні 1974 року. Під час дискусії деякі депутати від фракції ХДС/ХСС (керівники земельних урядів Шлезвіг-Гольштейн, Баварії) запропонували примусову ротацію іноземних робітників, хоча більшість фракції ХДС/ХСС не підтримала цю пропозицію. Крім того, пропонувалося для прискорення повернення іноземних робітників виплачувати премію. Так, прем'єр-міністр землі Баден-Вюртемберг конкретизував свою давню ідею і запропонував сплачувати премію в 7000 марок за дострокове повернення на батьківщину. Ті, хто погодився б на подібну премію, повинні відмовитись від усяких претензій на допомогу з безробіття. Ця пропозиція також не знайшла широкої підтримки, головним чином, через її дорожнечу навіть серед фракції ХДС/ХСС. Однак, практично всі депутати були одностайні в тому, що заборона на вербування в короткостроковій перспективі була правильною, але в довгостроковому плані потребує додаткових заходів. Саме у цьому напрямку, на думку депутатів, необхідно діяти федеральному уряду [8, с. 8013].

Ці рекомендації парламенту набули особливої актуальності у зв'язку із значним збільшенням безробіття в 1974 – 1975 роках. 1974 року безробіття у ФРН збільшилось вдвічі порівняно з 1973 роком, а 1975 року в ФРН налічувалось уже 1,074 млн. безробітних. З урахуванням напівбезробітних рівень безробіття становив 1975 року майже 5% і досяг найбільшого за післявоєнний період масштабу. Причому, непропорційно велика частка безробітних припадала саме на іноземних робітників – майже 150 тис. осіб, хоча внаслідок урядової політики з кінця 1973 року і по кінець 1974 року з ФРН змушені були виїхати близько 200 тис. робітників.

У зв'язку із значним збільшенням безробіття і збереженням (всупереч очікуванням уряду) приросту кількості іноземців на початку 1975 року міністерство праці й соціального порядку доповнило раніше розроблену програму такими положеннями:

1. Підтверджувалося загальне припинення вербування іноземних робітників.

2. Жінки іноземних робітників відтепер не могли користуватися послугами федеральних установ з праці.

3. Підлітки старші 16 років, які приїхали у ФРН після 1 грудня 1974 року, не отримували дозвіл на роботу.

4. Іноземні робітники зобов'язані погоджуватися на роботу, навіть якщо заробітна плата нижча допомоги з безробіття.

5. Робочі місця, що звільнилися, слід надавати громадянам ФРН. Лише в тих випадках, коли це неможливо, дозволяється наймати іноземних робітників.

6. Іноземні робітники, які не прийняли 2 пропозиції про роботу, втрачають право на допомогу з безробіття.

7. Землі ФРН отримали право забороняти в'їзд іноземних робітників, якщо іноземці в цих землях становлять понад 12% населення. В разі загострення кризових явищ земельним органам влади дозволялося припиняти приїзд іноземців навіть у тих випадках, коли частка прибулих перевищувала 6%.

8. Вивчалось питання про заборону приїзду в “перенасичені” райони членів сімей іноземних робітників.

9. Крім того, планувалося переглянути двосторонні угоди з країнами-експортерами робочої сили для зміни надмірних, з погляду уряду ФРН, прав на працю і соціальне забезпечення [3, с. 1 – 4].

Таким чином, крім розвитку лінії на скорочення кількості іноземних робітників, яка вже була присутня в попередніх програмах, ця програма значною мірою орієнтувалася на створення умов для зменшення приїзду членів сімей іноземних робітників.

Отож, у західнонімецькій політиці стосовно трудової імміграції можна виділити два великих періоди. На першому – до 1973 року – трудова імміграція у ФРН здійснювалась у відносно сприятливих економічних умовах. Підходи уряду до проблеми на цьому етапі визначалися принципом ротації робітників. Після прийняття 1973 року урядом ФРН програми дій щодо іноземців та в умовах погіршення економічної кон'юнктури – змінюються підходи уряду при розробці політики стосовно іноземців. У основі цієї політики лежав принцип інтеграції в німецьке суспільство тих громадян, які вже тривалий час жили у ФРН, при обмеженні нового припливу робітників, членів їхніх сімей, політичних біженців. Подібна політика може здійснюватись ФРН і країнами ЄС й у сучасних умовах по відношенню до трудових мігрантів з України, що необхідно враховувати українським урядам при розбудові євроінтеграційного вектору зовнішньої політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Amtsblatt der Europäischen Gemeinschaft. Dok. 1293/6 vom 29.12.1972. Titel I.
2. BRD. Gesetze und Verordnungen. Bundesgesetzblatt. Teil 1. – 1969. – #51.

3. Bundesanstalt für Arbeit: Ausländische Arbeitnehmer 1974 – 1975. – Nürnberg, 1975.
4. Deutscher Bundestag. Drucksache 7/2215 v. 10.6.1974.
5. Deutscher Bundestag. Stenografischer Bericht. 20. Sitzung v. 15.3.1973.
6. Deutscher Bundestag. Stenografischer Bericht. 38. Sitzung v. 6.6.1973.
7. Deutscher Bundestag. Stenografischer Bericht. 67. Sitzung v. 29.11.1973.
8. Deutscher Bundestag. Stenografischer Bericht. 119. Sitzung v. 26.9.1974.
9. Jahresbericht der Bundesregierung. – Bonn, 1973.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоретов Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, декан факультету історії та права КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми зовнішньої політики ФРН.

РЕПАТРІАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ СРСР 1944 – 1947 рр. У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ

Валерій ЧЕРНЯВСКИЙ (м. Миколаїв)

У рамках цього дослідження репатріація радянських громадян у 1944 – 1947 роках розглядається як складова історичного процесу перших повоєнних років без урахування морально-етичного та правового аспектів проблеми.

Ключові слова: репатріація, військовополонені, переміщені особи, “холодна війна”, Друга світова війна.

In this article, repatriation of Soviet citizens in the 1944-1947 years is studied as part of the historical process of the first post-war years in rejection the moral-ethical and legal aspect of the problem.

Key words: Repatriation, OST-Arbeiter, prisons of war, displaced person, Cold war, Second world war.

Процес повернення мільйонів радянських громадян на Батьківщину в 1944 – 1947 роках є складним і неоднозначним історичним процесом, який містить у собі геополітичну, культурну та економічну складові, тому його повноцінне розкриття можливе тільки при системному аналізі в контексті із соціальними й політичними реаліями перших повоєнних років.

Проблема репатріації колишніх оstarбайтерів, військовополонених та інших переміщених осіб у вітчизняній історичній науці розроблена відносно поверхово та однобічно. Тривалий час ця проблема табувалася радянською ідеологією, і лише наприкінці 80-их років ХХ ст. вона стала об'єктом наукових інтересів професійних істориків. Неоціненний внесок у вивчення репатріаційних процесів 1944 – 1947 років зробили російські вчені В. Земсков, О. Шевеляков, П. Полян. Саме їхні праці стали базисом для подальших досліджень у цьому напрямку як у Російській федерації, так і на всьому пострадянському просторі. Варто зазначити, що всі три дослідники трактували репатріацію по-різному. О. Шевеляков займав

відверто прорадянську позицію, намагаючись виправдати режим, П. Полян інтерпретував дії радянської влади щодо репатріантів як гуманітарний злочин, В.Земсков наголошував на неоднозначності та складності цього явища. Серед українських дослідників необхідно виділити С. Гальчака, Т.В. Постушенко, О.В. Яновську, О.В. Буцько, М. Ковалю. Суттєвим недоліком вітчизняної історіографії є її описовий характер, емоційна навантаженість, акцентування уваги на етично-моральному та правовому аспектах проблеми. Окрім того, переважна більшість праць з цієї теми спрямована на критику радянського режиму, що, певною мірою, деформує уявлення про історичний процес. На сьогодні українська історична наука має велику фактологічну базу з цього питання, подальше накопичення якої жодним чином не наближає нас до розуміння репатріації як складного історичного явища. Таким чином, необхідною є розробка принципово нового підходу до дослідження репатріаційних процесів 1944 – 1947 років.

Ця робота є спробою раціонального висвітлення репатріації переміщеного населення СРСР у 1944 – 1947 роках з території Німеччини та інших країн Західної та центральної Європи, не враховуючи морально-етичний бік проблеми, керуючись тільки соціально-економічними та геополітичними реаліями післявоєнного часу. Звідси репатріаційні заходи радянської влади та репресивна політика стосовно репатріантів мають розглядатися не як “злочини”, а як складові історичного процесу перших років “холодної війни”.

Задля повноцінного розкриття окресленої проблеми необхідно поставити ряд питань. Як змінювалася репатріаційна політика СРСР протягом 1944 – 1947 років? Які цілі ставив сталінський режим? Що спричинило репресивні заходи проти репатріантів? Окрім цього, весь спектр репатріаційної діяльності СРСР необхідно розглядати в системі з іншими історичними процесами кінця Другої світової війни та першого повоєнного десятиліття. Це дасть можливість відповісти на головне питання: “Що визначило долю радянських репатріантів?”

Історик як дослідник часто керується заздалегідь готовим “сюжетом”, під який адаптуються джерела та фактографія. Як правило, цей процес відбувається не з волі автора, а визначається наявною державною ідеологією та похідною від неї історичною парадигмою, конформізм, у свою чергу, є звичайним явищем в історичній науці. Усе вищесказане стосується й нашої теми тому, що весь процес репатріації радянських громадян подається уривчасто. Повністю ігнорують період від початку репатріаційної кампанії восени 1944 року до травня 1945 року, кінця воєнних дій у Європі, а вся увага зосереджується тільки на післявоєнному етапі репатріаційних заходів СРСР.

Уперше на міжнародному рівні проблема репатріації обговорювалася на Кримській зустрічі лідерів держав антигітлерівської коаліції з ініціативи

радянської сторони. 11 лютого 1945 року було підписано відповідні договори з Англією та США, у яких не лише визначалася репатріація як явище, а встановлювалися норми поведження військових влад союзних держав і місцевих німецьких адміністрацій з переміщеними особами. Окрім цього, договори зобов'язували союзників забезпечувати звільнених ними іноземних громадян одягом та провіантом. 26 червня 1945 року аналогічний документ підписала й Французька республіка. Юридично репатріація почалася саме з Ялтинської конференції, але фактичне повернення радянських громадян на Батьківщину розпочалося значно раніше.

Перші репатріанти почали прибувати до СРСР ще влітку 1944 року. Тривалий час не існувало навіть спеціальної установи, яка керувала б цим процесом. Лише з 23 жовтня при РНК СРСР почало діяти Управління зі справ репатріації на чолі з генерал-лейтенантом Ф.І. Голіковим, оскільки на той час радянські війська вже зайняли Румунію, Фінляндію, Польщу та західні райони СРСР. Уже в листопаді 1944 до Радянського Союзу почав надходити безперервний потік репатріантів. Це явище широко висвітлювалося радянською пропагандою в засобах масової інформації, як, наприклад, прибуття з Англії до Мурманська першої групи (10 тис. осіб) радянських військовополонених. Відомство Ф.І. Голікова швидко розгорнуло широкомасштабну діяльність у країнах центральної та південної Європи і станом на травень 1945 повідомляло про повернення до СРСР 1.6 млн. осіб і закінчення репатріації переміщених осіб з Фінляндії та Польщі (повернулося 100552 особи). Практично повністю закінчувалася робота в Румунії та Югославії (повернулося близько 110000 осіб). Також звітували про звільнення з полону 150000 тисяч солдатів та офіцерів, з яких додому повернулося 35000 тисяч, а решта чекала транспорту [20]. Звісно, кількість репатрійованих значно завищувалася, але факт залишається фактом: за півроку діяльності відомство Ф.І. Голікова повернуло на територію СРСР близько 1 млн. осіб. Чому у вітчизняній історіографії, присвяченій проблемам репатріації, практично повністю ігнорується початковий етап репатріаційної кампанії? Щоб дати відповідь на це питання, необхідно проаналізувати дії щодо репатріантів Управління зі справ репатріації, Червоної армії та ідеологічного апарату СРСР, що формували громадське ставлення до цієї проблеми, й порівняти із ситуацією, яка склалася у післявоєнний період.

У роки Другої світової війни фашисти використовували територію Румунії як плацдарм, особливо під час відступу німецько-румунських військ з півдня України в лютому – березні 1944 року, коли на її територію хлинув потік примусово “евакуйованих” радянських громадян і військовополонених, частина з яких експлуатувалася безпосередньо в Румунії до серпня 1944 року. Репатріація цих радянських громадян проводилася без перевірочних таборів. Органи НКВС лише за наявними

документами встановлювали особу, після чого йшла або відправка на постійне місце проживання, або мобілізація до лав діючої армії. Так, зі свідчень Ф.І. Кучерявого, який перебував на території Румунії із січня по квітень 1944 року в с. Колблі (практично на кордоні з Одеською областю) видно, що після звільнення Червоною армією він разом з групою осіб звернувся до відділу НКВС, де встановили його особу та відправили до військкомату міста Акерман, але через стан здоров'я його не мобілізували до армії, а відправили додому [21]. Подібну ситуацію описує інший примусовий працівник М.Т. Швець, який відпрацював у румунському місті Браїлов 5 місяців. Після звільнення 16 серпня 1944 з табору російських працівників Т.М. Швеця мобілізував до армії польовий військкомат і направив до 226 запасного піхотного полку, де він перебував 11 днів, й після чого за станом здоров'я направлений в м. Акерман, а Комісія визнала його непридатним для військової служби [22]. 15 вересня Т.М. Швець повернувся додому на хутір Покровський Веселинівського району Миколаївської області.

Для окремої категорії радянських громадян процес повернення йшов за спрощеною схемою. Це стосувалося передусім працівників суднобудівних і судноремонтних підприємств, портів. Ці об'єкти мали стратегічне значення, тому відновлення їхньої роботи форсувалося всіма можливими методами. Разом з частинами Червоної армії рухалися вербувальні місії, що на місці перевербовували кваліфікованих працівників і направляли на місця колишньої роботи. Так, 28 серпня 1944 року Червона армія звільнила табір російських робітників міста Мочіно, разом з військами прибув директор Миколаївського суднобудівного заводу імені 61 комунару Гушин, який забрав із собою тих мешканців табору, що потрапили під примусову евакуацію персоналу заводу в березні 1944 року [17, с. 53]. Як правило, така екстрена репатріація йшла в обхід комісії НКВС та мобілізації до лав діючої армії.

Наприкінці вересня 1944 року розпочалася репатріація радянських громадян з території Польщі. Так само, як і стосовно Румунії, повернення на Батьківщину відбувалося без жодних штучних затримань і перешкод. Зі свідчень колишнього примусового працівника М.Г. Лук'яненка, який близько п'яти місяців пропрацював у Польщі, м. Романове: “27 вересня мене разом з групою робітників звільнили радянські війська. У штабі я отримав перепустку та відбув додому. В дорозі мене зупинила комісія НКВС, яка перевірила документи. Члени комісії поставили лише одне запитання: “Куди прямуєте на постійне місце проживання?” 5 жовтня М.Г. Лук'яненко повернувся додому [27].

Усі вищеописані випадки мали місце до утворення “Управління у справах репатріації”, але схеми та характер репатріації не зазнавали суттєвих змін аж до постанови Ф.І. Голікова від 16 січня 1945 року, за яким

радянські військовополонені (рядовий та сержантський склад) направлялися в армійські Збірно-пересильні пункти (ЗПП), офіцери направлялися в спецтабори НКВС разом з власівцями, членами ОУН та іншими колабораціоністами. Цивільні особи направлялися у ЗПП та прикордонні Приймально-фільтраційні пункти (ПФП) НКВС, діти-сироти – у спеціальні заклади союзних республік. Фактично з цієї постанови й розпочинається висвітлення репатріації радянських громадян.

Процес повернення значно ускладнювався. Якщо раніше він тривав від двох до трьох тижнів, то тепер міг затягуватися на місяці. Насамперед це пов'язано зі збільшенням напливу репатріантів. Тому для жінок, дітей, літніх людей встановлювали прискорену перевірку. Лише підозрілі чоловіки направлялися до таборів НКВС для додаткової перевірки. Варто зауважити, що радянська сторона прагнула не затягувати репатріацію власних громадян. Як приклад, наказ Л. Берії, за яким не дозволялося тримати репатріантів на ПФП більше 10 діб, проте насправді це виявилось неможливим, тому спрощену фільтрацію встановили тільки для старих людей та жінок з дітьми.

Докорінно змінюється радянська політика щодо репатріантів після перемоги над Німеччиною та початку прийому військовополонених і переміщених цивільних осіб, звільнених англо-американськими військами. Згідно з директивою Ставки №11086 від 11 травня 1945 на територіях, зайнятих військами 6 фронтів організовувалися 100 таборів, призначених для прийому радянських громадян, звільнених союзниками (на той час уже існувало 46 таборів для прийому радянських громадян, звільнених Червоною армією). Для пропуску репатріантів установили 9 приймально-фільтраційних пунктів. Усі повноваження у справах репатріації радянських громадян передавалися НКВС та СМЕРШу [9, с. 7].

З липня 1945 по січень 1947 року в СРСР повернулася основна кількість переміщених осіб. У цей період офіційна політика держави щодо репатріантів докорінним чином відрізнялася від початкового етапу репатріації. Радянські громадяни, перш ніж потрапити додому, проходили перевірку в ЗПП, ПФП, на кордоні з СРСР у приймально-пересильних таборах і в приймально-розподільчих пунктах за місцем проживання. Окрім того, змінюється і ставлення держави до репатріантів. Якщо раніше радянська пропаганда через засоби масової інформації створювала образ остарбайтера-жертви, що зазнає поневірянь з боку класових ворогів та Червоної армії, як визволителя радянських цивільних працівників та військовополонених, то після поразки рейха тема репатріації ігнорується засобами масової інформації [15, с. 49]. Репатріанти починають зазнавати репресивного тиску.

Повернення репатріантів до СРСР тривало до середини 50-тих років. Радянська влада прагнула повернути якомога більше колишніх громадян з

практичних та ідеологічних міркувань. Саме через це ініціювався процес рееміграції повернення в СРСР емігрантів, що виїхали з країни в період громадянської війни.

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що характер державної репатріаційної політики докорінно змінився після розгрому фашистської Німеччини й початку масового обміну військовополоненими та цивільними особами із союзниками. Цей факт потребує пояснення та подальшого дослідження.

За два з половиною роки радянська влада повернула на батьківщину близько 5 млн. 229 тис. осіб. Для чого врешті-решт сталінський режим форсував такі масштабні заходи?

Станом на осінь 1944 року керівництво СРСР мало інформацію, що з 10 млн. 182 тис. радянських громадян, вивезених фашистами за межі країни, живими залишилося близько 5 – 6 млн. Великі людські втрати СРСР могли спричинити демографічну кризу, а швидке повернення 5 млн. репродуктивного населення значною мірою пом'якшувало ситуацію.

Не менш важливим щодо цього є відновлення трудового потенціалу держави. У роки війни вглиб СРСР евакуйовувалися цілі підприємства, їхнє ж повернення з економічного погляду вважалося недоцільним. Таким чином, у європейській частині країни не відновлювали промисловий комплекс, а створювали заново. Це потребувало великої кількості дешевої робочої сили, яку і бачили в репатріантах.

Але, безумовно, основна причина, яка змушувала радянське керівництво прискорювати репатріацію, – робота військових розвідок союзних держав з радянськими громадянами, що потрапили в англійську та американську окупаційні зони. Протистояння серед країн Антигітлерівської коаліції стало очевидним ще на завершальних етапах Другої світової війни. Тому вербування агентури серед оstarбайтерів та радянських військовополонених мало цілком логічний характер. Окрім того, радянська влада боялася ідеологічної роботи колишніх союзників, яка могла спричинити нову хвилю еміграції, що врешті-решт так і сталося: близько 500 тис. громадян СРСР залишилися на території Західної Європи, Америки та Канади.

Усі сучасні наукові праці з проблеми репатріації радянських громадян акцентують увагу на репресивних заходах з боку влади стосовно колишніх оstarбайтерів та військовополонених. Незрозумілим залишається питання про доцільність подібних дій з боку держави та причини репресивних заходів. Розгляд проблеми репатріантів з морально-правового боку не є компетентним, оскільки тоді ми маємо справу не з історичним процесом, а з його баченням через призму правової практики сучасних демократичних країн, яка дуже часто «відірвана» від об'єктивних реалій.

Наша історична парадигма подає фільтрацію як перевірку радянських громадян на лояльність, але більшість переміщених осіб добровільно прагнула повернутися на Батьківщину, що начебто автоматично знімало проблему з лояльністю. Не можна не погодитися з В. Земсковим, що більшість оstarбайтерів та військовополонених позитивно ставилася до існуючого режиму, виняток становило населення Прибалтики та західних областей України й Білорусії. Їхній політичний світогляд докорінно відрізнявся (пізніше саме з цієї категорії сформувалася “третя хвиля еміграції”). Таким чином, «перевірка на лояльність» апіорі не є причиною ретельної “фільтрації” репатріантів. Так само, як і пошук зрадників, оскільки останні й так передавалися при звільненні місць утримання радянських цивільних громадян і військовополонених. Тобто жодна з наявних версій не пояснює причини цього процесу й не витримує критики. Несерйозною є і думка про психічну невривноваженість Й. Сталіна.

Річ у тім, що будь-який з наявних тоталітарних режимів відзначався прагматизмом і послідовністю при розв’язанні зовнішніх та внутрішніх проблем. Диктатор породжується загальною соціокультурною динамікою, тому при науковій оцінці його дій важлива тільки їхня конструктивність у відведених історичних межах.

Розкриваючи механізм фільтрації радянських громадян, вітчизняні дослідники упустили один надзвичайно важливий факт. Поява та діяльність перших фільтраційних таборів припадає на кінець 1941 року. Створювалися такі установи для перевірки визволених з полону солдатів та офіцерів. Подібні дії не були безпідставними. У таборах для військовополонених німці вербували тисячі радянських людей, які проходили диверсійну підготовку. Їхні завдання зводилися до отримання та передачі військової інформації, ідеологічний розклад населення та інша диверсійна діяльність [14, с. 71].

Проаналізувавши зміни репатріаційної політики СРСР, ми дійшли висновку, що складний фільтраційний апарат почав діяти лише після перемоги над Німеччиною. Англія та США у свою чергу перестали дотримуватися положень Ялтинського договору про обмін репатріантами, починаючи з весни 1945 року (коли поразка Німеччини стала беззаперечною). У травні 1945 року в радянських газетах активно поширювалося інтерв’ю генерал-лейтенанта Ф.І. Голікова, у якому він розповідав про порушення з боку союзників, основне з яких – неінформування про звільнення радянських громадян англо-американськими військами з їхнім подальшим переміщенням. Наводився наступний випадок, що радянська репатріаційна місія виявила на території Англії три табори, існування яких приховувалося, з громадянами СРСР. У таборі №1 житлові будівлі оточувалися колючим дротом, усі керівники були німцями, а мешканці табору відпрацьовували по 12 годин на земляних

роботах [21]. Окрім цього, ставка мала розвіддані про пряму агітацію з боку розвідок союзних держав, спрямовану на переконання військовополонених червоноармійців не повертатися до СРСР. В. Земськов нагадує наступний випадок про те, що в таборі Кемтон Парк (розміщений неподалік Лондона) з радянськими військовополоненими працював колишній білогвардієць Філіпсон (справжнє прізвище Солдатенко), який вивідував розвіддані. За його свідченнями, більшість радянських громадян вороже ставилися до сталінського режиму і не прагнули повертатися [8;4]. Окрім приховування інформації, переміщення радянських громадян (які інколи потрапляли аж на територію США), радянська сторона звинувачувала союзників в антирадянській агітації, перешкоджанні діяльності репатріаційних місій та приєднанні підданих СРСР до німецьких чи власних військовополонених. Так, зі свідчень колишнього остарбайтера І.С.Ленчука, якого звільнили союзні війська, всіх радянських громадян приєднали до французьких та англійських військовополонених (пряме порушення Ялтинського договору). Ленчук відмічав добре ставлення з боку союзників [23]. Тобто союзники штучно затягували репатріацію радянських громадян.

Ставка передбачала, що у Франції, Скандинавії, Англійській та Американській окупаційній зоні опиниться близько 2 млн. осіб, насильно вивезених німецько-фашистськими військами. Окрім того, під час наступу Червоної армії, керівники багатьох німецьких трудових та концентраційних таборів здавалися разом із в'язнями та персоналом союзним військам, боячись помсти. Ось так описує ці події М.А. Савенко, колишня ув'язнена трудового табору, що був біля Франкфурта-на-Майні: “Коли підходили російські війська, німці почали бігти до американців і весь народ гнали до них, бо росіян вони дуже боялись і казали, що як прийдуть червоні, то обов'язково почнуть знущатись” [24]. Таким чином, до союзників потрапили й сотні тисяч осіб, що теоретично мали бути визволені Червоною армією.

Держави антигітлерівської коаліції із самого початку були антагоністами, і їхній союз існував доти, доки їм загрожував спільний ворог. Цілком очевидно, що між СРСР та англо-американською стороною перманентна війна розпочалася задовго до фултонської промови В. Черчіля, яка за своєю суттю є наслідком нагнітання давно наявних протиріч. Окрім того, Західний світ убачав у Радянському Союзі пряму загрозу. Друга світова війна, з одного боку, стала “війною економік”, а з іншого – змаганням життєвих сил воюючих держав. СРСР зламав економічну міць усієї Європи, оскільки німці під час Другої світової війни володіли практично всім її індустріальним потенціалом. Населення радянської держави змогло як компенсувати нечувані втрати на фронті, так і забезпечити країну дешевою робочою силою. Німеччині у свою чергу не вистачило людських ресурсів, що в принципі багато в чому й вирішило

долю війни. Обидві сторони все це добре розуміли. США планували війну з СРСР з використанням ядерної зброї, але навіть у разі масштабного ядерного конфлікту беззаперечним визнавалася поразка всіх європейських держав. Існують свідчення про те, що подальша агресія в Європі планувалася і ставкою Й. Сталіна, але наявність ядерної зброї в США стало стримуючим фактором.

Так чи інакше, але вже навесні 1945 року почав набирати обертів новий конфлікт. У руках англо-американських військ опинилося близько 2 млн. радянських громадян, які відразу стали “матеріалом” для роботи військових розвідок. Їхню діяльність прискорювало те, що керівники трудових і концентраційних таборів передавали союзникам інформацію про свою агентуру серед в’язнів та остарбайтерів. Їхнє завдання полягало в зборі інформації з підготовки втеч, саботажів і діяльність підпільних організацій. Як приклад подібної роботи можна взяти випадок, що стався з остарбайтером С. Рибакком у таборі “Штемпель” австрійського міста Грац. С. Рибак віддав своє посвідчення двом особам, які представилися підпільниками, найімовірніше вони використали його для втечі. Через декілька днів до С. Рибакка підселили юнака, який представився Аликком. Він демонстрував, що на бланку посвідчення можна стирати своє ім’я і будь-що писати. Він постійно випитував, чи не губив хтось свого посвідчення. Пізніше Алик зник так само, як і з’явився [29]. Річ у тім, що без подібних провокаторів та збирачів інформації діяльність будь-якої установи для примусового утримання великої групи людей неможлива.

Союзники заново перевербовували тих остарбайтерів та військовополонених, які співпрацювали з адміністрацією таборів. У матеріалах фільтраційних справ часто згадуються неоднозначні дії союзників, які можна розглядати саме, як вербування агентури чи збір розвідданих. Використовували різні форми: читання курсів англійської мови, розподіл на групи, проведення бесід, під час яких чинився прямий тиск на радянських громадян, організовувалися допити. Ставлення військ союзників до радянських репатріантів далеко не завжди мали однозначний характер. Так, наприклад, з матеріалів фільтраційної справи Г.І. Наконечного чітко видно, що англійські війська “привітно” ставилися до звільнених в’язнів, для яких встановлювалися високі харчові норми, але разом з тим англійці постійно підтримували зв’язок з радянськими громадянами, для них навіть проводили “курси англійської мови” [26]. Зовсім інша ситуація склалася в робітничому таборі села Либенсдорф. Після звільнення американцями остарбайтери протягом 1,5 місяця перебували на території табору, війська союзної держави ігнорували сам факт їхнього існування, не забезпечували ні одягом, ні продуктами. Зі спогадів очевидиці подій А.Т. Агаєвої: “Мешканці табору не обмежувались у пересуванні, постійно ходили за межами табору, шукаючи харчі”.

Американці навіть не провели реєстрацію радянських громадян, що є прямим порушенням Ялтинської домовленості. (Обидві сторони мали подавати одна одній списки звільнених громадян). Окрім того, репатріантів навіть не транспортували в радянську зону окупації, американські війська лише перевезли їх на човнах через Ельбу, після чого вони пішки йшли до міста Либевськ, де проходили фільтрацію [28]. Порівнюючи ці дві справи, зрозумілим стає той факт, що перший випадок, на відміну від другого, викликав підозру репатріаційної комісії. По-перше, свічення Г.І. Наконечного про “курси англійської мови” у фільтраційній справі підкреслені червоним, по-друге, до матеріалів справи додали висновок комісії, що ця обставина потребує подальшого з’ясування. Ситуація з табором села Лібенсдорф не викликала у фільтраційної комісії жодних сумнівів, оскільки вербування агентури в подібних умовах практично неможливе. Імовірніше, що саме через вербувальну діяльність у середовищі радянських громадян союзники свідомо затягували їхню репатріацію. Зі свідчень А.Ю. Агафонова, звільненого американськими військами ще 14 квітня 1944 року в бельгійському місті Гербесталь, перебування у союзників тривало 11 місяців. За цей час його тричі перевозили з міста до міста, доки випадково не перехопила радянська репатріаційна місія та направила до міста Шербур, звідки його перевезли пароплавом до Одеси через англійський порт Глазго. Додому він потрапив лише 22 квітня 1945 року [25]. Іншим поясненням подібних дій можна вважати банальну халатність, що, у свою чергу, мало ймовірно.

Фактично Управління у справах репатріації від самого початку свого існування призначалося для боротьби з іноземними розвідками. Не випадковою є і постать Ф.І. Голікова, який перш ніж очолити “Управління у справах репатріації”, обіймав посаду начальника військової розвідки. Передача всіх повноважень під час роботи з репатріантами НКВС та СМЕРШ також є цілком логічним кроком сталінського режиму. Пошук загрози ззовні відчувається і в побудові анкет, які заповнювали радянські громадяни, переходячи кордон СРСР. Але чому ж все таки репатріанти зазнавали тиску з боку держави? Якщо складна й антигуманна репатріаційна система діяла здебільшого для виявлення й знищення ворожої агентури, які ж цілі переслідувала офіційна державна політика?

Думка про масштабні репресії Й. Сталіна щодо репатріантів є хибною. Факти чітко вказують на відносну м’якість сталінізму стосовно військовополонених та остарбайтерів. Так, наприклад, під час літнього наступу англо-американських військ у Франції союзники захопили велику групу солдат та офіцерів Вермахту. Згодом виявилось, що всі вони колишні радянські військовополонені, завербовані до лав німецької армії. За статтею № 193 Кримінального кодексу СРСР перехід в армію ворога у військовий час передбачав смертну кару з конфіскацією майна. Англійці чудово це

знали, але все одно повідомили радянську сторону. 6 листопада 1944 року на двох кораблях до Мурманська привезли 9907 осіб, з яких жоден не потрапив під дію 193 статті, крім того, їх звільнили від будь-якої кримінальної відповідальності. Протягом року вони перебували у таборах НКВС, далі їх направили на 6 років спецпоселень, які пішли в трудовий стаж. 1952 року більшість з них повернулася у радянське суспільство як повноцінні громадяни [8, с. 6]. Окрім цього, слід пам'ятати, що за період з жовтня 1941 по березень 1944 року Червона армія звільнила з полону 317 594 військовополонених, з яких 95% поновлено в діючих та запасних військових частинах або відправлено на промислове виробництво. Під репресії потрапило лише 3% військовополонених [14, с. 72]. Після перемоги над Німеччиною радянський уряд оголосив амністію, під яку потрапляли й колабораціоністи. По-справжньому трагічно склалася доля полонених офіцерів, більшість з яких після таборів НКВС знищувалася або направлялася до концтаборів. В інших випадках подібні дії не практикувалися.

Репресії щодо репатріантів не мали юридичної основи, документально їх просто не існувало. До репресивних дій СРСР відносять: залучення репатріантів до комуністичних будівництв, насамперед на Донбасі та Уралі; примусове переселення у віддалені регіони СРСР (Далекий Схід, Казахстан тощо), заборона селитись у Києві, Москві, Санкт-Петербурзі; заборона обіймати керівні виробничі та партійні посади, вступати до вищих навчальних закладів, ізоляція репатріантів від решти населення. Варто зауважити, що лише під час відправки на відбудову народного господарства та примусових переселень простежувалась пряма дія та примус з боку влади. У решті випадків залучався лише ідеологічний апарат.

Люди, що поверталися з фашистського полону в 1945 – 1947 роках, отримували тавро “репатріант” і потрапляли в цілковито вороже середовище. Державна пропаганда створила образ “репатріанта-зрадника” і стимулювала народну неприязнь. Внаслідок цього колишні оstarбайтери й військовополонені не могли знайти кваліфікованої роботи. Навіщо режим цькував власних громадян? В одній зі своїх статей Т.В. Пастушенко пояснює такі дії тим, що держава ніби переклала відповідальність за неспроможність захистити власне населення на плечі людей [11, с. 137]. Мовою соціології дії радянської пропаганди можна кваліфікувати як виштовхування репатріантів у маргінальну групу. Державна ніби перенесла їх за межі соціуму й чинила опір їхній подальшій соціалізації. Створюючи штучну маргінальну групу, режим позбавив зруйноване війною народне господарство мільйонів кваліфікованих робітників. Окрім того, 3 – 4-мільйонна маргінальна група за своєю суттю є “пороховою діжкою”, джерелом злочинності й інших асоціальних явищ. Виникає цілком логічне запитання: невже прагматичний сталінський режим пішов на такий ризик

тільки заради того, щоб виправдатися перед рештою населення СРСР, беручи до уваги той факт, що в більшості випадків безпомилковість режиму визнавалася масами аксіоматично? Т.В. Пастушенко вперше в сучасній українській історичній науці запропонувала розглядати становище репатріантів у радянському суспільстві як маргінальну групу. Але пояснення виштовхування такої великої групи населення в маргінальне середовище, на нашу думку, потребує уточнення. Т.В. Пастушенко вважала, що маргіналізація репатріантів ґрунтується на класовій структурі радянського суспільства. Тобто держава не давала соціалізуватися колишнім оstarбайтерам і військовополоненим в одному з трьох офіційних класів (селяни, робітники, інтелігенція). Оскільки поширювалася думка, що тривале перебування за кордоном підривало класову свідомість, то існувала ймовірність негативного впливу репатріантів на інших радянських громадян [10, с. 293]. На наш погляд, подібна політика є невиправданою в умовах післявоєнної економічної розрухи. Окрім цього, виникає цілком справедливе питання: чому особи, що повернулися на батьківщину до постанови Ф.І. Голікова від 16 січня 1945 року, не зазнали репресивного тиску з боку держави?

Цілком можливо, що непрямі репресії по суті є продовженням репатріаційної політики, спрямованої на боротьбу проти реальної загрози з боку “знов майже ворожого Заходу”. Маргіналізація репатріантів проводилася для того, щоб не дати їм можливості обіймати важливі виробничі та політичні посади. Якби радянський режим проводив ліберальну політику, то англійська й американські агентури, які не викрила фільтраційна система, зайняли ряд соціальних ніш і через певний відрізок часу досягли важливих посад на заводах і фабриках, а, можливо, навіть і у владних структурах. Тоді колишні радянські репатріанти могли стати джерелом інформації і важелями для ворожих розвідок, через які могли б чинитися різноманітні диверсії. У цьому разі цілком логічно виглядає і нова хвиля примусових міграцій, коли “ненадійні” етнічні групи, на кшталт етнічних німців та кримських татар, переселяли з Європейської частини країни в її промислово нерозвинені регіони. А заборона селитись у Москві, Києві та Санкт-Петербурзі є необхідною складовою плану, оскільки на той час це були найважливіші наукові, економічні й політичні центри країни.

Беручи до уваги все вищесказане, цілком справедливим є питання: а чи можна назвати політику радянського уряду щодо репатріантів репресіями? Під репресіями ми розуміємо “придушення політичних опонентів через фізичне знищення, заслання, ув’язнення, переселення, позбавлення громадянства, примусову працю”. Голодомор та винищення офіцерів Червоної армії 1937 року спрямовувались проти тих груп населення, що в політичному, ідеологічному та економічному плані складали або могли скласти опозицію існуючій владі. Більшість з 5 млн. репатріантів лояльно

ставилися до радянської влади й не могли їй загрожувати. Крім того, створювання штучної маргінальної групи важко розглядати як форму репресій.

У рамках цього дослідження ми виявили два суттєвих недоліки вітчизняної історіографії, які, певною мірою, деформують історичне сприйняття репатріації радянських громадян та інших пов'язаних з нею процесів і явищ. По-перше, аналізуючи повернення переміщених осіб на батьківщину, порушується принцип системності. А саме, репатріація розглядається відірвано від політичних процесів перших повоєнних років. Окрім того, повністю упускається початковий етап репатріаційних заходів, а висвітлення цього процесу розпочинається лише зі становлення радянської фільтраційної системи наприкінці війни, внаслідок чого проблема репатріантів залишається однією з “малозрозумілих сторінок” вітчизняної історії. По-друге, ми змушені констатувати конструктивність політики сталінського режиму стосовно фільтраційних процесів і репатріантів, оскільки в умовах початку розгортання “холодної війни” діяльність іноземних розвідок через переміщених радянських громадян являла собою пряму та реальну загрозу. Саме тому виштовхування репатріантів у маргінальні групи можна ідентифікувати як захисну реакцію радянської системи. Але разом з тим методи, які використовувала радянська влада, мали яскраво виражений кількісний, а не якісний характер, внаслідок чого постраждали сотні тисяч невинних людей. Разом з тим ми також не маємо достовірних даних стосовно ефективності радянської фільтраційної системи. Понад 5 млн. радянських громадян стали “заручниками” історичних реалій, які по суті й визначили їхню долю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буцько О.В. Військовополонені в СРСР// Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С.120 – 126.
2. Буцько О.В. Створення і діяльність радянських органів репатріації // Сторінками воєнної історії України. – 2005. – № 9. – Ч. 3. – С. 207 – 212.
3. Ващук А.С. Крушанова А.Л. Мобилизационные формы пополнения трудовых ресурсов в СССР 1945-1950 гг. // Россия и АТР. – 2006. – № 1. – С. 5 – 13.
4. Гальчак С.Д. Репатріація “східних робітників” союзниками по антигітлерівській коаліції: економічні, організаційні проблеми та політичні дискусії // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – 2003. – Вип. 22 – 23. – С. 156 – 165.
5. Головка М.Л. Проблема “переміщених осіб” та українські громадські об’єднання зарубіжжя після кримської конференції // Сторінками воєнної історії України. – 2005. – № 9. – С. 303 – 306.
6. Земсков В.Н. Спецпоселенцы// Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 3 – 17.
7. Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-51 // Социологические исследования. – 1991. – № 12. – С. 3 – 11.
8. Земсков В.Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба // Социологические исследования. – 1995. – № 5. – С.3-13.

9. Земсков В.Н. Рождения второй эмиграции 1944–1952 // Социологические исследования. – 1991. – № 4. – С.3 – 24.
10. Пастушенко Т.В. На маргенісі: Соціально-політичне становище репатріантів у радянському суспільстві //Сторінками воєнної історії України. – 2009. – №12. – С. 291 – 298.
11. Пастушенко Т.В. Репатріація українських оstarбайтерів на Батьківщину: 1944-1947 // Сторінками воєнної історії України. – 2005. – № 9. – Ч.3. – С.123 – 137.
12. Полян П.М. Интернированные немцы в СССР// Вопросы истории. – 2001. – № 8. – С. 113 – 121.
13. Привалова М. Изменения в механизме репатриации советских граждан немецкой национальности в начале холодной войны // Власть. – 2008. – № 8. С. 130 – 135.
- 14.Пыхалов И. Правда и ложь о советских военнопленных // Диалог. – 2001. – № 5. – С. 71 – 75.
15. Реброва І. Примусова праця оstarбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі підчас другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942-1949) // Сторінками воєнної історії України. – 2009. – №12. – С. 45 – 64.
16. Саражан А.О. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х - початок 50-х років) // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – 2001. – Вип. 1. – С. 121 – 126.
17. Чернявський В.В. Депортація населення Миколаївщини до Румунії // Гілея. – 2008. – № 17. – С.50 – 59.
- 18.Шевеляков А.А. Тайны послевоенной репатриации // Социологические исследования. – 1993. – №5. – С. 3 – 1114.
19. Яновська О.В. До питання українських репатріантів Великої Вітчизняної війни // Сторінками воєнної історії України. – 2005. – № 9. – Ч.3. – С. – 319 – 324.
20. Південна правда. – 1945. – № 80. – С. 3.
21. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). Ф.Р. – 2083. Оп. 1. – спр. 31. – Арк. 1.
22. ДАМО Ф. Р. – 2083. Оп. 1. Спр. 99. – Арк. 1 – 2.
23. ДАМО Ф. Р. – 2083. Оп. 1. Спр. 284. – Арк. 1 – 3.
24. ДАМО Ф. Р. – 2083 Оп. 1. Спр. 35. – Арк. 1 – 2.
25. ДАМО Ф. Р. – 5859. Оп. 1. Спр. 101. – Арк. 4.
26. ДАМО Ф. Р. – 5859. Оп. 1. Спр. 14960. – Арк. 2 – 5.
27. ДАМО Ф. Р. – 2083. Оп. 1. Спр. 97. – Арк. 1 – 2.
28. ДАМО Ф. Р. – 5859. Оп. 1. Спр. 135. – Арк. 1 – 3.
29. Особистий архів автора: Спогади колишнього оstarбайтера С. Рибака.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чернявський Валерій Миколайович – аспірант кафедри історії України Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського.

Наукові інтереси: проблеми міжетнічних взаємин у 40-х роках ХХ ст.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА НАУМОВИЧА В ГАЛИЦЬКОМУ СЕЙМІ ТА АВСТРІЙСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ ДР. ПОЛ. ХІХ ст.

Наталія ЩЕРБІНІН (м. Тернопіль)

У статті зроблено спробу висвітлити деякі аспекти політичної діяльності редактора, священика, громадсько-політичного діяча, письменника Східної Галичини другої половини ХІХ століття Івана Наумовича. Проаналізовано його внесок у розробку економічної політики краю.

Ключові слова: Іван Наумович, Галичина, Австрійська імперія, громадсько-політична діяльність.

An attempt to light up some aspects of political activity of editor, priest, public-political figure, writer of East Galichina of the second half of XIX age Ivan Naumovicha is done in the article. His payment is analysed in development of economic policy of edge.

Key words: Ivan Naumovych, Galicia, Austrian empire, public and political activity.

Іван Наумович (1826 – 1891 рр.) належить до визначних українських діячів другої половини ХІХ століття. У своїй діяльності він зосереджувався на розв'язанні важливих суспільних проблем – формування національної свідомості, рівноправності всіх народів Австро-Угорщини, створення інституцій громадянського суспільства, дієздатного парламентського представництва, національної єдності, які й сьогодні залишаються надзвичайно актуальними. Проте, досі постать Івана Наумовича залишається маловідомою й недослідженою науковцями.

Досі залишається недослідженою політична складова діяльності Івана Наумовича. У статті розкрито політичну діяльність І. Наумовича, у якій простежується формування його світогляду, впливу політичних переконань на громадське життя українців.

В українській історичній науці відсутні наукові дослідження, присвячені цій проблемі. Однак, кожен дослідник, працюючи над проблемою історії москвофільського руху, згадував постать І. Наумовича. Одним з перших детальну інформацію про його життєвий шлях, громадську, політичну та літературну діяльність опублікував О. Мончаловський у праці “Житъе и дьятельность Ивана Наумовича” [7]. У новітніх дослідженнях Н. Пашаєвої [14] лише епізодично згадується політична діяльність І. Наумовича. Окремо про його політико-економічну діяльність не йдеться, оскільки автори не ставили перед собою таке завдання. Тому відчутною є потреба об'єктивного і науково виваженого аналізу та дослідження політичної діяльності І. Наумовича, доведення значення місця й ролі його праці в громадсько-політичному житті Східної

Галичини, науково обґрунтувати й оцінити його внесок у розробку аграрної та економічної політики другої половини ХІХ ст., що і є новизною статті.

Особливо важливими джерелами для вивчення цього питання є періодика, а саме політична газета “Слово”, де поміщено багато матеріалів про політичну діяльність І. Наумовича, та ним же редагований журнал “Наука”.

Метою статті є аналіз та дослідження політичної діяльності Івана Наумовича у сфері економіки другої половини ХІХ століття. Для досягнення названої мети авторка поставила завдання дослідити діяльність у Галицькому сеймі, проаналізувавши працю в австрійському парламенті, і простежити основні етапи його політичної діяльності.

У сфері політичної діяльності І. Наумович належав до москвофільської течії. Він і русофіли змушені були виробити й визначитися з власною позицією щодо центральної австрійської влади, польських політичних сил у Східній Галичині, а також народовської течії як до основного свого опонента. Це було дуже складно, оскільки загальний напрямок пошуку русофілами та І. Наумовичем національної ідентичності йшов у розрив з інтересами всіх названих політичних сил. Фактично аж до 80-х років ХІХ ст. вони виступали як частина широкого й дуже неоднорідного “староруського” політичного табору.

Свою громадсько-політичну діяльність І. Наумович розпочав ще 1856 року будучи священиком у Перемишлянах. Він займався питанням сплати священиками податків. Адже за кожен в'їзд у село чи то на відправу, чи на похорон, чи на хрестини, чи до школи на навчання дітей священик мав сплачувати відповідну суму. 1859 року І. Наумович отримав відповідь на свій запит владі щодо цього питання. Її не можна назвати позитивною, але зрушення деякі пройшли. З одного боку, влада не наполягала на обов'язковій оплаті в'їзного мита, а покладала його вирішення на розсуд пана. Завдяки І. Наумовичу на поліпшення цієї ситуації можна було сподіватися. Заслуга його й у тому, що ніхто, крім нього не порушував це питання.

На початку 60-х років велася підготовка до майбутніх виборів у галицький сейм. І. Наумович і москвофіли пропагували гасло “рівноправності” у всіх сферах культурного життя. На практиці щодо поляків старорусини чинили опір і давали відсіч їхнім тактичним заходам, однак у повсякденному житті вони здебільшого користувалися польською мовою, орієнтувалися на польську культуру. Характеризуючи тип такого старорусина 1860-х років Я.Гординський писав, що: “втікаючи з польського табору, він забігав у московський, залишаючись на ділі українцем, покоління якого може й не цурається польських симпатій” [5, с. 11].

Основні засади політики І. Наумовича стосовно поляків були сформульовані вже на початку 60-х років ХІХ століття. Вихідною стала теза

про те, що: “ми будемо українцями, а Україна вільна не дозволить собі на своїй землі бути стовпом кордоном панської держави, – бо Україна велика, багата, вірна Богу і своїм законам не уступить права свого до власної загороди під ніякими умовами” [10, с. 2]. І. Наумович не виключав можливості порозуміння з поляками, однак він ставив його в залежність від визнання з боку поляків національної рівноправності двох народів у Галичині. Він підкреслював, що “згоди” можна досягти в сеймі, але після виконання польськими політиками двох умов: “урочисте визнання зі сторони цілого сейму перед лицем всієї Європи, що в Галичині існують не один, а два слов’янських народи: український і польський, і що польський над українським, а український над польським не мають ніякого керівного права; українська мова у школах, урядових установах, судах і в будь-якому публічному використанні має бути мовою краю, а польська мова повинна використовуватись в краї згідно потреб” [10, с. 2]. Головні події щодо цього питання розгорнулися протягом сеймової сесії 1869 року. До сеймової комісії “для справ взаємних стосунків двох національностей” було обрано, зокрема, таких провідних діячів галицького русофільства, як В. Ковальського, Т. Павликова та І. Наумовича. Однак після відмови польської сеймової більшості задовольнити ще на сесії 1869 року вимоги українських депутатів (фактично вони зводилися до забезпечення мовної рівності), І. Наумович та його прибічники знову повернулися до традиційного для себе опозиційного становища й стали різкими критиками угодової акції. У результаті І. Наумович із москвофілами стали на чолі українського руху та встановили контроль над утвореним 1870 року політичним товариством “Руська рада”.

1861 року Івана Наумовича обирають депутатом до Галицького сейму. Зі 150 всіх депутатів українців було 50. Перше засідання крайового сейму відбулося 3 квітня 1861 року.

Недивно, що саме І. Наумович отримав мандат бути його представником та захисником прав, адже політика, яку він проводив і до виборів, була досить актуальною серед основної верстви населення – селян. Зокрема, селяни Золочівського повіту вибрали його депутатом до першого Львівського сейму [2, с. 80].

Отже, вся попередня громадсько-політична діяльність І. Наумовича знайшла своїх прихильників у краї, де він в основному презентував і захищав інтереси найбільшій та найкількіснішій верстви населення.

Єдиним засобом політичної діяльності І. Наумовича і москвофілів було подання “меморандумів” до Відня з найрізноманітнішими проханнями. Упродовж 1861 – 1866 рр. було підготовлено 15 таких ухвал. Основні політичні питання, що пропонувалися на розгляд, стосувалися необхідності службового підвищення деяких чиновників українського походження, запровадження української мови в освіті, адміністрації та судочинстві,

правового врегулювання проблеми сервітутів, підвищення плати сільським священикам, надання Ставропігійському інституту монопольного права на видання й продаж підручників для українських шкіл, заснування українських гімназій у Східній Галичині, організації комісії для написання українських підручників, забезпечення перекладів українською мовою австрійських законів, надання стипендій для української учнівської молоді. Окрім того, велике місце відводилося адміністративно-політичному поділу Галичини на українську та польські провінції, дотримання законності під час виборів до Галицького сейму, внесення змін до виборчого закону, створення греко-католицької єпархії в Станіславові, запровадження української мови в поштовій службі, спорудження будинку греко-католицької капітули у Львові, надання греко-католицькому митрополитові титулу таємного радника, підвищення дотації львівському духовенству, рівність виборчих прав, переведення чиновників українського походження із західної у східну частину Галичини, а чиновників-поляків, навпаки, та ін. [3, с. 96]. Найбільшої уваги з боку дослідників заслуговує політична діяльність І. Наумовича у сфері розв'язання мовного конфлікту. Фактично всі вимоги його та москвофілів залишилися поза увагою австрійського уряду. Це знаходить своє пояснення, адже І. Наумович був найактивнішим, постійно виступав у сеймі з пропозиціями, коли його прибічники залишалися пасивними.

1861 року І. Наумович протестує проти пропозиції латинського священика Ручки, який вимагав, щоб поміщики мали право вибирати священика на прихід не з числа трьох кандидатів, рекомендованих консисторією, а з числа всіх, які подали заяви. З цього приводу він написав статтю “Изъ погорьлища Коростна”: “Доки буде наша церква працювати на Фараонів? Панам надається майже необмежена влада у виборі священиків. Характером теперішнього часу є прагнення до свободи всіх жителів краю, заснованій на всебічній справедливості” [10, с. 2].

1866 рік для І. Наумовича в політичній діяльності був багатоплідним. 11 січня він виступав проти незаконного вимагання податковою службою податків у селян Золочівського й Бережанського округів, особливо акцентуючи увагу на ігноруванні ними неврожаю та голоду. 20 лютого політичний діяч виступав проти екекуцій за податки. 16 березня виголошує промову проти створення повітових рад. 16 квітня обґрунтував необхідність розподілу Галичини, виступив проти проекту едукаційної комісії, яка стосувалася запровадження крайової шкільної магістратури.

Зусиллями І. Наумовича був врятований Львівський театр. Гострі дискусії велися щодо нього 1869 року. Поляновський не був зацікавлений в існуванні театру: “театр руський скоро умре і нехай з богом спочиває”. Зиблікевич і П. Скринський відстоювали аналогічну позицію. І. Наумович

домігся рішення про надання грошової допомоги театру в розмірі 3000 зр., завдяки чому театр було врятовано [17, с. 2].

1867 р. польські політичні сили були готові до певних поступок українцям, щоб закріпити свою політичну перевагу в Східній Галичині й остаточно переконати австро-угорський уряд у спроможності підтримувати в провінції стабільність. А. Сапега був готовий вести переговори з керівниками українського руху – В. Ковальським, І. Наумовичем, Т. Павликовим, незважаючи на їхню русофільську орієнтацію [20, с. 157]. Польський виборчий комітет ухвалив за будь-яких обставин на чергових виборах до сейму не допустити І. Наумовича. Незважаючи на те, що він отримав під час голосування 65 голосів, а польський кандидат 69 голосів, польська більшість не зарахувала 7 голосів І. Наумовичу й не визнали їх законними [18, с. 2].

Однак, І. Наумович й надалі займався політикою.

1873 р. розпочинається підготовка до нових виборів. І. Наумович пише звернення до українського народу, закликає до голосування за кандидатури, висунуті “Руською радою” [13, с. 1]. У жовтні поточного року, після організації безпосередніх виборів, І. Наумовича обрали із сільської курії округів Тернопіль – Збараж – Скалат депутатом австро-угорського парламенту. Цього ж року відбувається зустріч між поляками й москвофілами для укладення угоди про співпрацю. Однак їх цікавила не співпраця, а бажання отримати більшість голосів. Угоди досягнуто так і не було через відмову москвофілів [12, с. 2].

Зауважимо, що І. Наумович був досить обізнаним фахівцем в економічному питанні. Аналізуючи економічне становище Східної Галичини в історичному плані, він насамперед зазначав, що тільки за наявності освіти українці досягнуть матеріального добробуту. На думку І. Наумовича, у розв’язанні економічного питання, безперечно, впливала ситуація за кордоном. Він завжди наводив приклади та причини економічного зростання інших країн. Досвід політичної діяльності й обізнаність І. Наумовича в економічних питаннях спонукали до негайного проведення реформ, які вже давно назріли.

9 березня 1873 року реформа І. Наумовича була введена в дію. Створено банк під назвою “Загальнорільничий – кредитний заклад для Галичини і Буковини” з центральним управлінням у Львові. Статут закладу був затверджений рескриптом міністерства внутрішніх справ від 9 березня 1873 року. Мета закладу: підтримувати матеріальне становище селян через видачу пільгових позик. На позичені гроші дозволялося купувати міндобрива, землю, засновувати різні виробничі фабрики та ін.

Банк очолили відомі на той час українські діячі Г. Шашкевич, Яновський, Юзичинський. У компетентності закладу зосереджувалося заснування своїх філій у кожному повіті та по всій Австро-Угорщині. Банк

не лише приймав кошти від населення на ощадні книжки, але й видавав листи, заставні. У центрі Львова були відкриті такі відділення, як: відділення позики на землю, нерухомість; відділення заставниче для надання позик під заставу одягу, золота, срібла; відділ для торгівлі сукном.

Зусиллями І. Наумовича був створений перший капітал банку. Львівський і Перемишльський дочірні фонди надали закладу кошти для створення основного фонду, українські церкви, братства, товариства та приватні особи вклали у цей банк свої збереження.

Впровадження таких заходів дало свої позитивні результати. З 1873 по 1880 рік діяльність банку проходила дуже добре, народ користувався грошовою позикою на пільгових умовах, укладав їх у своє господарство, отримувал з цього прибутки. Бурси й церкви отримували пожертви на культурно-просвітницькі цілі.

Однак з 1880 року справи закладу погіршились: “і то не з вини українського народу, нібито він не виконував своїх зобов’язань щодо закладу, а через нестачу людей із фаховою освітою, які могли б вести справи закладу, згідно із його законами й статутами та з користю для нашого народу” [6, с. 20]. І. Наумович дуже переймався банкрутством закладу й самотужки приймав компетентні рішення для врятування заощаджень українського населення. Йому це вдалося. Завдяки клопотанням установа отримала з Росії пожертвування понад один мільйон рублів, які були подаровані на санацію закладу. Всі українські церкви, братства, бурси, українські товариства, вдови, сироти, культурно-просвітні організації отримали свої вклади. За це І. Наумовича назвали благодійником українського народу.

Це благодійництво не єдине з боку І. Наумовича. У часи, коли матеріальне становище “Народної торгівлі” було також низьке, завдяки йому Росія виплатила безвідплатну допомогу 50 тисяч золотих австрійських, що врятувало “Народну торгівлю” від занепаду.

Із банкрутством банку збанкрутувало й “залишкове товариство”, тим самим зачепивши тисячі жителів міста Львова. Люди розпустили чутки, що й “загальний рільничий кредитний заклад” теж незабаром збанкрутує й постраждають усі ті, хто має в ньому вклади. І. Наумович у “Науці” за 1886 рік спростовує такі чутки: “Я говорю, що справи наші залагоджені дуже корисно і ніхто із вкладників не втратить ні гульдена, а отримає з відсотками повний свій вклад” [11, с. 40 – 41]. Щоб зберегти ситуацію під контролем, політичний діяч сприяє залученню до банку іноземного капіталу, через що отримує нові звинувачення від поляків у зраді австрійській владі та агітації до наступних виборів. Але саме завдяки такій умілій економічній політиці частина вкладників та клієнтів були врятовані.

Економічна реформа реалізовувалася не тільки через банк, а й завдяки створеному І. Наумовичем товариству ім. М. Качковського, яке засновувало

позичкові каси, організувало збирання збіжжя. Метою товариства “Позичкова каса” було допомагати членам товариства, які через непередбачені випадки збідніли так, що для підтримки свого господарства або матеріального становища потребували допомоги, щоб закупити насіння, а також допомогти тим, які бажали поліпшити своє господарство. Засобами нагромадження грошей для цієї справи були як пожертви членів товариства, так і відсотки, що сплачували люди з коштів, які позичали в товариства. Майно “Позичкової каси” складалося з фонду позики, фонду розподілу майна між убогими без повернення його, фонду підтримки просвітницьких цілей у громаді. Вимоги до персонального складу товариства та його обов’язків нічим не відрізнялися від вимог центрального відділу. Крім прав, передбачених статутами товариства ім. М. Качковського, члени “Позичкової каси” мали право користуватися фондами такої каси. Діяльність була успішною, але не у всіх філіях. Це підтверджують звіти про роботу філій, а також листування з центральним відділом товариства ім. М. Качковського. В основі принципу управління “Позичковою касою” та роботою загальних зборів, окрім усіх адміністративних справ, що виконував відділ, статутами було передбачено й таке: керувати майном товариства “позичкова каса”, чесно та совісно розподіляти позику, дбати про своєчасне її повернення, а за несплату позики притягувати до відповідальності; зберігати протоколи своїх справ і забезпечити можливість доступу до них членів товариства [21, арк. 1].

Отож, І. Наумович досягнув бажаного результату в економічному питанні, хоча не все було досконалим. Його економічна діяльність, спрямована на підвищення матеріального добробуту галицького селянства, була досить актуальною. Можливо, за підтримки його однопартійцями, поляками й австрійцями економічне становище народу поліпшилося б не тільки на початку проведення реформи, а мало б стабільний стан.

1875 року І. Наумович брав участь у дебатах щодо бюджетних справ. Він намагався знизити податки для населення, пропонував закласти в бюджет кошти для надання дотацій селянам на сільське господарство та освіту. Торкався теми створення позичкових кас, які хоча б частково подолали економічну кризу. Наступною причиною кризи І. Наумович уважав відсутність органів місцевого самоврядування, що сприяли б поліпшення життя населення на місцях. Тому він вносить пропозицію при прийнятті бюджету врахувати становище краю і виділити гроші на його розбудову [16, с. 2].

Прикрим для москвофілів було те, що українське представництво в Галицькому сеймі зменшувалось: 1861 р. було обрано до сейму 46 українців, 1867 р. – 38, 1870 р. – 32, 1876 р. – 14. Парадокс полягав у тому, що в умовах зменшення депутатських мандатів, москвофіли підкреслювали: “що це утворює віру в силу українського духу. Ворогам же нашим

скажемо, що вони не мають причин тріумфувати, бо Україна залишиться Україною навіть без жодного депутата” [4, с. 2].

1877 року І. Наумович виклав основні ідеї щодо впровадження закону проти поширення пияцтва. Ідея цього законопроекту полягала в тому, щоб учителі читалень товариства ім. М. Качковського їздили в місцевості і за допомогою повчань викорінювали п'янство. Також передбачалося розробити законопроект про продаж горілки й суд над тими шинкарями, які її незаконно продавали. [15, с. 2].

1878 р. І. Наумович подає на розгляд парламенту вимоги щодо викладання богословських наук, котрі, як він вважав, мали б викладатися українською мовою, вимагав дотацій на клір [12, с. 2]. Того ж року він виступає з промовою про бюджет міністерства внутрішніх справ і віросповідання, пропонуючи надати кошти для матеріальної підтримки сільського господарства. Пропонував зменшити розміри податків для селян. Він навів декілька фактів. Із статистичних даних було видно, що вже восьма частина сільських господарств фактично перебувала в руках лихварів, як і їхня власність. Сказано, що поголів'я худоби в людей зменшилось на половину, а це означає, що падає добробут народу й родючість землі. Через безробіття люди масово виїжджали за кордон у Росію, на Волощину, в Америку. Міграція набула таких розмірів, що влада прийняла рішення не видавати паспортів [1, с. 62]. Тому І. Наумович і його партія заявили, що будуть приступати до розробки спеціального закону про бюджет на 1878 рік. Він також виступив із пропозиціями щодо врегулювання питання про внутрішній борг, який становив близько 300 мільйонів.

Друга половина 70-х років XIX ст. була епохою занепаду москвофільської політики. На парламентських виборах 1879 р. очолювана Т. Павликовим “Руська рада” зуміла висунути тільки трьох своїх кандидатів [8, с. 54 – 55]. Поразки на виборах зазнав навіть І. Наумович, отримавши в рідному Скалацькому повіті лише один голос. Причиною була зневіра серед української інтелігенції і небажання працювати в національному напрямі. У родинях священиків переважала польська мова. Українське населення здебільшого не знало своїх кандидатів у депутати, останні ж не вважали необхідним підтримувати контакт із виборцями. Така ситуація стала поштовхом до змін у політичній структурі українського суспільства Східної Галичини. Народовці розцінили провал кандидатів “Руської ради” як сигнал для вступу у велику політику. Ініціатива до порозуміння народовців і русофілів 1879 р. вийшла з Тернопільщини, де діяло товариство “Руська бурса”, членами якого були представники обох течій українського руху. Тоді вдалося також залучити до процесу порозуміння й такого впливового діяча, як І. Наумовича. Однак, ініціативу вступу до “Руської ради” відкинуло її правління [9].

Не будучи депутатом сейму, І. Наумович продовжував свою політичну діяльність. 1880 року він обґрунтовує необхідність прийняття закону про позичкові каси для поліпшення матеріального добробуту народу Східної Галичини. Вибори до сейму з курії сільських громад відбулися 17 (29) травня 1883 року. Українські кандидати здобули перемогу лише в дев'яти округах. У Східній Галичині вибори супроводжувалися масовими зловживаннями з боку поляків. Активним чинником антиукраїнської агітації були повітові староства. Незважаючи на це, вибори 1883 р. не викликали апатії в українському суспільстві, навпаки, дали поштовх для переосмислення тактичних основ національної політики. В українській пресі обговорювалася можливість сецесії, тобто складення мандатів новообраних депутатів сейму, що мала стати протестом проти виборчих зловживань. Однак народовці вказували на неефективність такого кроку в умовах слабкої національної самосвідомості, закликали “йти в народ” і не відмовлятися від парламентської діяльності. Серед русофілів дійшло до гострої дискусії між Б. Дідицьким і І. Наумовичем. Б. Дідицький уважав, що українські депутати, перебуваючи в сеймі у відчутній меншості, будуть нібито моральним докором польським політикам, а тому виступав проти сецесії [19, с. 2]. І. Наумович назвав сецесію “обов’язком народної честі”, ефективним засобом зміцнення національних почуттів, поштовхом до незалежності австрійської держави. [9]. У протистоянні переважила більш прагматична позиція Б. Дідицького й старорусини – русофіли не змогли скористатися чи не останнім шансом, які давали вибори 1883 р., для модернізації своїх поглядів, формування нової ефективної тактики. Після виборів вони фактично боролися тільки за своє політичне виживання.

Таким чином, І. Наумович зробив величезний внесок у громадсько-політичне та економічне життя галицьких українців. Його діяльність була надто складною, особливо в умовах міжетнічних конфліктів. Економічні реформи без підтримки інших депутатів у сеймі та парламенті не могли забезпечити матеріального добробуту українському народу. Банкрутство фінансових організацій призвело до зневіри народу в москвофільській партії, що в подальшому вплинуло на наступні вибори. Але на певному етапі національного відродження Східної Галичини І. Наумовичу вдалося підвищити життєвий рівень населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бесіда депутата Наумовича виголошена 7 березня в державній думі при генеральних дебатах про б'юджет на 1878 рік // Наука. – 1878. - № 3. – С. 60 – 64.
2. Ваврик Р. Просвѣтитель Галицкой Руси Иван Г. Наумович / Ваврик Р. – Львовь – Прага, 1926. – 105 с.
3. Вахнянин Н. Причинки до історії руської справи в Галичині в літах 1848 – 1870 / Вахнянин Н. – Львів, 1901. – 98 с.
4. Вибори посла від Золочева // Слово. – 1867. – № 9. – С. 1 – 2.

5. Гординський Я. До історії культурного і політичного життя в Галичині у 60-х рр. XIX ст. / Гординський Я. – Львів, 1917. – 11 с.
6. Логола В. Воспоминания о жизни и деятельности Ивана Наумовича / Логола В. // Наука. – 1926. – №1 – С. 22. Вахнянин Н. Причинки до історії руської справи в Галичині в літах 1848 – 1870 / Вахнянин Н. – Львів, 1901. – 98 с.
7. Мончаловський О. Житє и дьятельность Ивана Наумовича / Мончаловський О. – Львов, 1899. – 80 с.
8. Мудрий М. Листування Б. Дідицького з В.Барвінським як джерело до вивчення українського національного руху в Галичині початку 80 – х років XIX ст. / Мудрий М. – Львів, 1999. – С. 54 – 55.
9. Мудрий М. Угода між галицькими народовцями і русофілами 1882 року / Мудрий М. // записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2002. – Т. ССХLIII... – С. 2.
10. Наумович І. Изъ погорьлища Коростна / Наумович І. // Слово. – 1861. – Ч. 81. – С. 2.
11. Наумович І. Нашъ банк / І. Наумович // Наука. – 1886. – № 1. – С. 40 – 41.
12. Наумович І. Сгода / Наумович І. // Слово. – 1873. – Ч. 98. – С. 2.
13. Наумович І. Чесний и любезний галицько – русский народе! / І. Наумович, М.Білоус – Коломия, 1873. – 1 с.
14. Пашаева И.Г. Наумович как общественный, политический и религиозный деятель Галичины второй половины XIX века / Пашаева И.Г. – Москва, 2004. – 14 с.
15. Речь депутата Наумовича в за седани палаты депутатов от 4 травня при розправах о законе против лихви произнесенная // Слово. – 1877. – Ч. 49, 50. – С. 1 – 2.
16. Речь депутата Наумовича произнесенная в палате депутатов при генеральных дебатах о бюджете на 1876 рік // Слово. – 1875. – Ч. 134. – С. 2.
17. Речь посла Наумовича в деле субвенции для русского театра // Слово. – 1869. – Ч. 86. – С. 2.
18. Речь посла Наумовича сказана при прениях над резолюцией и адресом // Слово. – 1869. – Ч. 85. – С. 2.
19. Слово. – 1883. – Ч. 59. – С. 2.
20. Сухий О.М. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно – політичному житті галицьких українців у XIX столітті / Сухий О.М. – Львів, 2003. – 498 с.
21. ЦДІА України у м. Львові.-Ф.182.-Оп.1.-Спр.18.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Щербінін Наталія Петрівна – аспірантка стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Наукові інтереси: громадсько-політична, наукова та культурно-просвітня діяльність Івана Наумовича (1826 – 1891 рр.).

РОЗДІЛ IV ІСТОРІОГРАФІЯ

ТЕОРІЯ “КУЛЬТУРТРЕГЕРСТВА” В ПОЛЬСЬКІЙ РОМАНТИЧНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX ст.

Павло АНТОНЮК-КИСІЛЬ (м. Рівне)

У статті аналізуються головні компоненти теорії “культуртрегерства”, озвучені польською романтичною історіографією XIX століття в контексті польсько-українських історичних взаємин епохи пізнього середньовіччя.

Ключові слова: романтизм, історіографія, месіанізм, колонізація, націоналізм.

Main components of the theory of “Kulturtragertum” that were worked out by Polish romantic historiography of the XIX-th century on the basis of Ukrainian and Polish historic relationships in the epoch of late Middle Ages are analysed in the article.

Key words: romanticism, historiography, messianism, colonization, nationalism.

Дослідження історіографічних конструкцій, які мали вирішальний вплив на формування системи уявлень польського суспільства щодо українців, становить одне з нагальних завдань сучасної національної історичної науки. Особливий інтерес викликають процеси появи та поширення в середовищі польських дослідників теорій, які стали основою польського історико-національного меганаративу. Його складники у формі міфів про “креси”, “передмур’я християнства”, “культурну вищість поляків” привели до формування особливої польської історичної свідомості, сприйняття українців як цивілізацію менш розвиненого етносу.

Теорії щодо особної ролі в історії, “богообраності” поляків з’являються в епоху романтизму, коли головними критеріями національних європейських історіографій стали історична ностальгія за втраченою величиною та прагнення через призму теоретичного історизму реставрувати та навіть фетишувати своє минуле [1, с. 160–161]. Чільне місце в системі національно-історичної ідеології посіла одна із найпопулярніших месіанських доктрин романтичної доби, відома в історіографічній літературі під назвою “теорія культуртрегерства”.

Теорія культуртрегерства (Kulturtragertum) була вперше озвучена німецьким істориком Ф. Нієнштедтом ще наприкінці XVI століття, коли він написав “Лівопольську хроніку”, де еkleктично, на основі матеріалів переважно німецьких хронік, намагався не лише виправдати захоплення Прибалтики германських світом, але й обґрунтувати права німецької меншості на панівне становище в краї. Німецьких хрестоносців він зображував у невластивій їм ролі носіїв культури й цивілізації народам

Прибалтики. За його теорією, німецькі завойовники XIII століття обернули “диких язичників” естонців, латишів у християнство та залучили їх до благ “вищої культури”, привчили цих “дикунів” до покірності й порядку [2, с. 80]. У подальшому узагальнення Ф. Ніенштедта були поглиблені в працях творців теорії пруського культуртрегерства Йогана фон Райтемеєра (1778 – 1846) та Генріха фон Трейчке (1834 – 1896), які розглядали історію взаємин германської і слов’янської рас через призму “Kultur kampf” (боротьби культур), стверджуючи при цьому, що німецьке панування над “східними варварами” принесло останнім культуру, закон і “Zucht” (порядок). А якщо так, то східні землі, політі німецькою кров’ю і колонізовані німцями, по праву їм і належать.

Теорію “культуртрегерства”, розроблену німецькими істориками, перенесла на свій національний ґрунт романтична польська історіографія. Уперше теорію польського “культуртрегерства” стосовно історії українського народу озвучив один з найяскравіших представників лелевелівської романтичної школи в польській історіографії Кароль Шайноха (1818 – 1868). Серед його праць на дану тему на особливу увагу заслуговує стаття концептуального характеру з тенденційною назвою “Zdobycze pluga polskiego” й незакінчена двотомна монографія “Dwa lata dziejow naszym”, присвячена історії українського козацтва й “Хмельниччині” та державній політиці Жечі Посполитої щодо українських земель [3; 4]. У цих працях Шайноха прославляв, навіть звеличував поляків за їхню наполегливу й сміливу колонізацію “пустого й варварського Сходу”, за залучення “через польський плуг просторів України до здобутків Західної цивілізації”, що асоціюється в нього з польською культурою” [3, с. 127–129].

Стверджуючи свій погляд на історію України, Шайноха запозичену в німців теорію підпер тенденційно підібраним, але солідним документальним матеріалом, поєднавши все це з художньо-емоційним зображенням історичних подій, і зробив концепцію дуже звабливою для сучасників. Далеко не випадково гіпнотизувальному впливові цих праць піддався навіть такий знавець української історії, як П.Куліш, що в низці праць 70–90 х років повторює сентенції Шайнохи [5, с. 113–135], російський історик В. Ключевський, котрий переніс характеристику деструкції українського козацтва в “Курс лекцій по русской истории” [6, с. 104–112], та вже в XX ст. один з фундаторів української державницької історіографії В.Липинський, який модернізував теорію “культуртрегерства” Шайнохи, замінивши польських носіїв західної культури в “дикий степ” на українців [7]. Звичайно, куди більший резонанс праці Шайнохи мали в польській науковій думці й публіцистиці. Під їхнім безпосереднім враженням пише свій знаменитий роман “Вогнем і мечем” Генріх Сенкевич.

Шайноха надав більшої образності й суто шляхетській, провіденційно-романтичній польській версії “Хмельниччини”. Для нього ця подія була відплатою історичної Немезиди (Opatrnosci, Провидіння) за поневолення козацтва, заведене 1638 року з ініціативи магнатів та недалекоглядної шляхти, всупереч всім змаганням короля-лицаря Владислава IV. Даремно прагнув він вирвати шляхту з її господарських і колонізаційних інтересів, які нероздільно панували в тогочасному польському житті, а козащину – з того поневолення й омужичення (schłopienia), до якого довели пани. Меркантильні, аграрні інтереси взяли гору над ідеальними: над лицарською місією шляхти і козацтва. Конфлікт господарської і рицарської стихії, боротьба владної шляхти із шляхтою молодшою, козацькою й стали, на його думку, основною причиною українсько-польського протистояння. У рецензії на працю М.Костомарова “Богдан Хмельницький” Шайноха докоряв українським історикам за нерозуміння цієї проблеми й гіпертрофоване уявлення про роль релігійних і національних мотивів повстання [3, с. 317].

Повним вираженням такого підходу до осмислення української історії є творчість представників “Краківської історичної школи”, яку навіть Тадеуш Корзон звинуватив у надмірній національно-політичній заангажованості [8, с. 117]. Типовим прикладом є теорія українсько-польських історичних взаємин одного з найбільш яскравих представників школи Йосифа (Юзефа) Шуйського (1835–1883), професора історії Ягайлонського університету й водночас ідеолога галицької політики того часу. Творчість Шуйського віддзеркалює еволюцію польської історичної думки від романтизму й постулює як завдання “ нової критичної історіографії” (так називали себе представники краківської історичної школи) “розрахуватися з минулим” [9, с. 1].

Історіографія має не лише досліджувати минуле народів колишньої Жечі Посполитої, представити його так, як воно дійсно було, але черпати з народної душі й народних почуттів, “згуртовувати події національного минулого коло великих рушіїв та ідей, окреслених Божою рукою”. А далі: “Призначення народів є служити ідеї Провидіння, яка здійснюється в історії людства. Ця ідея покликає громади й племена, що перебувають у первісному стані на поле дії, визначає їм посланництво і через посланництво підносить їх до становища народів, як свідомих чинників у житті загальноісторичному...” [9, с. 2].

Відповідно до такої провіденціалістичної філософії історії Шуйський і спостерігає ту роль, яку, на його думку, мав в історії України польський етнічний елемент. Історичне життя Польщі, його вияви та особливості він спостерігає як зумовлений рух із заходу на схід. Причому цей процес, з погляду Шуйського, є виконанням певної історичної місії, яка покладена на поляків самим Провидінням. “Польща, – констатує історик, – має подвійну

місію, видимо, призначену їй Богом – мала боронити християнство від навали зі Сходу та апостолювати Схід, розвивати слов'янські народи, матір'ю яких вона була, на службу християнської цивілізації, бережучи їх національні прикмети...” [9, с. 8]. А згодом: “Польща служить християнству як жертва, як мучениця, яка кидається під ноги Сходу, щоб у її крові він наситив свою дику жадобу” [9, с. 292].

Захоплений ідеєю особливої історичної місії поляків на Сході, Шуйський у статті “O młodszości naszego cywilizacyjnego rozwoju” в контексті унії 1386 року, проводить думку, що з територіальним зростанням Польщі, яке мало місце внаслідок з'єднання її з Литовсько-руською державою, навіть призупинився її внутрішній розвиток, оскільки вся енергія поляків була повернута на цивілізацію цього напівзаселеного, “дикого” краю [10, с. 179].

Зрозуміло, що подібного роду теорії домінували в польській національній історіографії, оскільки відповідали уподобанням виняткової більшості патріотично налаштованої інтелігенції. Спорадичні кроки більш прагматично налаштованих істориків, як, скажімо, Лелевель, Морачевський, виявити певні симпатії до українського народу й засудити шляхетське свавілля в минулому, поклавши на нього відповідальність за українсько-польське історичне непорозуміння, не знайшло схвалення серед польських наукових ортодоксів. Навіть спроба М. Грабовського із почуття “регіонального патріотизму” виділити в осібну галузь польської, історію “Полудневої Русі”, так і не стала об'єктом уваги польських дослідників. У міру посилення національно-визвольного руху польська історична думка все частіше вдається до апріорних побудов, нівелюючи навіть ті позитиви, які мали місце на зорі польської романтики. Тепер поляки, якщо й згадували про Україну, то лише в контексті своїх територіально-політичних домагань. Будь-яке відхилення від канонізованих концепцій польської національної історіографії розглядалося як антипатріотизм і піддавалося нищівній критиці в періодичних виданнях. З особливим занепокоєнням польські інтелектуали спостерігали вияви національного українського відродження, вбачаючи в ньому не союзника в боротьбі проти російського самодержавства, а силу, яка здатна підірвати їхню культурну гегемонію на теренах “Юго-Западной Руси”.

Через двадцять років після появи праць Шайнохи теорія польського “культуртрегерства” з наголосом на особливу роль шляхетської державної організації як вершини здобутків тогочасної західної цивілізації взагалі з особливою образністю прозвучала в історичній белетристиці Г. Сенкевича.

Сенкевич, готуючись до написання роману “Огнем и мечем”, сюжет якого був запозичений з історії України, ретельно вивчив корпус польських джерел, ознайомився з науковою літературою з проблеми й консультувався з провідними на той час польськими дослідниками української історії.

Відомий український історик Володимир Антонович змушений був визнати, що Сенкевич “изучил описываемую им эпоху довольно тщательно; крупных фактических ошибок и неточностей он избежал” [11, с. 106]. Але Сенкевич з національно-патріотичних міркувань зробив особливий наголос на цивілізаційній місії польської шляхти, перетворивши в дусі К. Шайнохи М. Грабовського та ін. польських істориків українські “креси” в арену протистояння мужніх, наповнених лицарськими чеснотами, вихованців західної культури та “імпульсивних” українців – уособлення “дикого” Сходу. Історико-філософська теорія Сенкевича стосовно польсько-українських взаємин ніби вінчає всі попередні напрацювання польської романтичної історіографії. В інтерпретації Антоновича історична концепція Сенкевича зводиться до наступних положень. У XVII ст. Польща являла собою могутню державу, яка спиралася на переповнений громадянською свідомістю і героїзмом шляхетський стан. Держава ця переслідувала велику культурно-історичну місію – вона покликана була цивілізувати, тобто перетворити за своїм зразком руські області, що ввійшли в територіальні межі Жечі Посполитої. Але вона зустріла перешкоду – дикість і непридатність до культури українців, які нездатні були сприйняти цивілізацію, що розпалювала в них лише лютю, проявом якої є незрозумілі для поляків настрої, котрі шляхта XVII ст., на погляд Сенкевича, досить удадо пояснювала “хлопською *innata malitia*”. У боротьбі з цією природною дикістю українців польська шляхта тратила свою енергію і героїські якості, так і не змігши побороти цю ворожу стихійну силу. Причина такого стану – надмірна гуманність поляків щодо українців, зокрема козацтва, оскільки вони відмовилися від його фізичного винищення і тим самим завдали фатального удару власній державі [11, с. 108–109].

Теорія Сенкевича по суті ставила дослідження української історії в другу площину. Її “новий” аспект, на думку Антоновича, можна зрозуміти так: “Коли кому здається, що Русь справді була, нехай той тямить, що то був зовсім не народ, а ватага таких людей, що не могли стерпіти суспільного ладу; коли дещо складалося у них, то тільки через те, що до них досягла культура польська, а самі вони не здатні були завести у себе жодної громадської організації” [11, с. 216].

Ці “нові” віяння в польській історіографії 70–80-х років XIX ст. знайшли вираження в студіях з історії запорізького козацтва одного з adeptів “української історичної школи” Маріана Дубецького. У монографії “*Kudak, twierdza kresowa i jej okolice*” (1879) і з особливою виразністю в статті “*Zawiazki dziejów Siezy Zaporozkiej*” (1887) [13, с. 84] Дубецький запропонував покласти в основу польської історичної концепції стосовно історії запорізького козацтва теорію його залежності від принципів західних рицарських братств, мовляв, покладених в основу запорізької Січі його польськими організаторами. “Народ руський, – пише польський історик, –

який, крім *wszelkiej* *możliwości* *rozwoju*, не витворив ніде протягом віків власної інтелігенції, не здобув власної культури, не міг бути засновником (*zaloźycielem*) військового братства” [13, с. 87]. Відповідно думка творча (*wzniosła*), шляхетська, “*mysł* *ciągłej*”, бойової готовності проти ворога, думка витворити щось у дусі закону рицарського не могла надійти інакше, як лише з Польщі. Втікаючи на Низ, деякі історичні постаті, такі, як Самуел Корецький, Дмитро Вишнівецький, а перед ними Євстафій Дашкевич і Преслав Лянскоронський та інші шляхтичі, котрі спізналися з польським рицарством, несли із собою “*mysł* *rzeczonej* *instytucji*” [13, с. 91].

Оскільки концепція Дубецького викликала резонанс не лише серед польських істориків, але й знайшла прихильників в українських дослідників, Антонович уважав за потрібне дати своє тлумачення її змісту. Він відмічає традиційне для польської історичної романтики підґрунтя провіденціалізму, коли вона звертається до історії “польських крес на Сході”. Теза Дубецького, що “якась невідома сила, котрої нічим не можна вияснити, ніби тільки історичним атавізмом племен, тягла нас (поляків) до Дніпра...” [13, с. 7], зустріла заперечення Антоновича. “На велику заможність торгового Києва, – парирує він думку польського дослідника, – лестились не лише поляки, були й другі такі чужинці: хазари, печеніги, половці...” [11, с. 220]. Антинауковим Антонович уважав також положення Дубецького, згідно з яким Дашкевич, Вишнівецький та інші організатори козацтва безапеляційно зараховувалися до розряду “польської думки” чи культури. Окрім того, принципи й прикмети монашо-рицарського життя в Польщі, за винятком незначного епізоду з короткочасною появою в XIII ст. ордену братів Добжинських, не спостерігаються. Факти, наведені Дубецьким, про плани переселення в українські степи (Поділля) німецького Тевтонського ордену, з яких нічого не вийшло, зайвий раз переконують, що в польському суспільстві не було ґрунту для них. Польські шляхетські “рицарські” кола могли прищепити козацтву лише те, що було основою їхнього життя: анархізм, неповагу до закону та уряду, брак дисципліни, ігнорування суспільних інтересів та неохочість до праці. Запорізьке “пуританство”, простота звичаїв, громадська справедливість, неохота до сибаратизму й матеріальної нестриманості могли виробитися лише незалежно від польських впливів [11, с. 221–227].

Заперечує Антонович і концепцію Ю. Шуйського, згідно з якою “козак – це син польської цивілізації на Сході, але син “блудний”. Непокірне хлопство, яке переслідувалось за різні злочини вироками “гродських” судів, збанкрутілі міщани – поляки і русини – нарівні шукали простору та безкарності в козацтві і склали збройні ватаги під керівництвом вибраних отаманів” [10, с. 179]. На думку Антоновича, концепція походження українського козацтва Шуйського “старая, излюбленная польскими писателями фикция, желавшая представить казачество

скопищем беглых преступников и не признававшая в них представителей народного южнорусского начала” [11, с. 525]. Абсолютним несприйняттям в українській історіографії характеризується також підхід до концепції зародження українського козацтва одного з лідерів “української історичної школи” в польській історичній думці останньої чверті XIX ст. – поч. XX ст. Франтішика Равіти-Гавронського, який у “*Historya ruchow haidamackich*”, а згодом у першому томі тритомного дослідження про Хмельницького (“*B. Chmielnicki od elekcyi Jana-Kazimierza do smierci*”) [16, с. 172–173] виказав думку, що коріння цього явища приховані ще в грабіжницьких норових норманів. Козаки, згідно з думкою Равіти-Гавронського, являли собою фалангу анархістів, незадоволених будь-якими державними виявами. Метою козацтва був грабіж, прагнення до нічим не обмеженого свавільства. Вийшовши із середовища сільського населення, козаччина перетворилася в паразита на руду, противника будь-якої праці й конструктивної діяльності. Завдяки цьому, констатує Равіта-Гавронський, вона “продала долю свого народу” [15; 13, с. 57]. Подібного роду теорії польської історіографії лише зайвий раз засвідчують низький науковий рівень праць з української історії, у якій джерелознавчий компонент підміняється “словесною казуїстиком”. Але оскільки погляди більшості істориків світу на українську історію все ще є залежними від перспектив панівних націй – російської і польської, які раніше інтегрувалися у світову історичну науку, дослідження ідеологічних мотивів та чинників теорії “культуртрегерства” епохи романтизму є нагальним завданням сучасної національної історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кроче Бенедетто. Теория и история историографии. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 191 с.
2. Мелькисис Э. Критика прибалтийскими просветителями “теории культуртрегерства” // Уч. зап. Латвийского гос. унт-та им. П. Ступки. Германия и Прибалтика. – Рига, 1974. – Т. 219. – Вып. III. – С. 79–91.
3. Szajnocha K. Szkice historyczne. – Lwów, 1861. – Т. 3. – S. 276–379.
4. Szajnocha Karol. Dwa lata dziejów naczych 1646–1648. – Warszawa, 1906. (Друкувалася в “*Bibl. Warszaw.*” Вперше в 1862 – 1863 рр. Осібно вийшла у Львові 1865 р. і протягом XIX століття мала кілька видань).
5. Кулиш П.А. Казаки по отношению к обществу и государству // Русский Архив. – 1877. – № 3. – С. 352–368; № 6. – С. 113–135.
6. Ключевский В.О. Сочинения. – М., 1957. – Т. 3. – С. 104–112.
7. Липинський В. Твори. Ред. і вступна ст. Л. Біласа. – Філадельфія, 1980. – Т. 2. – С. 578–573.
8. Korzon Tadeusz. Błędy historyografinaszej w budowaniu dziejów polskich // Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich we Lwowie. – Lwów, 1890. – S. 110–138.
9. Szujski Józef. Dzieje Polski podług ostatnich badań // Dzieje Polski. – Т. 1. – Kraków, 1802. – 592 s.
10. Szujski Józef. O młodszości naszego cywilizacyjnego rozwoju // Dzieła. – Т. 3. – Kraków, 1888. – 364 s.

11. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори В. Б. Антоновича. – К.: Либідь, 1995. – 814 с.
12. Dubiecki Marian. Kudak, twierdza kresowa i jej okolice // Obrozy i studia historyczna. T. II. – Lwów, 1899. – S. 217 – 389.
13. Dubiecki Marian. Zawiązki dziejów Siczy Zaporozkiej. – Lwów, 1887. – 382 s.
14. Gawroński-Rawita Fr. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimiersa. – T. I. – Lwów, 1906; Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimiersa do śmierci (1649 – 1657). – T. II. – Lwów, 1909.
15. Gawroński-Rawita Fr. Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku. – Warszawa, 1901. – 150 s.
16. Gawroński-Rawita Fr. Historia ruchów hajdamackich. – T 1 – 2 // Studia i szkice historyczne. – Seria II. – Lwów – Warszawa, 1909. – 583 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Антонюк-Кисіль Павло Володимирович – аспірант кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Наукові інтереси: слов'янська романтична історіографія; польсько-українські культурно-історичні взаємини.

ПРОБЛЕМИ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ ІСТОРІОПИСАННЯ

Надія БОЙКО (м. Черкаси)

Досліджується еволюція історичної думки мислителів-позитивістів у поєднанні з аналізом епістемологічних підвалин і філософських контекстів позитивістської концепції осмислення історії та із урахуванням основних характеристик теорії позитивізму: достовірності фактів, хронологічного й культурно-географічного детермінізму.

Ключові слова: позитивізм, прогрес, детермінізм.

In this article the evolution of historical thought of the positivists is investigated. The positivist concept principles of the comprehension of the history were analyzed. This positivist concept rests on authenticity of facts as well as chronological and cultural and geographical determinism.

Key words: positivism, progress, determinism.

Актуальність пропонованої теми розвідки в тому, що, з одного боку, позитивізм як методологічний принцип дослідження продовжує утримувати свої позиції в українській історіографії: якась її частина залишається позитивістською й описовою, а з іншого – окремі наукові розвідки сучасних істориків засвідчують те, що руйнуються традиційні уявлення про історичний розвиток як прогресивний і закономірний, тобто спостерігається нехтування основних концептів позитивістського вчення.

До прикладу: російський історик К. Хвостова зазначає, що більшість аналітиків відмовилися від ідей, згідно з якими історичний розвиток – це неухильний закономірний прогрес. Більше того, історичний розвиток

дослідниками розуміється як хаос, тобто цілісність, що об'єднує багатofакторність виявів [8, с. 10].

Українська дослідниця Н. Яковенко, яка предметно знайома із сучасною постановкою проблем методології історії, також виступає проти використання в історичній науці таких категорій, як закономірність, прогресивність. Історик закликає звернути увагу на особистісний фактор в історії і зосереджується у своїх дослідженнях на людині, її світогляді, ментальних характеристиках [9, с. 157].

На увагу заслуговує й той факт, що сьогодні актуалізується відхід від лінійної історії та має місце впровадження багатовимірних моделей суспільного розвитку. У цьому контексті авторитетною є думка професора Л. Зашкільняка, який справедливо зазначає, що у вивченні історії України “міцно утвердилася історична схема, запропонована М. Грушевським, яка змушує представляти історію в категоріях лінійного і закономірного розвитку української нації на шляху здобуття державності”. Такий спрощений підхід, підсумовує вчений, залишає за бортом масу важливих історичних явищ, які складають сутність національної історії [4, с. 400].

З огляду на зазначене, для українських істориків залишається відкритим питання: якими засобами й методами досягти цілісного об'єктивного пояснення минулого, у яке річище спрямувати свої дослідницькі пошуки. Тому наступні запропоновані узагальнення з проблем позитивістської теорії методологічного плану – це запрошення до відкритої дискусії, до професійного обговорення.

Як відомо, у ХІХ ст. нові течії філософської думки поставили під сумнів загальний раціоналізм процесів і явищ, й особливо в історії. Такий стан був зумовлений швидким індустріальним розвитком західноєвропейських країн, а також пов'язаного з ним поступу природничо-наукових знань. Останнє вимагало внесення серйозних коректив у світобачення, а власне в наукову картину світу.

У ході дискусій виникли міркування про необхідність опертя науки на позитивне, на емпірично перевірене знання. Виразником цих нових тенденцій стала філософія позитивізму, прихильники якої мислителі-позитивісти спрямовують зусилля на те, що можна пізнати через самі факти й самі лише факти – “позитивно”, тобто перевірити чуттєвим досвідом. Прикметно, що філософія позитивізму поряд з природними явищами ввела в обрій своїх зацікавлень людину й суспільство. І, власне, як засвідчує історіографічна традиція, ХІХ ст. – це були десятиліття непростих пошуків методології, здатної забезпечити історії науковий статус на позитивістських принципах.

Першим речником нової позитивістської течії у філософії став Огюст Конт (1798–1857) – французький мислитель. Аналіз його “Системи позитивної політики”, “Курсу позитивної філософії” показує, що

“позитивна” філософська система розумілася ученим як виняткова реальність предметів і явищ, як вивчення лише корисних для життя тем та як прагнення лише до точного знання, зіпертого на фактах і позбавленого абстрактних спекуляцій. Тут доцільно уточнити, що завдання науки не має обмежуватися реєстрацією фактів. Останні слугують тільки матеріалом для пошуку сталих зв’язків між ними; іншими словами – для встановлення законів, що керують розрізненими фактами. Відтак, на основі таких законів наука може передбачати подальші факти. За формулою Конта це означає: пізнавати, щоб передбачати. Зрозуміло, що пізнавальні стратегії накопичення знань для окремо взятих наук є різними. Що стосується історії, то, на думку Конта, її у дійсно науковому сенсі ще просто не існує. Пояснення є таким, що історики доби Конта досі збирали та накопичували ізольовані факти, не ставлячи за мету пошук законів, котрі керують розвитком людства. Крім того, філософ переконаний, що людська свідомість власне й людські історії пройшли три стадії: теологічну (до 1300 р.), метафізичну (до 1800 р.) і позитивну, тобто наукову, починаючи з 1900 р. Із зазначеного стає зрозумілим, що визначальною для позитивістської теорії прогресу за Контом є однолінійна трифазна схема історичного розвитку: стародавній світ – середні віки – новий час.

Раціональне зерно Контової філософської системи дістало завершення в еволюційній теорії англійського філософа, публіциста, соціолога Герберта Спенсера (1820–1903), в основу якої покладена ідея так званого соціального дарвінізму. Спенсер обґрунтував думку про те, що всесвіт (у тому числі й людина) розвивається на засадах природного відбору від хаотичного стану до впорядкованого. Така безупинна еволюція є закономірною, тобто не що інше, як всеосяжний світовий закон.

За Спенсером, саме принцип природного відбору спричинив еволюцію людського суспільства від доби войовничого варварства до періоду індустріалізації та чіткого розподілу соціально-економічних функцій. У суспільному розвитку, на думку філософа, прогрес реалізується через так звані “малі революції”, тобто поштовхи до змін. Безпосереднім генератором цих поштовхів виступають “герої”, якими вважаються енергійні продукти суспільства.

У другій половині XIX ст. фактично постульована Спенсером ідея невпинного й закономірного поступу перетворилася на свого роду “релігію прогресу”, відбиток якої на історіографію полягав у тому, що пояснення минулого почали вважати “правильним” лише тоді коли його було вписано в закони, що керують історією на кшталт законів фізики, котрі управляють природними явищами. Якщо виходити з того, що світ є комплексом фактів, то прихильники позитивістських принципів дослідження історичного розвитку вважали, що, ретельно описавши їх, можна здобути логічно завершене й остаточне знання, яке перетворить історію на наукову

дисципліну й водночас вільну від суб'єктивної упередженості історика. У такому сенсі факти мають свідчити самі за себе без наперед заданого втручання у їхнє пояснення. І хоча правилом доброго тону серед істориків було декларувати свою незалежність від філософії, знехтувати філософське уявлення про закономірність людського розвитку через прогрес, про наперед визначену причинну зумовленість тих чи інших явищ минулого, про об'єктивно чинні закони історичного розвитку практично було неможливо. Зазначене, власне, неминуче підштовхувало дослідника до витлумачення змісту історії в механічно природних категоріях, що насправді підлягало універсальній методології природничих наук. У такий спосіб історія перетворювалася (за висловом Робіна Колінгвуда) на емпіричну науку.

З огляду на вищезазначене, становлення позитивістського історизму спрямовувалося в наступних площинах: достовірності факту, хронологічного та культурно-географічного детермінізму. На практиці це репрезентувало те, що історики, сповідуючи віру у всемогутність “позитивного знання”, яке здобувають фіксацією конкретних фактів, упали в крайнощі збирання та детального опису джерел. В українській історіографії, зокрема, метод критичного аналізу джерел започаткував учений-енциклопедист ХІХ ст. Михайло Максимович. Власне, критичне опрацювання документальних матеріалів сприймалося як гарантія неупередженості й об'єктивності історика, а скрупульозна робота із джерелами стала стандартом фахівців від історії. У підтвердження сказаного доречним є вислів одного з відомих представників позитивістської історіографії Шарля Лянглуа: “вірити чи не вірити – це справа Бога, тоді як обов'язок історика – строго описувати факти”. Важливо, що описувати події належало в їхній єдності та суворій хронологічній послідовності. Однак, ряд істориків, збираючи факти, вдавалися й до деяких філософсько-позитивістських схем.

Декілька фактів у контексті зазначеного. Англійський історик-позитивіст Томас Бокл, котрий цікавився історією цивілізацій, був переконаний, що робота історика полягає у тому, щоби, описуючи факти, показати поступ народів як цілковиту закономірність і виняткову залежність від того, що йому передувало. Прихильники позитивізму Варшавської історичної школи рішуче висловлювалися за те, що завдання історичної науки має бути відкриття законів, котрі керують явищами. У цьому контексті відомий постулат прибічника соціально-економічного детермінізму французького історика Іполита Адольфа Тена: коли зібрано факти, шукаймо причини. Переконаний у тому, що найліпшим з-поміж інших є той історик, який тримається найближче до текстів, котрий пише й думає лише згідно з ними, був французький позитивіст Фюстель де Кулянжа.

Як бачимо, згідно з позитивістською теорією історик мав сповідувати “культ достовірного факту” із обов’язковим урахуванням хронологічної детермінованості. У кінцевому підсумку, періоду так званого першого позитивізму (60-і – 70-і рр. XIX ст.) на чільне місце висувалася не оцінка минулого, а його незалежний від історика зміст. Такий підхід в історіописанні, що визначався відмовою від оціночних суджень, призвів до сприйняття історії як опису зовнішніх подій, явищ, фактів. До речі, зайву описовість сучасна історична наука вважає найбільш слабкою методологічною стороною позитивістської історіографії.

Таким чином, позитивісти чітко ставили проблему закономірності та об’єктивності історичного розвитку й робили перші спроби поєднати фактичний матеріал з його теоретичним узагальненням. Проте в цих намаганнях бракувало ідеї, котра б змогла з’єднати суб’єктивно-пізнавальну діяльність історичної людини з реальним світом природи й соціуму, дати задовільно обґрунтовану відповідь на питання про механізм дії історичних закономірностей та рушіїв поступу.

Власне, марксистське вчення як соціально-історична концепція Карла Маркса й Фрідріха Енгельса претендувало на уявлення засобу перетворення світу на нових суспільних засадах. Саме марксистська методологія вимагала пошуку остаточних відповідей на питання про причину історичних змін у конкретних соціально-економічних відносинах, зобов’язуючи віднаходити в мотивах людських дій соціально-економічний інтерес. Не вдаючись до детального аналізу концепції історичного матеріалізму, у межах проблеми, котра досліджується, доцільно зазначити, що марксизму також значною мірою властиве споглядальне конструювання історичної теорії. Загальноісторичний процес німецькими вченими-марксистами уявлявся як нерозривний розвиток та вдосконалення природи й людини, який зумовлював розумне влаштування суспільства. Втім, академічні історики другої половини XIX – початку XX ст. марксистськими ідеями глибоко не переймалися, більше того, вважали їх за хибну, а з огляду на агресивний ідеологічний компонент – навіть шкідливу версію позитивізму. Водночас, заради об’єктивності, варто зазначити й сильну сторону марксистської історіософії – це інтегральний підхід до розуміння та пояснення історичних явищ і процесів. Суспільство уявляється цілісною системою, усі елементи якої об’єднувалися не лише функціонально, а насамперед цілісно, системно.

Значним доповненням матеріалістичних пояснювальних схем минулого стала ідея географічного детермінізму в історії, сформульована німецьким географом Карлом фон Ритером у 19-томній праці “Географія у зв’язку з природою та історією людства”. Йдеться про вплив клімату й природного середовища, за висловом Монтеск’є, на людські звичаї, дух тощо. Цю ідею активно розвинув в останній чверті XIX ст. Фрідріх Вільгельм Ратцель, автор двотомної монографії “Антропогеографія”. За

його концепцією, просторові (географічні) характеристики належать до проблем, котрими має опікуватися історична наука, як от: опозиція “Європа-Азія”, сформульована ще Геродотом, фактично містить не географію, а культурно-історичне протиставлення. Суть проблеми полягає в тому, що географічне розміщення визначає специфіку кожної держави, а її успішність зумовлюється здатністю пристосовуватися до довкілля, тоді як неадекватний або затісний життєвий простір перешкоджає динамічному розвитку певному народові. Показовим підтвердженням цієї тези може слугувати ідея надто вузького життєвого простору, що була покладена в основу експансіоністських прагнень нацистів.

Прихильниками географічного детермінізму були також історики Краківської школи. Зокрема, крах польської держави вони пояснювали фатальною розбіжністю між західноорієнтованою територією і просуванням на схід. У контексті зазначеного варто назвати англійського вченого Томаса Бокля та його двотомну “Історію цивілізацій в Англії”. У системі поглядів Бокля суспільство зазнало впливу двох груп закономірностей, у тому числі природничих географічно-кліматичних, які визначали умови життя людей, та розумово-психічних, що уможливлювали долати залежність людини від географічного середовища. Щоб довести життєвість ідей, Бокль намагався сконструювати історію світової цивілізації, узявши за еталон розвиток Англії. Науково привабливою є позиція російських істориків Сергія Соловйова та Василя Ключевського, котрі вважали “фатумом” російської історії аморфні величезні простори. У 20-х рр. ХХ ст. ідея географічного детермінізму в іпостасі геокультурної концепції ляже в основу євразійської доктрини, яка пояснює значущість та особливий шлях Росії-Євразії переміщенням на одній і тій же території азійського та європейського (слов’янського) ферментів. Таким чином, можна констатувати, що позитивізм привернув увагу дослідників європейських країн до проблем впливу на соціальні процеси різних чинників – природного середовища, господарства, духовно-психологічних явищ тощо.

В українській історіографії, незважаючи на те, що вона розвивалася в умовах іншоетнічних держав, позитивізм також отримав поширення і знайшов своїх теоретиків. Насамперед, слід назвати прихильника позитивістського світобачення Михайла Драгоманова, який уважав його прогресивним явищем наукового пізнання. Учений закликав українських істориків зайнятися науковим дослідженням минулого з позицій загальнолюдського прогресу, за правилом того, що вся практична мудрість соціуму може бути в тому, щоб визначити напрямок світового розвитку, його міру, закон і послугуватися тим рухом.

Для поширення ідей Дюркгейна та Леві-Брюля Михайло Грушевський заснував у Відні інститут соціології. До речі, його шість томів “Історії

України-Руси” були написані пером позитивіста. Але на початковому етапі наукової діяльності Михайло Грушевський стояв перед вибором: давати чи не давати власну оцінку вчинкам своїх героїв. Однак модерністські позиції взяли гору. Стосовно ідеї культурно-географічного детермінізму, то українська історіографія в особі Михайла Грушевського не оминула звинувачень на адресу “фатальної географії” [7, с. XLІ]. Зокрема, історик, подаючи огляд території розселення українців, особливу увагу звернув на всебічну відкриту агресію сусідів. Він дійшов висновку, що власне географічні особливості краю фатально вплинули на всю політичну долю українського народу й тяжко відбилися на його культурному та національному житті.

Незважаючи на те, що впродовж 20-х рр. ХХ ст. українську фатальну географію було почасти реабілітовано в працях Степана Рудницького й В’ячеслава Липинського, що стали відліком нині вже тривіального сприйняття України як простору між Сходом і Заходом, географічне розташування останньої на битім шляху між Азією і Європою перетворюється на її найвиразнішу ознаку. За висловом Липинського, така характеристика є суттю України, її душею, історичним покликанням, символом й ознакою її національної індивідуальності. У цьому контексті науковий інтерес має стаття Ярослава Дашкевича “Україна на межі між Сходом і Заходом”, у якій спопуляризовано ідею України як територію, по якій проходить рухливий Великий кордон взаємодії між Західною і Східною цивілізацією. До речі, у сучасній українській історіографії відсутні конкретні дослідження з цієї проблеми. Винятком може бути збірка Володимира Маслійчука “Провінція на перехресті культур. Дослідження історії слобідської України XVII – XIX ст.” Автором за концептуальне підґрунтя аналізу взято прикордонність Слобожанщини й щодо російського імперського центру, і щодо гетьманату. Тож зазначена проблема може становити предмет наукового пошуку.

Отже, навіть побіжний огляд європейської та української історичної думки дає змогу окреслити конструктивні ідеї позитивістської історіографії. Це насамперед опора на позитивне знання, одержане ретельним вивченням джерел і максимально точним описуванням фактів та визнанням їхньої залежності від місця й часу із урахуванням генетичного принципу. Із названими позиціями, на нашу думку, мають бути органічно пов’язані повага до професіоналізму дослідника та увага до індивідуальності й специфічності історичних явищ. Крім того, найбільшою методологічною слабкістю позитивістського історизму вбачається культ фактологізму та подійності, принципове нехтування пошуків закономірностей та причин історичних явищ, відмова від оціночних суджень та узагальнень у процесі дослідження, котре в підсумку призводить до того, що історія сприймається як опис зовнішніх подій, а не концепти, з яких вони постали.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: Львівський державний університет імені І.Франка, 1999. – 228 с.
2. Ковальченко И. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 3–33.
3. Космина В. Історичний метод Освальда Шпенглера // Укр. істор. журн. – 2006. – № 6. – С. 189–203.
4. Українська історіографія на зламі ХХ – ХХІ століть: здобутки і проблеми (За редакцією Л. Зашкільняка). – Львів, 2004. – 436 с.
5. Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. істор. журн. – 1998. – № 5. – С. 30–38.
6. Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. істор. журн. – 1999. – № 1. – С. 85–91.
7. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.Сохань та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – ХЛІ–LXXIII.
8. Хвостова К. Современная эпистемологическая парадигма в исторической науке (Роль многозначной логики) // Одиссей. Человек в истории. – Москва, 2000. – С. 10.
9. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: “Часопис “Критика”, 2007. – 376 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бойко Надія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси: охоплюють питання, що стосуються методології сучасної історичної науки, основних її категорій та базових понять; проблеми національно-духовного становлення України в контексті європейських цивілізаційних потоків та їхнього взаємозв'язку.

“ДРЕВНЯЯ И НОВАЯ РОССИЯ” С.М.ШУБІНСЬКОГО ТА ЗАРОДЖЕННЯ ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКОЇ ТЕЧІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Наталія БОСЕНКО (м. Кіровоград)

На прикладі заснування історичного часопису «Древняя и Новая Россия» С.М.Шубінським досліджується процес постання популяризаторської течії в російській історіографії 70-х років ХІХ століття.

Ключові слова: історіографія, історична журналістика, популяризаторська течія.

On the example of foundation of historical magazine of “Ancient and New Russia” S.Shybinsky is explored the process of origin of populyze flow in Russian historiography of 70th of XIX age.

Key words: historiography, historic journalism, popylarizative wave.

Проблема структуризації характеру історичної творчості видатних учених є нагальним завданням сучасної історіографії. Друга половина ХІХ століття, що проходила в російській історичній науці під егідою

формування різнокласових течій, шкіл і напрямків, містить багатий фактичний матеріал для розуміння мотивів цього процесу. Особливо показовими є 70-ті роки XIX століття, коли в результаті творчості таких відомих істориків, як М. Костомаров, К. Бестужев-Рюмін, Д. Іловайський, І. Забелін та ін. виявився сталий інтерес до популяризаторського стилю історичних досліджень, що дало імпульс цілому напрямку праць історії Росії.

Непересічну роль у поширенні історичної інформації в спектрі широкого читацького загалу відіграла історична журналістика.

Серед почасових видань, присвячених розробці вітчизняної історії, безсумнівні заслуги належать “Древней и Новой России” журналу, що виходив у С.-Петербурзі з 1875 по 1881 роки. Його виникнення найтіснішим чином було пов’язане як з успіхом раніше заснованих галузевих видань, таких, як “Русский Архив” і “Русская Старина” в читацькій середовищі, так і насущними потребами розвитку вітчизняної історичної науки. Саме в цей відрізок часу, на зауваження історика, професора Брикнера, російська історіографія “характеризувалась не стільки достатком досліджень, скільки масою видаваного матеріалу, за яким не встигає історична розробка” [1, с. 142]. Ця обставина приводила до думки про необхідність створення такого періодичного органу, який би, на відміну від тих, що існували, займався не лише публікацією документальних матеріалів, але й основну увагу приділяв їхній обробці, поміщаючи на своїх сторінках історичні дослідження з найбільш важливих проблем вітчизняної історії.

Ідея видання органу подібного роду виникла в середовищі петербурзьких істориків і бібліографів ще в листопаді 1872 року [2, с. 11]. Однак, історик С. М. Шубінському, що взявся за реалізацію задуму, було потрібно кілька років, щоб розв’язати цілу низку організаційних і фінансових питань. Лише 1874 року, після тривалих переговорів йому за посередництва бібліографа П.О.Єфремова вдалося схилити чиновника Державного банку В. І. Грацианського, який мав маленьку друкарню, до думки про необхідність видання під редакцією С. М. Шубінського історичного журналу [3, с. 21].

Засновник і перший редактор “Древней и Новой России” С. М. Шубінський був сповна підготовлений для роботи у виданні подібного роду. До часу створення журналу він був відомий як рядовим читачам, так і професійним дослідникам за рядом статей історичного характеру, що містились у найбільш популярних на той час органах друку. Як доброму стилістові, журналіст і поет В. С. Курочкін рекомендував Шубінському спробувати себе в амплу історика-популяризатора [2, с. 16], тобто в тому роді літератури, на яку в епоху загального поживлення російського життя народився значний попит. Випадкова обставина – знайомство з майбутнім видавцем “Русской Старины” М. І. Семевським і

бібліографом М. Д. Хмирьовим остаточно визначило його долю в напрямі, наміченому Курочкіним. Через посередництво своїх нових знайомих Шубінський долучається до вивчення російського побуту й російської історії переважно XVIII століття, збирає історичні документи, що належать до цього часу [3, с. с.20]. Поступово формуються й політичні переконання історика-початківця. Велику роль при цьому відіграла близькість С. М. Шубінського до М. І. Костомарова, М. І. Семевського, В. С. Курочкіна та інших представників лібералізму 60-х років. Утім, лібералізм Шубінського, як і його товаришів, був найпомірнішої властивості. На думку його біографа Б. Б. Глінського, “і революція зліва і революція справа йому пре тілі, і мирна політична і суспільна еволюція здавалися С. М. Шубінському кращими дорогою і засобом досягнення бажаних прогресивних цілей” [2, с. 36].

Отримавши згоду Граціанського на фінансування підприємства, Шубінський розвинув бурхливу діяльність із збору історичного матеріалу для видання, що передбачалося, і підбору кореспондентів. У випадковій розмові з С. М. Шубінським В. С. Курочкін запропонував йому назвати новий історичний журнал “Древней и Новой Россией” [4, с. 81]. На думку радянського історика С. С. Дмитрієва, назва першого історичного журналу Шубінського входить до знаменитої “Записки о древней и Новой России”, написаної М. М. Карамзіним 1811 року. Громадський інтерес до цієї записки, знайденої випадково 1836 року й уперше опублікованою за кордоном (Берлін, 1861 р.), у 60–70 роках сильно підіграла цензура: надрукована 1870 року П.І. Бартаневим в “Русском Архиве” записка була вирізана з журналу й знищена [4, с. 82].

Ведучи підготовку до видання “Древней и Новой России” вже як редактор, Шубінський звернувся до історика К. М. Бестужева-Рюміна, який палко підтримував ідею створення нового журналу, з пропозицією про складання його програми. Причому в листі до Бестужева-Рюміна Шубінський виклав і ряд своїх міркувань із цього приводу. Зокрема, він уважав, що мета видання збірки “Древняя и Новая Россия”, уже сама назва якого вказує на суть його вмісту, повинна полягати в тому, щоб дати читачам усілякий матеріал для всебічного вивчення нашого вітчизняного, оскільки знання батьківщини, “вітчизнознавства”, має становити, якщо так можна висловитися, необхідну належність кожної освіченої людини. Тут же, визначаючи мотиви появи нового видання, Шубінський підкреслив: “Існування ще однієї нової історичної збірки може вважатися не зайвим тому, що потреба в вітчизнознавстві, очевидно, усе більше й більше відчувається в утворених шарах нашого суспільства, а тим часом нявні історичні збірки дають на своїх сторінках переважно сирі відомості, неопрацьовані матеріали, тоді як у справжньому виданні історичний

матеріал відіграватиме другорядну роль, головна ж увага буде звернена на його обробку, але не в сухій, а в живій і загальнодоступній формі” [5, с. 14].

Погодившись з цими положеннями С. М. Шубінського, К. М. Бестужев-Рюмін і склав програму для нового історичного журналу. У її основі були викладені переконання історика на популяризацію знань, а також визначені основні параметри наряду, якого повинен був дотримуватися новий періодичний орган [5, с. 16].

У лютому 1874 року після численного листування С. М. Шубінського з Головним управлінням у справах друку йому вдалося отримати дозвіл на видання з попередньою цензурою ілюстрованого історичного журналу під назвою “Древняя и Новая Россия” [7, с. 179]. А 1 січня 1875 року з’явився і перший номер нового видання. Причому засновники “Древней и Новой России” були настільки впевнені в успіху, що випустили першу книгу досить значним на ті часи тиражем у 3 000 примірників.

Ще в підготовчий період роботи С. М. Шубінський звернувся з проханням про підтримку журналу практично до всіх відомих вітчизняних істориків [8, с. 130].

Більшість з них висловили свою згоду взяти в “Древней и Новой России” найживішу участь й обіцяли надіслати до редакції ряд статей з найцікавіших питань вітчизняної історії. Саме тому коло імен авторів, що поміщали свої роботи в журналі, було досить велике. Варто назвати таких істориків і літераторів, як М. І. Костомаров, С. М. Соловійов, К. М. Бестужев-Рюмін, Д. І. Іловайский, І. Є. Забелін, Л. М. Майков, В. І. Гер’єв, О. І. Веселовский, Я. І. Грот та ін. Як видно з цього списку, більшість їх презентували академічну науку, будучи професорами Петербурзького й Московського університетів. Мабуть тому, публіковані ними статті, незважаючи на всі намагання С. М. Шубінського до спрощення тексту, були значною мірою розраховані на професійних дослідників і добре підготовлених читачів.

Розпоряджаючи настільки потужними науковими силами, “Древняя и Новая Россия” ставила перед собою широкі завдання. Журнал повинен був дати своїм передплатникам статті й замітки не лише з історії допетровської та післяпетровської Росії, але й з її географії та етнографії, історичної і сучасної російської літератури, російської археології і із слов’янознавства [7, с. 179]. Для розв’язання цих завдань у міру зростання популярності журналу передбачалося залучити й цілий ряд провінційних дослідників.

Сонгм присутніх під прапором “Древней и Новой России” світил уважав Шубінського найбільш податливим впливу й тиску на нього кожним з них. Ця обставина призводила до нерідких непорозумінь, а частенько й до прямих зіткнень редактора з маститими співробітниками. У листі до Д. О. Корсакова С. М. Шубінський так висловився із цього приводу: “Я не знаю найнеприємніше становище редактора видання, він зобов’язаний

прагнути всіма силами догодити кожному й постійно лише збуджувати невдоволення всіх тому, що оточений найрізноманітнішими поглядами, самолюбними вимогами, розрахунками і так далі, задовольнити які немає можливості” [9, с. 984]. Хоча сам редактор “Древней и Новой России” у зв’язку з цим неодноразово підкреслював, що журнал ставить своєю метою “не задаватися ніякими тенденціями” [10, с. 29], проте все ж слід констатувати, що на його зміст і напрям сильну дію зробили переконання К. М. Бестужева-Рюміна, що мало упродовж усього періоду існування журналу найзаповітніший вплив на редакцію [11, с. 612–613].

Певні корективи в зміст журналу вносило й цензурне відомство. Незважаючи на те, що з 1 січня 1876 року після клопотання видавця Граціанського й редактора Шубінського до Головного управління у справах друку “Древняя и Новая Россия” була звільнена від попередньої цензури під грошову заставу в 2500 рублів [7, с. 184], проте, як і раніше, будь-яка стаття, небажана на погляд влади, викликала різні санкції цензури аж до опечатування друкарні й ліквідації окремих номерів видання. Як приклад, можна послатися на історію заборони лютневої книжки “Древней и Новой России” за 1877 рік. Цей номер був затриманий за розпорядженням міністра внутрішніх справ за статтю Д. Л. Мордовцева “Граф А. М. Дмитрієв-Мамонов”, що вийшов у світ з вилученням зазначеної статті, яку забрали з друкарні й знищили, а в книзі розісланій передплатникам 15 лютого замінена статтею М. І. Костомарова “Катерина Олексіївна – перша російська імператриця” [12]. Відомо, що й вміщена натомість костомарівська робота викликала обурення контролювального відомства. На думку цензора Ратинського, який доповідав на засіданні С.-Петербурзького цензурного комітету, “стаття Костомарова відзначалася нешанобливим описом життя Катерини I до сходження на престол і надмірним захопленням опису стосунків між Петром I і Катериною до 1711 року, коли вона стала його дружиною” [7, с. 231]. Тільки урядова постанова від 8 березня 1860 року, за якою “щоб не утруднювати розвиток вітчизняної історії, дозволяється випускати всякі відгуки про осіб тих, хто царював у Росії до 1725 року”, врятували це дослідження подібного до долі статті Д. Л. Мордовцева [7, с. 233].

Для редакційної практики С. М. Шубінського характерним явищем було втручання в зміст матеріалів, що присилалися, для публікації. Частенько вони викликалися міркуваннями цензурного характеру. Проте досить частими були випадки, коли редактор для зменшення обсягу статті дозволяв довільне скорочення, певною мірою навіть спотворювальний зміст думки її автора. Саме тому С. М. Шубінському доводилося вислуховувати надто невітніші відгуки про подібного роду практиці. Показове в цьому плані повне обурення щодо листа московського історика Д. Завалішина в редакцію “Древней и Новой России”. “Моя претензія, – писав він, – не до

скорочення статті взагалі, а до того, що випущені були такі місця, які потрібні для розуміння наступного й деякі з виведених висновках були, не маючи всякої основи, перетворюючи окремі з них у явну нісенітницю, що торкається вже не самолюбства автора, а його здорового глузду” [13, с. 207]. Проте подібного роду практика Шубінського була характерна стосовно маловідомих авторів. Як завжди, статті маститих дослідників друкувалися без будь-якого втручання з боку редакції. У тих же випадках, коли необхідно було внести якісь корективи до змісту дослідження, рукописи поверталися авторові на доопрацювання [14, с. 168].

Якщо в перші роки існування “Древней и Новой России” характерне друкування матеріалів, цікавих передусім з наукового погляду, то згодом при зниженні кількості передплатників С. М. Шубінський приходив до думки про необхідність перетворення видання в доступніший для рядового читача журнал. “При великій кількості матеріалів, що надходять до збірки, – писав він відомому дослідникові історії української літератури М. І. Петрову, – для нас бажані статті невеликого обсягу, але написані живо й загальнодоступно, оскільки наше видання призначене для публіки досі, на жаль, що відкручується від всякого серйозного читання” [15, с. 954].

Зниження кількості передплатників і падіння популярності “Древней и Новой России” наштовхнули С. М. Шубінського на думку розширити кількість публікацій, які могли б зацікавити передплатників на периферії. Особливо великі надії він покладав на Україну, що традиційно давала будь-якому виданню досить великий контингент читачів. У зв’язку з цим Шубінський починає інтенсивне листування з найбільш відомими істориками й літераторами, що займалися вивченням історії і культури українського народу. Особливий інтерес редакція “Древней и Новой России” виявила до історичних праць О. М. Лазаревського [16, с. 179] і нарисам з історії української літератури М. І. Петрова [15, с. 956]. Проте заохотити кореспондентів з України в журнал, зважаючи на нетривалість його існування, С. М. Шубінському так і не вдалося. Серед українських істориків, що активно співпрацювали з виданням, був тільки М. І. Костомаров. Відмітною особливістю його публікацій у “Древней и Новой России” було те, що вони писалися за пропозицією С. М. Шубінського і, як звичайно, з приводу різних явищ тодішньої сучасності. Так, приміром, на початку сімдесятих років з’явилася картина М. І. Ге “Петро Великий, що допитує царевича Олексія Петровича з доставлення його з-за кордону”. Картина ця привернула до себе велику увагу петербурзької публіки. Оскільки “Древняя и Новая Россия” була журналом з ілюстраціями, то С. М. Шубінський, дуже природно, побажав дати читачам знімок з картини Ге й запропонував Костомарову написати пояснювальний текст до картини [17, с. 261]. Стаття історика “Царевич Олексій Петрович” з’явилася в першій книзі “Древней и Новой России” і

відразу привернула до себе увагу й зміцнила успіх нововиданого журналу. Слід зазначити, що серед усіх істориків, що співробітничали з “Древней и Новой Россией”, Костомаров був, мабуть, єдиним талановитим популяризатором історичних знань, “інші стали друкувати в щомісячнику Шубінського дуже поважні, але малоцікаві для публіки дослідження” [9, с. 982]. Ця обставина привела до різкого падіння кількості передплатників. Якщо 1876 року, на другому році існування видання кількість становила 1600 осіб, то в кінці 70-х кількість їх значно скоротилося, становлячи дещо більше 1000 передплатників [2, с. 12].

Хоча зміст журналу, як і раніше отримував, досить позитивну оцінку професійними дослідниками, що відмічали науковість видання, проте рядового читача воно не цікавило. “Якщо співчуття публіки до “Древней и Новой России”, – писав С. М. Шубінський В. С. Іконникову, – було б рівноцінне співчуттю до цього видання осіб, що займаються російською історією, то я негайно почав би видавати книжки в обсязі від 20 до 25 друкарських аркушів. На жаль... я повинен обмежитися тільки 12 аркушами й то з доплатою видавця до кожної книжки від 200 до 300 рублів” [18, с. 128].

Загалом, слід констатувати, що “Древняя и Новая Россия” при всьому багатстві матеріалу, що міститься в ній, успіху в рядового читача так і не знайшла. При існуванні двох паралельних історичних журналів, таких, як “Русский Архив” і “Русская Старина”, достатньою мірою тих, що обслуговували потреби російської інтелігенції, новий орган друку, переобтяжений ваговитими професорськими матеріалами, не міг знайти собі достатнього відшкодування й незабаром після звільнення 1 жовтня 1879 року з редакції С. М. Шубінського 1881 року, не закінчивши повністю випуск усіх річних номерів, припинив своє існування. Припинення видання “Древней и Новой России” було викликане не лише звільнення колишнього її редактора, але й тією обставиною, що всі постійні співробітники журналу також перейшли разом з С. М. Шубінським у забезпеченій з фінансового погляду “Исторический Вестник”. Безперечно, що переважну їхню більшість убачали в Шубінському неабияку особу, талановитого журналіста, пристрасного поборника популяризації історичних знань, що він вважає видання історичного журналу не тільки своїм особистим обов’язком, “а загальним для усіх, хто щиро любить російську науку”. Саме усі ці обставини й привели зрештою до кінця існування “Древней и Новой России”, яка стала по суті справи попередницею одного з найвизначніших історичних журналів дореволюційної Росії – “Исторического Вестника”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Софинов П.Г. Из истории русской дореволюционной археографии. – М., 1957.
2. Глинский Б.Б. Сергей Николаевич Шубинский (1834 – 1913). Биографический очерк // Исторический Вестник. – 1913. – №6. – С. 5– 29.

3. Систематический указатель статей исторического журнала “Древняя и Новая Россия” (1875 – 1881). – Спб., 1893.
4. Дмитриев С.С. Именословие русских исторических журналов // Русская литература. – 1967 – № 1. – С.73 – 83.
5. Письма С.Н.Шубинского к корреспондентам “Древней и Новой России”. – Спб., 1882.
6. Задачи популяризации знаний. (Неизданная статья К.Н. Бестужева – Рюмина) // Исторический Вестник. – 1897. – Т.68. – С.41 – 47.
7. Об издании сборника “Древняя и Новая Россия” // Древняя и Новая Россия. – 1878. – Т.1. – С.179 – 186.
8. Городецкий Б.М. Сергей Николаевич Шубинский. Биографические сведения. – Спб., 1878. – С.128 – 136.
9. Корсаков Д.А. С.Н.Шубинский и “Древняя и Новая Россия” // Исторический Вестник. – 1916. – №6. – Т.136. – С.977 – 989.
10. Записка С.Н.Шубинского “Об издании исторического сборника “Древняя и Новая Россия” // Исторический Вестник. – 1886. – №7. – С.29 – 32.
11. Очерки истории исторической науки. – М., 1960. – Т.2. – С.612 – 613.
12. Запрещенная цензурой февральская книжка сборника “Древняя и Новая Россия” // Исторический Вестник. – 1881. – Июль. – С.231 – 248.
13. Письма Д.И.Завалишина к С.Н.Шубинскому // Исторический Вестник. – 1884. – Август. – С.104 – 207.
14. Письма Н.И.Костомарова к С.Н.Шубинскому // Исторический Вестник. – 1880. – Т.2. – С.168 – 186.
15. Фаресов А.И. Годовщина смерти С.Н.Шубинского // Исторический Вестник. – 1914. – Т.136. – С.954 – 968.
16. Фаресов А.И. С.Н.Шубинский, как редактор журнала // Исторический Вестник. – 1913. – № 7. – С.179 – 187.
17. Корсаков Д.А. Из воспоминаний о Н.И.Костомарове и С.М. Соловьеве // Вестник Европы. – 1906. – Т.5. – № 9. – С.257 – 278.
18. Михайлов К.Н. На редакционном приеме у С.Н.Шубинского // Исторический Вестник. – 1913. – № 12. – С.128 – 144.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Босенко Наталія Петрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми східнослов'янської історіографії другої половини ХІХ століття.

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ 1917 – 1918 рр. НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ВИДАННЯ “УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН”

Олександр ЖИТКОВ (м. Кіровоград)

У статті проаналізовано внесок наукового видання “Український селянин” у дослідження аграрного руху в Україні 1917 – 1918 рр.

Ключові слова: історіографія, аграрна революція, “Український селянин”.

The article analyzes the value of the scientific edition “Ukrayins'kiy selyanyn” in the research of the agrarian movement in Ukraine in 1917-1918.

Key words: historiography, “agrarian revolution”, “Ukrayins'kiy selyanyn”.

У демократичної революції 1917 року селянське питання набуло значення домінанти. У праці “Хто такі українці і чого вони хочуть” голова Центральної ради Михайло Грушевський наголошував: “Найбільше трудящого народу на Україні працює коло землі, і тому справедливе розрішення сеї земельної справи (виділено М. Грушевським, авт.), (аграрного питання), – се перша підстава народного добробуту” [9, с. 161]. Економічна складова соціальних рухів селянства традиційно пов’язувалася вченим із прагненням знищити основу національного гноблення на селі – велику земельну власність, репрезентантами якої був “...загалом беручи елемент нам чужий, ворожий, чужонародний, антинаціональний” [8, с. 367].

У працях початку 1920-х років уперше було окреслено підходи до розв’язання проблемних питань, що торкалися сутнісних характеристик селянського руху, мотивації соціальної поведінки селянства та хронології основних подій аграрної революції. Окремі автори оцінювали аграрний рух як стихію [14], інші дивилися на селянство як на однорідну, інертну масу, котра терпляче очікувала розв’язання своєї долі Установчими зборами [15]. Дослідники доводили, що українське селянство у своїй масі стало до боротьби за соціальні права лише наприкінці літа початку осені 1917 року, після виступу антидемократичних, реакційних сил, очолюваних генералом Л. Корніловим [16, с. 9].

На противагу дослідникам, котрі обстоювали принципи аграрної революції у працях М. Яворського, В. Сухино-Хоменко, обґрунтовувалися інші, відмінні за характером ідеї. Так, започаткована М. Яворським дискусія стосовно змісту революційних процесів в українському селі на чільне місце висувала національну ідею як рушійну силу визвольної боротьби трудових мас у 1917 – 1920 рр. [36]. Окремішим від оприлюднених вище є погляди А. Річицького, який уважав, що не політичні вимоги та переконання піднімали селян на збройну боротьбу, а практична потреба придбання землі. Ця потреба втілювалася в обстоювання селянством вимог автономії краю [32, с. 21 – 22].

У працях радянських дослідників 1930 – 80-х років селянству відводилося скромне місце союзника пролетаріату, який під керівництвом партії більшовиків переміг “буржуазно-націоналістичну” Центральну раду. У цей час у дослідженні проблеми було зроблено крок назад. Специфіка ситуації, яка склалася в українській історіографії полягала, на нашу думку, у тому, що у спотвореній системі оцінок соціальних відносин на селі, побудованих на основі класоцентризму, за межею дослідницького поля залишалася складні прояви реального протистояння селянства та поміщиків, зокрема їх аграрна складова, наслідки соціальних катаклізмів в українському селі, котрі були спричинені світовою війною, його соціальне розшарування, боротьба політичних сил за владу, мотиваційна сторона селянського руху та ін.

Руйнування монополії марксистської історіографії початку дев'яностих років ХХ століття відкрило можливості радикального переосмислення вітчизняної історії. В умовах подолання кризи національної історіографії, виважені оцінки складних суспільних явищ та процесів, що розгорталися 1917 – 1920 рр. в Україні, було сформульовано в дослідженнях В. Ф. Верстюка, В. Ф. Солдатенка, С. В. Кульчицького [3].

2006 року вийшла з друку двотомна академічна “Історія українського селянства”. У розділі одинадцятому першого тому праці, який має назву “Селянські імперативи української революції”, зазначено наступне: “Характерною рисою революційних подій в Україні було тісне поєднання національного та соціального моментів, які фокусувалися на постаті українського селянина” [13, с. 527]. На нашу думку, кореляція національного та аграрного факторів суспільних процесів на межі їхньої взаємодії описує сутність революційних змін в українському селі, дає змогу врахувати напрацювання попередників пореволюційного часу [1], радянської історіографії [22], розкриває можливості використання сучасного дослідницького інструментарію. У цілому такий підхід “вписується” до системи координат й оцінок національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр., в основі якої, за влучним висловом дослідників, лежить “українська ідея, український інтерес, українська справа, яка вказувала шлях, надихала на дії М. Грушевського і М. Міхновського, В. Винниченка і П. Скоропадського, С. Петлюру і Є. Петрушевича” [33, с. 96].

Безсумнівною є думка стосовно того, що розв'язання концептуально значущих проблем історії селянства вимагає активізації організаційної та видавничої діяльності наукових установ і товариств, профільних наукових видань. У руслі зазначеної тенденції повчальним є досвід Науково-дослідного інституту селянства та Наукового товариства істориків-аграрників (м. Черкаси). 2001 року Інститутом історії України НАНУ та Черкаським, на той час державним університетом ім. Богдана

Хмельницького, було започатковано видання збірника наукових праць “Український селянин”. Починаючи з 2001 по 2009 рік, вийшло одинадцять випусків цього видання. На його сторінках регулярно публікуються матеріали Всеукраїнських симпозіумів з проблем аграрної історії, аналітичні дослідження членів Наукового товариства істориків - аграрників, знаних в Україні фахівців. На 2009 рік “Український селянин” залишається єдиним у державі спеціалізованим виданням з історії селянства, методології та історіографії селянознавчих студій. Часові виміри досліджень та географія наукових публікацій, які подані на його сторінках, широкі й різноманітні: від сивої давнини до новітнього часу української історії, від материних земель до усіх куточків світу, куди закидала доля селянина-українця.

Науковцями вже було охарактеризовано значну методичну роботу редакційної колегії “Українського селянина”, здійснено аналіз змістовної сторони окремих наукових розвідок опублікованих на його сторінках. Зокрема, висвітлювалися аграрні відносини в українському селі за доби П. Скоропадського [34, с. 174 – 179], аграрна історія в іменах відомих громадських діячів та дослідників кінця ХІХ – початку ХХ століть [6, с. 87–90].

Ураховуючи те, що коло актуальних проблем історії селянства порушених на сторінках цього знаного в нашій державі спеціалізованого видання останніми роками є значно ширшим, виникла потреба їхнього історіографічного огляду. У пропонованій роботі автор сконцентрував увагу на дослідженні селянської тематики в історіософії представників народницької школи, висвітленні здобутків сучасних істориків у контексті комплексного осмислення витоків формування ідеології та масової свідомості селянства під кутом розв’язання аграрного питання та зміни соціально-правового статусу українського селянина доби Центральної ради.

Представники народницького напрямку історіографії, які започаткували всебічне вивчення історії українського селянства, вбачали в ньому носія генетичного коду нації, хранителя її демократичних та державницьких традицій, культури й моралі. Дослідження характерного для народницької школи соціологічного підходу, на основі якого формувалася базова ідея про особливу місію селянства в українському суспільстві, філософсько-релігійні чинники її становлення, здійснено в публікації В. Ігнатенка. Указуючи на європейські впливи німецької філософсько-історичної школи Ф. Шеллінга, братів Ф. і А. Шлегелів на фундаторів народницької школи, зокрема М. Костомарова, автор вважає, що релігійно-романтичний рефрен творів останнього “варто розглядати як неусвідомлену спробу формування селянської ідеології, яка за своїм змістом і формами політичного вияву за загальними засадами відрізнялася від нехліборобських ідеологій” [12, с. 55]. В. Ігнатенко не уникає критичних оцінок селянської домінанти в поглядах П. Куліша, програмних документах кирило-мефодіївців. Він обґрунтовує

закономірність заміни довільного теоретизування народників, яке спиралося на принципи християнської моралі, позитивізмом М. Драгоманова з його критикою апіорного принципу побудови суспільних концепцій [12, с. 56].

Незмінний інтерес дослідників до історіософії неонародницької школи М. Грушевського зумовлюється як значним внеском ученого у дослідження історії українського селянства, так і його політичною діяльністю [31]. На сторінках “Українського селянина” погляди вченого знайшли чи не найширше висвітлення. Зокрема, відштовхуючись від основоположних понять (ідей) історіософії М. Грушевського: “народ”, “держава”, “герой в історії” (О. Пріцак), або ж “народ”, “українська державність”, “єдність території” (Л. Винар), дослідник В. В. Масненко вважає, що одним з пріоритетних у концепції видатного історика та політика залишається поняття “народу”. “Цілком очевидно, зазначає автор, що саме у нього включається селянський складник” [25, с. 47]. Досліджуючи співвідношення і наповненість понять “народ” і “селянство” в розрізі тяглості історичного процесу, автор публікації приходить до висновку, що на переконання М. Грушевського, перебіг визвольних змагань 1917 – 1920 рр., визначався рівнем свідомості саме українського селянства. Більше того, М. Грушевський уважав, що на середину двадцятих років минулого століття селянство не вичерпало свій націотворчий потенціал. Він виходив з усвідомлення того, що “робітнича свідомо-українська верства не має в національному житті нашої батьківщини такої удільної ваги, яка потрібна для нормального розвитку і активності нації. І тільки з моментом, коли вповні, на сто відсотків усвідомлена селянська маса почне заливати міста України – досі ще так мало українські, ... і буде українізувати міське життя й робітничий пролетаріат, а не підпадати русифікації в його рамках, – тільки тоді українське національне життя здобуде потрібну повноту і завершеність...” [4, с. 85].

Еволюцію поглядів М. Грушевського на способи розв’язання аграрного питання в Україні висвітлює В. Крот. Предметом аналізу стали публіцистичні праці історика, у котрих аграрне питання розглядалося в контексті розв’язання проблеми національно-державного будівництва. Як відомо, М. Грушевський поєднував розв’язання земельної справи із федералізацією Росії. 1917 року відбулася конкретизація його поглядів щодо поетапного наділення селян землею через націоналізацію удільних, монастирських, великих поміщицьких маєтків та викупу середніх землеволодінь для ліквідації безземелля та малоземелля селянських господарств. Селяни, у візії М. Грушевського, отримували наділи за рахунок “українського крайового скарбу”, тобто безкоштовно.

З певними застереженнями можна погодитися із висновками стосовно зміни поглядів Михайла Грушевського на аграрну проблему наприкінці

1917 р. “...під впливом революційних подій осені 1917 р. і більшовицької пропаганди” [23, с. 33]. Очевидно, мовиться про визнання принципу соціалізації землі, закріпленому в третьому універсалі Центральної ради, та схвалення законопроекту Центральної ради про землю, однак не уточнюється на який законопроект посилається Н. Полонська-Василенко в цитуванні автора публікації [23, с. 33]. Цей момент вимагає певної деталізації. Можливо, йдеться про законопроект, який був поданий на обговорення VIII сесії Центральної Ради 14 грудня 1917 р. соціал-демократом Б. Мартосом. Цей закон мав тимчасовий характер (до Українських Установчих зборів) і скасовував право приватної власності на землю, забороняв її продаж і передачу в аренду. Можливо наголос робився на законопроекті, прийнятому без обговорення на IX сесії Центральної ради 18 січня 1918 р., який був вироблений українськими (О. Шумським та П. Христюком) та російськими (М. Пухтинським та М. Дешевим) есерами. В основу цього документу поклалися резолюції українських селянських з’їздів, а за схему було взято проект земельного закону фракції соціалістів-революціонерів у Другій Держдумі Росії [17, с. 83]. Пряму відповідальність за його реалізацію несла урядова команда кабінету В. Голубовича. Додаткового обґрунтування й розвитку вимагає фінальна теза публікації: “Недостатня увага М. Грушевського до аграрного питання привела до того, що від очолюваної ним Центральної Ради відштовхнулася велика кількість не тільки селянської бідноти, яка пішла за більшовицькими гаслами, але й заможні селяни, котрі могли стати надійною опорою Української народної республіки” [23, с. 33]. Вочевидь мовиться про недосконалість самого закону, який скасовував приватну власність не лише на землю нетрудового характеру, а також на громадське, подвірне, індивідуальне землеволодіння та окремі надільні й придбані у власність земельні ділянки. Також мало місце суттєве затягування центральною владою своєчасних рішучих дій щодо практичного вирішення земельного питання. Відомо, що навесні 1918 року Міністерство земельних справ на чолі з М. Ковалевським не змогло організувати ефективної роботи через відсутність місцевої адміністрації, злагодженості в діях земельних комітетів, панування погромницьких настроїв серед селянства, врешті у зв’язку з початком посівної кампанії на селі.

У контексті переосмислення минувшини селянства соціокультурний (соціоментальний) ракурс досліджень, презентованих на сторінках “Українського селянина”, є значущим та вагомим. Ментальні почування селянства суттєво впливали на ставлення до глибинних проблем, порушених на хвилі революційних подій 1917 – 1920 рр.: землеволодіння і землекористування, влади, громадського устрою, врешті політичних симпатій чи антипатій та ставлення до держави, її устрою та ін. Для вітчизняної науки проблема селянської ментальності на відміну від

західних дослідників та російських колег, є відносно новою [див.7]. Перше й успішне синтетичне дослідження соціальної і ментальної історії селянства Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ століття здійснив Ю. Присяжнюк. Автор ґрунтовної монографії “Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.” зазначає, що “становлення модерного суспільства зумовлювало своєрідний конфлікт (в середині селянського соціуму О. Ж.) ... створювало прецедент вимушеного пристосування до історично пріоритетних тенденцій”. “Ця адаптація мала свої межі, вихід за які означав дві наймовірніші перспективи: або часткову (поверхневу) втрату власної ідентичності, або долучення до “революційних потрясінь” [29, с. 545]. У просторі подальшого часового дослідження менталітету селянства як “особливо духовного-глибинного константного “визначальника” його соціального поведження, котрий охоплює всі сфери життя людини й активно впливає на “складові матеріальної та духовної культури спільноти”, “зберігаючи” за селянством станово-класову самобутність [30, с. 176 – 177], Ю. Присяжнюк не відкидає думки, що “...помітний зовнішній вплив на селян справляли неординарні ситуації – події 1905 – 1907 рр., столипінська аграрна реформа, Перша світова війна” [29, с. 545].

Ментальні імперативи селянства доби революції 1917 – 1920 рр. окреслено також у працях О. Михайлюка, Н. Ковальнової, Л. Солодкої, Л. Дудки [26]. Умовно ними виокремлено декілька основних складових менталітету українського селянства досліджуваного періоду: панування “чорнопередільських” настроїв у розв’язанні земельного питання, “ірраціональний підхід до землі (із посяганням на юридичну власність)”, нейтральне ставлення до проблем автономії, національної культури і мови [20, с. 218], прагнення до локалізму – “зламу будь-якої влади вище місцевого рівня, натуралізації господарства і т. ін., що об’єктивно вело до архаїзації суспільного життя і було несумісним з будь-якою державністю” [27, с. 223].

Проблема соціальних потенцій українського селянства осмислюється в названих публікаціях як складний комплекс причин соціально-економічного, психологічного характеру, що реалізовувалися в специфічних умовах революції і громадянської війни. Та все ж таки більшість дослідників роблять наголос на думці, що ставити питання про наявність окремішньої політичної програми в середовищі українського селянства доби національно-демократичної революції 1917 року некоректно. Зокрема, висловлювалося міркування, що “більш плідним напрямком досліджень має бути вивчення мотивації участі українських селян в подіях 1917 – 1921 р.” [19, с. 253].

Значною мірою відповідь на поставлене запитання щодо мотиваційної складової соціальних рухів селянства Наддніпрянщини можна знайти, досліджуючи форми земельної власності та землеволодіння селянських господарств напередодні Лютого 1917 року й перебіг виступів селянства котрі відбулися восени 1917 – навесні 1918 рр. в українському селі й отримали в історичній літературі назву “аграрної революції”.

Зокрема, соціально-економічний статус селянства та специфіку його зміни під впливом подій революції 1905 – 1907 рр., здійснення Столипінської аграрної реформи та реалій Першої світової війни досліджується на основі залучення до аналізу новітньої статистики сільськогосподарського перепису 1917 року в Чернігівській губернії [11], обчислення показників імітаційно-прогностичної моделі альтернативного розвитку селянського господарства Харківщини в 1916 – 1921 рр. [24], комплексного аналізу економічного становища безземельних заможних і безземельних селянських господарств Полтавщини [10], приватної земельної власності Правобережної України [35]. Узагальнення матеріалів досліджень уможливорює важливі висновки стосовно характерних рис “аграрної революції” в регіональному розрізі із виокремленням загальних тенденцій картини перебігу боротьби селянства за розв’язання земельного питання “із низу”.

Насамперед автори видання “Український селянин” акцентують увагу на тому, що особливості розвитку аграрних відносин в українських губерніях пореформеної доби зумовлювали зростання економічної ваги землі як основного засобу виробництва. Урізноманітнення землеволодіння й землекористування свідчить про те, що попри існування потужного гальмівного механізму у вигляді дворянсько-поміщицького земельного володіння капіталістичні відносини в сільському господарстві торували собі шлях. Розвивались оренда й суборенда землі (відробіткова, грошова), у процесі товарно-грошових відносин земля все більше залучалася до ринкового обігу, перетворюючись на товар [див. 5, с. 129 – 131]. На Лівобережжі розвиток буржуазних відносин в аграрному секторі викликав появу групи заможних безземельних господарств, що засвідчувало факт розвитку процесу майнового розшарування в селянському середовищі напередодні революційних подій 1917 року [10, с. 204]. Разом з тим взаємопов’язані процеси зміни форм землеволодіння та аграрного перенаселення при низькій ефективності урядової переселенської політики породжували надзвичайно високий рівень соціальних очікувань в українському селі та перетворювали його на порохову бочку. Якщо у власності 13370 великих господарств утримувалося приблизно 12,7 млн. десятин, то належна селянам майже вдвічі більша земельна площа припадала на 3, 708 млн. господарств [цит. 21, с. 212].

Панування архаїчних поглядів на землю як сакральну сутність, наявність общини із її установками на кругову поруку, соціальну замкнутість зумовлювали специфічність селянського світогляду початку ХХ століття. Селяни вбачали у володінні землею не лише соціальну гарантію матеріального благополуччя, а також гарантію збереження станової ознаки, яку вони намагалися захистити в умовах революційних змін. Ігнорування соціально-правового статусу земельного питання основною масою селянства пояснюється зволіканням із боку влади щодо проведення зрівняльного поділу землі (саме про такі прагнення свідчать рішення селянських з'їздів, гасла селянських зборів та ін.), сподіванням на селянську общину як соціальну силу, котра допоможе вийти з аграрної кризи та подолати розчарування в невдалих аграрних реформах. Домінуючими факторами суспільної свідомості селянина були общинні принципи соціальної справедливості: забезпечення мінімальних умов виживання, сільська належність до родини та інші специфічні особливості сільського життя, котрі не враховувалися чиновниками всіх урядів Центральної ради.

Відсутність ефективних економічних механізмів розв'язання життєво важливих питань в умовах Першої світової війни, економічної кризи та революції, фактичного безвладдя на місцях змушували селянина звернути свій погляд у бік общини та шукати вихід у традиційних формах спротиву: “чорному переділі” – радикальній практиці розв'язання аграрного питання, яка поширювалася на поміщицькі, казенні та приватні землі, у т.ч. відрубні та хутірські наділи. Зазначений комплекс соціальних умов розвитку аграрних відносин у російській імперії з опорою на общинну організацію дає підстави для зарубіжних дослідників трактувати події осені 1917 – весни 1918 рр. як “общинну революцію” [2]. У публікаціях визнається, що вплив общини проявлявся в забезпеченні мінімальних умов виживання для селян, сприянні боротьбі за землю, захисті від втручання представників влади. Проте її соціальна роль в різних регіонах України була різною. Отже, існує потреба спеціального дослідження общини у регіональному розрізі: її впливу на селянські настрої, деталізації діяльності в умовах аграрної кризи 1917 – 1918 р. [18, с. 108]. Окрім того, важливо оцінювати соціальну активність селянства не лише з погляду так би мовити організаційного впливу общини на його структурованість. Енергія з якою українське селянство брало участь у громадському житті Російської імперії, формуючи в наказах до українських депутатів I та II Державних дум відношення до аграрного питання дозволяє стверджувати наступну тезу: “відсталість” та “запізнілість” українського руху, у т.ч. аграрного, слід оцінювати за відносними, а не абсолютними мірками із врахуванням цілого комплексу факторів. Своєрідну альтернативу вбачаємо у ретельному вивченні питань боротьби за “справедливу владу” яка мала базуватися на принципах

самоврядування (“за ради без комуністів”), політичних переконань селянства. У сучасних дослідженнях ставиться під сумнів існування уніфікованих селянських вимог та наявність політичної програми українського селянства [див. 28].

Відповідь на ці та інші питання, на нашу думку, варто шукати у комплексному осмисленні процесів формування української політичної нації початку двадцятого століття на основі широкої джерельної бази, використання новітніх методик історичних досліджень.

Висновки, які випливають із аналізу публікацій, свідчать про наступне: на сторінках наукового видання “Український селянин” знайшли розкриття актуальні проблеми формування методології дослідження селянського руху осені 1917 – весни 1918 рр., започатковано всебічне вивчення ментальних основ соціальної поведінки селянства початку ХХ століття, змісту аграрної революції та місця селянської общини в розв’язанні земельного питання. “Український селянин” як фахове видання відіграє важливу роль у здійсненні координації зусиль істориків-аграрників, організації їхнього творчого пошуку, узагальнення напрацювань учених та пропагуванні селянознавчих студій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Байер М. Причини аграрної революції на Україні і шляхи до розв’язання аграрної справи. – Відень, 1920. – 23 с.; Мицюк О. Як боролось українське селянство за землю. – Львів, 1921. – 19 с.; Качинський Б. Аграрний рух за часів гетьманщини // Літопис революції. – 1928. – № 1 – 2.

2. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – №1. – С.42 – 60; Куренышев А.А. “Революционная война” и крестьянство // Отечественная история. – 2001. – №6. – С.33 – 46.

3. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К., 1991. – 368 с.; Верстюк В.Ф. Українська Центральна рада. – К., 1997. – 342 с.; Верстюк В.Ф. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. – Вип. XI. – С.22; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919 – 1928) – К., 1996. – 396 с.; Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / Л.Ю.Беренштейн, С.В.Кульчицький, П.П.Панченко... – К., 2000. – 136 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – 416 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1999. – 508 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.

4. Відкритий лист М. Грушевського до учасників ювілейних зборів з нагоди відзначення його шістдесятиліття // Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920 – 1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – 184.

5. Вовк Ю.І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2005. – Вип. 9. – С.129 – 131.

6. Гоцуляк В.В. Аграрна історія в іменах на сторінках “Українського селянина” // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 10. – С.87 – 90.

7. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 – 1919 годы: очерк о большевизмах, национал – социализмах и крестьянских движениях. 3-е изд., доп. – М., 1997. – 199 с.; Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): Материалы международной конференции. – Москва, 14 – 15 июня 1994 г. / Ред. кол.: В.П. Данилов, Л.В. Милов и др. – М., 1996. – 439 с. та ін.
8. Грушевський М.С. Аграрне питання. Збірник статей “З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905 – 1906 років” / Грушевський М.С. Твори: У 50 т.. – Т.1. – Львів, 2002 – С. 364 – 368.
9. Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть / Грушевський М.С. Твори: У 50 т.. – Т. 4. – Кн. 1. Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень – квітень 1918)”. – Львів, 2007 – С. 151 – 164.
10. Дудка В.І. Безземельні господарства Полтавщини напередодні революції 1917 – 1920 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С.203 – 204.
11. Еткіна І.І. Селянське землеволодіння на Чернігівщині напередодні лютневої революції 1917 р. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 10. – С.241 – 243.
12. Ігнатенко В.В. Селянський фактор еволюції української суспільно-політичної думки другої половини XIX століття. // Український селянин. Збірник наукових праць – 2006. – Вип. 10. – С. 55 – 56.
13. Історія українського селянства. Нариси. В 2 Тт. – Т.1. – К., 2006. – 632 с.
14. Качинский В. Крестьянское движение // 1917 год в Харькове. – Харьков, Б.И., 1927. – С. 197 – 224.
15. Клуний В. До питання про земельну політику на Україні. – К.:Держвидав, 1921. – 96 с.
16. Клуний В. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. – Х.: Держвидав, 1926. – 34 с.
17. Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Мороз О. Аграрна політика в Україні періоду національно-деморатичної революції (1917 – 1921 рр.). – Черкаси, 2007. – 280 с.
18. Ковальова Н.А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр. в Україні // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 7. – С.106 – 108.
19. Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917 – 1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Вип.5. – С. 250 – 253.
20. Ковальова Н.А. Питання власності на землю у психології селян періоду революції та громадянської війни в Україні 1917 – 1921 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2004. – Вип. 8. – С.217 – 220.
21. Ковальова Н.А. Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917 – 1921 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С.211 – 214.
22. Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны. – К., 1964. – 263 с.; Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр. – К., 2000. – 190 с.
23. Крот В.О. Аграрне питання в публіцистиці М.С.Грушевського // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С. 32 – 33.

24. Куліков В.О. Селянське питання в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (за матеріалами Харківської губернії) // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2004. – Вип. 8. – С.171 – 174.

25. Масненко В.В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського // Український селянин. Збірник наукових праць. Матеріали V Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – 2004. – Вип. 8. – С. 47 – 50.

26. Михайлюк О.В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С. 221 – 224; Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917 – 1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Вип.5. – С. 250 – 253; Солодка Л.М. Світоглядні уявлення селянина про землю та їх вплив на формування української ментальності // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Вип. 5. – С. 270 – 273; Дудка Л.Г. Ментальні імперативи селянства Лівобережної України періоду Української революції 1917 – 1920 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Вип. 6. – С.38 – 39; Ковальова Н.А. Питання власності на землю у психології селян періоду революції та громадянської війни в Україні 1917 – 1921 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2004. – Вип. 8. – С.217 – 220.

27. Михайлюк О.В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С. 221 – 224.

28. Михайлюк О.В. Щодо політичної програми селянства України в період революції та громадянської війни // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 7. – С.103 – 106.

29. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.. – Черкаси, 2007. – 638 с.

30. Присяжнюк Ю.П. Вплив ринкової трансформації суспільства на ментальні імперативи українських хліборобів посткріпосницької епохи // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С. 173 – 177.

31. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. // Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т. – К.,1991. – Т.1. – С. ХХХХ – LXXVI; Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статі і матеріали). – К.,1995.

32. Річицький А. Центральна Рада від Лютого до Жовтня. – Х.: Держвидав, 1928. – 126 с.

33. Солдатенко В.Ф. Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917 – 1920 рр. в Україні. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2008. – Вип. 24. – С.93 – 103.

34. Тараненко О.М. Аграрна політика П.Скоропадського на сторінках “Українського селянина”. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т.104. – Вип. 91. Історія. Миколаїв.:Вид. ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 192 с.

35. Шевченко В.М. Еволюція приватної земельної власності на Правобережній Україні у 1906 – 1914 рр. (За результатами поточних досліджень) // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2004. – Вип. 8. – С.191 – 194.

36. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. III Вид. – К.: Держвидав, 1929. – 321 с.; Його ж. Проблема української національно-демократичної революції. // Червоний шлях. – 1927. – №4. – С. 93 – 109; Його ж. Історія боротьби класів на Україні. Начерк лекцій читаних у ЦПШ. – Полтава, 1921. – 64 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія та історіографія селянського руху в Україні 1917 – 1920 рр.

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917 рр.)

Марія КАЗЬМИРЧУК (м. Київ)

У статті аналізуються праці вітчизняних дореволюційних та радянських дослідників. У цих працях розкриваються особливості соціального розвитку Київської губернії пореформенної доби.

Ключові слова: соціальний розвиток, Київська губернія, статистичні відомості.

The article analyzes works of after revolutionary and Soviet domestic researchers discovering the social progress of Kyiv gubernya after reformation period.

Key words: social development, provinse of Kiev, statistic information.

Дослідження соціальної історії завжди було популярним серед науковців. У вітчизняних бібліотеках та приватних збірнях залишилося багато праць, розвідок і статей статистів, економістів, громадських діячів та професіоналів-істориків. Розглянувши найбільш дотичні до теми праці, можна умовно виділити три періоди в історіографії досліджень щодо соціального розвитку Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: дорадянський (від 1861 до 1917 рр.), радянський (1917 – 1991 рр.) та сучасний (1991 – 2010 рр.). Більш детально зупинимося на двох перших періодах. Потрібно відзначити, що в ці періоди відбулося значне накопичення матеріалів щодо різних аспектів соціальної сфери українського суспільства, проте ґрунтового та загального аналізу соціального розвитку найбільш розвинутої губернії Російської імперії не було зроблено. Вітчизняні та зарубіжні дослідники порушували певні теми, які певною мірою стосуються соціального розвитку Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., їх зручно об'єднати хронологічно й тематично. Також доцільним буде виділити й розглянути окремо у сучасному періоді українські та зарубіжні розвідки, виявлені автором.

У дорадянський період характерним було видання збірників, де знаходили висвітлення проблеми розвитку освіти й сільського господарства Російської імперії, зокрема, і в Київській губернії. У 70-х роках ХІХ ст. В. Шульгін написав матеріал до збірки “Древняя и новая Россия” про етнонаціональну ситуацію на Правобережній Україні другої чверті ХІХ ст. Наголос у збірці робився на розв’язання національних питань у сфері шкільної освіти, зокрема про співвідношення та доцільність для російської влади існування польських і єврейських шкіл. Ця праця просякнута

великоросійськими настроями, а отже, автор є досить суб'єктивним у своїх висновках. Проте помітно, що він, представляючи промонархічну партію, знає свою тему досконало [1, с. 10, 19 – 21].

Соціальними проблемами в Росії опікувався одеський міський голова, становий представник у судовій палаті сенату від Одеси Н. А. Новосельський, викладене соціальне розглядав через призму законності. Його зацікавили питання організації поліції, дії міністерства фінансів, кредит, вітчизняна промисловість, державницькі ідеї серед молоді та боротьба із поганими впливами. Окрім перелічених інтересів, автор порушує соціальне питання, виділяючи в ньому селянський та робітничий компоненти, а також стосунки буржуазії та робітників, вплив привілейованих станів на державну політику [2, с. 168]. Новосельський відмічає, що соціальні питання вже отримали в науці пріоритетні позиції. Проте в його праці теж помітно прихильність до монархічної влади, хоча інколи проглядаються й ліберальні погляди.

Наприкінці XIX ст. гостро постали соціальні проблеми після звільнення селян з кріпацтва, реформа 1861 р. позначилася на соціальному розвитку підросійської України. Не маючи наміру розглядати історіографію вивчення проблем проведення аграрної реформи, потрібно відзначити, що багато питань, пов'язаних із селянською реформою 1861 р., з'явилися на сторінках праць представників дворянських кіл А. Скребицького, А. Головачова, А. Корнілова та інших.

У XIX ст. стало популярним збирати статистичні відомості з актуальних галузей економічного життя Російської імперії і видавати ґрунтовні статистичні розвідки. Цілий ряд земських діячів та відомих дослідників, зокрема й Павло Чубинський, працювали з науково-статистичними джерелами, досліджуючи актуальні й прибуткові галузі економіки. Павло Чубинський як член Російського географічного товариства здійснював експедиції для проведення етнографічних та статистичних досліджень. Протягом двох років він досліджував, крім інших, Київську, Волинську, Подільську губернії Російської імперії, результатом чого стало видання цілого ряду статистичних праць присвячених промисловості Південно-Західного краю та присудження Павлу Чубинському медалі за дослідження в етнографії та статистиці. Дослідник навіть мав проект із складення щорічника з цукрової промисловості, де розміщувалися б необхідні статистичні відомості, проте, через брак коштів цього зробити не вдалося. Натомість видано було офіційні дані стосовно цукрових заводів за 1871 – 1872 рр., де було репрезентовано стисло інформацію по кожному заводу, адміністрація якого подала звіти. Праця П. Чубинського про цукрові заводи Російської імперії дає можливість виділити актуальні проблеми, відтворити й проаналізувати

соціальну базу цукрової промисловості Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [3, с. 76].

Ще задовго до утвердження радянської влади в дорадянській історіографії велика увага приділялася робітничому питанню. З початку 1870 р. увага до робітників як до політично неблагонадійних верств зростала пропорційно до їхньої чисельності. Однією з найцікавіших у 90-х рр. ХІХ ст. є дисертація на здобуття ступеня доктора медицини Ксенофонта Платоновича Сулими. К. П. Сулима – син священика Подільської губернії. Він здобув середню освіту в Подільській духовній семінарії, закінчив Харківський університет, здобувши ступінь лікаря та звання повітового лікаря. Як державний стипендіат, мусив відпрацювати алтайським об'їзним лікарем Бійського округу, але назначений був Горєцьким сільським лікарем Могильовської губернії (сучасна Білорусь), а згодом Летичівським (до 30 листопада 1881 р.) і Ямпольським (після 30 листопада 1881 р.) сільським лікарем Подільської губернії. Маючи 11-річний лікарський досвід, автор “Свеклосахарного производства в санитарном отношении” описує становище робітників 1892 р. під кутом зору їхніх фізичних можливостей, оцінює їхнє здоров'я при виснажливій праці на заводах, перераховує сумні наслідки – різні каліцтва та хронічні хвороби [4, с. 223].

Збірник Праць Київського обласного сільськогосподарського з'їзду містить статті практиків і теоретиків цієї галузі. Щодо соціального розвитку Київської губернії то в збірці подано статті, які починають розглядати проблеми жіночої освіти. Так, один із авторів збірки В. Е. Країнський досліджував жіночу освіту з огляду на її користь для прогресу в сільськогосподарській галузі [5, с. 41 – 45]. Капіталістичними впливами на ринку сільськогосподарських продуктів займався професор Н. Ф. Анненський [6, с. 157 – 245], праця якого була опублікована у двотомній збірці професорів Московського університету А. Чупрова та А. Постнікова. Велика кількість статистичного матеріалу використаного в збірці ставить під сумнів об'єктивність висновків щодо потреби здешевлення хліба, а вибірковість та сумнівна якість матеріалу, про що пишуть самі автори, насторожує. Аграрними проблемами переймався секретар Київського товариства сільського господарства Т. І. Осадчий, який зробив спробу статистико-економічного дослідження землі й землевласників у Південно-Західному краї (Україні, Поділлі й на Волині) [7, с. 130]. На початку ХХ ст. проблемами селянської общини зайнявся російський учений І. В. Чернишов, який використовував анкети економічного товариства [8, с. 196]. Його праця висвітлювала землеустрій Росії у не вигідному для царату світлі ще під час Першої світової війни. Окрім автора, при написанні певних розділів брали участь інші співавтори.

На початку ХХ ст. проблемами освіти займався П. Копецький, який у своїй “Історичній записці” розглядає стан Першого Київського жіночого училища за 1861 – 1911 рр., яке перебувало у відомстві Марії Федорівни. Він точно змальовував передумови здобуття жінками освіти, зокрема жіночі рухи, інтереси різних прошарків суспільства. Копецький обстоював жіночу освіту як потрібну й необхідну суспільству післяреформеної доби, відзначаючи, що першими зацікавлені були в ній священники та купці, які піклувалися про кращу долю для своїх доньок. Загалом автор звертає увагу саме на духовне відомство та його кроки для розвитку освіти в Києві, ставлення до цього проблемного на той час питання митрополитів і різних священників [9].

На початку ХХ ст. робітничим питанням зайнявся Н. Рашевський, висвітливши становище робітників-цукровиків українських губерній, зокрема й Київської, “які тільки годуються цукровою промисловістю”. Цукроваріння – одна із найрозвинутіших у Київській губернії галузь наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Автор описує жахливі й нелюдські умови праці та проживання робітників, спираючись на власні спостереження, статистичні дані, періодику. Н. Рашевський описує також недоліки системи вербування, харчування, умови проживання та стосунки із начальством робітників різних рангів. Автор пише свою працю з позицій прихильності до робітничого класу, який терпить наругу від цукро заводчиків, а тому намагається подати їх у темних тонах, як баришників та катів [10, с. 24].

Цікавими є дослідження Г. Наумова про бюджети робітників міста Києва. Він звертається до найбільш уживаного статистичного методу на той час – анкетного опитування [11, с. 104]. До анкет заповнених щоправда 1918 р. були внесені питання про національну належність, безробіття, зарплату станом на 1912 р. Раніше збір даних про заводи та фабрики здійснювався полісменами, а з 1870 р. ввели анкетування, згодом самі фабрики мусили надсилати дані. Наумов скористався допомогою Київського товариства економістів та ремісничою секцією при Київській виставці, члени яких власноруч зареєстрували відповіді опитуваних. Треба віддати належне дослідникам анкетного матеріалу, бо деякі власники заводів просто не прислали відповідей, що ставить під сумнів об’єктивність цих статистичних відомостей [12, с. 15]. Сам автор відмічає: “Настоящая анкета произведенная по методу, который неоднократно применялся на практике, но до сих пор не вполне признан теорией. Этот метод субъективных показаний рабочих об их бюджете за известный период времени” [13, с. 1]. Завдяки таким непевним даним Г. Наумов робить спробу дослідити сімейний стан робітників, житлові умови, витратні статті, зв’язки з землею та вплив статевої відмінностей у середовищі робітників на промисловість. Проте акцент робився на жахливому

становищі робітників безпосередньо на заводах і фабриках або ж досліджувалася заробітна плата та її достатність.

Зрозуміло, що дорадянські дослідження зосереджувалися на статистичних даних без їхнього належного аналізу, зокрема й самі автори зізнавалися в необ'єктивності своїх методів, через що їхні висновки слабо обґрунтовані, а згадки про соціальний розвиток Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. мали радше випадковий, загальний поверхневий характер. Загалом збільшувана до гострих соціальних проблем у дорадянських дослідників втілювалася насамперед у збиранні та накопиченні теоретичного матеріалу, не знаходячи належного аналізу. У цей період написані праці наукового характеру та деяких представників різних громадсько-політичних напрямків.

У радянський період цілий ряд тем було заборонено порушувати, натомість мали попит наукові розробки на замовлення, де обов'язково відмічалася радянська лінія та ворожі елементи, позбавляючи їхньої науковості й об'єктивності. Соціальний розвиток розглядався тільки із класових позицій, де головним була боротьба буржуазії з робітничим класом. У цей період вирізняються цілі блоки проблем, порушених або осуджених радянськими дослідниками. Так, у ракурсі соціальних процесів радянські дослідники мало цікавилася питаннями церковної освіти, і зокрема у Київській губернії, яка перебувала під патронатом Київської духовної єпархії. Раніше вона зображалася як пережиток, з яким вдало боролася радянська влада.

Розроблялися проблеми, пов'язані з пропагандистською спрямованістю, наприклад, популярна на той час проблема жіночого рівноправ'я і то лише з відзначенням переважного впливу на звільнення жінок з “домашнього рабства” радянською владою. Так, у повідомленні О. М. Титової на сторінках УІЖУ розглядалися питання вищої жіночої освіти в другій половині ХІХ ст. у Києві. Використовуючи архівні та опубліковані джерела, Титова зосередила увагу на розгляді жіночого руху, на бажаннях жіноцтва здобути вищу освіту й рівні з чоловіками права, їхньому практичному втіленні за допомогою прогресивно налаштованих дівчат, дружин професорів Київського університету, матеріальній підтримці цих заходів та на процесах подальшого працевлаштування жінок [14, с. 85 – 91]. Однак у її статті не можна знайти узагальнюючих висновків щодо досліджуваної проблеми, авторка обмежується лише викладом матеріалу.

Радянська історіографія зробила великий внесок у дослідження робітничого питання, проте відрізнялася від попередніх праць своєю ідеолого-пропагандистською спрямованістю. Були написані загальні праці щодо формування та становища робітників наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., які відзначаються заідеологізованістю й пропагандистським характером, що проте не псує їхньої фактичної бази. Стали популярними

загальні праці, побудовані на статистичних джерелах. У 50-х рр. радянський учений А. Г. Рашин дослідив динаміку кількості робітників у капіталістичній Росії, процеси формування робітничого класу та процеси освіти в його середовищі [15, с. 624]. Також цей учений цікавився статистичними дослідженнями, що дало змогу простежити демографічні процеси населення Росії за 1811 – 1913 рр., зокрема й українського [16, с. 352].

Якщо загальні статистико-історичні праці намагалися дати характеристику всього загалу робітників, то київський дослідник О. О. Нестеренко зосередився у своїй праці на дослідженні умов праці та висвітлив динаміку заробітної платні промислових робітників України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., однак слід відзначити недостатність джерельного матеріалу [17, с. 62]. Він також видав ряд загальних праць, серед них одна монографія [18, с. 180], присвячених економічному становищу українських робітників, економічній політиці царату в 90-х рр. ХІХ – 1914 рр., відзначаючи нерозривний зв'язок формування робітничого класу й промисловості з розвитком капіталізму в Російській імперії [19, с. 580].

З початком радянської доби почало активно досліджуватися селянське питання, яке ще з 20-х рр. ХХ ст. з'являється в загальних працях, але поступово припиняється. Так, у праці А. В. Шестакова занадто широкі хронологічні та географічні межі. Автор висвітлює історію найманої праці від ХVІ ст. побіжно, зосереджуючись на селянській боротьбі 1904 – 1905 рр. та поступовому оформленні робітництва, його участі в партіях. Виявляється його прихильність до селянських робітників та відраза до царського режиму, позитивним є те, що подається розгляд трудового законодавства ХІХ ст., заробітної плати, житлові умови. Проте в праці дуже мало відомостей про Київську губернію, загалом же багато уваги приділено “Малоросійському району”. У І. Дроздова згадується Київська губернія лише для порівняння статистичних даних один раз, загалом же автор послуговується абстрактним терміном Малоросійський район [20, с. 232, 128].

Тільки у 60 – 80-х рр. ХХ ст. зростає кількість знову ж таки загальних праць щодо цього питання, зокрема найвідоміші із них О. М. Анфімова [21, с. 238] та І. Д. Ковальченка [22, с. 413], де можна знайти статистичні викладки про Київську губернію. Однак, загалом російські радянські дослідники історії селянства звертали увагу більше на російські губернії. Проблемами аграрного розвитку Правобережжя в ХІХ і на початку ХХ ст. займалися Л. Г. Мельник та луцький дослідник Л. І. Гайдай [23, с. 116 – 123], розглядаючи певні аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств.

Радянські дослідники багато разів зверталися до питання охорони здоров'я та соціального забезпечення, але в їхніх дослідженнях переважало звернення до “найважливішого класу” – російського пролетаріату. У 70-х рр. ХХ ст. російський дослідник Ю. Кір'янов висвітлив житлові умови робітників у Російській імперії, використовуючи інколи статистичні матеріали по Київській губернії. Він також приділив особливу увагу на спосіб харчування пролетаріату різних регіонів імперії, найбільше звертаючи увагу на шахтарів Донбасу [24, с. 286]. У 80-х рр. ХХ ст. до питань взаємостосунків царської влади, торговельної буржуазії та робітників звернувся російський дослідник Л. Є. Шепелев, розглядаючи торгово-промислову політику як складову економічної політики, а також правові умови розвитку підприємницької діяльності буржуазії. Він висловив думку, що на початку ХХ ст. була помітна відмова від “насадження” промисловості й зосередження уваги на аграрному секторі, що вплинуло на формування робітництва як класу [25, с. 272].

У 60 – 80-х роках ХХ ст. вийшов ряд загальних праць та збірок статей, які допомагають зорієнтуватися в соціально-історичному фоні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема слід виділити статті Л. М. Іванова та М. А. Рубач щодо аграрних відносин, становища селян та поміщиків [26, с. 434, 343]. Так, у 80-х роках була видана тритомна загальна “Історія народного господарства УРСР” під редакцією І. Лукінова, де перший том присвячений економіці досоціалістичних формацій, розглядав становище сільського господарства й аграрних відносин 60 – 90-х рр. ХІХ ст., проблеми промислового перевороту, зародження перших монополістичних об'єднань у промисловості, становище робітничого класу, транспорт, торгівлю і фінанси [27, с. 463].

У радянський період фіксується цікавість дослідників до питань формування буржуазії, розвитку капіталізму у ХІХ – на початку ХХ ст. У 60-х роках ХХ ст. Дослідник історії України І. О. Гуржій висвітлив вітчизняну систему в складі всеросійського ринку другої половини ХІХ ст., розглядаючи розвиток промисловості, сільського господарства, транспортної системи, внутрішньої і зовнішньої торгівлі [28, с. 189]. Він розглядав питання кількісного зростання ярмарків, їхнього товарного асортименту. Хоча до наукових завдань автора не входило висвітлення соціального розвитку Київської губернії, він подав загальноукраїнський фон економічного стану суспільства кінця ХІХ ст. Цю проблему продовжив у 80-х роках ХХ ст. низкою статей сизранський дослідник Б. А. Кругляк, який зосередився на висвітленні питань розвитку класу буржуазії, на створюваних й очолюваних нею промислових монополіях і внутрішній торгівлі на Україні на матеріалах важкої промисловості [29, с. 48 – 53, 81 – 90, 72 – 81, 88 – 91].

Зрозуміло, що робітничому питанню присвячено багато праць, розвідок та статей, проте багато проблем не було порушено, наприклад, системи вербування робітників у Київській губернії, проблем утворення та становища робітничого класу наприкінці XIX – на початку XX ст. До того ж радянські дослідники, як і їхні попередники, радше накопичували, аніж обробляли архівні та опубліковані матеріали, інколи застосовуючи для обґрунтування зовсім ненаукових тверджень “вождів пролетаріату”, а тому не робили наукових висновків. У радянській історіографії питання соціального розвитку Київської губернії розглядалися фрагментарно й часто у зв’язку з дослідженнями інших соціально-економічних проблем історії Росії доби імперіалізму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838 – 1853) // Древняя и новая Россия. Сборник. 1879. – Т. II. – № 5.
2. Новосельский Н. А. Социальные вопросы в России / Новосельский Н. А. – СПб.: Типография В. В. Комарова, 1881.
3. Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими данными, за кампанию 1871 – 1872 г.г. / Сост. П. Чубинский. – К.: В университетской типографии, 1873.
4. Сулима К. П. Свеклосахарное производство в санитарном отношении / К. П. Сулима. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1892.
5. Краинский В. Е. О Женском сельскохозяйственном образовании деревенской русской женщины // Труды пятого киевского областного сельскохозяйственного съезда / Сост. Т. В. Локоть. – К.: Типография Петра Барского, 1903.
6. Анненский Н. Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах // Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под. ред. А. И. Чупрова, А. С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897.
7. Осадчий Т. И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Волыни) / Т. И. Осадчий – К.: Типография Петра Барского, 1899.
8. Чернышев И. В. Община после 9 ноября 1906 г. (По анкете Вольного Экономического Общества) / И. В. Чернышев. – Ч. 1. – Петроград: Типография “Экономия”, 1917.
9. Копецкий П. Историческая записка о состоянии Первого Киевского женского училища духовного ведомства (ее императорского величества Марии Федоровны). 1861 – 1911. – Киев, Типография “Русская Печатня”, 1911.
10. Рашевский Н. Н. О положении рабочих на сахарных заводах / Н. Н. Рашевский. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного дела, 1907.
11. Наумов Г. Бюджеты города Киева / Г. Наумов – К.: Типография И. Чоколова, 1914.
12. ЦДІАУ. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр 42.
13. Наумов Г. Бюджеты города Киева / Г. Наумов – К.: Типография И. Чоколова, 1914.
14. Титова О. До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1971. – № 10.
15. Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки / Рашин Адольф Григорьевич / Под ред. С. Г. Семашко. – М., Изд. соц.-экономической лит-ры, 1958.

16. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 – 1813 гг.). Статистические очерки / Рашин А. Г. // Под ред. С. Г. Струмилина. – М., Госстатиздат, 1956.
17. Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст. / Нестеренко Олександр Олександрович. – К., 1951.
18. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952.
19. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 3-х т. / О. О. Нестеренко. – Ч. II. Економіка підготовки Великої Жовтневої Соціалістичної революції – К.: Держполітвидав УРСР, 1962.
20. Шестаков А. В. Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России / Шестаков А. В. “Никодим” – Т. 1. – Ч. 1 и 2. – М.: Изд-во Красная новь, 1924.; Дроздов И. Г. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября / Дроздо И. Г. – М.-Л.: Прибой, 1930.
21. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М.: Издательство “Наука”, 1980.
22. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок. XVII – начало XX в.: Опыт качественного анализа / Ковальченко И. Д., Милов Л. В. – М., 1974. – 413 с.
23. Гайдай Л. І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906 – 1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1982 – № 7.; Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60 – 90-ті роки XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1974. – № 4.
24. Кирьянов, Ю. И. Жилищный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). – М: Наука, 1979.
25. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904 – 1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1987.
26. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX ст. / Л. М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России / Под ред. Н. М. Дружинина, В. К. Яцунского – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961; Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / М. А. Рубач // Особенности аграрного строя России в период империализма / Редкол. С. М. Дубровский и др. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962.
27. Історія народного господарства УРСР: у 3-х т., 4-х кн. / Голова редкол. І. І. Лукінов та ін. – Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій / Редкол. Т. І. Дерев'якін та ін. – К.: Наукова думка, 1983.
28. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Вид-во “Наукова думка”, 1986.
29. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / Кругляк Б. А. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 14. – 1980; Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні / Кругляк Б. А. // Український історичний журнал. – 1986. – № 10; Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Кругляк Б. А. // Український історичний журнал. – 1994. – № 6; Кругляк Б. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. / Кругляк Б. // Архіви України. – 1971. – № 5.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Казьмирчук Марія Григорівна – кандидат історичних наук, асистент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: історія України, соціальна та гендерна історія, історія повсякденності, кінофотофонодокументознавство, джерелознавство, шевченкознавство, декабристознавство.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО СИНТЕЗУ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ І ГНОСЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ

Олександр КІЯН (м. Кіровоград)

У статті на основі сучасних методологічних підходів розглядаються принципи історіографічного аналізу й синтезу, що сприяють формуванню загальної концепції розвитку національної історичної науки.

Ключові слова: інтелектуальна історія, історіографічна антропология, методология історії, історіографічний аналіз.

In the article on the basic of modern methodological approaches the principles of historiographical analysis and synthesis are regarded.

Key words: intellectual history, historiographical anthropology, methodology of history, historiographical analysis.

Системотворчим чинником історіографічних досліджень є теоретизація історико-наукового пізнання. Теоретичні засоби дослідження дають змогу визначити гносеологічну природу історіографії як науки, окреслити її місце та функцію в системі інших дисциплін. Одним з найістотніших критеріїв історіографічного аналізу є характеристика принципів дослідження, які реалізуються через систему історичного мислення. На думку більшості теоретиків історії історичної науки, саме зміна історичного мислення і є домінантною рушійною силою процесу історичного пізнання взагалі. Розбіжність полягає лише конструкції самої категорії “історичне мислення”, яке дає різну змістовну інтерпретацію. За визначенням І. Колесник, стиль історичного мислення – “це тривала сукупність соціально-психологічних настанов, теоретико-методологічних принципів та аксіологічних орієнтирів, який має різні прояви в проміжок кожної певної епохи” [1, с. 42]. Дещо іншу версію бачимо у Б. Кроче, який у теорії історіографії хоч і не нівелює роль культурних, соціальних, політичних і моральних дістінкцій, але все-таки не надає їм вирішального значення, стверджуючи думку, що тільки форми філософського мислення історика, його розумові конструкції, котрі розкриваються через детерміністські чи трансцендентні концепції, “виступають як постійна умова і постійна ознака прогресу історичної думки [2, с. 106], оскільки “наполюгати на тому, що історик обмірковує факт, а не теорію, це означає наполюгати на тому, що він “розповідає історію без осмислення” [2, с. 107]. У найбільш модерному для

сучасної історіографії методологічному напрямі, уособленого “інтелектуальною історією”, стиль історичного мислення досить часто асоціюється з “історією ідей”, а також з історичним розвитком інтелектуальної сфери в межах загальнокультурної парадигми певної епохи. Виходячи з розуміння нерозривності культурно-інтелектуальної історії, визначний теоретик і “патріарх” історії ідей Д. Келлі, звертаючись до проблеми “змісту” й “контексту” історичного пізнання, констатує, що “внутрішня сторона (the inside) осмислення культурної спадщини минулого відсилає дослідника до з’ясування внутрішньої логіки теорій, розгляду ідей, розкритих у текстах, у той час як зовнішня сторона (the outside) неминуче призводить до розуміння культурного оточення, успадкованої практики та обставин, що привели до зародження історичної концепції” [3, с. 81].

Незважаючи на певні розбіжності в теоретичному осмисленні проблеми, дослідники одностайні в думці, що саме стиль мислення, репрезентований певною епохою, науковою школою, напрямом чи формою мислення кожного конкретного історика, врешті й зумовлює розвиток історіографічного процесу. Отже стає зрозуміло, чому важливою рисою сучасної парадигми історіографії є антропологізація історико-наукових досліджень, коли на чолі дослідницьких інтересів усе частіше постає історик – суб’єкт пізнавальної діяльності. Постає історика, дослідника минулого, на думку М. Лачаєвої, – “це головний предмет і мета сучасного історіографічного дослідження” [4, с. 17]. Отже, послідовне вивчення творчості історика в умовах розумової атмосфери його часу залишається одним з найбільш раціональних способів поглиблення наявних історіографічних уявлень про зміст наукового доробку корифеїв історичної думки.

Потяг до антропологізації історіографічного знання має кілька варіативних методологічних підходів: партійний, сцієнтистський і культурологічний. Кожний з них обумовлював право на існування в силу специфіки самої історичної думки, вираженої у формі історичних концепцій, історико-політичних доктрин, схем і теорій. У різні часи за умови розмаїття політичного життя і характеру наукових знань методологічні підходи трансформувались, набуваючи іноді догматичного характеру. У структурах радянської історіографії найбільш важливим і досить часто головним принципом історіографічного пізнання є принцип партійності, визначав головною потребою з’ясування насамперед класової позиції того чи іншого історика. Під цим кутом потрібно було розглядати та оцінювати всю його концепцію. Лише марксистсько-ленінська партійність ототожнювалася з науковістю. На думку одного з радянських апологетів теорії наукового пізнання О. Данилова, тільки під “класовим кутом зору можна встановити залежність історичного пізнання від соціальних позицій

історика” [5, с. 511]. Тому-то історія історичної науки досить часто ототожнювалася переважно з історією суспільної думки.

У силу живучості традицій, політико-класовий принцип, з невеликою аберацією, був прилаштований до практичних потреб сучасної історичної науки в Україні. Свідченням цьому є збереження, наприклад, системи періодизації розвитку української історіографії, де етапи в системі суспільно-політичних і національних процесів ототожнюються з певними періодами еволюції української історичної думки. Отже, головним критерієм виступає переважно орієнтація на зміну ідеологічних настанов українства (“народницька”, “державницька” історіографія, “історична наука епохи національного Ренесансу” та ін.) [6].

У цьому контексті, на наш погляд, є дискусійним прагнення частини сучасних українських дослідників історії історичної науки (І. Колесник та ін.) поєднати етапи українського національного Відродження з періодизацією розвитку історіографічного процесу в Україні [7, с. 21–52]. По-перше: саме поняття “Національне відродження” не є чітко окресленим, науково-функціональним та загальноприйнятим, і на думку, наприклад, М. фон Гагена, сучасного американського історика, є продуктом “національного переоцінювання минулого” [8, с. 669]. Воно побудоване на концептуальних ідеях класичної схеми культурно-етнічного ренесансу для національних, “неісторичних” народів (переважно західнослов’янських та скандинавських) неогегельянця Мирослава Гроха й лише опосередковано стосується історії українського народу.

По-друге: усі спроби періодизації Українського національного Відродження (Р. Шпорлюк, П. Магочій, І. Лисяк-Рудницький, А. Сарбей, О. Забужко та ін.) [9, с. 97–107; 10; 11] хоч і відзначаються певною логікою, але є досить суб’єктивно-умовними (про це свідчить власне їхня кількість) і в практиці історіографічних досліджень тільки ускладнюють визначення специфіки та закономірностей розвитку історичної науки в Україні.

По-третє: як свідчить характер розвитку історичного пізнання, ідеологічні нормативи досить часто не збігаються з методологічними принципами наукового співтовариства, що, власне, і зумовлює строкатість історіографічного процесу в будь-яку історичну епоху. Українська історична наука не є винятком з цього правила, доказом чого й виступає творчість Антоновича та створеної ним Київської історичної школи.

Не заперечуючи фактор впливу суспільно-політичної позиції на погляди дослідників історії, ми водночас далекі від того, щоб зводити всю багатосторонність явищ в історіографії до тих чи інших класових, національних чи громадських переконань ученого, прагнення пояснити його погляди на основі соціального походження та прив’язувати зміст творчості й наукової діяльності до певного сегменту класифікаційних процедур суб’єктивного характеру.

Іншим напрямом історіографічного аналізу, котрий можна кваліфікувати як альтернативу класово-партійному й національному, є культурологічний. Саме він набув особливої популярності в дослідженнях з історії історичної науки останніх років. За твердженням одного з апологетів культурологічного підходу, британського історика Ф. Анкерсмита, “історіографія є ще більш штучною, ще більше вираженням культурних ходів, ніж саме мистецтво... Історіографія насправді є частиною сучасного культурного світу й повинна досліджуватись у співвідношенні із сучасним живописом, скульптурою й літературою” [12, с. 4]. У сучасній українській історіографії, що концентрує увагу переважно на проблемі особистості суб’єкта пізнавальної діяльності, культурологічний підхід переважно пов’язується з розглядом мікросоціуму вченого, психології творчості, “довколонукового” середовища. У більшості досліджень, написаних з таких позицій, йдеться насамперед про походження, родину, освіту майбутнього вченого, його взаємини із суспільством, приватне життя, заняття на дозвіллі, риси вдачі, стиль мислення (раціональний, емпіричний, інтуїтивний), психологічні настанови (оптиміст, песиміст, стоїк), фізичні вади, хвороби, природу наукової праці й т. п. [13].

Відповідно до сучасного рівня історико-наукового пізнання, пошуки ведуться також навколо таких проблем, як ментальність історика [14, с. 49-62; 15, с. 92–102], типи істориків [16, с. 277–280]. До питань культурологічної антропології належить і проблема герменевтики історіографії, коли метою та засобом дослідження виступає не лише розуміння тексту, але й інтерпретація його змісту як форми діалогу дослідника та автора [17]. Подібний методологічний підхід обумовлений тенденцією щодо підвищення творчої активності суб’єкта в пізнавальному процесі, на наш погляд, не враховує в повному обсязі механізм логіки історіографії, що функціонує за своїми внутрішніми законами. Його абсолютизація приводить іноді до оригінальних, але не завжди науково доказових узагальнень, особливо коли йдеться про процеси зародження й трансформації ідейного змісту історичного пізнання, властивого певним конкретним епохам.

Тому з позицій внутрішньої логіки історіографії, найбільш доцільним підходом для синтезу видається сцієнтистський (науковий) принцип вивчення минулого історичної епохи, спрямований на з’ясування механізмів виникнення й зміни історичних ідей та концепцій. Згідно з сцієнтизмом, усі види історіографічних досліджень досконалі лише тією мірою, якою вони копіюють науку й перебувають у прямій залежності від рівня історичних знань, історичної теорії та методів дослідження. Окрім того, історіографічний сцієнтизм має бути безпосередньо пов’язаним із загальними проблемами історії як науки. Простежуючи шляхи розвитку історичного пізнання, він уможливує з’ясувати рушійні сили прогресу

історичної думки, закономірності появи й зміни різних напрямів, шкіл, творчості осібних учених, генераторів ідей, міру достовірності створених ними концепцій, значення останніх для суспільного процесу певного часу. Історіографічний сцієнтизм вимагає також критичної перевірки раніше використаних засобів і методів інтерпретації історичного знання. Останнє стає об'єктивно необхідним у результаті появи в ході розвитку історіографії нових значень і змістових методологічних новацій в інтерпретації раніше відомих фактів, а це є компонентом взаємозв'язку історіографічного дослідницького процесу.

Незважаючи на сталу теорію в методології історіографічного дослідження, згідно з якою абсолютизація того чи іншого підходу (класово-національного, культурологічного чи сцієнтистського) не сприяє об'єктивності історичного пізнання, а Пол Фейерабенд в "Анархістській епістемології" навіть заперечує сцієнтизм як форму методологічної універсалізації [18], ми все-таки дотримуємося думки, що при сучасному рівні наукового пізнання саме принцип історіографічного сцієнтизму має ряд незаперечних переваг порівняно з іншими методологічними підходами як до аналізу, так і до історіографічного синтезу. Саме він може виступати у формі доміанти, тоді як інші методологічні новації мають відігравати підпорядковану, допоміжну функцію.

На наш погляд, відповідно до сцієнтистських принципів дослідження антропологізація історіографічного знання має ґрунтуватися на наступних положеннях:

1). З'ясуванні громадсько-політичних і національних основ історичного пізнання, міри їхнього впливу на творчість історика – об'єкта дослідження на кожному етапі його наукової діяльності. Цей аспект дасть змогу встановити взаємозв'язок історичної науки й соціальних чи національних позицій історика.

2). Дослідження теоретико-методологічних принципів, що були притаманні видатному вченому. Для цього має бути розкритий зв'язок між історичною наукою, з одного боку, і філософією, соціологією, теоріями держави й права, теоретичного наукознавства – з іншого. При цьому розгляд теоретико-методологічних постулатів не може бути зведеним тільки до аналізу сукупності відповідних загальнотеоретичних дефініцій істориків тієї чи іншої школи, але й має містити аналіз упровадження теоретико-методологічних компонентів у практиці історичних досліджень.

3). Аналізі джерелознавчої бази історичних праць, характеру використання конкретних методик дослідження. Вивчення історіографії у відповідному аспекті допоможе продемонструвати своєрідність методів дослідження, властивих різним напрямам і стилям історичної думки, з'ясувати місце історика, історичної школи у встановленні та систематизації

історичних фактів, взаємозв'язках методології та методів історіографічного синтезу.

4). Аналізі проблематики історичних досліджень, їхньої динаміки як найважливішого прогресу в системі історичного пізнання, з одного боку, і виявів соціально-політичних вимог конкретної історичної епохи – з іншого.

5). Дослідженні змісту самої історичної концепції, створеної видатним вченим, і поглибленої пов'язаною з його ім'ям науковою школою в історіографії. Аналіз історичної концепції уможлиблює не лише простежити процес зламу наукових парадигм, віджилих історичних уявлень і стереотипів, але дає змогу з'ясувати процес спадкоємності в розвитку історичної науки, що об'єктивно налаштовує сучасних учених на більш творче використання здобутків попередніх періодів розвитку історико-національної думки.

6). Нарешті, напоказі саме процесу зародження й трансформації форм дослідницької праці в галузі історії, використання й пропаганди історичних концепцій, їхньої ролі в еволюції як національної, так і загальноєвропейської історичної думки.

Звичайно, зазначені аспекти історіографічного дослідження тісно взаємопов'язані між собою, і тільки комплексне використання історіографічного матеріалу створює належні умови для об'єктивного історіографічного синтезу.

Історіографічний сциєнтизм безпосередньо пов'язаний з методологічною проблемою вивчення світогляду вченого. Він є основною одиницею дослідження – структурою, яка виступає предметом аналізу й водночас інструментом дослідження. “Світогляд, – як уважає основоположник генетичного структуралізму Люсьєн Гольдман, – це явище колективної свідомості, котра досягає максимальної концептуальної або чуттєвої ясності у творах мистецтва. Будучи доданим до тексту, світогляд виступає в ролі концептуального знаряддя науки” [19, с. 97].

Говорячи про світогляд історика, ми маємо на увазі, з одного боку, цілісне бачення світу – смислову структуру, систему пізнавальних та естетичних цінностей, внутрішньо когерентну систему уявлень, а з іншого – теоретичне їхнє вираження через текст історичного твору. Від “потокowego” історіографічного світогляду світогляд персоналії відрізняється, власне, своєю структуральною єдністю, меншим ступенем еклектизму. Тому для його осмислення потрібен особливий методологічний інструментарій. Той же Л. Гольдман стверджує, що “світогляд може досліджуватися у двох різних площинах: у площині свідомості групи, як це зробили, наприклад, такі дослідники, як М. Вебер і В. Гротуйзен, або ж у площині його максимально концептуального вираженні (що відповідає максимальній потенції свідомості) у видатних творах філософії та історії чи в житті окремих індивідуальностей. Попри суперечливі вияви, другу площину часто

буває легше охопити, ніж першу, власне через те, що світогляди відбиваються в ній чіткіше й конкретніше” [19, с. 97].

Народницька історіографія, яку уособлює В. Антонович та його школа, є особливим об’єктом дослідження, оскільки більшість її adeptів не дотримувалася виразних принципів традиційного “поділу розумової праці”; їхня доктрина складається з історіософських, ідейно-політичних, національних та інших концепцій, що об’єктивно не дає змоги зводити дослідження до однолінійного, іманентного аналізу. Тому в силу зазначених методологічних підстав використання для аналізу проблеми надзвичайно модного й популярного в нинішній історіографії мікрогенетичного дослідження, яке виводить ідеї історика із психологічних фактів його біографії, видається досить проблемним, віддаленим від історіографічного сцієнтизму. Такі дослідження, що спираються на спрощену модель причинно-наслідкової залежності, зазвичай заводять інтерпретатора творчості видатного вченого на манівці вульгарного соціопсихологізму, по суті дуже віддаленого від реальних умов дійсності, у якій перебував об’єкт дослідження. “Дослідження, що з’ясовують структуру через структуру, – вважає польський теоретик проблеми А. Валіцький, – детермінують науковий процес, приводять до омани, оскільки вони передбачають кореляційний зв’язок між надособистісними структурами мислення та уяви і реальними суспільними структурами та зумовленими особистісними формами людського співжиття ідейно-теоретичними проривами” [20, с. 10].

Світогляд історика, обумовлений переважно темою абстрактно-теоретичних, філософських узагальнень, вимагає точної ідентифікації засадничих норм, які спричинили постання наукової теорії. Зокрема, важливим методологічним принципом для аналізу як концептуальних засад творчості Антоновича, так і взагалі історіографічного процесу другої половини ХІХ століття, є принцип історизму, згідно з яким будь-яке історіографічне явище (концепція вченого, позиція сформованої ним історичної школи чи науковий напрям) розглядається як динамічний процес у тісному поєднанні з обумовленим характером еволюції історичної думки. У цьому зв’язку важливо підкреслити, що вислів “Historismus” спочатку був уведений в західноєвропейській історіографії ХІХ століття з метою поставити під сумнів провідну роль історії в гуманітарних науках. На думку британського історика Г. Оесле, у сучасній європейській науці категорія історизм уживається у двох площинах: “Historismus” у широкому сенсі має на меті часову обумовленість та змістовність явищ (історичні події повинні сприйматися в дусі часу); “історизм” у більш звуженій інтерпретації, що зводиться до ідеалістичного тлумачення національної історії під знаком індивідуалізації, ідеографічності й духовно-історичного розкриття характеру історичного пізнання епохи” [21, с. 10].

У сучасній українській історіографії верифікація методологічних основ і постановка категорії історизму пов'язана з подоланням саме марксистської ідеологічної спадщини. Дослідники української історіографії зайняті переважно пошуками різнопланових концепцій та структуруванням історичної думки, що має пояснити зміну наукових парадигм. У цьому контексті важливим завданням є розв'язання проблеми, чому концептуальні засади й науково-теоретичні принципи, розроблені в національній історіографії наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст., залишаються актуальними і в сучасній українській історіографії, оскільки вона функціонує значною мірою в межах пізнавального простору й наукових парадигмах цієї методологічної епохи [22, с. 3–22].

На наш погляд, відповідь на поставлену проблему прихована саме в змістових параметрах категорії “історизм”, що є методологічною основою виняткової більшості історіографічних течій і наукових шкіл, які виникли у європейській історіографії ХІХ століття (у тому числі неформальної організації київських істориків під егідою В. Антоновича). Тому як базу для структурного історичного аналізу історичної думки в Україні (на прикладі аналізу творчості Антоновича та його школи) використано схему дисциплінарної матриці історичної науки, розробленої в сучасній західноєвропейській методології історії (Й. Рюзен, Т. Бон та ін.), домінантою якої виступає саме форма вираження й сприйняття вченими провідних теоретичних постулатів (як, наприклад, категорія “історизм”) конкретної наукової епохи й середовища [23, с. 3–27]. У теоретичному аспекті концептуальна ідея цього методологічного підходу запозичена у відомого американського вченого Томаса Куна, який у книзі “Структура наукових революцій” сформулював принципову тезу, згідно з якою прогрес у науці відбувається не у формі нагромадження фактичного багажу та нових знань, а за допомогою кардинальних наукових переворотів, зламу стереотипів думки, що здійснюється в рамках зміни нормальної науки (“normal science”) модерними парадигмами (“paradigms”) [24, с. 112–139]. Т. Кун уперше також окреслив категорію так званої “дисциплінарної матриці” (disciplinary matrix), за допомогою якої, на його думку, можна розкрити теоретико-методологічну модель (“exemplar”) наукового співтовариства в будь-яку історичну епоху [24, с. 193].

Модель дисциплінарної матриці Т. Куна, пристосована до конкретних проблем історіографічного дослідження (Йорн Рюзен, Фрідріх Йегер та ін. європейські дослідники), має на меті охопити всі головні категорії історичного пізнання, виходячи з принципу історичних понять (“Prinzipien des historischen sinns”) у їхньому системному взаємозв'язку. Вона містить у собі кілька базових факторів, які розкривають квінтесенцію розуміння теоретичних постулатів і віддзеркалюють погляди істориків-генераторів для

постановки наукових теорій і їхнього методологічного осмислення [23, с. 817].

Першою важливою превентивною умовою історичної думки згідно з цим підходом, уважають процес дослідження тих інтересів, що переплітаються із життєвою практикою й потребами певного соціуму чи етносу. Другим пунктом історіографічної дисциплінарної матриці виступає теза, згідно з якою всі історичні інтерпретації мають здійснюватися через вироблення специфічних системних понять (“*Hinsichten der deutung*”), що згодом виявляються у формі постановки різноманітних теорій, перспектив, категорій. У свою чергу, системні поняття формуються на основі широкого впровадження нових джерел за допомогою методів емпіричного дослідження. Досягнуті видатними істориками результати дослідницького процесу вводяться в науковий обіг історіографічного співтовариства при участі особливих “комунікативних форм” (“*Formn der Repräsentation*”) [23]. Отже, головним завданням історіографічного дослідження є з’ясування спрямованості функції культурної орієнтації, громадської і наукової мотивації вченого при означенні концепції історичної ідентичності в руслі еволюції національної історіографії [23].

Із системного взаємозв’язку зазначених факторів Й. Рюзен виводить сфери утворення історичних понять у європейській історіографії (“*Dimensionen der historischen sinnbildung*”):

а). За інтересами й функціями в історіографії завжди стоїть “політична стратегія колективної пам’яті, переважно національної історичної думки” [23, с. 23].

б). Із взаємодії принципів інтерпретації історичних подій і методів, системи досліджень будується “когнітивна стратегія вироблення історичних знань у конкретний проміжок часу розвитку національної історичної науки” [23, с. 72].

в). Концепція історії розкривається через творчість конкретних істориків у формі “риторики історичної репрезентації, що впливає на функції подальшої орієнтації течій, напрямів та історичних національних шкіл” [23, с. 279].

На основі цієї методологічної моделі Й. Рюзен і Ф. Йегер змоделювали характер розвитку німецької національної історіографії, а Т. Бон – російської історичної науки XIX століття [25, с. 818].

Своєрідність використання історіографічної дисциплінарної матриці стосовно української національної історіографії другої половини XIX століття полягає в тому, що вона розвивалася в умовах політичної залежності, і це вилилось у наукову дихотомію (польський і російський виміри), що не завжди вкладається в розроблені переважно для західноєвропейської історичної науки стандарти. У той час, як виняткова більшість провідних національних істориків Європи (Л. Ранке в Німеччині, Т. Маколей в Англії, Д. Бенкрофт у

США, С.Соловйов у Росії та ін.) прагнули обґрунтувати ідею національної держави, українські дослідники зосередили свою увагу в царині не історії політики, а нації, народу, народних мас з наголосом на соціальну й побутову проблематику, оскільки зазначені категорії ототожнювалися передусім із селянством. Тільки на початку ХХ століття як результат поживлення українського національно-політичного життя, коли суспільно-політичні інтереси зробили актуальним питання розбудови власної державності, історіографічний процес перейшов у політичну стадію, властиву класичним формам європейської історичної науки. На думку І. Колесник, лише у творчості М. Грушевського вперше досить виразно простежується лінія взаємозв'язку ідеалів історичної державності [1, с. 254].

Відповідно до маргінальності української історіографії, яка наблизилася до статусу національної лише в рамках діяльності професорської корпорації українознавців наприкінці ХІХ століття (“Київська історична школа” В. Антоновича), становлення концепції й “принципу історичних понять” лежать переважно в ідейній площині становлення національної свідомості. Цей процес здійснювався в умовах самовимірювання – вектора власної історії, її цілісного усвідомлення та вектора співвідношення і зіставлення з історичною думкою інших народів. На думку В. Потульницького, саме аксіому становлення національної свідомості на основі самовимірювання двох зазначених векторів можна повною мірою застосувати до осмислення українського історіографічного процесу [26, с. 31].

Унікальність українського історіографічного процесу ХІХ – поч. ХХ ст. полягає в тому, що народницька візія історії України по суті була трансформована в національну, що особливо виразно простежується на прикладі постановки історико-національної теорії Антоновича та його історичної школи. Переважання саме народницької, а не державницької, теорії зумовлено тим, що ні Австро-Угорщина, ні Росія не могли дозволити державницькі ідеї, що відповідно детермінували ідеї процесу обґрунтування національно-політичної доктрини. Політичний фактор не мав такої принципової ваги для постання української національної концепції як науковий і тільки опосередковано впливав на темпи еволюції історичної науки в Україні. Тому саме дослідження українського історіографічного процесу на засадничих нормах сцієнтизму створює належну методологічну передумову для аналізу процесу утворення наукових парадигм національної історичної думки.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
2. Кроче Бенедетто. Теория и история историографии. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 187 с.
3. Репина Л. П. Интеллектуальная история на переломе ХХ – ХХІ веков // Новейшая история. – 2006. – № 1. – С. 81–82.

4. Историография истории России до 1917 года: Учебное пособие под редакцией М. И. Лачаевой. – В двух томах. – М.: ВЛАДОС, 2004. – Т. 1. – 382 с.
5. Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: Просвещение, 1963. – Т. 2. – С. 511.
6. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
7. Колесник І. І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Історія і теорія історичної науки і освіти // Харківський історичний збірник. – Х., 1995. – Вип. I. – С. 21–52.
8. Hagen von M. Does Ukraine Have a History // Slavic Review 54. – 1995. – № 3. – P. 663–673.
9. Магочий П. Українське національне Відродження. Нова аналітична структура // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
10. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основа, 1994. – Т. 1. – 554 с.
11. Сарбей В. Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины. – К.: Наукова думка. – 1989. – 248 с.
12. Grabski A. F. Problem syntezy w historii historiografii. Uwagi dyskusyjne // Historyka, 1990. – Т. XX. – S. 3–10.
13. Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К.: ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 218 с.
14. Масненко В. В. Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А. В. та М. В. Стороженки; І. А. Линниченко, Д. І. Багалій) // КС. – 2002. – № 6. – С. 92–106.
15. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // УІЖ. – 2002. – № 5. – С. 49–62.
16. Мухина Е. М. Концепция учёных или историческое сознание? // Одиссей. Человек в истории. 1998. – М., 1999. – С. 277–280.
17. Ващенко В. В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). – Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2002. – 408 с.
18. Фейэрабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М., Прогресс, 1986. – 544 с.
19. Goldmann L. Nauki humanistyczne a filozofia. – Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. – 511 s.
20. Валіцький Анджей. В полоні консервативної утопії. – К.: Основи, 1998. – 710 с.
21. Oexle O. G. Geschichtswissenschaft im zeichen des Historismus. Studien zu Problemgeschichten der Moderne. Göttingen, 1996. – 382 p.
22. Реснт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 3–22.
23. Rüsen J. Studies in Metahistory. – Pretoria, 1993. – P. 3 – 27.
24. Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1997. – 288 с.
25. Iggers G. G. New Directions in European Historiography. – Connecticut, 1966. – P. 3–29.
26. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. – К.: Лібидь, 2002. – 480 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія, методологія історії та методи історичних досліджень.

ЗНАЧЕННЯ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ІСТОРІЇ – ПОЛЕМІКА ТРЬОХ ІСТОРІОГРАФІЙ (ПОЛЬСЬКИЙ ІСТОРИК ЯБЛОНОВСЬКИЙ ТА ЙОГО ОПОНЕНТИ)

Максим КОРНІЄНКО (Кіровоград)

Автор розглядає творчий доробок О. В. Яблоновського, польського історика кінця XIX – початку XX століття. Монографія вченого з історії Києво-Могилянської академії викликала бурхливу полеміку між польськими, російськими та українськими вченими-істориками того часу. У статті розглянуто питання про те, яке значення Києво-Могилянській академії надавали вчені цих національних історіографій.

Ключові слова: національна історіографія, історична полеміка, Києво-Могилянська академія.

The author examines the creative achievements A.V. Yablonovsky – the Polish historian of the late XIX – early XX century. Monograph of scholar on the history of Kyiv-Mohyla Academy has caused a stormy debate between Polish, Russian and Ukrainian historians of that time.

Key words: national historiography, historical polemics, Kyiv-Mohyla Academy.

Кінець XIX – початок XX століть був часом інтенсивного творення національних історіографій у всіх європейських країнах. Не був винятком і східноєвропейський регіон. Його особливістю було змагання відразу кількох бачень історичного минулого східнослов'янських народів. Основна полеміка проходить між істориками двох націй: польської та російської (рос. “русской”) чи всеросійської. Цей диспут мав довгу історію. Але на кінець XIX – початок XX століть остаточно формуються історіографії так званих “бездержавних” націй, зокрема, української нації, що вступає в наявну полеміку. Дослідження історії східних слов'ян характеризуються зіткненням поглядів зазначених трьох історіографій.

Зображення цих обставин необхідне для розуміння умов, у яких працював Олександр Валеріан Яблоновський – польський історик, провідний спеціаліст з історії України та східних слов'ян у польській історичній науці того часу. Межа XIX – XX століть була часом формування національних ідентичностей для російської, польської та української націй. Цей факт не міг не вплинути на національне бачення минулого трьох народів.

Одним з об'єктів історичної полеміки виступила історія Києво-Могилянської академії. Її розпочав саме О. В. Яблоновський, видавши 1899 – 1900 рр. монографію “Akademia Kijowsko-Mohilanska. Zagys historyczny na tle rozwoju ogolnego cywilizacyi zachodnej na Rusi” (“Києво-Могилянська академія. Історичний нарис у зв'язку із загальним розвитком західної цивілізації на Русі”). Монографія була написана у зв'язку з 500-річчям заснування Краківської академії та поширення освіти й науки у

слов'янських землях і видана в серії “матеріалів та досліджень, що стосуються історії вищих наукових закладів у Польщі” [9, с. 259]. Звичайно, це викликало незгоду в таких представників російської історіографії, як Ф. І. Титов та К. Харлампович. Федір Іванович Титов, професор богослов'я Київської Духовної Академії, написав розлогу статтю в часописі Київської Духовної Академії (КДА) під назвою “Урок із Заходу”. Титов пише: “Наскільки необхідно ...подумати про укладення повної історії Академії, ...яка б задовольняла... вимоги науки, вчить нас, на превеликий жаль, Захід” [4, с. 451]. Праця Яблоновського дійсно znana тим, що це перша повна історія Києво-Могилянської академії. Федір Титов визнає: “ми, маючи чудові, цілком наукові епізодичні нариси, що осягали окремі моменти або епохи в історії нашої Академії, досі ще не маємо повної історії її” [4, с. 451].

“Повну історію Академії” професор КДА бачив як “образ нашої матері у весь її трьохвіковий зріст” [4, с. 451]. На думку професорів та вихованців Київської Духовної Академії (КДА) та російської історіографії загалом, Київська Колегія-Академія (Києво-Могилянська академія) є попередником їхнього духовного навчального закладу (“матір'ю її”). Стосовно КДА, то це не лише сама духовна академія, створена 1819 р. Це продовження історії Київської Колегії-Академії, розпущеної у 1817 р.

Для російської історіографії історія Києво-Могилянської академії починалася 1615 року і тривала надалі. 1915 року російська наукова історична спільнота збиралася відсвяткувати 300-річчя заснування КМА. Тому укладання повної (300-річної) історії закладу було надзвичайно актуальним [4, с. 450].

Крім того, польська історіографія широко відзначала 1899 року 500-річчя Краківського університету. Як відзначав Константин Харлампович у своїй бібліографічній замітці, “латино-польський характер викладання ...панував у Київській Академії і до відпадання Києва від Польщі й після нього”. Саме тому, за словами Харламповича, “обійти його, коли польська наука та громадськість зібралися святкувати польську культуру, було вже неможливо” [6, с. 44].

Як бачимо, між цими двома датами – 1899 та 1915 рр. – розгорнулася боротьба двох бачень історичного минулого. З одного боку, Київська Колегія-Академія як оборонець православ'я, котру представляли Ф. Титов та К. Харлампович. З іншого – як “розсадник польської культури”, “посередниця між Заходом (Європою) та Північчю (Московією), що вносила культуру західну, польську” [7, с. 2].

Ці два погляди можна розглядати як крайні на історичне значення Києво-Могилянської академії. Зокрема, про це писав 1915 р. й український історик Микола Василенко. “Питання про самотність та оригінальність Києво-Могилянського колегіуму, – зауважував він, – не може бути розв'язано в такому категоричному вигляді, як пропонують

О. В. Яблоновський та проф. Ф. І. Титов”, хоча “питання... не може бути розв’язане повністю, за наявних знань” [1, с. 94]. Цей факт не заважав тодішнім ученим виступати з цього приводу та активно відстоювати свій погляд.

Приступимо до аналізу джерел. Це, передусім, сама монографія Олександра Валеріана Яблоновського, видана в Кракові в 1899 – 1900 рр. Рецензія на монографію, написана доктором історії Антоні Карбов’яком, була вміщена в польському часописі “Kwartalnik Historyczny” за 1900 рік. Відповідь російської історіографії з’явилася через два роки. Це була за жанром “бібліографічна замітка” професора богослов’я Ф. Титова, надрукована в часописі Київської Духовної академії (“Труды КДА”) за березень 1902 року. Насправді, вона являла собою розлогу критичну статтю-відповідь “Урок із Заходу”, де опонент виклав свій погляд, діаметрально протилежний поглядам Яблоновського. Паралельно того ж 1902 року, в “Київській старовині” виходить бібліографічна замітка К. Харламповича, відомого дослідника історії культури й церкви. Він розглядає і монографію Яблоновського, і рецензію Карбов’яка, написану на неї. За словами сучасного дослідника О. І. Кияна, це була “в цілому негативна, хоч і більш науково обґрунтована й зважена [ніж у Титова – М. К.] рецензія” [3, с. 64]. Харлампович дотримується погляду Титова, хоча й дещо пом’якшує позицію російської історіографії. Він визнає польсько-латинські впливи, але зосереджується на фактичних, історичних неточностях праці Яблоновського.

Яблоновський дав відповідь на закиди опонентів, в основному Ф. Титова, розгорнутою статтею в польському часописі “Kwartalnik Historyczny” за 1902 рік. Відкидаючи звинувачення опонента в тенденційності, він подає свою світоглядну позицію, відповідає “шановному опонентові” на всі його положення власними контрположеннями. Саме дискусія Яблоновський – Титов, на нашу думку, є основою полеміки двох, а потім уже і трьох історіографій. Дискусія торкалася широкого кола питань, що виходили за рамки історії Києво-Могилянської академії: історія освіти, мови, релігійної боротьби, формування народностей (націй) того періоду. Багато положень О. Яблоновського взяли на озброєння українські історики М. Грушевський та М. Василенко.

У томі VI “Історії України-Руси” М. Грушевського (1907 р.), де він торкається національного, релігійного, культурного життя, є міркування вченого про характер тогочасної української школи, про впливи на неї латино-польської культури. Погляди Грушевського досить відмінні від позиції російської історичної науки. Хоча він і не погоджувався з думками польських істориків, проте погоджувався з деякими їхніми положеннями. Історіографічний підсумок цих шукань підбив український історик

М. Василенко. У своїй збірці нарисів з історії Західної Русі та України (1915 р.) він навіть зробив проміжний історіографічний підсумок шукань польської та російської історичної науки. Більше того, він прагнув показати власне українське бачення історії Києво-Могилянської академії.

Символічною “останньою крапкою” у полеміці вже не двох, а трьох історіографії не можна вважати 1915 рік, до якого так готувалася російська історична громадськість. Ф. Титов не встиг видати свою працю вчасно, напевно, через першу світову війну, революцію та громадянську війну. Рукопис монографії Титова, який уже був на той час покійний (помер 1922 р.), було надруковано 1924 – 1925 рр. уже в Радянській Україні у видавництві ВУАН (Всеукраїнської Академії Наук). Академік ВУАН А. Кримський вказував на “анахронізм” роботи [5, с. 2]. Дійсно, російська дореволюційна історіографія вже загинула, радянська (українська та всесоюзна) тільки зароджувалася, для польської історичної науки в незалежній Польщі – Другій Речі Посполитій наставали нові часи. Але це були вже зовсім інші часи, які перебувають поза межами розгляду нашої статті.

Історичне значення Києво-Могилянського колегіуму, а потім академії всі три історичні науки розглядали в наступних аспектах: конфесійне (релігійне), цивілізаційне (культурне), народне (національне) та наукове значення. Розглянемо кожне з них окремо.

Конфесійне (релігійне) значення. У російській історіографії Київська колегія-академія – охоронець православної віри. Православ'я виступає як основа культури, цивілізації Русі (“Сходу”, “Південної Русі” – українських земель чи “Півночі”, “Північної Русі” – Московії). Тобто КМА була православною за духом, хоч і мала латино-польський характер [1, с. 91]. На противагу цьому, у польській історіографії православ'я (“дизуніти” – не уніати) – одна з багатьох конфесій у Речі Посполитій. Причому православ'я – це зручна форма (не зміст) для донесення до “консервативної фракції народу руського” досягнень західної цивілізації. Під цими досягненнями розумілася власне польська культура, “польщизна” – польська мова та література. [7, с. 552] В українській історіографії православна віра розглядалася як тогочасна виразниця релігійних, культурних та національних прагнень “народу України-Руси”, “русинів” [2, с. 538].

Цивілізаційне (культурне) значення. У російській історіографії культура Сходу (Русі) у своїй основі – це православ'я. Руська культура (“русизна”) тісно пов'язана з питанням церковнослов'янської мови. Зокрема, це стосується співвідношення церковнослов'янської та руської (слов'яно-руської) мови.

У польській історіографії загальноцивілізаційне значення КМА розглядається як поширення культури Заходу на простори Сходу (Південної

Русі, Малоросії, України) та Півночі (Північної Русі, Московії), де відчувався “брак культури”. Різде падіння “гречизни”, візантійської культури та низький рівень місцевої культури (“русизни”) створили своєрідний культурний вакуум. Він був заповнений більш розвинутою на той час польською культурою (“польщиною”) [7, с. 553].

На думку української історіографії, польська культура призвела до відчуження верхівки “народу руського” від основної маси русинів. Верхівка русинів, “народу руського”, тісно інтегрувалася до правлячої верхівки Речі Посполитої і все більше віддалялася від основної маси русинів-православних [2, с. 478].

У російській історіографії народне (національне) значення Києво-Могилянської академії полягало в охороні “руської народності” від повної полонізації, а православної віри – від поглинання її католицизмом [4, с. 462]. Дискусія ж точилася з приводу того, що являє собою “руська народність”, “народ руський” (“русини”) чи “народ України-Руси” (“український народ”).

Польська історіографія в особі Яблоновського зазначала, що в Київській колегії не бракує народної (національної) свідомості. Київська колегія не є ні католицька, ні протестантська, ні лише латино-польська, але, понад усе, руська, навіть переважно руська (par excellence) [7, с. 246]. Разом з тим, стверджує польський дослідник, Києво-Могилянська Академія мала дуже мале значення для місцевої (української, малоруської) культури. Вона мала загальноцивілізаційне значення для українських земель (Південної Русі). Опосередковано академія потужно вплинула на почуття відокремленості українських (малоруських) та білоруських земель від всеросійської (“русской”) спільності. У подальшому це відчуття відокремленості стійко трималося проти російської асиміляції аж до 2 пол. – кінця ХІХ ст. Але при цьому КМА мала дуже слабкий зв’язок з тодішнім живим українським (малоросійським) життям [7, с. 248].

Трагізм тогочасної вищої освіти, зазначає українська історіографія (зокрема, в особі М. Грушевського), був у тому, що випускники КМА здобували освіту, незрозумілу простому народу та відірваному від нього. У часи Гетьманщини відірваність від народного (національного) життя виявилася з особливою силою [1, с. 99]. Це стало передумовою поглинання Києво-Могилянської академії російською культурою, закриттям та відтворенням його вже як чисто конфесійного православного закладу з російською мовою викладання.

Наукове значення. Наука була в Київській Академії такою ж латино-польською схоластиком, яка була тоді в школах усіх віросповідань у Польщі [7, с. 246]. Українська школа, зокрема КМА, – це копія схоластичної західної, зокрема єзуїтської школи, зазначав Грушевський. Вона давала дуже мало реального знання, ніякого заохочення до нього, до

позитивних наук [2, с. 478]. Яблоновський розповідає, що в академії, де вивчалися лише філологія, філософія та богослов'я і було відсутнє викладання права, медицини, як у багатьох середньовічних університетах [7, с. 189].

Народний характер Києво-Могилянської Академії. За своїми характером та мовою викладання (не живою розмовною, а книжною) колегія не могла стояти близько до народу, хоча й була всестановою установою. Колегія застосовувала й інші мови (латину, польську, грецьку), або незрозумілу, чужу для широких прошарків населення слов'яно-руську мову, переповнену полонізмами [1, с. 99].

Про всестановий характер закладу зазначається у російській та українській історіографії. Так, Титов пише, що вихованці закладу виходили переважно, з середовища духовенства та різних станів руського суспільства. [4, с. 476]. “Могилянський колегіум був просякнутий, як і вся православна ієрархія, духом шляхетності, а не суспільної рівності”, – зазначає Яблоновський [8, с. 565].

Особливе значення в КМА мало вивчення латинської мови. Латиною користувалися в судах, сеймиках і в науці. Тому латина в КМА, як і в ієзуїтських колегіях, набула переважного становища. Латинською мовою вчилися, викладали, проголошували промови наукового змісту та писали наукові твори [1, с. 92].

Польська мова застосовувалася в руських землях Речі Посполитої у всіх сферах та при листуванні. Ним користувалися не лише світські, але й духовні особи [1, с. 95].

Грецька мова, якій колись надавалася перевага в братських школах, відступила в КМА на другий план. Вивчалася серйозно в КМА й церковнослов'янська мова [1, с. 92].

“Руській” мові не вдалося (станом на I пол. XVII ст.) досягнути стану розвинутої книжної мови. Були спроби створити літературну мову на основі церковно-слов'янської мови [1, с. 93]. Ця мова виявилася нездатною до розвитку та недостатньою для задоволення потреб публічного життя, а й навіть у побуті. “Словено-руську” мову Яблоновський характеризував як суміш церковнослов'янської, живої української, живої білоруської та польської мов, “амальгама польсько-руська, амальгама живих говірок Русі, що виникла на основі церковнослов'янщини та зовсім перетворилася під впливом польщизни” [4, с. 457]. За словами Василенка: “Українські письменники вносили народні елементи у мову своїх творів, тому ця мова стала не стільки церковно-слов'янською, скільки слов'яно-руською” [1, с. 94].

Мова викладання та мова спілкування в КМА. Одне з питань полеміки – це місце розмовної української мови в стінах КМА. Польська історіографія говорить про дві мови русинів. Мова офіційна “словено-

руська” – це одна з мов викладання в КМА поряд з латиною, польською та, епізодично, грецькою. Іншою, розмовною мовою, мовою повсякденного вжитку була тогочасна жива українська мова. Яблоновський називав її “малоруською” [8, с. 577].

Тогочасна російська історіографія говорить про “руську” мову як про мову викладання. Живу розмовну мову, мову спілкування називають “русской” у значенні тогочасного місцевого наріччя російської (всеросійської) мови. “Діти, що навчалися в Київській Колегії-Академії, говорили між собою, можна думати, у повсякденному житті “по-руски”, що мало своє значення для підтримки та охорони чистоти “русской” мови”, – зазначає Титов [4, с. 476].

Термін “русский” у тогочасній російській історіографії не сприймався Яблоновським, як й іншими польськими дослідниками. Він розводить поняття “російський” – історію Північної Русі, Московії та “руський” (не “русский”!) – історію Південної Русі, руських земель Речі Посполитої [8, с. 563]. Народний характер тодішньої Київської колегії російські історики бачили як “всеросійський”. Це ставило Києво-Могилянську Академію на одному рівні з чинною Київською Духовною Академією з російською мовою викладання [8, с. 564].

У російській історичній науці Річ Посполиту розглядали передусім як польську владу проти російського (“русского”) народу [4, с. 461]. У польській історіографії Річ Посполита характеризувалася як багатоетнічна держава, спільнота правлячих верств різних національностей та віросповідань [8, с. 555].

“Руський народ” розглядався в Яблоновського як сукупність вищих верств руських земель, як складова частина верхівки польсько-литовської шляхетської держави. Неоднорідність “народу руського” визначена за соціальними, конфесійними та навіть етнічними (!) ознаками [8, с. 555]. Наприклад, Петро Могила, волох за національністю, одночасно православний за віросповіданням та поляк за вихованням .

Основні твердження російської історіографії про Києво-Могилянську Академію були як про антипольську, російську (русскую) та православну силу. У цих трьох ознаках, за Титовим, полягала самостійність і самобутність КМА [4, с. 464]. Яблоновський виступив проти цих тверджень. КМА не антипольська інституція, а урядово визнана [8, с. 558]. Не єдина руська сила, крім православних русинів, були ще уніати. Православний характер не надавав КМА оригінальності, бо православ’я було лише однією з багатьох конфесій Речі Посполитої [8, с. 559]. Таким чином, виходячи зі своїх методологічних та ідеологічних позицій твердження російської історіографії, Яблоновський відмовляв КМА в самобутньому та оригінальному характері.

Періодизація історії Києво-Могилянської Академії подається в Яблоновського як показник культурних впливів. Критерії хронології – вплив польської культури, її поступове послаблення [8, с. 557]. Спочатку (1632 – середина XVII ст.) – це конфесійний заклад усіх православних Речі Посполитої. Потім (II половина XVII – початок XVIII ст.) – це руський (чи польсько-руський) вищий науковий заклад “Академія могилянсько-мазепинська”. Місцевого, малоруського характеру академія набуває у I пол. XVIII ст. як “Академія могилянсько-заборовська” [9, с. 495]. У II половині XIX ст. Київська академія поступово перетворюється на російський науковий заклад. Наприкінці XVII ст. (до 1798 р.) відбувається його занепад, закриття (1817 р.). Російський конфесійний заклад (Київська Духовна Академія) створений 1819 р. поза межами розгляду Яблоновського [9, с. 496].

Російська історіографія бачить історію КМА як нерозривну історію вищого наукового закладу конфесійного (православного) характеру. З цього погляду, КМА була найдавнішою духовною академією (вищим православним науковим закладом) на території російських (“русских”) земель. Тому для тогочасної історичної науки в Російській імперії історія КМА мала продовження в історії КДА. 1915 року російська наукова громадськість відзначила 300-річчя КДА (1615 – 1915 рр.) [4, с. 451].

Уже в період кінця XIX – початку XX століть дискусія про значення КМА призвела до своєрідної суперечки за “історичну спадщину КМА”. Одна сторона, російська, вважала КДА продовжувачем історії КМА [4, с. 450]. Дві інші сторони, польська та українська, відмовляли КДА в цьому.

Для української історіографії КМА – це, насамперед, національний вищий науковий заклад. Тому історія КМА закінчується одночасно з існуванням Гетьманщини та Запорізької Січі. Колегія-академія була створена для України й викликана умовами життя України [1, с. 97]. Київська Духовна Академія для української історичної науки – російський, а не український заклад, а тому не є продовжувачем справи Києво-Могилянської академії.

Історія КМА – багатогранне явище, тому для кожної національної історіографії воно мало своє значення. Для польської: КМА розсадник польської культури, отже, має цивілізаційне чи культурне значення передусім. Для російської: КМА – це православний заклад, тобто православна сила, а звідси – ще й російська (“русская”) та антипольська. У цьому разі головне історичне значення КМА – релігійне. Нарешті, для української: КМА – національний заклад, релігійний та культурний характер якого є допоміжним для тогочасного національного життя. “Православна віра та західні культурні впливи – лише допоміжні форми для українського національного життя”, – зазначав Грушевський [2, с. 538].

Погляди Яблоновського в зазначеній дискусії трьох історіографій:

1. Монографія Яблоновського – перша узагальнююча праця з історії КМА в польській історичній науці. До того були лише нариси з історії польської культури, польської освіти, вихованців закладу. Російські дослідники (Ф. Титов, К. Харлампович) критикували Яблоновського за те, що він не написав у своїй праці нічого принципово нового, використавши тільки фактичний матеріал російських дослідників. На ці закиди польський дослідник відповідав, що ставив за мету не відкриття нових фактичних даних, а висвітлення історії КМА з нового куту зору – не релігійного (православного), а цивілізаційного (поширення західної культури).

2. Положення монографії Яблоновського – виклик основним засадам російської історіографії з цього питання. Польський дослідник піддав критиці твердження про антипольський, руський та православний характер як свідчення оригінальності й самобутності КМА. Для польської історіографії КМА – це один з багатьох вищих наукових закладів Речі Посполитої. З цим твердженням була категорично незгодна російська історична наука того часу.

3. Розглянуто історію КМА не в релігійному значенні, а в загальноцивілізаційному. Побіжно розглядалося й народне (національне) значення КМА. Воно набуло розвитку вже в українській історіографії

4. Піддано сумніву тезу про народний (всестановий) характер закладу. Це викликало дискусії з боку російської та української історіографії. На протиположність всестановості КМА Яблоновський висунув тезу про шляхетський характер викладання у КМА, оскільки засновники закладу – православне вище священство – було вже тоді інтегроване до верхівки Речі Посполитої. Дуже суперечливе твердження не сприйняте російською та українською історіографією.

5. Мовне питання в тодішніх руських землях Речі Посполитої. Яблоновський виступає з твердженням про існування вже тоді окремих живих розмовних мов: української (“малоруської”) та білоруської. Це був виклик думці російської історичної науки про існування “русского языка” на всіх теренах східнослов’янських земель. Також Яблоновський висунув тезу про те, що “словенська мова” є сумішшю церковно-слов’янської, живих розмовних української, білоруської та польської.

6. Питання мови викладання та розмовної мови в стінах закладу. Ігнорування тогочасної розмовної української (“малоросійської”) мови в стінах закладу, вживання замість неї офіційної “словено-руської” мови, “русизни”. Це доказ відірваності КМА від живого народного життя, “шляхетського” характеру. Українська історіографія сприйняла тезу “відірваності”, проте й на далі залишалася на тезі “всестановості” КМА.

Дискусія з приводу значення КМА показала, наскільки багатограним історичним явищем був цей заклад. Відповідно історію КМА можна

розглядати в різних аспектах, і тому сприйняття лише одного із значень, його абсолютизація може призвести до тенденційності в дослідженні. Названої тенденційності не змогла уникнути жодна з трьох історіографій. Кожна з них призводила до абсолютизації, змалювання одного з аспектів історичного розвитку КМА, до переважання зображення одного зі значень КМА.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К.: Изд. Н.Я. Оглоблина, 1915. – 589 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Київ – Львів: Друкарня П. Барського, 1907. – Т. VI. Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – 670 с.
3. Киян О.І. Олександр Яблоновський як дослідник історії України // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 62 – 74.
4. Титов Федор. Урок с Запада // Труды Киевской духовной академии. – 1902. – Март. – С. 450 – 479.
5. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні кінці XVI – поч. XIX ст. – К.: Укр. АН., 1924. – 435 с.
6. Харлампович К. Александр Яблоновский. Очерк истории Киево-Могилянской академии в связи с общим развитием западной цивилизации на Руси // Киевская Старина. – 1902. – Т. 78. – С. 44 – 69.
7. Jablonowski A. Akademia Kijowsko-Mohilanska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogolnego cywilizacji zachodniej na Rusi. – Krakow. – 1899 – 1900. – 318 с.
8. Jablonowski A. W sprawie „Akademia Kijowsko-Mohilanskiej” // Kwartalnik Historyczny. – 1902. – Rocznik 16. – Str. 549 – 586.
9. Karbowski A. Materialy i opracowania dotyczace historii wyzszych zacladow naukowych w Polsce // Kwartalnik Historyczny. – 1900. – R.14. – Str. 494 – 497.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Корнієнко Максим Васильович – пошукач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: польська історіографія історії України кінця XIX – початку XX ст.

МИХАЙЛО СЕМЕВСЬКИЙ ЯК РЕДАКТОР ЧАСОПISУ “РУССКАЯ СТАРИНА”

Тетяна ЛЯЛІНА (м. Кіровоград)

У статті розкривається діяльність відомого російського історика, громадського діяча, журналіста М.Семевського на терені видання й редагування ним авторитетного історичного часопису другої половини XIX ст. “Русская Старина”.

Ключові слова: історичний журнал, Михайло Семевський, “Русская Старина”, редакційна політика, цензура.

The activity of the well-known Russian historian, publicist, journalist M. Semevskiy on the field of the edition of the historical journal "Russkaya starina" is researched in the article.

Key words: historical journal, Myhaylo Semevskiy, “Russkaja Starina”, editorial policy, censorship.

Періодичні друковані видання є важливим видом історичних джерел. Журнальна періодика займає провідне місце серед інших періодичних видань. Журнали є могутнім засобом інформації, формування громадської думки, впливу на думки й настрої суспільства в цілому та окремих його прошарків і груп. Історичні журнали – це спеціальні періодичні видання, у яких друкуються джерела (документальні історичні письмові матеріали), наукові історичні дослідження, історіографічні та бібліографічні огляди тощо. У пореформеній Росії з'явилося підґрунтя для виникнення низки вагомих історичних журналів, які зробили великий внесок у розвиток історичної науки та історіографії. Вивчення історії Російської імперії та її складових частин XVIII – XIX ст. неможливе без звернення до історичного часопису “Русская Старина” (1870 – 1918 рр.), засновником і редактором якого був історик Михайло Іванович Семевський (1837 – 1892 рр.). Повне й об'єктивне дослідження “Русской Старини” неможливе без розуміння ролі в її організації, становленні та розвитку її першого редактора М. Семевського. У цьому розумінні важливим є з'ясування мети й завдань, що були поставлені засновником видання до журналу, визначення його програми та репертуару, принципів добору й відтворення історичних матеріалів, дослідження взаємостосунків редакції із цензурним відомством.

Постать М. Семевського яскрава й багатогранна. Офіцер, історик, педагог, громадський діяч, журналіст, член багатьох товариств. Доля відміряла йому лише 55 років життя, але воно було наповнене багатьма починаннями й звершеннями. З юності зацікавившись вітчизняною історією, М. Семевський став дослідником невідомих сторінок російської минувшини, збирачем цінних та рідкісних історичних документів. Зібравши значну колекцію архівних матеріалів та документів, він задумав створити друкований орган, на сторінках якого з'являлися б переважно “сирі”, необроблені історичні матеріали – записки, спогади, щоденники історичних діячів, листи, замітки тощо [33, с. 116], оскільки, на думку М. Семевського, історію слід вивчати саме на основі архівних матеріалів та першоджерел [2]. Так, у січні 1870 року вийшов у світ перший номер історичного журналу “Русская Старина”. Це стало важливою подією для багатьох шанувальників та дослідників історичного минулого, новим віянням в історичній журналістиці Росії другої половини XIX ст. На сторінках часопису з'явилася безліч цінних, цікавих, часом унікальних історичних матеріалів різного характеру та походження. І сьогодні “Русская Старина” М. Семевського не втратила своєї цінності й актуальності для дослідників російської історії періоду нового часу, а також дослідників історії російської літератури. Протягом 2007 – 2009 рр. одне з петербурзьких видавництв здійснило перевидання повного комплексу журналу.

В історичній літературі можна виділити кілька етапів дослідження життя та діяльності М. Семевського – дореволюційний, радянський,

сучасний. Дореволюційна історіографія дала перше монографічне дослідження біографії редактора “Русской Старины”, автором якого була співробітниця редакції журналу В. В. Тимошук [33]. Дослідження має велику фактографічну та інформативну цінність, воно створене на основі автобіографічних записок М. Семевського з використанням листів, офіційних документів та інших джерел і має описовий характер.

Важливим, хоч дещо специфічним, джерелом дослідження діяльності М. Семевського є численні некрологи, які з’явилися по його смерті в журналах “Русская Старина” [7; 20; 21], “Киевская старина” [22], “Исторический вестник” [19], “Библиограф” [11] та інших періодичних виданнях [10]. Одні з них були відгуком на кончину журналіста, інші – виходили до роковин смерті. Їхні автори надзвичайно високо оцінювали роль М. Семевського в розвитку російської журналістики та виданні історичного журналу “Русская Старина”.

Дореволюційна історіографія М. Семевського презентована ще кількома енциклопедичними статтями, які дають загальне уявлення про його життя й діяльність [28; 30; 34].

У радянській історіографії часопис “Русская Старина” розглядався у контексті досліджень історичних журналів з історії СРСР [13]. С. Дмитрієв у своєму нарисі визначає “Русскую Старину” як журнал буржуазно-ліберального напрямку, а М. Семевського характеризує діяльним збирачем матеріалів і чудовим організатором, віддає належне цінності надрукованих у журналі історичних документів та матеріалів, наголошує на тому, що “Русская Старина” була першим журналом, на сторінках якого публікувалися матеріали з історії революційного руху в Росії. Багато матеріалу для дослідження й розуміння діяльності М. Семевського можна почерпнути із монографії Н.Ейдельмана [35]. У ній автор дає оцінку діяльності М. Семевського як редактора історичного журналу. Н. Ейдельман зазначав, що у своєму виданні, незважаючи на тиск цензури, редактор “Русской Старины” друкував заборонені матеріали революційного характеру (про декабристів, петрашевців, О. Герцена, М. Огарьова тощо).

У пострадянський період значно зріс інтерес до російських дореволюційних історичних журналів та їхніх видавців. Не стали винятком і “Русская Старина” та її засновник і редактор М. Семевський. У сучасній російській історіографії останнім часом з’явилося кілька досліджень про М. Семевського [17; 26; 27] та журнал “Русская Старина” [8; 9]. Російський дослідник В. Порох у своїй монографії [27] зупинив увагу саме на редакційно-видавничій діяльності М. Семевського, його стосунках із цензурним відомством, аналізі історичних матеріалів, надрукованих у журналі. О. Кох у своїй дисертації [17] серед інших питань дослідила діяльність М. Семевського у сфері журналістики, визначила типологію

журналу “Русская Старина“, дослідила редакційні примітки на сторінках видання, поліграфічне оформлення часопису тощо.

Із українських істориків дослідженням російських дореволюційних історичних журналів, у тому числі “Русской Старины”, займається О. Кіян [15]. Він уперше у вітчизняній історіографії порушив питання про дослідження історії України на сторінках російської історичної періодики.

Назва журналу “Русская Старина” була обрана М. Семевським не випадково. Дослідники висунули кілька версій походження назви журналу. Так, В. Тимошук у біографічному нарисі М. Семевського зазначала, що вона була запозичена в М. Карамзіна, який написав статтю під такою назвою для журналу “Вестник Европы” [33, с. 116]. “На жаль, ми так погано знаємо руську старовину, милу для серця патріотів” [14, с. 251], – писав у вступній частині статті історик, маючи на увазі історичну минувшину російського народу. Радянський історик С. Дмитрієв висловив припущення, що назва “Русская Старина” походить від однойменної назви видання декабриста О. О. Корніловича [12, с. 78 – 79]. Так чи інакше, символічна назва журналу мала вказувати читачу на зміст та характер друкованих у ньому матеріалів.

При створенні журналу засновник-редактор одразу ж зіткнувся з кількома перепонами, які, втім, невдовзі були подолані. З огляду на певні обставини, М. І. Семевський не міг офіційно виступити в ролі редактора часопису (до 1877 р.) [28, с. 321]. Тому він звернувся з проханням до свого родича Василя Арсеновича Семевського стати відповідальним видавцем-редактором “Русской Старины”. В. Семевський дав свою згоду, але з умовою, що він не буде займатися практичною діяльністю з видання журналу [1]. Тож М. Семевський став єдиним натхненником і редактором журналу впродовж більше, ніж 20 років аж до своєї смерті 1892 року.

Найбільш складним і важливим для М. Семевського на першому етапі видання часопису було питання цензури. Відповідно до Тимчасових правил для друку 1865 р. видання “Русской Старины” було дозволено лише з попередньою цензурою [10]. Уже з першого номера журналу видавець зіткнувся зі складною процедурою отримання згоди Цензурного комітету на вихід того чи іншого матеріалу. Кожен документ необхідно було вносити на розгляд Цензурного комітету, засідання якого проходили раз на тиждень. Комітет, у свою чергу, міг подати матеріал на розгляд міністра Двору. Через це отримання дозволу часто затримувалося, а вихід чергового номера журналу відкладався. Зрозумівши, що такий стан справ може негативно позначитися на подальшій долі журналу, М. Семевський почав клопотати про звільнення від попередньої цензури. Редактор звернувся по допомогу до членів Державної Ради барона М. А. Корфа та П. А. Муханова, які клопотали перед міністром внутрішніх справ про звільнення “Русской Старины” від попередньої цензури. Міністр дав згоду з деякими

зауваженнями [8, с. 80]. М. Семевський згадував, що, крім офіційних формальностей, пов'язаних зі звільненням від попередньої цензури, редактор написав розписку, відповідно до якої зобов'язувався, що “Русская Старина” не друкуватиме матеріалів стосовно деяких сторінок російської історії XVIII і XIX століть (зокрема про усунення з престолу імператора Петра III, про смерть імператора Павла I) [4].

Звільнення від цензури значно полегшило редакторові роботу з видання журналу. Проте фактично часопис упродовж свого існування перебував під пильним наглядом цензури, оскільки відповідно до цензурного законодавства кожна чергова книга журналу повинна була посилатися до Цензурного комітету на 4 дні для розгляду її чиновниками Комітету [34, с. 297]. За словами самого М. Семевського, протягом кількох років існування часопису ножиці цензури не один раз торкалися тих чи інших матеріалів [33, с. 124]. Причому це стосувалося не тільки оригінальних, а й перекладених з інших мов документів. В окремих випадках лише заступництво впливових осіб рятувало підготовлені до друку матеріали від посягань цензурного відомства [33, с. 127]. За період виходу “Русской Старини” під редакцією М. Семевського цензура в 96 книгах часопису робила вирізки й 29 разів на видання накладався арешт у друкарні [17].

Протягом тривалого часу працюючи в російських архівах, М. Семевський знав, що в них зберігається багато цінних історичних документів, не доступних більшості дослідників. Приступаючи до видання журналу, М. Семевський обґрунтував його завдання та програму, які були викладені в першому номері “Русской Старини” [29]. Завданням часопису було слугувати розробці російської історії та історії російської літератури публікуванням на його сторінках невідомих архівних джерел та інших історичних документів і матеріалів. Редактор також у загальних рисах окреслив програму журналу: записки та спогади історичних діячів, нариси, автобіографії, державні й дипломатичні акти, листи, різноманітні замітки, а також оригінальні історичні дослідження та інші матеріали з російської історії та історії російської літератури. При цьому М. Семевський визначив хронологічні межі журналу, зазначивши, що перевага надаватиметься матеріалам, які належать до XVIII та XIX століть, тобто до так званого імператорського періоду російської історії. Проте, за його словами, на сторінках журналу могли виходити й оригінальні історичні дослідження з історії допетровського періоду, археологічні замітки тощо [29, с. 1 – 2].

Приступаючи до видання журналу, М. Семевський мав у своєму розпорядженні багато цінних історичних документів. Його архів постійно поповнювався все новими даними та матеріалами. Джерела їхніх надходжень були різноманітними. По-перше, редакція завжди готова була прийняти історичні матеріали від різних осіб. Насамперед, М. Семевський

звертався з проханням надати папери для публікації до своїх численних знайомих. Також редакція завжди була відкрита для матеріалів, що надходили від незнайомих осіб, але являли собою певну історичну цінність. Відмітною рисою редактора “Русской Старины” була повага до історичної правди й чужого слова, прагнення максимально точно й достовірно відтворювати історичні документи. Ця риса М. Семевського викликала довіру серед осіб, які мали у своєму розпорядженні історичні матеріали різного характеру [33, с. 130] і готові були надати їх для публікації М. Семевським у “Русской Старине”. Часом наприкінці номера журналу друкувалися заохочувальні замітки для всіх, хто міг надати документи історичного характеру з указівкою адреси редакції [23]. В одному з номерів журналу за 1880 рік редакція надрукувала список із багатьох сотень осіб, які надали матеріали для редакційного портфеля “Русской Старины” за період 1870 – 1880 років [32]. Серед них В. С. Іконников, Д. І. Іловайський, П. П. Каратигін, П. О. Куліш, М. І. Кстомаров, О. М. Лазаревський, Л. Н. Майков, Д. Л. Мордовцов, М. Н. Мурзакевич, М. М. Орлов, Т. П. Пассек, М. К. Шильдер та ін. Крім того, як зазначають дослідники, видавець “Русской Старины” володів здатністю спонукати своїх знайомих до написання записок, мемуарів та спогадів. Так, не без впливу М. Семевського написав свої спогади про Т. Шевченка М. Костомаров [6]. Також з ініціативи М. Семевського написали записки Т. Пассек [3], М. Берг, П. Каратигін, М. Мурзакевич. Деякі розповіді записувалися або стенографувалися членами редакції, іноді записки склалися самою редакцією на основі наданих їй матеріалів і публікувалися від імені осіб, що їх надали. Таким чином з’явилися спогади І. Айвазовського, О. Рубінштейна, Ф. Солнцева та ін. [28, с. 321]. М. Семевський не задовольнявся лише тими джерелами, що їх надсилали йому знайомі й незнайомці з різних куточків країни. Іноді влітку він здійснював поїздки по російській провінції, де працював у місцевих архівах і знаходив там багато цінних документів, які потім з’являлися на сторінках його журналу. У цьому плані М. Семевський був редактором-збирачем, який не шкодував ні коштів, ні часу, ні власних сил на отримання нових цікавих матеріалів для свого видання [34, с. 298].

Значний вплив на журнал “Русская Старина” зробили особистісні якості його редактора М. Семевського. У виданні свого дітища редактор керувався певними принципами, від яких намагався не відходити за будь-яких обставин. Головними серед них були неупередженість [5], об’єктивність, точність у відтворенні матеріалу, публікація історичних документів без пропусків та скорочень. При необхідності, якщо це дозволяло більш повно зрозуміти їхній зміст, документи друкувалися не тільки дослівно, а й буквально, тобто зі збереженням стилю й правопису оригіналу [25, с. 1 – 2]. Проте, іноді з об’єктивних, незалежних від редакції

обставин, це було неможливим. Поряд із перекладами друкувалися матеріали й мовою оригіналу, оскільки редактор вважав, що при перекладі втрачаються дуже важливі відтінки змісту документу [25, с. 6]. При потребі М. Семевський супроводжував матеріали вступним словом, коментарями чи післямовою для кращого їхнього розуміння. Він дуже піклувався про те, щоб зацікавити читача, зробити кожную книжку часопису “живою”. Тому редактор завжди реагував на нагальні проблеми й потреби часу, присвячуючи окремі матеріали чи навіть цілі номери журналу тим питанням, які хвилювали суспільство в конкретний момент [20, с. XIX]. При цьому М. Семевський намагався ніби спроектувати минулий історичний досвід на теперішнє і майбутнє [11]. Однак цензурне відомство уважно стежило, щоб не допустити публікації матеріалів, які проливали б світло на сучасні події.

Характерною рисою редакційної політики М. Семевського була відсутність у журналі чіткого розподілу матеріалів на розділи. Редактор вважав такий поділ недоречним і незручним; формальністю, дотримання якої було б не на користь журналу. Але вибір матеріалів для кожного конкретного номера часопису не був і хаотичним. Часто можна відмітити в книжках видання певну особливість у групуванні матеріалів, яка полягала в тому, що значна частина документів присвячувалася певній епосі чи конкретній особистості. Редактор ішов на це свідомо. Таке групування документів давало змогу читачам, на думку М. Семевського, отримати цілісне уявлення про вказану епоху або діяча. Для збереження цілісності картини при публікації історичних документів чи матеріалів великих за розмірами редактор не ділив їх на частини, а друкував у повному обсязі. Ще однією особливістю редакційної політики М. Семевського було переконання про необхідність публікування історичних матеріалів, які належать до недавнього історичного минулого. Редактор вважав, що чим раніше з’явиться в періодичній пресі інформація про якогось діяча чи подію, тим більше можливостей висвітлити їх з максимальною історичною об’єктивністю й достовірністю. На сторінках “Русской Старини” вміщувалися матеріали, що мали різні, часом протилежні, оцінки однієї історичної епохи, події чи постаті, що давало можливість читачам порівнювати різні погляди й робити самостійні висновки [25, с. 2 – 5]. Особисті уподобання М. Семевського, який за переконаннями був лібералом, впливали на репертуар журнальних матеріалів. Так, наприклад, на сторінках часопису, незважаючи на втручання цензури, вийшло особливо багато документів, присвячених декабристам та декабристському рухові (записки М. Фонвізіна, М. Бестужева, М. Пущина, спогади О. Беляєва, Д. Завалішина, замітки А. Розена, О. Фролова, щоденник В. Кюхельбекера, біографічні нариси С. Муравйова-Апостола, М. Орлова тощо), а також

часові правління Олександра II (особливо селянській реформі), спогадам про самого імператора та ін.

Специфіка друкованих у “Русской Старине” історичних пам’яток вимагала від М. Семевського копіткої та напруженої роботи. Нерозбірливість почерку, невизначеність власних імен, відсутність чітких хронологічних відомостей у письмових документах змушували редакцію і редактора до пошуку інших джерел інформації для уточнення і встановлення достовірних даних. Крім того, іноді редакція мала у своєму розпорядженні кілька варіантів рукописів одного документу, які могли різнитися між собою. Це вимагало від редактора віднайдення оригіналу рукопису чи пошуку інших способів уточнення. З редакцією “Русской Старини” співпрацювали історики, які спеціалізувалися на певних періодах російської історії і готували примітки до друкованих матеріалів [25, с. 5–6], що надавало їм певної науковості.

М. Семевського можна назвати й першим історіографом часопису “Русская Старина”. Щорічно редакція складала систематичний опис статей та матеріалів, що виходили в окремих томах журналу. За життя М. Семевського вийшло окремими виданнями кілька систематичних розписів журнальних статей “Русской Старини” [31]. 1885 року з’явився систематичний покажчик за 1870 – 1884 рр. (склала співробітниця редакції В. Тимощук), 1888 року вийшов перший додаток до розпису “Русской Старини” за 1885 – 1887 рр. У вступному слові редактора до першого систематичного покажчика часопису М. Семевський вказує, що з нагоди 15-річчя існування “Русской Старини” редакція приступила до укладання систематичного розпису змісту журналу. Він буде створений за тим же планом, що й щорічні покажчики, які виходили в окремих номерах видання [31, с. III]. У систематичних розписах усі видрукувані в часопису матеріали були розподілені за рубриками: 1) записки і спогади; 2) дослідження, нариси, розповіді, автобіографії, життєписи, некрологи; 3) документи: акти, рескрипти, укази, листування та ін.; 4) родословні; 5) історія церкви, духовенство, розкол, старообрядство; 6) історія російської літератури та словесності; 7) історія мистецтв у Росії; 8) художні додатки: малюнки, портрети тощо; 9) огляди “Русской Старини”, алфавітні й систематичні покажчики, журнальна статистика, оголошення; 10) бібліографічний листок. У рекламно-інформаційних матеріалах, що подавалися наприкінці чергового номеру журналу, редакція робила анонс тих матеріалів, які передбачалося друкувати найближчим часом.

Редактор вважав, що “Русская Старина” повинна бути не просто періодичним виданням історичного спрямування, а слугувати довідником з російської історії [25, с. 10]. З цією метою наприкінці кожного року в останньому номері журналу друкувалися дуже детальні покажчики власних імен з указівкою дат народження та смерті діячів, згадуваних у виданні, розміщені в хронологічному порядку. У цілому всі матеріали, друковані в

“Русской Старине”, сам М. Семевський поділяв на дві великі групи: матеріали з російської історії та матеріали з історії російської літератури. У свою чергу, перша група поділялася на два розряди: матеріали, що дають характеристику певній тривалій у часі епосі чи історичній особі (записки, автобіографії, спогади, листування тощо) і матеріали уривчасті, такі, що належать до певного періоду чи діяча, і дають деяке уявлення про них (офіційні документи, невеликі розповіді, замітки, анекдоти, окремі листи тощо) [25, с. 12 – 13].

М. Семевський опікувався й зовнішньою стороною журналу. Він дуже ретельно стежив, щоб папір, на якому друкувалися номери часопису, шрифти були найвищої якості, самі книжки виходили точно у встановлений строк [25, с. 11]. М. Семевський першим із видавців почав уміщувати у часопису ілюстрації – портрети історичних діячів, малюнки, знімки з медалей, креслень, планів та ін., що надавало журналові індивідуальних рис та оригінальності.

Роль М. Семевського в становленні та розвитку історичного часопису “Русская Старина” не викликає сумніву. Він її задумав, організував, редагував упродовж 22 років. М. Семевський зібрав величезну колекцію історичних документів, забезпечивши журнал матеріалами на багато років наперед. Завдяки продуманій редакційній політиці “Русская Старина” завжди відповідала вимогам часу та суспільства, була одним із авторитетних історичних видань другої половини ХІХ ст. Цей журнал зробив особливий внесок у введення в науковий обіг великої кількості джерел з російської історії ХVІІ – ХІХ століть, а також сприяв популяризації історичних знань. М. Семевський мав репутацію чесного, об’єктивного, неупередженого редактора, якого поважали передплатники та читачі часопису, а також журналістське середовище. Історичний журнал “Русская Старина” та редакційно-видавнича діяльність М. Семевського є перспективним об’єктом дослідження. На теперішній час в історіографії практично не досліджено цілий ряд різноманітних сторін історичного минулого в контексті викладення їх на сторінках “Русской Старини” (наприклад, селянське питання, східне питання в міжнародній політиці, історія українських земель, історія польського національно-визвольного руху, історія архітектури, історія російського театру тощо). Нещодавно виповнилося 140 років з моменту виходу першого номера часопису, а він усе ще становить великий науковий інтерес для дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Институт русской литературы РАН (далее ИРЛИ РАН). – Отдел рукописей (далее О. Р.). – Ф. 274 (М.И. Семевский). – Оп. 1. – Д. 16. – Из записок М.И. Семевского. – Л. 47 об.
2. ИРЛИ РАН. – О. Р. – Ф. 265 (Русская Старина). – Оп. 2. – Д. 2525. – Воронов П.М. Памяти М.И. Семевского. Рукопись статьи. – Л. 5.
3. ИРЛИ РАН. – О. Р. – Ф. 265 (Русская Старина). – Оп. 2. – Д. 2525. – Воронов П.Н. Памяти М.И. Семевского. Рукопись статьи. – Л. 10.

4. ИРЛИ РАН. – О. Р. – Ф. 274 (М.И.Семевский). – Оп. 1. – Д. 16. – М.И.Семевский. Материалы к запискам. – Л. 52.
5. ИРЛИ РАН. – О. Р. – Ф. 274 (М.И.Семевский). – Оп. 1. – Д. 16. – М.И.Семевский. Материалы к запискам. – Л. 27.
6. ИРЛИ РАН. – О. Р. – Ф. 274 (М.И.Семевский). – Оп. 1. – Д. 210. – Костомаров Н.И. Письма его к М.И.Семевскому. 1863 – 1880. – Л. 3.
7. Бильбасов В.А. Памяти Михаила Ивановича Семевского, основателя и редактора-издателя “Русской Старины” // Русская Старина. – 1892. – №6. – С. I – IV.
8. Бронникова Е.В. Журнал “Русская старина“ как историографический источник. 1870-1918. / Диссертация на соискание научной степени канд.ист. наук. – М., 1998.
9. Васильева Е.Б. Образ декабриста в русской журнальной прессе во второй половине XIX – начале XX вв. / Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук – Омск, 2008. – 248 с.
10. Временные правила о печати 1865 г. // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 40. – № 41990.
11. Градовский Г.К. Суд потомства // Новости. – 1895. – 10 марта. – №68.
12. Дмитриев С.С. Именословие русских исторических журналов // Русская литература. – 1967. – №1. – С. 78 – 79.
13. Дмитриев С., Федоров В., Бовыкин В. История СССР. Период капитализма / Под ред. С.Дмитриева. – М., 1961. – С. 175 – 177.
14. Карамзин Н. Русская старина // Вестник Европы. – 1803. – №20. – С. 251 – 271; №21. – С. 94 – 103.
15. Кіян О.І. Вклад журналу “Русский архив“ в історіографію України // Український історичний журнал. – 1989. – №10; Кіян О.І. Співробітництво М.І.Костомарова в історичних журналах Росії // УІЖ. – 1990. – №4; Кіян О.І. С.М.Шубинський – редактор “Исторического вестника“ // Читання пам’яті М.В.Нечкіної. – Ніжин, 1990; Кіян О.І. З історії видання “Киевской старины“ // Київська старовина. – 1996. – №4; Кіян А.І. История Украины на страницах русской исторической журнальной периодики второй половины XIX – начала XX веков / Диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук. – К., 1990.
16. Корнилович, Александр. Русская старина: карманная книжка для любителей отечественного, на 1825 год, изданная А. Корниловичем. – Санкт-Петербург: В типографии Департамента народного просвещения, 1824.
17. Кох О.Б. Михаил Иванович Семевский. Опыт аналитической биографии / Диссертация на соискание научной степени д-ра ист. наук. – Спб., 2005 // www.lib.ua-gu.net/diss/
18. М.И. Семевский // Библиограф. – 1892. – №3. – С. 135 – 144.
19. Михаил Иванович Семевский: Некролог // Исторический вестник. – 1892. – № 4. – С. 112 – 115.
20. Михаил Иванович Семевский. Некролог // Русская Старина. – 1892. – № 4. – С. V – XXXI.
21. Михайловский В.Я. Речь, произнесенная в СПб. Вознесенском храме на панихиде в сороковой день кончины Михаила Ивановича Семевского // Русская Старина. – 1892. – №6. – С. V – VIII.
22. Н.В. Михаил Иванович Семевский (ум. 9 марта 1892 г.). Некролог // Киевская Старина. – 1892. – №4. – С. 112 – 115.
23. О подписке на “Русскую Старину“ // Русская старина. – 1871. – Т. 4.
24. От редакции // Русская старина. – 1870. – Кн. 1.
25. Первое трехлетие “Русской Старины“ (1870 – 1872). От редакции // Русская старина. – 1873. – Кн. 1. – С. 1 – 23.

26. Порох В.И. Некоторые заметки к историографии М.И. Семевского // Историографический сборник. Саратовский государственный университет им. Н.Г.Чернышевского. – 2001. – Вып. 19. – С. 80 – 88.
27. Порох В.И. Офицер, историк, издатель: Все о Семевском. – Саратов: СГАП, 1999 – 152 с.
28. Русская Старина // Энциклопедический словарь / Изд.: Брокгауз, Ф.А., Ефрон И.А. – Спб.: Типо-Литография И.А.Ефрона, 1899. – Т. 27. – С. 321 – 322.
29. Семевский М.И. Об издании с 1 января 1870 года ежемесячного исторического сборника “Русская Старина” // Русская Старина. – 1870. – №1. – С. 1 – 4.
30. Семевский Михаил Иванович // Энциклопедический словарь / Изд.: Брокгауз, Ф.А., Ефрон, И.А. – Спб.: Типо-Литография И.А.Ефрона, 1900. – Т. 29. – С. 427 – 428.
31. Систематическая роспись “Русской Старины” изд. 1870-1884 гг. – С.-Петербург: Типография В.С. Балашева, 1885; Систематическая роспись содержания “Русской старины” изд. 1885 – 1887 гг. Первое прибавление к росписи содержания “Русской старины” пятнадцатилетия – 1870 – 1884 гг. – С.-Петербург: Типография В.С. Балашева, 1888; Систематический указатель статей “Русской старины” за 1891 – 1896 гг. Третье прибавление к систематической росписи “Русской старины” изданной в 1885 году. – С.-Петербург: Типография товарищества “Общественная польза”, 1897.
32. Список лиц, сообщивших “Русской старине” исторические или историко-литературные статьи и материалы // Русская Старина. – 1880. – Т. 29. – С. 1079 – 1084.
33. Тимощук В.В. Михаил Иванович Семевский, основатель исторического журнала “Русская Старина”: его жизнь и деятельность. 1837-1892. Биографический очерк. – С.-Петербург: Издание Е.М. Семевской, 1895.
34. Храневич К.И. М.И. Семевский // Русский биографический словарь / Под ред. А.А. Половцова. – Спб., 1904. – Т. 18. – С. 295 – 299.
35. Эйдельман Н.Я. Тайные корреспонденты “Полярной звезды” // www.vivovoco.rsl.ru/

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ляліна Тетяна Сергіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: слов'янська історіографія другої половини ХІХ століття.

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПЕРІОДУ 1918 – 1921 рр. У НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ІЛЛІ БОРЩАКА

Євген МЕЛЬНИКОВ (м. Миколаїв)

Науково-публіцистична діяльність Іллі Борщака є актуальною та маловідомою в сучасній вітчизняній історичній науці. Багато наукових праць ученого присвячено українському питанню в період з 1918 – 1921 рр., які розкривають об'єктивність та історичну достовірність подій.

Ключові слова: науково-публіцистична спадщина, УНР, ЗУНР, міжнародні відносини.

Scientific-journalistic activity of Ili Borshchaka is actual and little-known in a modern domestic historical science. Many scientific works of the scientist are devoted the Ukrainian question in 1918 – 1921 which display objectivity and historical reliability of existing events.

Key words: scientifically-publicistic heritage, Ukrainian National Republic, West-Ukrainian National Republic, international relations.

Актуальність теми дослідження полягає у визначенні об'єктивності й історичної достовірності подій, які досі залишаються суперечливими. В науково-публіцистичній спадщині Іллі Борщака міститься ряд актуальних та до недавнього часу майже невідомих праць, присвячених українському питанню в міжнародній політиці. Використовуючи західноєвропейські джерела, дослідник відкрив нові сторінки вітчизняної історії, ідеологічно не заплямовані.

Метою наукової статті є аналіз праць ученого та визначення позицій України на міжнародному рівні в період з 1918 по 1921 рр.

Історіографія проблеми містить у собі дослідження таких учених, як Я. Р. Дашкевич [3], М. М. Гресько [2], В. Сарбей [9], В. Сергійчук [10 – 11], В. П. Шкварець [14 – 16], В. Ф. Солдатенко [12 – 13], В. Кубійович [1].

Початок ХХ ст. в історії ознаменувався рядом подій, які змінили політичне та економічне життя всього світу. Перша світова війна принесла із собою, окрім великої кількості людських жертв та зруйнованої економіки, нові політичні зміни. Падіння великих імперій та національне відродження багатьох держав пожвавили міжнародний політичний процес. Розпочалася боротьба за народ та землі, у якій Україна не стала винятком. Опинившись у становищі політичної невизначеності, доля країни стала залежати від рішення політиків провідних країн, не беручи до уваги інтереси недосвідченого уряду молодого країни та всього народу. Окрім амбіцій, швидко сформований та нестабільний уряд молодого країни, нічим не міг протидіяти потужній машині міжнародної дипломатії. Одним з учасників та очевидцем цих подій став забутий та майже невідомий до недавнього часу сучасному українському суспільству, визначний учений, історик-публіцист Ілля Борщак. На долю цієї особистості випав складний життєвий шлях, який був пройдений від простого військового до визначного вченого. Однією з головних та визначальних стала роль дипломата. У складі української делегації І. Борщак бере участь у Паризькій та Вашингтонській мирній конференції. Велика відповідальність стояла перед фахівцем міжнародного права та класичної філології, довести провідним політикам, що Україна як держава має право на існування й для цього необхідне міжнародне визнання. На кінець 1919 р. у Парижі припадає зустріч Іллі Борщака з Уїнстоном Черчілем, а 1924 р., будучи членом ефемерної Ліги української культури, захищаючи права українців Галичини, зустрічався з керівником Французької соціалістичної партії Леоном Блюмом. Доля України була вирішена не на користь молодого уряду, навіть спроба змінити ситуацію за допомогою універсалів та злукою УНР та ЗУНР була марною. Очевидним було те що, намагання Антанти зупинити поширення політичних ідей більшовиків на захід через Україну не виправдав себе. Україна через громадянську війну та іноземну інтервенцію, внаслідок яких були підписані

Варшавський та Ризький мирні договори, була поділена між більшовицькою Росією та Польщею [3, с. 5].

Література й усі наявні джерела стосовно цього періоду, написані здебільшого використовуючи перекручені факти радянською ідеологією, у багатьох матеріалах навіть не згадуються події, які відбувалися в Україні. Ілля Борщак як історик описав соціально-політичні події того часу використовуючи невідомі довгий час для сучасної української науки іноземні джерела, реально правдиві та більш об'єктивні. Наукові праці, присвячені Антанті, Брестському миру, Варшавському договору, відкривають нову актуальну сторінку у вітчизняній історичній науці. Ім'я Іллі Борщака залишалося не стільки невідомим, скільки навмисно замовчувалося радянським урядом, навіть рідні та близькі люди, боячись переслідувань та репресій, не згадували про те, що у Парижі живе їхній родич, уже на той час відомий історик в еміграції. Кожну наукову працю вченого розглянемо окремо для того, щоб відтворити реальну картину наявних подій. Особливу увагу необхідно приділити Антанті, союзу держав-учасниць першої світової війни, таким провідним країнам, як Англія, Франція, Росія, Італія, Бельгія, Греція, Сербія, та південноамериканські республіки. Створений цей союз для протистояння Четвертому союзові, куди ввійшли Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина й Болгарія. Обидва блоки створені для військово-політичного протистояння, котре переросло в першу світову війну, завданням яких був перерозподіл влади та сфер впливу на країни-колонії. Держави Антанти до революції 1917 р. українську справу ігнорували. Влітку 1917 р. після I універсалу французька амбасада в Петербурзі вислала Жана Пелісьє по інформацію. Після більшовицької революції в листопаді 1917 р. була здійснена перша спроба радянського уряду нав'язати контакт із центральними державами. До Києва прибула французька військова місія на чолі з генералом Табуї, який 3 січня 1918 р. офіційно повідомив генеральний секретаріат закордонних справ УНР про призначення його комісаром Французької республіки при українському уряді. Представник французької республіки був прийнятий головою генерального секретаріату В. Винниченком; услід за ним заявив про своє призначення представник англійського уряду Д. П. Бегге. У своїх переговорах з українським урядом вони мали на меті дістати запевнення, що український уряд не укладе миру з центральними державами й продовжуватиме війну на південних і західних фронтах (хоча більшовицький Раднарком почав уже переговори, зокрема від імені України); при цьому Антанта пропонувала фінансову й технічну допомогу. Однак обставини змушували український уряд вести переговори з державами Почвірного союзу й укласти 9 лютого 1918 р. Брестський договір; цим самим переговори з представниками держав Антанти були

перервані, і вони перед вступом українських і німецьких військ до Києва покинули місто [1, с. 47].

Протягом наступних місяців уряди держав Антанти ставилися до Української держави вороже. Після поразки держав Почвірного союзу в листопаді 1918 р. Антанта взялася до об'єднання антибільшовицьких сил, виступаючи, однак, проти самостійності України, роблячи ставку на Денікіна й Колчака. Підписання гетьманом П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. грамоти про “федеративну злуку” з Росією з метою порозумітися з Антантою прискорило повстання в Україні й прихід до влади Директорії. У цей час Антанта повністю підтримувала російську Добровольчу Армію, що намагалася відновити “єдину неділиму Росію” і розглядала позицію українського уряду як “більшовицьку”. У грудні 1918 р. Одесу окупував десант із французьких і грецьких частин генерала Боріюса, у січні генерал Д'Ансельм поширив окупацію на 60 км. навколо Одеси. Переговори в лютому 1919 р. між командуванням десанту Антанти й урядом УНР успіху не мали, бо Д'Ансельм, не визнаючи прав України, вимагав включення української армії в загін антибільшовицького російського фронту. Під тиском червоних частин, отамана Григор'єва й під загрозою повстань у французькому флоті десант Антанти покинув південноукраїнську територію.

Від січня 1919 р. уряди УНР і ЗУНР установили контакти із дипломатами Антанти, надіславши на мирну конференцію у Версалі об'єднану делегацію; у липні 1919 р. ЗУНР сформував окрему делегацію з участю членів спільної делегації. 1919 р. представники ЗУНР вийшли із спільної делегації. Українські делегації весь час зустрічалися з русо- і польонофільською настановою керівних дипломатів Антанти (Вілсон, Ллойд – Джордж, Клемансо, Орландо), перед якими ворожа пропаганда української армії увесь час подавалася як більшовицька. Польський делегат Дмовський вимагав для Польщі всю Східну Галичину, і в лютому 1919 р. Антанта надсилає до Варшави місію, очолену Нулянсом, який закликав Антанту надіслати до Галичини польські дивізії, а сам вислав до уряду ЗУНР у Львові місію з представників держав Антанти в справі перемир'я з поляками, яку очолив генерал Бартелемі. Місія 28 лютого пропонувала негайно припинити воєнні дії, відвівши українські війська на лінію, що залишила полякам третину Східної Галичини зі Львовом і Дрогобицьким нафтовим басейном. Ця пропозиція не була прийнята. Після звертань до Антанти голови уряду ЗУНР С. Голубовича й голови делегації В. Панейка та заклику Найвищої ради від 19 березня 1919 р. до командування обох армій теж не мав успіху, а від 26 квітня 1919 р. в Парижі стала працювати міжсоюзна комісія для перемир'я на чолі з бурським генералом Л. Ботою. Пропозиції комісії генерала Боти були прийняті, але польська сторона кинула проти українських військ надіслану проти більшовиків армію

Галлера й продовжувала успішний для неї наступ, незважаючи на заходи Найвищої ради. Сама Найвища рада уповноважила провідників Польської республіки й надалі проводити операції до Збруча, одночасно забезпечивши автономію та свободи населення галицької території з тим, щоб державна належність була згодом розв'язана самовизначенням населення Східної Галичини. У серпні 1919 року Черчилль і Клемансо спробували схилити генерала Денікіна до порозуміння з урядом УНР, але не мали успіху, і напруження при зустрічі наступаючих проти червоної армії військ УНР і Денікіна перейшли у війну, незважаючи на втручання американського військового аташе у Варшаві, що приїздив до Києва 19 вересня 1919 р. Після поразки українських армій у 1919 – 1920 рр., незважаючи на акцію екзильного уряду ЗУНР, зокрема його протест проти Ризького договору перед президією мирної конференції, незважаючи на ухвали Ради Ліги Націй 1921 р. про потребу внормувати правний стан у Східній Галичині й нове висування справи на міжнародний форум 1922 р. Конференція амбасадорів держав Антанти, що відбувалася 14 березня 1923 р. ухвалила рішення про прилучення Галичини до Польщі при застереженні для неї режиму автономії, що ніколи не було виконане [2, с. 53].

Присвятивши ряд публікацій даному питанню, Ілля Борщак зображує справжню позицію Антанти, її плани та способи реалізації українського питання. Досліджуючи наукову спадщину вченого, робимо висновок, що Антанта як організація була незацікавлена розв'язувати питання національного самовизначення України. Відіграючи роль важеля Антанти, Україна стала розмінною монетою між польськими та російськими відносинами.

Досліджуючи Брестський та Варшавський мирні договори, основну увагу слід приділити перебігу подій, які визначили подальшу долю України як країни.

Брестський мир був укладений 9 лютого 1918 р. між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією. Коли після перевороту в Петербурзі російський більшовицький уряд став проводити переговори про замирення на східному фронті, Українська Центральна Рада 19 листопада 1917 р. теж почала переговори, бо на її території проходили австро-німецькі й румунські фронти. У резолюціях з 22, 24 і 26 грудня 1917 р., Центральна Рада виявила своє ставлення до миру з Почвірним союзом, а 28 грудня 1917 р. підписано угоду про перемир'я на фронті. Українська делегація була визнана незалежним представництвом. Мета української делегації полягала в здобутті самовизначення всіх українських земель. Питання стосовно Галичини, Буковини, Закарпаття, представники Австро-Угорщини відмовилися дискутувати як внутрішню справу монархії. Холмщину й Підляшшя визнали за землі, що мали входити до складу УНР. Приймавши IV Універсал, що проголосив повну незалежність УНР, був

укладений у Брест – Литовському 9 лютого 1918 р. договір між УНР і Почвирним союзом у складі Австро-Угорщини, Болгарії, Німеччини й Туреччини. Почвирний союз визнав УНР самостійною державою із західним кордоном, що був установлений між Австро-Угорщиною й Росією 1914 р.; на північ кордони УНР пролягали від Тарногороду по лінії Білгорай – Щебрешин – Красностав – Пугачів – Радзин – Межиріччя – Мельник – Кам’янець-Литовський – Пружани й Вигонівське Озеро; докладно кордони мала встановити змішана комісія відповідно до етнографічних відносин, зважаючи на бажання населення (ст. 2). Брестський договір передбачав урегулювання евакуації зайнятих областей (ст. 3), встановлення дипломатичних відносин (ст. 4), повернення військовополонених (ст. 6), обмін цивільних інтернованих та відновлення публічних і приватних правових зносин (ст. 8). Сторони зреклися взаємного повернення державних видатків для воєнних цілей (ст. 5). Стаття 7 Брестського договору регулювала відновлені господарські зносини і взаємний обмін товарів, зокрема, визнаючи засади розрахунку та встановлення митних тарифів. У Бресті був укладений також таємний договір між Австро-Угорщиною й УНР у справі Галичини та Буковини, що за ним Австрія мала найпізніше до 31 липня 1918 р. об’єднати „в один суцільний коронний край” ті частини Східної Галичини з Буковиною, де переважало українське населення. Але 4 липня 1918 р. Австрія анулювала цей таємний договір під тим претекстом, що Україна не дала їй належної кількості збіжжя; насправді австрійський уряд зробив це під тиском поляків. Німеччина Рапальським договором з більшовиками 1922 р. оголосила Брестський договір недійсним; Австро-Угорщина зробила його недійсним самим фактом розпаду; Туреччина 1922 р. скасувала Брестський договір договором з УСРР, Болгарія, наскільки відомо, формально Брестський договір не касувала [1, с. 117].

Стаття Іллі Борщака про Варшавський договір указує на те, що він був укладений між урядом УНР і Польщею 21 квітня 1920 р., коли армія УНР поверталася із зимового походу і стояла перед перспективою інтернування, бо без погодження з Польщею не можна було продовжувати регулярної боротьби з більшовицькою Росією, до війни з якою саме тоді готувався польський уряд. Підписаний керівником Міністерства закордонних справ УНР А. Ливицьким і представником польського міністерства Я. Дмовським, Варшавський договір мав такі пункти: 1) Визнання права України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть означені договорами УНР з її прикордонними з тих сторін сусідами. Польща визнає Директорію Незалежної Української Народної Республіки на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою за верховну владу УНР. 2) Кордон між УНР і Польщею встановлюється наступний: на північ від Дністра вздовж р. Збруча, а далі вздовж кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на

північ через узгір'я Крем'янецькі, далі по лінії на схід від Здовбунова, потім вздовж східного адміністративного кордону Рівенського повіту, далі на північ уздовж адміністративного кордону Мінської губернії, до схрещення його з рікою Прип'ять. Щодо повітів Рівенського, Дубенського й частини Крем'янецького, які тепер уходять до складу Польщі, мають бути встановлені спеціальною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців. 3) Польський уряд визнає територію України на схід від кордону, до кордонів Польщі 1772 р., які Польща вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним. 4) Польський уряд зобов'язується не укладати жодних міжнародних угод, спрямованих проти України; те ж саме зобов'язується уряд УНР стосовно Польщі. 5) Права національно-культурні, які уряд УНР забезпечить громадянам польської національності на території УНР, будуть забезпечені громадянам УНР у Польщі. 6) Укладаються спеціальні економічно-торговельні угоди між УНР та Польщею. Аграрна справа в Україні буде розв'язана конституантою. До часу скликання конституанти юридичне становище землевласників польської національності в Україні означається згодою між Польщею і УНР. 7) Укладається військова конвенція, що становить інтегральну частину цієї угоди. 8) Угода не може бути передана третій стороні чи бути опублікована нею повністю чи частково, а тільки за взаємною згодою обох сторін [2, с. 210].

Польща визнавала право України на незалежне державне існування, вона не цікавилася ні північними, східними й південними кордонами країни, але користуючись безвихідним на той час становищем УНР, залишала за собою Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину з Підляшшям і Полісся. Так само військова конвенція з 24 квітня 1920 р. становила інтегральну частину Варшавського договору, віддавала цілковиту перевагу польській стороні: військові дії проти радянської армії на Правобережжі мали відбутися під польським головним командуванням; польська сторона встановлювала в порозумінні з Україною відношення української валюти до польської, лишала за собою керування залізницями, охорону запілля, а також владу на зайнятій у момент підписання конвенції території УНР; український уряд зобов'язувався постачати харчування й тягловий транспорт для польської армії після початку воєнних дій. Умови Варшавського договору, зокрема щодо української території, спричинили гострі протести серед чималої частини української громадськості, особливо в Галичині. Труднощі польсько-української війни з більшовиками (від квітня до жовтня 1920 р.) спонукали польський уряд зруйнувати Варшавський договір, який ніколи не був запропонований польським сеймом для ратифікації, розірвати відносини з урядом УНР і, визнавши УСРР, укласти з більшовиками Ризький мир від 18 березня 1921 р. [11, с. 412].

Ім'я Іллі Борщака та його науково-публіцистичну спадщину відродив один з видатних істориків, який жив та працював в еміграції, редактор 10 томів "Енциклопедії українознавства" В. Кубійович. Завдяки його науковій діяльності українське суспільство дізналося про одного з визначних істориків, познайомившись з ним на сторінках енциклопедії.

Після І. Борщака залишилася велика наукова та публіцистична спадщина, розпорошена в десятках різних видань, котра досі не вивчена й не оцінена як слід. На жаль, зовсім не увічнена його пам'ять як загалом в Україні, так і на рідній йому Миколаївщині. Життєвий шлях Іллі Борщака був далеко непростий, тернистий, але за роки невтомної праці він залишив нам чимало своїх надбань. Це була всебічно обдарована особистість, його таланти виявлялися як в участі в Українській революції, так і в різних галузях історії. У його особі органічно поєднався як послідовний український громадсько-політичний діяч, так і невтомний і талановитий історик, допитливий учений та закоханий в Україну патріот [14, с. 324].

Підбиваючи підсумки, робимо висновки: здобуття незалежності України дало новий поштовх у розвитку національної науки, у тому числі історії, багато імен визначних учених-емігрантів, їхні наукові досягнення та здобутки залишаються досі невідомими широкому колу суспільства. Питання стосовно ролі України в міжнародній діяльності на початку ХХ ст. стало досліджуватися недавно і є одним з пріоритетних напрямків сучасної вітчизняної історії. Антанта, Брестський та Варшавський мирні договори розглядалися як ворожі та негативні моменти всієї радянської історії. Тому одним з актуальних та головних завдань молодого плеяди істориків-дослідників є відкриття нових історичних постатей та достовірних фактів з наданням їм чільного місця у вітчизняній науці.

Перспективи розвитку цієї тематики полягають у подальшому дослідженні наявної проблеми, актуалізації та відкритті нових відомостей та фактів. Багатьох учених буде цікавити ця проблематика, бо майже невідомим залишається велика кількість нових джерел, які розпорошені по цілому світу, котрі, безумовно, збагатять вітчизняну історію та очікують свого часу бути оприлюдненими.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борщак Ілько // Енциклопедія Українознавства/ Головний редактор д-р Володимир Кубійович. – Львів, 1993. – Том 1.
2. Гресько М.М. Борщак Ілько // Українська літературна енциклопедія. – Т. 1. – К., 1988.
3. Дашкевич Я.Р. Ілько Борщак і його вклад в історіографію України// Вісник Київського Університету. – 1990. – Вип. 32.
4. Журецький Я., Шкварець В. Доля подвижника// Радянське Прибужжя – 1997. – 19 липня.
5. Ілько Борщак // Історія України в особах / за редакцією проф. В.П. Шкварця – Миколаїв – Ч. 2. – 1993.

6. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга друга// Кур'єр Кривбасу. – 2000. – №123.
7. Мазепа І.П. Україна й бурі революції 1917 – 1921. – Д.: Січ, 2001. – 414 с.
8. Никольников Г.Н. Брестский мир и Украина. – К., 1981.
9. Сарбей В. Хто він – Ілько Борщак? Історичний календар, 1999 (Видатні історики). – К., 1998.
10. Сергійчук В.І. В чиїх руках архів Борщака// Комсомольське знам'я. – 1988. – 16 грудня.
11. Сергійчук В.І. Українська соборність: відродження Українства в 1917 – 1920 роках. – К.: Укр. вид. спілка, 1999. – 412 с.
12. Солдатенко В.Ф. Українська революція історичний нарис. – К.: Либідь, 1999 – 973 с.
13. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія (1918 – 1920рр.) – К.: Наукова думка, 1999. – С. 63 – 165.
14. Шкварець В.П. Ілько Борщак з Миколаївщини – визначний історик і публіцист, патріот України, – повертається до земляків, на Батьківщину // Вересень. – 1997. – № 1.
15. Шкварець В.П. Ілля Львович Борщак// Міжнародна наукова конференція „Знаки питання в історії України”. 31 жовтня – 2 листопада 2002 р. – Ніжин. 2002.
16. Шкварець В.П. Ілля Львович Борщак // V Всеукраїнська наукова конференція „Наукові дослідження з усіх сфер і галузей України в контексті історичних проблем” Березень – квітень 2002 р. – Миколаїв, 2002.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мельников Євген Олегович – аспірант кафедри історії України МДУ ім. В. О. Сухолинського.

Наукові інтереси: дослідження визначних постатей України.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ Й СУТІ ФЕДЕРАЛІЗМУ В ІСТОРІЇ

Дмитро МОРОЗОВ (м. Кіровоград)

У статті розглядаються теоретико-методологічні аспекти поняття федералізм в історії. Стверджується думка, що федералізм як історико-політична теорія вважається формою суспільної організації, яка здатна поєднувати національну й регіональну ідентичність.

Ключові слова: федералізм, федерація, суверенітет, суб'єкт федерації.

Theoretical and methodological aspects of the notion of federalism in history are regarded in the article. Theoretical and methodological aspects of the notion of federalism in history are regarded in the article. It is confirmed that federalism as historical and political theory is regarded as a form of social organization that is able to combine national and regional peculiarities.

Key words: federalism, federation, sovereignty, subject of federation.

Федералістичні ідеї, що ставили за мету встановлення федеративного державного ладу, у своєму історичному розвитку пройшли кілька стадій. Перша з них зародилася ще в період середньовіччя, коли в протидії з центризмом абсолютизму формувалися принципи феодалного

індивідуалізму. Друга стадія відраховує свою історію з Нового часу, коли ідеї федералізму під впливом революцій у Нідерландах й Англії набувають у теорії “природного права” (Г. Гроцій, Й. Альтузіус та ін.) все більш зростаючу роль, як один з факторів можливого розв’язання міжетнічних проблем на політичній основі [1, с. 147].

Однак раціоналістичне обґрунтування ідеї федералізму та її поступове втілення в практику державного будівництва виявили себе лише в XVIII столітті, коли в результаті складних економічних і соціальних процесів у Європі і Північній Америці розпочинається процес формування “модерних націй” та виникає практична потреба в системі територіального державного устрою.

У XIX столітті, котре кваліфікується як “ера націоналізму”, постійні військові конфлікти через примусовий перерозподіл етнотериторіальних кордонів спонукали політичних теоретиків і практиків різних країн шукати нові рішення у сфері як внутрішнього, так і міждержавного ладу. У поєднанні ці факти привели до появи значного масиву наукової літератури з проблеми федералізму. Особливо це стало характерним з другої половини XIX століття, яке, на думку П. Ж. Прудона, одного з найяскравіших теоретиків проблеми свого часу, мало відкрити “світову еру федералізму”, оскільки “ведучи мову про народи, нічого ліпшого за федералізм ми сказати не можемо” [2, с. 3–4].

Починаючи від П. Ж. Прудона, Й. К. Блюнглі, у XIX столітті й до сучасності в європейській історико-політичній думці було розроблено більше двадцяти найрізноманітніших теорій федералізму [3, с. 4–11]. У більшості випадків, що ускладнює розуміння їх змісту, поняття “федерація” і “федералізм” не розмежовуються, уживаючись як синоніми. У силу цієї специфіки зміст цих категорій набуває в літературі дещо аморфного характеру, оскільки вони досить етимологічно зближені.

При визначенні терміну “федерація” в історичному процесі дослідники, як правило, використовують два методологічних підходи, перший з яких полягає у виробленні власних дефініцій федерації, а другий – в аналізі специфічних рис та ознак цього явища. Перший шлях, пов’язаний з визначенням дефініції “федерація”, не завжди, на наш погляд, є продуктивним, оскільки при такому методологічному підході занадто зростає роль суто емпіричного фактору, а при другому шляху з’являється надмірний суб’єктивізм при виділенні домінантних та другорядних критеріїв. Окрім того, варто постійно враховувати розмаїття федеративних систем у минулому, що перетворює проблему дослідження в “предмет, що зникає”. Але існують і позитивні моменти цього методологічного напрацювання, оскільки саме він створює найбільш цілісне уявлення про федерацію. Незважаючи на відсутність загальноприйнятого визначення (їх

дослідники нараховують більше, ніж 250), у науковій літературі вони зводяться до наступних положень.

По-перше, федерація, за її характером, в історії розуміється як союз (єдина держава), що складається з кількох державних утворень, поєднаних центральною владою для кращого розв'язання спільних для усіх її членів завдань. “Федерація, – констатує О. Яценко, апологет такого підходу, – один з видів державного об'єднання з метою утворення складної союзної держави для кращого єднання сил при вирішенні загальнонаціональних і місцевих завдань” [4, с. 4].

По-друге, акцент робиться на походженні владних повноважень. На думку Г. Еллінека, “федерація, чи союзна держава, є утворення із кількох суверенних держав, державна влада якої виходить від її осібних членів, пов'язаних в одну державну єдність [5, с. 568]. Згідного з другим варіантом, федерація передбачає створення єдиної центральної влади, у межах якої її суб'єкти отримують право, з одного боку, на самоуправління, а з іншого – на співучасть у загальному конституційному управлінні. Повноваження центрального уряду делегуються при цьому населенням усіх складаючих особу федерації політичних одиниць” [6, с. 107].

Третій варіант осмислення категорії “федерація” збудований на ідеї реалізації принципу демократії. Розвиваючи це положення, П. Ж. Прудон досить чітко вказував на тісне поєднання в історії федералізму й демократії, оскільки при відсутності політичних прав як осібних громадян, так і певної соціальної чи етнічної спільноти, такий варіант державно-територіального устрою втрачає будь-які переваги. “Федерація як устрій політичної системи держави, – стверджує французький теоретик, – повною мірою виявляє себе там, де воля народу знаходить своє найповніше вираження й де інтереси держави збігаються з інтересами її громадян” [2, с. 37].

Нарешті, існує й четвертий підхід до визначення змісту федерації в історії, який стверджує думку, що її домінантою не обов'язково має бути полідержавне об'єднання, а історично обумовлене специфікою історичного процесу монодержавне утворення, яке, поступово розвиваючись, переходить на шлях федералізації. Виникнувши не в результаті об'єднання, а існуючи досить тривалий проміжок часу в історії, держава розпочинає продукувати принципи федералізму.

На наш погляд, найбільш продуктивним підходом до визначення поняття “федерація” як історико-політичного феномена є аналіз її специфічних рис та ознак. Саме за його допомогою можна виявити наявність атрибутів федеративної системи в минулому житті народів та зрозуміти ті базові принципи, на яких історики моделювали свої концепції історичного федералізму. Такий методологічний підхід хоч і вступає в протиріччя з прагненням ідентифікувати федералізм за допомогою чітко визначених критеріїв, але враховує розмаїття інтересів не лише етнічних

груп, але й соціальних прошарків, стверджує думку, що це явище не має статичного характеру, а носить динаміку й багатомірність у своєму історичному розвитку. Такий методологічний підхід ґрунтується на законах діалектики, що вимагає враховувати особливості політико-правових, ідеологічних, соціально-економічних і культурних цінностей тих періодів історичного життя, у яких склалися федералістичні теорії.

Поняття “федералізм” значно ширше й складніше, ніж поняття “федерація”, оскільки містить у собі не лише структуру, форму територіального устрою держави, але й принципи політичної організації, які уможливили об’єднати незалежні держави під керівництвом центральної влади, залишивши при цьому певну частку суверенних прав. Теоретичні основи цього напрямку, який отримав в історичній літературі означення “федералізм американського типу”, були розроблені О. Гамільтоном, Д. Медісоном і Дж. Джеєм наприкінці XVIII століття у низці статей на сторінках часопису “Федераліст” і стали головними критеріями ліберально-демократичного методологічного підходу до осмислення проблеми. У цьому варіанті зміст федералізму розкривається через його історичний генезис як продукт індивідуалізації і раціоналізації суспільного життя в епоху Нового часу. “Самоуправління особистості, – констатує Д. Медісон, – що визволилася з утисків традиційного суспільства, її здатність діяти за власною волею, становлять істинну сутність федералізму” [7, с. 137]. Саме індивід, що прагне до волі, виступає в цій теорії головним творцем федералізму на первинному історичному рівні. З посиленням індивідуальної свободи з’являється можливість скласти не один, а кілька автономних сегментів, не послабивши при цьому державний суверенітет.

Таке трактування природи федералізму було закладене ще в концепції Йоханеса Альтузіуса (1562 – 1638), родоначальника теорії федералізму. Саме він розробив теорію народного суверенітету, де федерація утверджувалась у результаті ієрархічного піднесення одного союзу над іншими подібними, але меншими за розмірами, починаючи від сім’ї і закінчуючи державою. Цей теоретичний підхід передбачає розглядати федералізм в історії як форму державності, в основі якої лежать наступні принципи: формування геополітичного простору держави як єдиного цілого із території осібних суб’єктів; далі територіальні суб’єкти визначаються на основі наявності обмеженого суверенітету, елементів союзної конституції, існування єдиного федеративного громадянства.

Методологічна варіативність розв’язання проблеми привела до появи інструменталістського тлумачення фактора федералізму в історії. Його зміст полягає в тому, що він інтерпретується як симбіоз методів, котрі характеризують певний політичний режим [8, с. 271]. Такий підхід досить наближений до цивілізаційного виміру в історичних дослідженнях, оскільки розглядає всю динаміку поступу в розвитку політичних систем, починаючи

від протофедералістичних утворень античного світу до асоціацій федералістського напрямку середньовіччя, що поступилися в історії місцем “якобінській державі” [9, с. 169–170.].

У науковій літературі, наближеній до сучасності, як методологічний інструментарій досить часто декларується також і нормативно-вартісний підхід до означення змісту федералізму як теорії. При такому варіативному підході федералізм вважається єдиною формою суспільної організації, яка здатна гармонійно поєднувати національну й регіональну ідентичність. Таким чином, у рамках цього методологічного підходу федералізм розглядається як оцінююче поняття, покликане для позначення його суспільної вартості. Розглядаючи цей методологічний контекст, Д. Елайзар указує на дуалістичну інтерпретацію природи федералізму в історії. У вузькому розумінні він зазначає взаємостосунки між різними політично-територіальними об’єднаннями, а в більш широкому – акцентує увагу на ролі самоуправління та елементі децентралізації. Якщо влада розділена між центром та складовими частинами згори без згоди низових складників федерації, то в такому разі, які не були б права в територій, держава не може сприйматися за своєю природою в історії федеративною [6, с. 106].

Система організації в історичному минулому, що побудована на федеративних принципах, має містити в собі елементи суспільної домовленості, складені вільними громадянами та співтовариствами, котрі об’єдналися для досягнення певної мети й захисту спільних інтересів при збереженні водночас своєї цілісності. У цілому цей методологічний підхід до означення параметрів федералізму в історії більш пов’язаний з політичним принципом, який допускає певний компроміс прийняття рішень при розв’язанні питань політично важливих для держави.

Таким чином, огляд можливих методологічних підходів до окреслення категорії демонструє складність і багатоплановість федералізму та розмаїття інтерпретації його змісту. Загальним в усіх визначеннях є положення, що федералізм як історико-політична теорія ґрунтується на принципах поліцентризму. Останній передбачає наявність множинності автономних одиниць, формально незалежних одна від іншої.

На наш погляд, якщо з усіх вищевикладених методологічних підходів для ідентифікації категорії федералізму виділити найбільш характерні риси, то можливе моделювання (в дусі М. Вебера) ідеального, концептуально-теоретичного типу, який містить наступні елементи:

1). Договірність і добровільну основу утворення кількох суб’єктами держави в історії.

2). Розподіл повноважень між центральною владою та федеративними одиницями.

3). Наявність між народами всієї держави й народами регіонів двосторонньої домовленості, яка не може бути видозмінена в односторонньому порядку.

4). Плюралізм і демократизм в прийнятті рішень та взаємозв'язках між суб'єктами федерації та громадянами.

5). Спільне розв'язання внутрішніх проблем та захист від зовнішньої небезпеки.

Головними компонентами федералізму в історії в цьому разі виступають автономія, принцип участі, самоуправління регіонів, симетрія статусу. “Федералізм, – констатує Ж.Л. Шабо, – це рух до централізації і водночас результат дезінтеграційних процесів в історичному розвитку державних утворень” [10, с. 159–165].

Підбиваючи підсумок аналізу федералізму як історико-політичного феномену, можна з певністю констатувати, що при наявності різних методологічних підходів до визначення й прагненні виокремити та розмежувати поняття “федерація” і “федералізм” у науковій літературі, за своєю природою вони дуже близькі один до одного, що дає підставу інтерпретувати їх як єдину реальність.

Для розуміння характеру постановки теорії федералізму в історико-політичній думці XIX століття в методологічному контексті важливим видається розгляд головних напрямків та доктрин федералізму. У цьому разі, при наявності значної їхньої кількості (понад 250), цілком логічним видається процедура класифікації, яка дала змогу виділити кілька принципових течій у розробці доктрини. Першу групу серед них становить функціональна теорія федералізму, суть якої полягає в пошуку оптимального теоретичного наповнення змісту поняття. Ця теорія, що набула особливої популярності в Північній Америці, на наш погляд, має головний “недолік” – декларовані принципи федералізму в історії США (Д. Бенкрофт та ін.) з таким же успіхом можуть бути використані і при аналізі теорій унітаризму.

Одним з небагатьох винятків стосовно цього виступає лише доктрина дуалістичного федералізму (подвійного суверенітету) в історії, основи якої були розроблені американським ученим Е. Кордином. У ній зроблено акцент на поєднання двох націй (наприклад, англоканадців і франкоканадців), формою якого в стадії історичного розвитку виступає принцип етнічної діархії (двовладдя). Суть теорії дуалістичного федералізму становить ідея поділу влади у федеративній державі таким чином, щоб були наявні елементи подвійного суверенітету у федерації: суверенітет федеративного утворення і суверенітет його членів. Таким чином, ця доктрина історичного федералізму розглядає як оптимальну форму політичної взаємодії в межах державного утворення договірні взаємини. Вона визнає наявність мети, задля досягнення якої учасники

домовленості готові обмежити свій суверенітет. В історії існування подібної версії федеративних взаємин передбачає поділ влади таким чином, щоб система управління двох рівноправних суб'єктів мала самостійний статус і була обумовлена в конституції.

Варто зазначити, що модель, зорієнтована на чітку фіксацію поділу владних повноважень між федерацією й суб'єктами, існувала переважно в теоретичних розробках і не мала відповідної системної структури в історичних реаліях. Тому переважна більшість європейських істориків, які зверталися до аналізу цієї проблеми в контексті політичних подій (О. Т'єррі, Д. Бенкрофт, Д. Мотлі та ін.), вели мову про наявність лише певних компонентів подібного устрою в минулому (кооперативний федералізм, федералізм співпраці та ін.).

Значно більшу популярність, як альтернатива доктрині дуалістичного федералізму, в історичній літературі розроблялась теорія централізованого федералізму. Її основою була теза, згідно з якою мета федерації полягала в економічних і політичних умовах розвитку тогочасного суспільства, а правові повноваження суб'єктів федерації мали допоміжні функції. У сучасній західноєвропейській історіографії така форма федералізму в історії розглядається як “федералізм трьох площин”, коли до союзу в межах певної держави, об'єднання земель добавляється третя площина – спільність економічної політики (протекціонізм, меркантилізм і т.д.). “Федеративна держава в історії, – стверджує П. Пернталер, – це не лише розмежування компетенції і повноважень між загальнофедеральними центрами і суб'єктами федерації, але й кооперування та інтеграція при веденні загальнодержавних економічних чи соціальних програм” [11, с. 123].

При аналізі історичних подій у науковій літературі з проблеми досить часто звучить оцінка федералізму з позицій правової природи й статусу суб'єктів, тому вживаються категорії “симетричний” і “асиметричний” федералізм. Зазвичай, під “симетричним” федералізмом розуміють державне утворення, що збудоване з однорідних за природою і статусом суб'єктів. “Асиметричний” федералізм містить у собі асоційовані вільно приєднані території. Наявність різнопланового методологічного підходу до їхнього визначення свідчить про розмаїття самих моделей федералізму в історії.

Взагалі аналіз літератури з методологічних проблем постановки теорії федералізму в історії засвідчує думку, про те, що територіальний принцип федеративних утворень виступає як найбільш переважаюча форма об'єднання. Домінування національного фактора розглядається в контексті послаблення державної єдності. Національне єднання закладене в межах договірної федерації, яке хоч гарантується конституцією федеративної держави, не завжди отримує позитивні оцінки.

Таким чином, здійснений у контексті історичної методології короткий огляд головних теоретичних напрямів і доктрин федералізму уможливило зробити наступні висновки.

По-перше, переважна більшість концептуальних досліджень має стосунок не лише до категорії федералізму як історико-політичного феномену, а й теорії держави і права. Висновок, зроблений у їхніх межах, ілюструється прикладом історії федеративних країн, але в багатьох випадках можуть бути запозичені матеріали і з історії унітарних держав.

По-друге, стає цілком зрозумілим, що жодна з розглянутих доктрин і методологічних підходів не має абсолютного характеру, оскільки поєднує в собі елементи різних концепцій і теорій.

По-третє, розглянуті методологічні підходи до осмислення федеративної версії свідчать про наявність як спільних критеріїв оцінки, так і суттєві розбіжності, що знайшло відображення в моделях територіального, симетричного, асиметричного національного та ін. федералізму в історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Федерализм: Энциклопедический словарь. – М., 1997. – С. 147.
2. Прудон П.Ж. Принцип федерации. – Спб., 1919. – 103 с.
3. Карапетян П.М. Федерализм и право народов. – М., 1999. – С. 4–11.
4. Яценко А. Что такое федеративная республика? – М., 1917. – С. 4.
5. Еллинек Г. Общее учение о государстве. – СПб., 1908.
6. Элайзар Дж. Сравнительный федерализм // Полис. – 1995. – № 5. – С. 101–114.
7. Остром В. Смысл американского федерализма. – М., 1993. – С. 13–141.
8. Абдулатинов Р.Г., Болтансова Л.Ф. Опыты федерализма. – М., 1994. – С. 271 – 275.
9. Моммон А. Федерализм и национальное государство (К истории вопроса) // Полис. – 1992. – № 6. – С. 169.
10. Шабо Ж.-Л. Государственная власть // Полис. – 1993. – № 3. – С. 159–165.
11. Пернталер П. Проблемы федеративных отношений в истории // Государство и право. – 1994. – № 3. – С. 123–127.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Морозов Дмитро Олександрович – пошукувач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історіографії та політології в Східній Європі другої половини XIX століття.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА Й ТЕМА ГОЛОДОМОРУ 1932 - 1933 рр.: АНАЛІЗ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПЕРЕДУМОВ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Катерина НАЗАРОВА (м. Миколаїв)

У статті висвітлюються соціокультурні чинники, що вплинули на становлення та дослідження проблеми голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні як одного з методів історіографічного аналізу.

Ключові слова: голодомор, соціокультурні фактори, перебудова.

In the following article the socioculture factors of the problem of the Famine in 1932 – 1933 in Ukraine as one of the methods of historiography research are analyzed.

Key words: Famishment, social and cultural factors, perestroika.

Проблема голодомору 1932 – 1933 рр. стала однією з актуальних не тільки в сучасній історичній науці, а також відігравала помітну роль і в політичному житті нашої країни. Зміна політичного курсу КПРС із середини 80-х рр., процеси становлення України як незалежної держави, демократизація суспільства не могли не позначитись і на становищі вітчизняної історичної науки, перед якою у світлі нових умов поставали важливі науково-методологічні та практичні проблеми. Виникла необхідність зміни радянської схеми історії України та ствердження її національної концепції. Однією з центральних проблем нової концепції став голодомор 1932 – 1933 рр.

Аналіз соціокультурних факторів дає змогу окреслити етапи становлення й розвитку історіографії проблеми та визначити провідні зовнішні й внутрішні фактори, що вплинули на формування наукових поглядів вітчизняних істориків та вироблених ними концептуально-методологічних підходів у дослідженні складного та комплексного явища голодомору 1932 – 1933 рр.

Завдання цієї статті проаналізувати соціокультурні передумови становлення зазначеної проблеми як одного з чинників та складової методології історіографічного аналізу.

Одним з перших таких чинників можна виділити зміну курсу КПРС на політику “перебудови”.

Смерть Леоніда Брежнєва в 1982 р. поклала початок перехідному періодові в радянському суспільстві. Після смерті Ю. Андропова та згодом – К. Черненко все ширше коло представників партійно-державного апарату почало розуміти потребу в молодшому, енергійнішому й новаторському керівництві. У результаті 1985 р. на посаду Генерального секретаря обрали Михайла Горбачова. З його приходом до влади на арену вийшла нова генерація партійних працівників.

Новий генсек, обраний на цю посаду в березні 1985 р., виступив перед учасниками березневого пленуму з пропозицією прискорити науково-технічний прогрес, а на цій основі форсувати соціально – економічний розвиток СРСР.

Термін “перебудова” у доповіді М. Горбачова на пленумі означав тільки поліпшення управління господарським механізмом, тобто використовувався в досить обмеженому, вузькому розумінні. Але поступово він став наповнюватися новим змістом, означаючи оновлення, модернізацію всіх сфер життя [8, с. 3].

Кінець 80-х рр. ознаменувалися активізацією політичного життя в країні. Перебудова, яка до цього була справою партійно-державних верхів, викликала рух “знизу”, активні дії широких народних мас. Каталізатором цього руху стала гласність. Союзні, а за ними й республіканські ЗМІ почали публікувати й транслювати інформацію, що раніше була недоступною широкому загалу. Це, зокрема, стосувалося “білих плям” української історії, матеріалів про масові репресії 30 – 50-х рр., голодомор, антинародну політику тоталітарної держави. Надбанням історії знову стали імена В. Винниченка, с. Петлюри, М. Грушевського, Я. Курбаса, М. Хвильового. С. Єфремова та багатьох інших.

Тема голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні наприкінці 80-х рр. відіграла важливу роль у науковому й політичному житті. Однак, на Заході цією проблемою почали займатися набагато раніше. Особливий інтерес виник у зв’язку з 50-ми роковинами трагедії. Громадські організації діаспори в США та Канади робили все можливе, щоб правда про 1933 рік стала загальновідомою.

Саме 50-та річниця Голодомору стала багато в чому переломною. Події 1932 – 1933 рр. в Україні почали привертати увагу істориків, політиків, журналістів. Ситуація загострювалась тим, що в СРСР довгий час не визнавали факту голодомору [9, с. 37].

1986 р. поет Іван Драч уперше вжив слово “голодомор” на з’їзді письменників України, а 18 лютого 1988 р. Олекса Мусієнко оприлюднив його на сторінках “Літературної України” [14]. 25 грудня 1987 р. перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький визнав факт голоду 1933 р. У текст доповіді, присвяченій 70-річчю утворення радянської України, було внесено кілька рядків про голод. Згадка про нього розглядалася в Центральному комітеті як важливий політичний крок, який могла зробити тільки перша особа в компартійно-радянській номенклатурі.

Тим часом стали позначатися перші результати горбачовської перебудови. Почалося поступове відкриття раніше засекречених архівних фондів. У газеті “Літературна Україна” 16 липня 1987 р. були надруковані матеріали, у яких голод 1933 р. згадувався вже як всім добре відомий факт [9, с. 30]. Слід зазначити, що саме ця газета відіграла важливу роль у тому,

щоб привернути увагу громадськості до теми голодомору 1932 – 1933 рр. На її сторінках виступали демократично налаштовані науковці-історики, які у висвітленні цієї теми демонстрували відмову від створених у минулому історичних схем [7, с. 241]. В одному з номерів “Українського історичного журналу” за 1988 р. з’явилася стаття С. В. Кульчицького, “До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931 – 1933 рр.”, яка й започаткувала вивчення голодомору українськими істориками [10]. А вже 1989 р. вийшли праці “Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні” С. В. Кульчицького [11] та “Становище дітей на Україні у 1931 – 1933 рр.: Документальна розповідь” С. В. Кульчицького та Є. П. Шаталіної [12], у яких аналізувалися демографічні наслідки голоду. 1991 р. побачила світ монографія С. В. Кульчицького “Ціна великого перелому”, у якій уперше у вітчизняній історіографії було досліджено причини й наслідки голодомору [13]. Того ж року В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов та С. В. Кульчицький видрукували колективну монографію “Сталінізм на Україні: 20 – 30-і роки”, у якій проаналізували вплив сталінщини на всі сфери життя українського суспільства.

26 січня 1990 р. Компартія України визнала голод злочином сталінського режиму, ухваливши відповідну постанову. Відбулося бурхливе засідання політбюро, на якому розглядалася можливість публікації документів, що підтверджували існування факту голодомору. В. А. Івашко, який замінив В. В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК Компартії України, не став гальмувати справи, бо розумів, що подальше замовчування народної трагедії просто неможливе. Було погоджено опублікувати збірник унікальних документів та матеріалів, упорядкованих Р. Пирогом [9, с. 41].

1990 р. в Україні розпочався перший етап державотворення. Верховна Рада УРСР 16 липня 1990 р. прийняла перший законодавчий акт, виходячи з якого розпочалося будівництво незалежної української держави – Декларацію про державний суверенітет України.

24 серпня 1991 р. відбулося урочисте проголошення Акту незалежності України, що стало вінцем багатовікових державотворчих пошуків українського народу. Почався історичний процес демократизації суспільства. Утворення та діяльність Народного Руху України, поява нових політичних партій, зміна політичної монополії КПРС, активізація суспільної, національної та історичної свідомості українського народу сприяли створенню нової історіографічної ситуації. Більшість істориків розуміло необхідність змін марксистсько-ідеологічних догм у висвітленні історичного процесу. Однак, відхід від партійно-класового трактування історії та зміна стереотипів тоталітарного періоду неоднозначно позначився на розвитку історичної науки. Нові умови суспільно-політичного розвитку вимагали зміни історичної парадигми, пошуку нових концепцій історичного розвитку, переосмислення минулого.

Стали зрозумілими крах і безперспективність радянської схеми історії. Багато радянських істориків постали перед вибором: або триматися за збанкрутілі концепції спільної історії українського і російського народів, радянської державності, або повернутися до національних традицій української історіографії, пов'язаних з іменами В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Липинського, О. Оглоблина, І. Крип'якевича [5, с. 412]. Більшість істориків обирали другий варіант.

Разом зі зміною політичного ладу в країні відбувається й організаційно-структурна трансформація усіх сфер та галузей українського суспільства. Не винятком стала й наукова сфера загалом та історична, зокрема. Процеси реорганізації торкнулися Академії наук Української РСР, що перейменовувалася в Академію наук України (1991 – 1993 рр.), а з 1994 р. – Національну академію наук України. У нових умовах важливого значення набувають структурні зміни в Інституті історії України. 26 березня 1991 р. на засіданні вченої ради Інституту історії України було затверджено нову структуру Інституту, в основу якої замість формаційно-класового підходу було покладено хронологічний принцип. Так разом з іншими постав відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст., що функціонує в структурі Інституту під такою назвою до цього часу. Його завідувачем є д.і.н. С. В. Кульчицький.

Одним з головних напрямів у роботі наукового колективу відділу (а з 2002 р. – спеціально створеного при відділі Центру досліджень геноциду українського народу) з початку 1990-х рр. є викриття злочинів тоталітарного режиму проти народу України, зокрема трагедії голодомору 1932 – 1933 рр. і голодів 1921 – 1923 та 1946 – 1947 рр. [1].

Уже на початку 1990-х рр. науковці підготували збірники документів та матеріалів “Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933” (К., 1992) [6], В. І. Марочко опублікував конспекти лекцій “Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.: причини і наслідки” (К., 1994) [15].

Тривала активна дослідницько-пошукова робота в архівах. Письменники, журналісти також не залишалися осторонь. Результатом колосальної роботи стала збірка архівних документів та спогадів очевидців голодомору “ГОЛОД-33. Народна Книга – Меморіал” (1991 р.), яку впорядкували В. Маняк та Л. Коваленко-Маняк [2].

27 червня 1992 р. була заснована Асоціація дослідників голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні – всеукраїнська громадська науково-дослідницька культурно-просвітницька організація. Метою організації стало дослідження однієї з найтрагічніших сторінок історії – голодомору 1932 – 1933 в Україні, а також голоду 1921 – 1923 та голоду 1946 – 1947 в Україні, поширення серед широкого читацького загалу інформації про голодомори та їхні наслідки. Засновниками стали відомий український письменник В. Маняк

та його дружина – журналістка Л. Коваленко-Маняк, яка очолила Раду від її заснування [16, с. 272].

Важливе значення мало утворення 31 травня 2006 року Українського інституту національної пам'яті (постанова Уряду від 5 липня 2006 р. № 927) як центрального органу виконавчої влади із спеціальним статусом. Основними завданнями Інституту задекларовано: посилення уваги суспільства до історії України, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій.

Очолює Інститут національної пам'яті Голова, який призначається Кабінетом Міністрів за поданням Прем'єр-міністра. Нині виконуючим обов'язки Голови Інституту є Ігор Юхновський.

Насамперед, діяльність Інституту спрямована на популяризацію в Україні та світі об'єктивної та справедливої історії. А головне своєю діяльністю Інститут національної пам'яті сприяє формуванню національної свідомості громадян України [19].

Подальші процеси демократизації, здобуття Україною незалежності, відновлення державного суверенітету, визнання її на міжнародному рівні сприяли створенню нової історіографічної ситуації. Перехід на нові методологічні принципи, вироблення національної концепції історичного розвитку потребувало досить тривалого часу та інтенсивної науково-дослідної роботи істориків.

Характеризуючи історіографічну ситуацію кінця 1980-х – першої половини 1990-х рр. більшість учених указують саме на кризу історичної науки [3]. Так, професор Л. Таран також зазначає, що криза в історичній науці, не тільки українській, а й світовій, почалася з кінця 1980-х рр. й триває досі. Для країн колишнього СРСР вона була пов'язана не тільки зі зміною парадигми історії, а й політичними процесами демократизації [17, с. 31]. Історики відкрито заговорили про проблеми вітчизняної історичної науки, розуміючи необхідність вироблення власної історіографічної концепції та перетворення нашої історіографії на органічну частину світової науки.

Серед досліджень цього періоду пріоритетне місце займали проблеми радянської історії. В чому ж полягала причина особливого інтересу до радянської тематики? Це зумовлювалося кількома чинниками: по-перше, доба радянської історії виявилася найбільш міфологізованою в історичній науці та суспільній свідомості. По-друге, правлячій верстві, пов'язаній з комуністичною ідеологією, було вигідно вдатися до дозованої критики конкретних подій, аби частково її лібералізувати. По-третє, злам у стереотипів у поглядах на події 1920 – 1980-ті рр. міг стати вузловою ланкою довгого ланцюга перегляду всіх фальсифікацій української історії з

найдавніших часів. По-четверте, відтворення історичної правди про насадження тоталітарного режиму в Україні, його злочини проти українського народу створювали фундамент для глибинних змін у суспільній свідомості, для її радикалізації, національного пробудження [5, с. 401]. Не випадково, що дослідження теми голодомору 1932 – 1933 рр. як одного з найбільших злочинів комуністичного режиму набуло важливого значення не тільки для вітчизняної історичної науки з метою встановлення історичної правди, а й для увічнення історичної пам'яті невинних жертв тоталітаризму.

Починаючи з 1993 р., вшанування пам'яті загиблих у трагічні 1932 – 1933 рр. в указах вищих органів влади. Так в Указі Президента України “Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні”, підписаного 19 лютого 1993 р. Леонідом Кравчуком, передбачалося проведення Днів Скорботи і Пам'яті в Україні, які припадали на вересень місяць [4].

Про відзначення чергових роковин голодомору в Україні засвідчила постанова Кабінету міністрів України від 26 жовтня 1998 р. за № 1696, яку видав прем'єр міністр В. Пустовойтенко. Указом Президента України Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. за № 1310 “Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій” було запроваджено конкретний день – четверту суботу листопада. Вона поступово набувала меморіального статусу, а біля Михайлівського собору покладали квіти офіційні делегації. Про геноцид в урядових постановах та президентських указах не згадувалося [16, с. 272].

20 березня 2002 р. Президент України видав Указ “Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні”. Він дублював попередні укази та заходи, хоча місцевим органам влади рекомендували “посилити увагу до повсякденних потреб громадян, які пережили голодомор, поліпшення їх медичного, соціально-побутового обслуговування, сприяти у веденні присадибного господарства, вишукати можливості для надання матеріальної допомоги таким особам” [18]. Лише 24 листопада 2002 р., звертаючись до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодомору та політичних репресій, Л. Кучма визнав голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, закликав міжнародне співтовариство підтримати Україну. Необхідно зазначити, що ініціаторами та фундаторами перелічених заходів була українська інтелігенція – письменники, історики, які вимагали визнання голодомору геноцидом.

28 листопада 2002 р. Верховна Рада України ухвалила постанову № 258-IV “Про 70-ті роковини голодомору в Україні”, якою засудила політику геноциду, що її проводив тоталітарний режим проти громадян України. Уже 12 лютого 2003 р. відбулися парламентські слухання під керівництвом голови Верховної Ради України В. Литвина. Доповідь

виголосив віце-прем'єр-міністр Д. Табачник, зазначивши, що визнання голоду геноцидом має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні, слугуватиме доказом незворотності демократичного вибору, фактором відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями. Верховна Рада України за винятком фракції КПУ, яка тоді була численною, ухвалила “Рекомендації парламентських слухань” постановою від 6 березня 2003 р. за № 607-IV, що визнали голодомор геноцидом. 14 травня 2003 р. відбулося спеціальне засідання Верховної Ради України з ушанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр., на якому було ухвалено “Звернення до українського народу” з констатацією факту геноциду в 1932 – 1933 рр. Постанови парламенту України засвідчили його готовність розглянути проблему, задекларувавши факт визнання голодомору геноцидом, але вони не мали сили закону, тобто належної правової сили [16, с. 273].

З приходом В. Ющенка на пост Президента Україна значно прискорився процес підготовки законопроекту щодо визнання голоду геноцидом українського народу. 11 липня 2005 р. Президент України видав Указ “Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні”, доручивши уряду створити Інститут національної пам'яті, а також унести до Верховної Ради України законопроект щодо політико-правової оцінки голодомору.

Нарешті, акт українського геноциду був визнаний Законом України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” від 28 листопада 2006 року, у ст. 1 якого стверджується, що Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу. Згідно зі ст. 2, публічне заперечення Голодомору визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним [20].

Одним з відкритих залишається питання міжнародного визнання голодомору геноцидом українського народу. Станом на 9 квітня 2009 року Голодомор актом геноциду прямо визнали 13 держав. Ними є (у хронологічному порядку): Естонія, Австралія, Канада, Угорщина, Литва, Грузія, Польща, Перу, Парагвай, Еквадор, Колумбія, Мексика та Латвія. Європейський Парламент визнав Голодомор злочином проти Українського народу та проти людяності.

Підсумовуючи цей етап, відмітимо, що прийняття закону “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” стало вагомим здобутком українських політиків, істориків та громадських діячів у відновлення історичної правди та вшанування пам'яті численних жертв страшного лихоліття.

Таким чином, можна виділити наступні соціокультурні передумови становлення й розвитку історіографії проблеми:

1. Одним з перших таких чинників – зміна курсу КПРС на політику “перебудови”.

2. Проголошення незалежності України, зміна політичної системи, проведення політичного курсу, спрямованого на розгортання процесів демократизації українського суспільства.

3. Структурна реорганізація історичної науки в умовах незалежності.

4. Методологічна переорієнтація українських істориків, вироблення національної концепції історичного розвитку.

5. Політика держави в напрямку формування національної самосвідомості й відновлення історичної пам’яті.

Аналізуючи соціокультурні фактори, можемо виділити основні етапи розвитку історіографії голодомору 1932 – 1933 рр. Перший етап: охоплює кінець 1980-х – початок 1990-х рр. Серед учених утверджується думка про спеціальний, організований та штучний характер голодомору. Другий етап охоплює другу половину 1990-х рр. У цей період розробляється теза про спеціально створений партійним керівництвом геноцид українського селянства. Третій етап розпочався на початку 2000-х рр. для нього характерні завершення формування та утвердження на законодавчому рівні концепції голодомору як акту геноциду українського народу.

Отже, можна простежити, як під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів відбувалась еволюція поглядів вітчизняних істориків у трактуванні трагічних подій 1932 – 1933 рр. в Україні: від “продовольчих труднощів” до розуміння голодомору як акту геноциду українського народу, як засобу утвердження тоталітаризму.

Таким чином, проблема голодомору, як й інші суперечливі теми періоду радянської історії, почали досліджуватися лише в період перебудови та в роки незалежності. Важливе значення спочатку мали саме політичні фактори. Але і в подальшому тема голодного лихоліття українського народу залишається досить політизованою.

Детальний аналіз впливу соціокультурних факторів на сучасну історичну науку дасть змогу визначити подальші напрямки дослідження з цієї проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ історії України 20-30-х рр. XX ст. [online] <http://www.history.org.ua/>
2. Голод – 33. Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б.Коваленко, В.А. Маняк. – К.: Рад. письм., 1991. – 584 с.
3. Головка В.В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: Автореф. дис...канд. істор. наук. – Д., 2000.
4. Голос України. – 1993. – 26 лютого.
5. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004. – 496 с.

6. Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1992. – 735 с.

7. Костишева С.О. Тема голодомору 1932 – 1933 років у дзеркалі газети “Літературна Україна” доби горбачовської гласності // Голодомор 1932 – 1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріал. Всеукраїн. наук. конф. Київ, 15 листопада, 2002 р. – К.: МАУП., 2003. – С.240 – 245.

8. Кульчицький С.В. Політичне й соціально-економічне становище в перші роки незалежності // Історія України. – 2002. – №18. – С.2 – 5.

9. Кульчицький С.В. Проблема голоду 1932 – 1933 рр. та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х рр. // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук. – Теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали / Редкол.: С.Кульчицький та ін. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – С.27 – 45.

10. Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УРСР в 1931 – 1933 рр. // Український історичний журнал. – 1988. – №3. – С. 15-27.

11. Кульчицький С.В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. – К., 1989. – 13 с.

12. Кульчицький С.В. Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931 – 1933 рр.: Документальна розповідь. – К., 1989. – 26 с.

13. Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. – К., 1991. – 430 с.

14. Літературна Україна. – 1988. – 18 лютого.

15. Марочко В.І. Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.: причини і наслідки: конспект лекцій. – К., 1994. – 61 с.

16. Марочко В.І. Визнання голодомору – 1933 рр. в Україні – геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №16. – С.272.

17. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. істор. журн. – 1998. – №5. – 30 – 39.

18. Урядовий кур’єр. – 2002. – 7 лютого.

19. Український інститут національної пам’яті [online] <http://www.memo.gov.ua/>

20. Українське слово. – 2006. – 6 – 12 грудня (№49).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Назарова Катерина Вікторівна – аспірантка кафедри історії України МДУ ім. В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: проблеми сучасної української та зарубіжної історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

ВИСВІТЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ СЕРБІЇ 1878 – 1918 рр. НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Світлана ЧЕРНІК (м. Кіровоград)

У статті проаналізовано історіографію політичної історії Сербії 1878–1918 рр. на сторінках періодичних видань України.

Ключові слова: політична історія Сербії 1878–1918 рр., періодичні видання України, історіографія.

The article analyzes the historiography of the political history of Serbia 1878–1918 he was on the pages of periodicals of Ukraine.

Key words: Serbia's political history 1878–1918-th, periodicals Ukraine, historiography.

Політична історія Сербії кін. XIX – поч. XX ст. завжди привертала увагу дослідників, свідченням чого було написання ними значної кількості праць. На наш погляд, усю наукову літературу із зазначеної проблематики можна розділити на чотири групи: праці російських істориків до 1917 р.; доробок радянських учених; сучасна російська та українська історіографії (після 1991 р.); дослідження зарубіжних науковців.

Охарактеризуємо першу групу наукових робіт, важливість яких полягає у тому, що їхні автори були сучасниками тих подій. Серед російських дореволюційних дослідників історії балканських народів необхідно назвати О. Погодіна [40], П. Мілюкова [29], В. Якушкіна [59] та інших. На особливу увагу заслуговують праці О. Л. Погодіна. У монографії “Історія Сербії” [40] він стисло викладає політичну, економічну, соціальну та культурну історії Сербії від початку заселення Балканського півострова до 1914 року, однак практично не торкається питань міжнародних відносин та зовнішньої політики. У розділі XIV “Сербське королівство” праці “Слов’янський світ. Політичне й економічне становище слов’янських народів перед війною 1914 р.” [41] О. Погодін розкриває історичні події цього періоду, він високо оцінює Конституцію Сербії 1888 року, яка на перше місце поставила конституційні права сербських громадян, тим самим зменшила роль королівської влади в державі.

Однією з вагомих праць, у якій зроблена спроба комплексного розгляду балканського питання, є “Балканська криза і політика Ізвольського” П. Мілюкова [29]. Автор аналізує політику Росії в балканському регіоні на початку XX ст. та відзначає, що невдачі дипломатії (переговори з Еренталем у Бухлау 1908 р., анексія Боснії та Герцеговини 1908 – 1909 рр.) справили негативне враження на російську громадськість, яка всю відповідальність за ситуацію поклала на міністра закордонних справ А. П. Ізвольського.

Після закінчення балканських війн 1912 – 1913 рр. з'явилися праці, автори яких намагалися осмислити нещодавні події та дати їм оцінку. Важливими для вивчення перебігу воєнних дій є ряд робіт, в яких детально описуються театр війни, сили, плани та операції сторін [2; 46; 59]. Зокрема, у дослідженні В. Якушкіна “Балканські війни та їхні результати” аналізується зовнішня політика Росії й європейських країн. Історик відводить російській державі головну роль у створенні Балканського союзу та пов'язує причини розв'язання Першої світової війни з результатами балканських війн [59].

Отже, дипломатичні відносини та події на Балканах кін. XIX – поч. XX століття стали об'єктом багатьох праць дореволюційних істориків, у яких зібрано значний фактологічний матеріал. Однак ґрунтовних наукових досліджень до 1917 року з політичної історії Сербії 1878 – 1918 рр. не проводилося. Періодичні видання Російської імперії як історичне джерело не використовувалися. Праці цього періоду мали публіцистичний та описовий характер, бо були підготовлені переважно сучасниками подій.

До другої групи наукової літератури віднесемо праці радянських учених. Актуальними темами їхніх наукових робіт були міжнародна політика та зв'язки з балканськими народами [31; 34; 42], державницькі перетворення в Сербії [17; 36], події балканських війн 1912 – 1913 рр. [21; 30] тощо.

Серед незначної кількості публікацій цього періоду, присвячених внутрішній політичній історії Сербії 1878 – 1918 рр. та еволюції її державності, на нашу думку, слід відзначити наукові доробки В. Н. Виноградова, С. І. Данченка, А. В. Карасьова, А. З. Нюркаєвої. Так, В. Н. Виноградов [6] у своїй статті досить стисло розкриває процеси утворення держав у Південно-Східній Європі в XIX – поч. XX ст. та лише побіжно торкається особливостей становлення незалежної Сербії. Науковець указує на спільні типові риси в державотворенні на Балканах: ведення національно-визвольної боротьби; схожість етапів формування державності – від автономії (або зміцнення та її розширення) до повної незалежності; велике значення міжнародного фактора тощо.

Політичні процеси в Сербії у другій половині XIX – початку XX ст. та ставлення до них Росії у загальних рисах висвітлені в публікації С. І. Данченка і А. В. Карасьова „Основні етапи розвитку сербської буржуазної державності й Росія (1858 – 1903)” [19]. Історики вважають, що Берлінський договір 1878 р. та статус незалежності є важливими точками відліку нового етапу еволюції сербської державності. Головним напрямком внутрішнього розвитку Сербії визначалася конституційна реформа, результатом якої стало прийняття Конституції 1888 року.

Важливою для вивчення політичних процесів у Сербії на початку ХХ ст. є публікація А. З. Нюркаєвої “Травневий переворот 1903 р. в Сербії (його причини і наслідки)” [36]. На основі матеріалів Архіву зовнішньої політики Росії та сербських джерел автор статті детально зупиняється на причинах палацового перевороту, серед яких основною називає об’єктивні наслідки капіталістичного розвитку Сербії.

Події напередодні сербо-болгарської війни 1885 року описуються в статті В. К. Терехова “Сербія і Румелійський переворот 1885 року” [50]. Автор висвітлює дипломатичну підготовку війни, політику підбурювання Віденського кабінету та нерішучість дій російського уряду. Саме така позиція великих держав, як уважає історик, дозволила розпочати сербському королю Мілану війну з Болгарією.

Значна кількість публікацій радянських учених присвячена саме історії міжнародних відносин початку ХХ ст. і політиці європейських країн на Балканах. На основі широкої джерельної бази в монографії І. С. Галкіна “Дипломатія європейських держав у зв’язку з визвольним рухом народів європейської Туреччини в 1905 – 1912 рр.” [12] розкривається історія Балканських війн та національно-визвольний рух південнослов’янських народів. Проблемі анексії Боснії та Герцеговини 1908 року Австро-Угорщиною приділено увагу в монографії К. Б. Виноградова “Боснійська криза 1908 – 1909 рр. Пролог світової війни” [7]. На основі матеріалів Архіву зовнішньої політики Російської імперії у ній розглядаються позиції європейських держав у зв’язку із загостренням ситуації на Балканах. Слід відзначити, що вчений, аналізуючи у своїй праці зовнішню політику Росії, лише частково показав дії Франції та Англії, які залишилися пасивними під час боснійської кризи.

Відомим дослідником балканської проблематики був Ю. А. Писарев [38; 39], який у своїх працях розкривав міжнародні відносини й політику європейських держав напередодні Першої світової війни, причини виникнення конфлікту в балканському регіоні, процес формування Балканського союзу, причини війн 1912 – 1913 рр. та частково історію південнослов’янських народів. Автор характеризує внутрішню ситуацію в Сербії на початку ХХ століття та приходять до висновку про значну роль армії в житті країни після перевороту 1903 року.

У зв’язку з тим, що для нашого дослідження важливим є аналіз матеріалів преси України 1878 – 1918 рр., що видавалася у складі Російської імперії, слід звернути увагу на праці, які характеризують журналістику та періодику в зазначений період. Історії й теорії преси присвячені праці В. Ігнатієнка [22; 23], П. Федченка [51], П. Вороб’я [11] та Г. Сургая [48]. Зокрема, у 20-х рр. ХХ ст. В. Ігнатієнко дав короткий огляд преси 1905 – 1914 рр. та запропонував її періодизацію. У статті П. Вороб’я „З історії української преси в Росії (1905 – 1914 рр.)” досліджується україномовна

преса, яка виходила в Україні, за її ідейним спрямуванням – буржуазно-націоналістичне, революційно-демократичне, буржуазно-ліберальне. Г. Сургай у публікації “Періодичні видання на Україні в роки нового революційного піднесення (1910 – 1914)” у загальних рисах розкрив умови розвитку періодичних видань, які виходили російською та українською мовами.

Таким чином, радянська історіографія приділяла значну увагу дослідженню проблемних питань історії балканського регіону кін. XIX – поч. XX ст. Праці вчених цього періоду є надзвичайно цінними, оскільки вони ввели до наукового обігу значний пласт архівних та іноземних документів. Вперше досліджувалися окремі аспекти міжнародної політики великих держав на Балканах, становлення державності південнослов'янських народів тощо. У цей період були зроблені перші кроки до висвітлення політичної історії Сербії 1878 – 1918 рр. через публікації періодичних видань Російської імперії.

До третьої групи наукової літератури віднесемо праці російських та українських учених. У їхніх розробках на основі введення в обіг нових історичних джерел, недоступних раніше, досліджується процес державотворення державності в незалежній Сербії, діяльність політичних партій та їхніх лідерів, здійснюється оцінка геополітичної ситуації в Європі кін. XIX – поч. XX ст. та ролі Сербії в об'єднавчому процесі на Балканському півострові тощо.

У сучасній історіографії можна відзначити зростання інтересу до проблем формування сербської державності протягом 1878 – 1918 рр. У колективній монографії “Балкани в кінці XIX – поч. XX ст.: Нариси становлення національних держав і політичної структури у Південно-Східній Європі” [3], яка має загальний характер, простежується еволюція органів влади молодой незалежної держави Сербії “на шляху від автократії до конституціоналізму”, характеризується діяльність новостворених політичних партій.

Не можна оминати увагою працю С. І. Данченка [18], яка присвячена розвитку сербської державності 1878 – 1903 рр. та її відносинам з Росією. Однією з головних особливостей становлення незалежної Сербії після Берлінського конгресу 1878 р. автор називає посилення економічного й політичного впливу монархії Габсбургів у цьому регіоні й одночасне послаблення позицій Росії. Конституцію Сербії 1888 року оцінює як “компроміс загальнонаціонального характеру” [18].

Відомим російським фахівцем з політичних процесів у Сербії кін. XIX ст. – поч. XX ст. є А. Л. Шем'якін. Зокрема, у його працях розкриваються: політичне життя сербської держави [57], роль радикальної партії в історії Сербії та діяльність її лідерів [54; 55], зміст і значення Конституції 1888 року [56] та особливості сербського суспільства [58].

Проблемні питання розвитку сербської державності на поч. ХХ ст. висвітлюються в публікаціях інших російських істориків. Зокрема, у працях О. М. Курчатової [26; 27], Я. В. Вишнякова [9; 10], В. С. Винокурова [8], наголошується на активній ролі армії у суспільному житті сербів, яка стала реальною політичною силою на початку ХХ століття. Російський історик К. В. Никифоров у своїй статті „Парламентаризм у Сербії у ХХ ст.” відмічає, що переворот 1903 року був одним із небагатьох випадків, коли замість установавання військової диктатури влада передавалася демократично обраним державним структурам [35]. Важливим з огляду оцінки ролі Сербії у балканському регіоні є наукова розвідка В. Фрейдзона [53], у якій автор розкриває суть „югославізму” як утопічну форму націоналізму й теорію національної єдності південнослов’янських націй. Одними із джерел зазначених праць є періодичні видання Російської імперії та Сербії. Преса, яка виходила на території України, російськими істориками не вивчалася.

Щодо внутрішньополітичного становища Сербії на початку ХХ століття та його розкриття в періодиці Російської імперії й України цінними для нас є наукові розвідки О. Г. Кострикової і І. А. Глічова. Праця О. Г. Кострикової “Російська преса та дипломатія напередодні першої світової війни, 1907 – 1914 рр.” [24] містить значний обсяг зовнішньополітичної інформації, що була опублікована в пресі Російської імперії того часу. У монографії досліджуються публікації газет “Московские ведомости”, “Новое время”, “Голос Москвы”, “Русские ведомости”, „Русское слово”, які виходили на території Росії. Окремі періодичні видання України згадуються лише як друковані органи, з якими співпрацювали тогочасні кореспонденти, повідомляючи про події з-за кордону. Інший дослідник цієї проблематики І. А. Глічов більше уваги приділив саме змісту публікацій у періодиці Російської імперії початку ХХ ст. та простежив думку громадськості щодо балканського питання 1908 – 1913 рр. [13; 14; 15] Зокрема, в одній зі статей І. Глічова [16] зроблена фактично єдина спроба аналізу надрукованих матеріалів воєнного кореспондента „Киевской мысли” на Балканах Л. Троцького.

Міжнародна ситуація на Балканах та її загострення в кін. ХІХ ст. знайшла своє розкриття в працях українських істориків. Зокрема, у дисертації О. О. Лисова досліджується місце Сербії в системі міжнародних відносин у Європі в кінці ХVІІІ – 70-ті роки ХІХ ст. На думку автора, початок Східної кризи 1875 р. й ослаблення влади Османської імперії на Балканському півострові були поштовхом до активізації зовнішньої політики Сербського князівства з метою одержання незалежності [28]. Хронологічні рамки наукової роботи О. О. Лисова не дають змоги простежити становище Сербії в міжнародних відносинах після здобуття нею незалежності 1878 року.

Дисертаційне дослідження В. Л. Самчука присвячено боротьбі великих держав Європи за винятковий вплив у південнослов'янських країнах і міжнародним відносинам у регіоні в др.пол.70 – 80-х рр. ХІХ ст. [47]. У контексті досліджуваної теми автор праці оцінює політику європейських країн стосовно Сербії як суперечливу. В. Л. Самчук у своїй дисертації розглядає сербську державу спільно з іншими південнослов'янськими країнами, не торкаючись питання впливу політики європейських держав на внутрішнє становище Сербії.

Розумінню проблем балканської політики Росії під час анексії Боснії та Герцеговини 1908 р. й Балканських війн 1912 – 1913 рр. сприяє дисертація Т. О. Ваколюк [5]. У дослідженні Т. О. Ваколюк використано широке коло архівних документів, матеріалів періодики, мемуарної літератури, що дало можливість простежити реакцію громадськості Російської імперії на події балканських війн. У науковій роботі побічно розкривається вплив подій на внутрішньополітичне становище Сербської держави на поч. ХХ ст.

Після проголошення незалежності України 1991 р. значно зріс інтерес науковців до національної періодики як історичного джерела. Ґрунтовне дослідження преси здійснюється в науково-дослідному центрі з вивчення періодичних видань при Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка. Центр створений 1993 року. Так, у публікаціях М. Романюка [44], М. Нечиталюка [32;33], І. Крупського [25] розглядаються питання методології вивчення преси, визначаються пріоритетні напрямки її вивчення. На увагу заслуговують дисертаційні роботи Г. Я. Рудого [45], Ю. М. Половинчак [43], Н. П. Олешка [37], О. А. Яцина [60], Т. В. Антонченка [1], О. М. Березовського [4], які в контексті досліджуваних проблем вивчають періодичні видання України кін. ХІХ – поч. ХХ ст. та аналізують зміст друкованих матеріалів.

Таким чином, у сучасній російській та українській історіографії науковці на основі нових архівних документів, публікацій преси Російської імперії продовжують досліджувати зовнішньо- та внутрішньополітичну історію Сербії кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Проте на базі цих досягнень необхідно проводити подальшу наукову роботу, особливо щодо більш поглибленого вивчення змісту матеріалів періодичних видань. На сьогодні фактично немає комплексної праці з висвітлення політичної історії Сербії у 1878 – 1918 рр. через публікацій преси України.

Четверта група історіографії проблеми подана працями зарубіжних істориків. У значній кількості праць, присвячених проблемам Балканського півострова ХІХ – ХХ ст., переважно наголошується на зіткненні інтересів великих держав, зокрема Росії та Австро-Угорщині, менше уваги приділяється суспільно-політичному розвитку Сербії. Зокрема, С. Фей [52], А. Дж. Тейлор [49] та А. Дебідур [20], досліджуючи міжнародні відносини ХІХ-ХХ ст.ст., дійшли висновку, що Балканський союз, через який Росія

намагалася вирішити питання статусу чорноморських проток Босфору та Дарданелл, мав антитурецьку спрямованість.

Важливими для висвітлення політичної історії Сербії 1878 – 1918 рр. є праці сербських істориків початку ХХ ст., серед яких слід назвати Й. Ристича, с. Новаковича, А. Белича, М. Мілоєвича, С. Станоєвича та інших. Зокрема, політичний діяч Й. Ристич, досліджуючи історію сербської дипломатії другої половини ХІХ століття, показав комплекс проблем у взаємовідносинах Сербії з Туреччиною і великими європейськими державами. Його монографії містять значний фактологічний матеріал [68].

Інший громадський діяч кін. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. С. Новакович у своїй праці „Двадцять років конституційної політики в Сербії. 1883 – 1903” зосередив увагу на державотворчому процесі в Сербії. У центрі його концепції національної історії стоїть сербський народ, призначення якого полягає не тільки у звільненні від турецького панування та в допомозі сусіднім південнослов'янським народам, а й в усуненні будь-яких зовнішніх впливів, хоча С.Новакович характеризував історичні події з ідеалістичних позицій [67].

У брошурі професора Белградського університету „Серби і болгари в Балканському союзі” А. Белича характеризуються наслідки першої балканської війни для сербської держави та відстоюються її територіальні прагнення щодо Македонії. Участь Сербії у війні 1912 – 1913 рр., як уважає А. Белич, була більш результативнішою, ніж Болгарії [61].

Подіям на Балканах 1912 року присвячена праця іншого сербського історика М. Мілоєвича „Рівновага на Балканах” [66], у якій він викладає своє бачення розв'язання територіальних суперечок між Сербією та Болгарією, покладаючи надію в цьому на сприяння Росії.

Серед представників югославської та сучасної сербської історіографії на увагу заслуговують праці В. Чоровича [69], с. Йовановича [64], Ж. Живановича [62], В. Казимировича [65], Д. Янковича [64] та інших. У наукових дослідженнях вчених Сербії переважає думка про те, що саме політика російського уряду та його ставлення до інтересів Сербії як до другорядного суб'єкта в розв'язанні питань балканської політики під час Східної кризи підштовхнула князівство до економічної і політичної залежності від західноєвропейської коаліції, особливо Австро-Угорщини.

У цілому зарубіжні історики вивчали проблеми історії Балкан у межах поставлених завдань та доступної джерельної бази. Періодичні видання України кін. ХІХ – поч. ХХ ст. не були об'єктом їхніх досліджень.

Підбиваючи загальний підсумок у вивченні наукових праць з історії Сербії кін. ХІХ – поч. ХХ ст. та її висвітлення на сторінках періодичних видань Російської імперії, у тому числі України, слід відзначити, що вченими-фахівцями здійснена велика дослідницька робота, передусім у вивченні загальних питань міжнародної політики Росії, великих держав і

Туреччини щодо балканських країн, воєнних конфліктів на Балканах, розвитку державності в південнослов'янських народів. Однак, на нашу думку, висвітлення проблем сербської політичної історії 1878 – 1918 рр. на сторінках періодичних видань залишається недостатньо вивченим. Відсутні спеціальні комплексні дослідження змісту матеріалів преси України, які розкривають й аналізують резонансні події в Сербії 1878 – 1918 рр. та реакцію світової громадськості на них. Усе вищесказане вимагає подальшої наукової роботи в цьому напрямку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонченко Т.В. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905 – 1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.. – К., 2004. – 15 с.
2. Балканская война. 1912 – 1913 гг. – М.: Изд. Н.И. Пастухова, 1914. – 58 с.
3. Балканы в конце XIX – начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе/ Ред.кол. М.А. Бирман и др. – М., 1991. – 420 с.
4. Березовський О.М. Українська преса Наддніпрянщини: Пропаганда та відстоювання національних домагань українства (1905 – 1907рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка.. – К., 2004. – 16 с.
5. Ваколюк Т.О. Балканська політика Росії 1908 – 1913 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02/; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 21 с.
6. Виноградов В.Н. Процессы образования государств в Юго-Восточной Европе в XIX – начале XX в. (Некоторые проблемы типологии. Соотношение внутренних и внешних факторов) // Балканские исследования. Вып.9. Вопросы социальной, политической и культурной истории юго-восточной Европы.– М., 1984. – С.87–97.
7. Виноградов К.Б. Боснийский кризис 1908 – 1909 гг. – Л., 1964. – 158 с.
8. Винокуров В.С. Роль армии в общественно-политической жизни Сербии в начале XX века (1900 – 1914 гг.): Автореф.дисс. ... к.и.н. – М. : МГУ, 2004.
9. Вишняков Я. В. Майский переворот 1903 г. и развитие сербской государственности // Двести лет сербской государственности: К юбилею начала Первого сербского восстания 1804–1813 гг. СПб., 2005. – С. 201 – 213.
10. Вишняков Я.В. Внеконституционные факторы в развитии сербской государственности// Славяноведение. – 2006. – №1. – С. 15–21.
11. Воробей П.І. З історії української преси в Росії (1905–1914) // Український історичний журнал. – 1971-№10. – С.48–56.
12. Галкин И.С. Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением европейской Турции в 1905–1907 гг. – М.: МГУ, 1960. – 366 с.
13. Гличев И.А. Борьба общественного мнения в России по балканскому вопросу (1908– 1913 рр.). /Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Львов, 1989.
14. Гличев І.А. Балканські війни (1912-1913 рр.) у висвітленні більшовицької преси // Українське слов'язознавство. – 1975. – Вип.12. – С.111–117.
15. Гличев І.А. Балканські війни 1912–1913 рр. в оцінці П. М. Мілюкова // Львівський ун-т. Вісник. Серія історична. – Львів, 1996. – Вип.31: Питання загальної історії. – С.49–56.
16. Гличов І. Балканські війни 1912–1913 рр. в оцінці Л. Троцького// Республіканець. – 1995. – №1 – 2. – С.57–59.

17. Данченко С.И. Борьба за новую конституцию в Сербии и России (80-е гг. XIX в.) // Советское славяноведение. – 1985. – № 2. – С.24–37.
18. Данченко С.И. Развитие сербской государственности и Россия, 1878 – 1903 гг. – М., 1996. – 421 с.
19. Данченко С.И., Карасев А.В. Основные этапы развития сербской буржуазной государственности и Россия (1858–1903) // Балканские исследования. Вып.9 Вопросы социальной, политической и культурной истории юго-восточной Европы.– М.: “Наука”, 1984. – С. 123–137.
20. Дебидур А. Дипломатическая история Европы : священный союз от Венского до Берлинского конгресса, 1814–1878 : пер. с фр. В 2 т. Т. 1 – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – 506 с.
21. Жебокрицкий В.А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. – К.: Изд. КГУ, 1960. – 250 с.
22. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси. 1816–1916/ Укр. н.-д. ін-т книгознавства: Праці бібліогр.секції. – Х.;К.: ДВУ, 1930. – 286 с.
23. Ігнатієнко В. Історія української преси та її вивчення // Бібліологічні вісті. – 1923. – Ч. 3. – С. 21–26.
24. Кострикова Е.Г. Русская пресса и дипломатия накануне первой мировой войны, 1907-1914. / РАН. Ин-т рос. истории. – М., 1997. – 176 с.
25. Крупський І. В. Проблеми "білих плям" в історії української журналістики третього періоду національно-культурного відродження (кін. XIX – 20 рр. XX ст.). // Українська журналістика і національне відродження / Зб. наук. праць. – К., 1992. – С. 39–46.
26. Курчатова О. М. Военный переворот 1903 г. в Сербии: истоки и сущность // Военно-исторические исследования в Поволжье. Сб. науч. тр. – Саратов, 2006. – Вып. 7.– С. 152–156.
27. Курчатова О. М. Переворот 1903 г. в Сербии и его оценка основными политическими силами России (по материалам российской прессы) // Новый век: история глазами молодых. Сб. науч. трудов аспирантов и студентов. – Саратов, 2006. – Вып. 4. – С. 41–45.
28. Лисов О.О. Сербія в системі міжнародних відносин в Європі (кінець XVIII – 70-ті роки XIX століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.
29. Мілюков П.Н. Балканский кризис и политика Извольского. – СПб., 1910.–404 с.
30. Морозов А.В. Политика России и европейских держав на Балканах в период подготовки сербо-болгарского договора 1912 г. // Вестник Московского университета., сер. История – М. 1978. – №1. – С. 17–27.
31. Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах, 1875–1878 гг. – М.: Наука, 1979. – 144 с.
32. Нечиталюк М. Ф. Методологічні проблеми історико-журналістських досліджень. // Українська журналістика: історія і сучасність / Тези наук.-дослід. конф. 9–10 грудня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 17–22.
33. Нечиталюк М. Ф. На шляху до багатотомної історії української журналістики. // Українська періодика: історія і сучасність / Допов. та повід. четвер. Всеукр. наук.-теорет. конф. 19–20 груд. 1997. – Львів, 1997. – С. 12–20.
34. Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в. – М.: Наука, 1970. – 328 с.
35. Никифоров К.В. Парламентаризм в Сербии в XX веке// Славяноведение. – 2004. – № 3. – С. 8–20.

36. Нюркаева А.З. Майский переворот 1903 г. В Сербии (его причины и последствия)// Вопросы истории. – 1977. – №7. – С. 67–78.
37. Олешко Н.П. Український національно-визвольний рух у Галичині на початку ХХ ст. та українська преса Наддніпрянської України: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2006. – 16 с.
38. Писарев Ю.Г. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. – М., 1985. Історія української дожовтневої журналістики / За ред. О. Дея, М. Нечиталюка. – Львів: Вища школа, Вид-во при ЛДУ, 1983. – 512 с.
39. Писарев Ю.Г. Освободительное движение югославских народов Австро-Венгрии в 1905–1914 гг. – М., 1962. – 359 с.
40. Погодин О.А. История Сербии. – Спб., 1909. – 164 с.
41. Погодин О.А. Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. – М., 1915. – VIII.– 420с.
42. Позина Е.С. Русско-сербские отношения накануне Балканских войн (1908–1912 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1974. – 15 с.
43. Половинчак Ю.М. Борьба газеты "Киевлянин" з українством наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 23 с.
44. Романюк М. М. Історія української преси: проблеми періодизації // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 6–14.
45. Рудий Г.Я. Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917 – 1920 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського.–К., 2004.–33 с.
46. Рябинин А.А. Балканская война. Спб.: Общество Ревнителее военных знаний, 1913.– 84 с.
47. Самчук В.Л. Південнослов'янські країни у політиці європейських держав періоду балканських криз 80-х років ХІХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1999. – 20 с.
48. Сургай Г. І. Періодичні видання на Україні в роки нового революційного піднесення (1910–1914). // Вісник Київ. держ. ун-ту. Серія історія. – К., 1975. – Вип. 17. – С. 34–40.
49. Тейлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе 1948–1918 гг. – М.: Изд. иностранной литературы, 1958. – 644 с.
50. Терехов В.К. Сербия и Румелийский переворот 1885 года// Проблемы всеобщей истории. – М., 1973. – С.230–252.
51. Федченко П.М. Матеріали з історії української журналістики, вип.1. – К., 1959. – 338 с.
52. Фей С. Происхождение мировой войны. – М., 1934. – Т.1. – 465 с.
53. Фрейдзон В.И. Исторические корни и сущность югославизма ХІХ в.// Новая и новейшая история. – 1997. – №3. – С. 31–46.
54. Шемякин А.Л. Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891). – М.: Издательство “Индрик”, 1998. – 448 с.
55. Шемякин А.Л. Никола Пашич// Вопросы истории. – 2002. – №2. – С.62–90.
56. Шемякин А.Л. Обречённая конституция: сербский устав 1888 г.// Новая и новейшая история. – 2002. – №4.– С. 64–81.
57. Шемякин А.Л. Политические партии в независимой Сербии (1881–1914) // Человек на Балканах: государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть ХІХ – начало ХХ в.): (сборник статей). – Спб., 2006. – С.199-215.

58. Шемякин А.Л. Сербское общество последней трети XIX – XX вв. Глазами русских наблюдателей // Славяноведение. – 2004. – № 3.– С. 21–32.
59. Якушкін В. Балканские войны и их результаты. – М., 1914. – 25 с.
60. Яцина О.А. Національно-культурний рух 1907–1914 років і українська преса: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 16 с.
61. Белич А. Сербь и болгары в Балканском союзе. – СПб., 1913. – 85 с.
62. Живановић Ж. Политичка историја Србије. – Београд, 1924.
63. Јанковић Д. О политичким странкама у Србији XIX века. – Београд. – 1951.
64. Јовановић Сл. Влада Милана Обреновића. Књ. I–III. – Београд, 1934–1936.
65. Казимировић В. Никола Пашић и његово доба 1845–1926. – Београд, – 1990.
66. Милојевић М. Балканска равнотежа. Политична расправа. – Београд, 1913.
67. Новаковић С. Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903, Књижаеница С. Б. Цвијановића, Београд 1912. – 336 с.
68. Ристић. Ј. Спољашњи одношаји Србије новијег времена: прва књига: 1848–1860 / Јов. Ристић. – Београд, 1887. – 447 с.: друга књига: 600 с.
69. Ђоровић В. Историја српског народа. Рукопис припремили за штампу Ненад Љубинковић Ирена Арсић – Прва књига – ГЛАС СРПСКИ Бања Лука Ars Libri Београд, 1997.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чернік Світлана Дмитрівна – викладач кафедри правознавства КДПУ ім. В. Винниченка, аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Наукові інтереси: політична історія Сербії 1878 – 1918 рр. на сторінках українських періодичних видань.

МЕРКАНТИЛІЗМ В ІСТОРІОГРАФІЇ РОЗВИТКУ ТЕОРІЙ ІНВЕСТИЦІЙ ТА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Віталій ЮРАХ (м. Кіровоград)

У статті подається історіографія розвитку поглядів на інвестиції як на один із найвагоміших елементів економічного й фінансового розвитку держави та її продуктивних сил.

Ключові слова: інвестиції, гроші, економіка, капітал.

The development of historiography of scientific views on investment as one of the most significant elements of economic and financial development of the state and its productive powers was analyzed in the article.

Key words: Investments, money, economics, capital.

Прототипом сучасних інвестицій, як показують історико-економічні джерела XVI–XVIII століть були “гроші”, “заощадження”, “нагромадження”, “капітал”.

У ці періоди були сформульовані різні погляди вчених-економістів, проте, що: багатство складається з грошей; нагромадження грошей здійснюється для вкладання їх у виробництво; гроші не є капіталом і не виконують функції капіталу; заощадження перетворюються на капітал;

заощадження стають капіталом при виробничому споживанні; капітал являє собою “нагромаджену вартість”.

Аналіз цих підходів щодо прототипів інвестицій необхідно починати з епохи меркантилізму.

Термін “меркантилізм” уперше розробив Адам Сміт (1723 – 1790), він дав найпростішу відповідь: меркантилізм – це не що інше, як сплетіння різних варіантів протекціоністської політики, накинута продажному парламенту “нашими купцями й виробниками”, які спиралися на “народне уявлення про те, що багатство складається з грошей” [1, с. 30].

Меркантилізм будується на таких принципах: достатня й навіть надлишкова кількість грошей робить їх дешевими та сприяє інвестиціям; помірне зростання цін на товари сприяє розширенню виробництва, торгівлі (концепція помірної інфляції).

Меркантилістська політика й теорія меркантилізму у своєму розвитку пройшли два етапи. Це ранній меркантилізм, який Карл Маркс назвав монетарною системою, і розвинутий меркантилізм, який він характеризував як власне меркантилізм, або мануфактурну систему [3, с. 43].

Правовою природою здійснення меркантилістичної теорії інвестицій були суспільні відносини, які закріплювалися в тотожних нормативно-правових актах тієї епохи, а саме: різного роду маніфестах, указах, угодах, положеннях, статутах, правилах торгівлі, законах, конституціях, трактатах та в інших правових актах.

Прикладами таких актів можуть бути: Трактат Вільяма Петі “Податки й збори” (1662 р.); Трактат Томаса Мана “Збагачення Англії від зовнішньої торгівлі, або Баланс нашої зовнішньої торгівлі – закон нашого збагачення” (1664 р.); “Навігаційний акт” Кромвеля (1651 р.); Трактат Джона Ло “Міркування про гроші і торгівлю” (1705 р.); Трактат Кантилона “Нарис про природу торгівлі” (1755 р.); “Економічна таблиця” (1758 р.) Кене; Трактат Мерсьє де Ля Рів’єра “Природний та істотно важливий порядок” (1767 р.).

Жан Кольбер (1619 – 1683) уважав, що завдяки збільшенню кількості грошей у країні вони дешевшають, процентні ставки знижуються, що спонукає багатих людей вкладати гроші у виробництво [2, с. 32].

На думку Кольбера, це і є першою об’єктивною передумовою промислового розвитку.

Франсуа Кене (1694 – 1774 рр.) формулює поняття інвестицій як початкових авансів, або капітальних вкладень. Капітал у Кене – це не гроші, а те, що купується за гроші, тобто засоби виробництва [10, с. 23 – 67].

На відміну від Кене, який розглядав капітал у натуральній формі, Жак Тюрго визначає його як “нагромаджену вартість” [4, с. 17 – 18].

Адам Сміт у своїй глобальній праці “Дослідження про природу й причини багатства народів” (1784 р.) пише, що зростання доходів

“економічної людини” є головною причиною багатства суспільства, що доход суспільства закладений не в грошах, а в товарі. “Зростання ... доходу і капіталу означає зростання національного багатства” [5, с. 190], – пише він.

Давид Рікардо (1772 – 1823 рр.) у своїх “Началах політичної економії та оподаткування” (1817 р.) [17, с. 45], поряд із вирішенням теоретичних проблем розвитку виробництва, дає власне тлумачення проблеми інвестування капіталів.

Основу системи Рікардо становить теорія заробітної плати, прибутку й ренти як форм доходів. Ці категорії він розглядає з погляду їхньої взаємозалежності [18, с. 43].

Рікардо був єдиним із класиків, хто заперечував можливість “примусового заощадження”, за якого зростання цін веде до поживлення інвестиційних процесів.

Класична школа політичної економії, що набула свого розвитку в Сміта й Рікардо, дуже вплинула на подальший розвиток інвестиційних теорій і доктрин. Класичні доктрини набули розвитку в працях “економістів нової хвилі” Сея, Мальтуса, Сеніора, Бастія, Мілля та ін., які висвітлювали проблеми відповідного етапу розвитку суспільства.

Іншим (ніж у Сміта й Рікардо) напрямком була теорія економічного розвитку в тлумаченні французького економіста Жана Батиста Сея (1767 – 1832 рр.), який трансформував теорію про трудове походження багатства в теорію трьох факторів виробництва: людина, капітал і земля – основні агенти виробництва, чинники зростання багатства в суспільстві [9, с. 164 – 165].

Інвестиційна теорія Джеймса Лодердейла (1759 – 1839 рр.), яку він виклав у праці “Дослідження природи й походження суспільного багатства”, доводила, що перетворення заощаджень на капітал зумовлено високим рівнем споживання, дифузією доходів і власності, підприємливістю, винахідництвом та розвитком техніки. Винахідництво й техніка сприяють створенню якісно нових концентрованих капіталів (автономні інвестиції, визначені “наявним рівнем знань, які забезпечують заміщення праці капіталом”) [12, с. 34].

Джон Стюарт Мілля (1806 – 1873 рр.) виходив із нейтральності грошей, стверджуючи, що вони лише беруть участь у перерозподілі доходів і не впливають на інвестиції. Гроші не є капіталом і не виконують, на думку Мілля, жодної функції капіталу [8, с. 411 – 412].

У свою чергу Генрі Чарльз Кері (1793 – 1879 рр.) вважав, що іноземні інвестиції за структурою можна поділяти на гроші, робочу силу, засоби виробництва (тільки машини й устаткування), технології.

Карл Маркс (1818 – 1883 рр.) стверджував, що всі заощадження робляться капіталістами з метою реінвестиції і капіталісти автоматично знову вкладають увесь прибуток незалежно від розмірів очікуваних доходів.

Для Маркса не існує проблеми стимулювання капіталовкладень, і, якщо виходити з теорії додаткової вартості, то в ній і справді не може бути місця проблемі стимулювання капіталовкладень. Заощадження з метою виробничого інвестування, на думку Маркса, при капіталізмі відбуваються в результаті конкурентної погоні за перевагами, що їх дає запровадження нової техніки у виробництво, погоні за надприбутком [14, с. 357].

Карл Менгер (1840 – 1921 рр.), який досліджував проблеми граничної корисності й кінцевої інтенсивності, розглядав проблеми нагромадження капіталів під кутом зору відтворення їхніх частин і намагався довести, що вартість інвестиційних товарів, так само як і всіх інших, залежить від пропозиції [4, с. 62 – 63].

Фрідріх фон Візер (1851 – 1926 рр.), який розвивав у своїх працях ідеї Менгера, сформулював “Закон Візера”, відповідно до якого вартість витрат виробництва є похідною величиною від вартості продукту. Проаналізувавши це питання, він дійшов до висновку про залежність між ціною на товари, доходами, розподілом їх на заощадження і споживання, відсотком і нормою нагромадження [1, с. 386].

На ціну інвестиційних товарів також впливає фактор споживчого надлишку, що трактувався Альфредом Маршаллом (1842 – 1924 рр.) як неспожиті (через високі ціни на товари) доходи, котрі перетворюються на заощадження. Заощадження визначають пропозицію інвестицій і знижують їхню ціну, якщо простір для їхнього застосування обмежений або обмеженими є запаси інвестиційних товарів, або є відсутнім попит на них [15, с. 167].

Ірвінг Фішер (1867 – 1947 рр.) доводить, що результатом будь-якого відкриття є підвищення “норми доходу над витратами” з регульованою ставкою відсотка, що викликає надзвичайне пожвавлення капітальних вкладень. Таким чином, завдяки новим, маргінальним підходам було розширено межі аналізу інвестиційних процесів, уточнено економічну інвестиційну модель [7, с. 137].

Жан Батист Сей (1767 – 1832 рр.) вважав, що кредитні гроші є важливим джерелом капіталовкладень, яке впливає на ефективний попит більше, ніж доходи, що забезпечують заощадження, оскільки заощадження часто здобувають форму скарбів і не можуть за умов циклічності швидко перетворюватися на капіталовкладення. Він визнавав кредитні гроші товаром, що має власну ціну, яка формується під впливом попиту та пропозиції. Це інвестиційне джерело більш гнучко реагує на зміни інвестиційної кон’юнктури, ніж заощадження, і не обмежується в розмірах. Тому в грошовій економіці, на його думку, заощадження не завжди повинні дорівнювати капітальним вкладенням. Рівновага на інвестиційному ринку досягається завдяки кредитним коштам і цінам на них [9, с. 234 – 235].

Основним фактором економічного зростання Джеймс Лодердейл називав платоспроможний попит, основною умовою – заощадження, що є потенційним джерелом капіталовкладень. Процес заощадження він розглядав як нагромадження капіталу [9, с. 67].

Основною ідеєю економічних праць Томаса Мальтуса (1766 – 1834 рр.) була ідея циклічного розвитку суспільства, коли кризи надвиробництва можливі, але долаються, коли фактори попиту є більш сильними, ніж фактори пропозиції. Зростання обсягів суспільного капіталу за рахунок інвестицій Мальтус ставить у залежність від первинного (співвідношення між прибутком і заробітною платою) і вторинного (співвідношення між споживанням і заощадженням) розподілу. Заощаджена, неспожита частина національного доходу є, за Мальтусом, потенційним джерелом капітальних вкладень [7, с. 22 – 25].

Джеймс Мілль (1773 – 1836 рр.), ортодоксальний прихильник Адама Сміта, як і його попередники стверджував, що джерело інвестицій – це заощадження [7, с. 29].

Деякі інші поглядів дотримувався Нассау Сеніор (1790 – 1864 рр.), який вводив землю у поняття капіталу, але земля в нього відрізняється від інших факторів виробництва не обмеженістю пропозиції, а своєю нерухомістю й ненагромаджуваністю (не самозростає, як інші) [7, с. 45].

Поряд із джерелами забезпечення інвестицій ученими XVIII – XIX ст. зверталася увага й на фактори, які активізують самі інвестиційні процеси. До таких факторів можна зарахувати: нагромадження капіталу й заощаджень, активізацію ролі процентної ставки, а також циклічність інвестиційних процесів.

Адам Сміт дійшов висновку, що активізація інвестиційних процесів пов'язана з нагромадженням капіталу, що, у свою чергу, є наслідком заощаджень, в основі яких лежать доходи. Цінність готового продукту суспільства складається лише з доходів [5, с. 46].

Давид Рікардо більш активно, ніж Адам Сміт, відстоював принцип лібералізації міжнародних відносин. На його думку, вільний рух товарів і капіталів, що підлягає дії об'єктивних законів, автоматично забезпечує зростання багатства й стабільність економіки. Держава має обмежуватися лише створенням сприятливих умов і підтримкою стратегічних галузей [11, с. 78].

Спираючись на марксистську концепцію недоспоживання, Володимир Ленін (1870 – 1924 рр.) у праці “Імперіалізм як найвища стадія капіталізму” проаналізував закономірності інвестиційних процесів за умов монополізму й колоніальної експансії розвинутих країн [13, с. 426].

На той час капіталізм характеризувався високим рівнем монополізації, участю інвестиційних банків у процесі концентрації і централізації капіталів, у діяльності торговельно-промислових підприємств.

Активізація процесу вивезення капіталу відбувалася одночасно зі збільшенням кількості й могутності монополій у країні. Тому Ленін назвав експорт капіталу однією з головних ознак цієї стадії капіталізму, її типовою рисою. Зарубіжні капіталовкладення таких країн здійснювалися планово, під контролем “фінансової олігархії” і склали суттєву частину сукупних капітальних вкладень [4, с. 59].

Артур Шпітгоф (1873 – 1938 рр.), аналізуючи причини, які лежать в основі інвестиційної активності, відзначав, що його попередники, зокрема російський економіст Туган-Барановський, правильно зводять їх до визначальних величин інвестиційного циклу, тобто взаємозв'язку доходів і споживання, але завжди зупиняються перед необхідністю пояснити також і “ту обставину, що спочатку існує період, протягом якого нагромаджуються великі маси позичкового капіталу, які не знаходять собі застосування, а потім настає період майбутнього “бурхливого інвестування” [12, с. 696].

Отже, Шпітгоф уважав, що інвестиційна активність не може спричинитися лише тиском нагромадженої маси позичкових капіталів, вона є наслідком відкриття нових можливостей у самій країні чи за кордоном. Межею інвестування є процес інвестиційного насичення: період інвестиційної експансії завершується не тільки внаслідок падіння граничної ефективності капіталів, але й тому, що вичерпується вільний капітал, який шукає інвестиційні можливості, і вичерпуються самі ці можливості [12, с. 697].

Характеризуючи процес нагромадження капіталу, Кнут Віксель (1851 – 1926 рр.) довів, що в періоди піднесення економіки зростання обсягів капіталовкладень підтримується низьким рівнем процентних ставок. З нагромадженням капіталу виявляється тенденція до зниження його граничної корисності. Відносна частина капіталу в сукупному продукті зменшується зі збільшенням її в абсолютному вираженні. Одночасно відбувається поступове поглинання реальних заощаджень поточним споживанням. Цей процес отримав назву “ефект Вікселя”, відповідно до якого збільшення обсягів капітальних вкладень впливає на рух процентних ставок, гальмуючи їх зниження, що, у свою чергу, гальмує нагромадження капіталу [1, с. 102].

Ральф Хоутрі (1879 – 1975 рр.) довів, що економічні цикли мають грошову природу, і кризи виникають або через недостатній попит на гроші, або через надмірну пропозицію таких. Коливання ділової, інвестиційної активності зумовлюються нестабільністю грошового інвестиційного попиту і відповідними змінами умов надання кредиту [12, с. 84].

У працях швейцарського та французького економіста й історика Сімона де Сімонді (1773 – 1842 рр.) піднімається питання про необхідність формування таких принципів системи капіталізму, які забезпечували б постійне відтворення дрібнотоварного виробництва. Його теорія ринків, що

(як і в Сміта) ґрунтувалася на визнанні об'єктивності дії економічних законів розвитку, була одночасно теорією криз і відрізнялася від інших своєрідністю підходів. Сісмонді був першим, хто розглядав інвестування як явище, що впливає на економіку, породжує кризовий стан у ній [20, с. 148].

До критичних теорій належить і доктрина Карла Родбертуса-Ягецова (1805 – 1875 рр.) – німецького соціаліста, який також стояв на класичних позиціях, визнаючи трудову теорію вартості. На відміну від Сісмонді, у теорії Родбертуса причина криз пояснюється не абсолютним зубожінням робітничого класу, викликаним надмірним інвестуванням, а зменшенням частини його доходів внаслідок науково-технічного прогресу й несправедливого диспропорційного розподілу [19, с. 113].

Рой Харрод (1900 – 1978 рр.) розглядав економіку як таку, що складається з двох секторів, у котрих виробляються інвестиційні блага й споживчі блага. Особливість двосекторних моделей полягає в тому, що загальна нейтральність технічного прогресу не має потреби в нейтральності інновацій у кожному секторі. Технічний прогрес у цілому, показує Харрод, яким не був би його факторозберегальний характер у секторі, що створює інвестиційні блага, є капіталозберігальним, оскільки він зменшує витрати капіталу на реальні капіталовкладення в кожному секторі навіть за наявності постійної ставки відсотка [23, с. 99].

Торстен Веблен (1857 – 1929 рр.) відзначав, що необхідно створити баланс капіталів, їхній раціональний перерозподіл між сферами суспільного виробництва й споживання, оскільки інвестуванню належні ознаки суб'єктивних бажань представників класу бізнесменів [21, с. 216].

Джон Коммонс (1862 – 1945 рр.) – засновник соціально-правової течії в інституціоналізмі також указував на необхідність побудови інституціональної економіки, коли колективні дії підкоряють собі дії індивідуальні (теорії “регульованого капіталізму”, “адміністративного капіталізму”). Він також обґрунтував поняття дійового колективного інституту й узгоджених колективних дій [9, с. 104].

Веслі Мітчелл (1874 – 1948 рр.) дійде висновку, що інвестиційний бум має кумулятивну природу. Його пожвавлення чи згасання пов'язане з дією екзогенних та ендегенних факторів [16, с. 61].

Незважаючи на різноманітність розвитку інвестиційних процесів і виходячи з аналізу джерел – працям економістів різних країн Європи, держава вже тоді намагалася створити сприятливі умови для інвестиційного клімату застосуванням різних форм стимулювання (регулювання) інвестиційної діяльності. Державне регулювання інвестиційної діяльності полягає у створенні необхідних умов, за яких будуть існувати належний контроль за інвестиціями й перерозподілом доходів, боротьба з безробіттям, розвиток науково-технічного прогресу, а також регулювання системи оподаткування.

Жан Кольбер розмежував втручання держави в процеси інвестування, що здійснюється через: прямі державні капіталовкладення в розвиток структуровизначальних галузей, навколо яких будуть виникати нові супутні й допоміжні галузі й буде створюватися інфраструктура; валютне регулювання; захисний протекціонізм [4, с. 12].

Якщо прямі державні капіталовкладення, що, на погляд ранніх меркантилістів, відігравали провідну роль у формуванні національної виробничої структури, а також валютне регулювання стали неможливими, як це було на грані “нового часу”, пізні меркантилісти запропонували обмежити державне втручання в грошово-кредитну сферу, тобто стимулювати інфляцію підтримкою активного торгового балансу: перевищення експорту над імпортом не дасть впасти ціні, а приплив золота підсилить пропозицію грошей, знизить процентну ставку й тим самим буде стимулювати приплив капіталовкладень і збільшення зайнятості.

Розвиток капіталістичних відносин призвів до занепаду меркантилізму. На мануфактурній стадії капіталізму меркантилізм перестає відігравати провідну роль. На перший план висуваються проблеми виробництва. Меркантилізм на пізній стадії розвитку сам, власне, підготував перехід від жорсткого управління державою економічними процесами до саморегулювання останніх, адже економічно зміцніла буржуазія намагалася позбутися державного контролю, щоб повною мірою реалізувати приватні інтереси.

Основні постулати міжнародного руху капіталу в цей період як класична, так і критична школи формулюють загалом на космополітичних засадах класичної теорії. Проте існувала й альтернативна школа, що сягала своїм корінням доби меркантилізму й розглядала державу як силу, здатну свідомо формувати напрямки економічного розвитку, впливати на економічний прогрес, використовуючи інвестиційні важелі.

Генрі Чарльз Кері пропонував законодавчо, адміністративними методами регулювати розвиток галузей, що забезпечують виробництво інвестиційних товарів, зокрема стимулювати за рахунок державних коштів винахідництво в галузі створення нових машин і механізмів, розвиток науки, підготовку кадрів, розвивати державні підприємства, де впроваджувалися б у виробництво нові технології та апробувалися технічні новинки [9, с. 178].

Вагомого значення проблемі державного регулювання інвестиційних процесів і формуванню інвестиційного середовища за умов кризового розвитку надавав Джон Мейнард Кейнс. Провідна ідея теорії Кейнса – необхідність державного регулювання капіталістичної економіки, зокрема свідомого створення макроекономічних умов для економічного зростання через формування економічних механізмів залучення капіталовкладень у національне господарство [12, с. 234].

Кейнс уперше вказував на необхідність стимулювання інвестиційного процесу. На цьому принципі він будує свою економічну програму втручання держави в економіку через стимулювання ефективного попиту [12, с. 89].

Кейнсіанські підходи найбільш чітко відбилися в теоріях Е. Хансена, Р. Харрода, Дж. Хікса, О. Домара, П. Самуельсона та ін., головним змістом яких є проблема забезпечення економічної рівноваги через регулювання державою інвестиційної активності.

Бертін Улін (1899 – 1979 рр.) довів необхідність державного інвестування для пожвавлення економіки й регулювання державою процесів і пріоритетних напрямків розвитку. Він обґрунтував також необхідність розвитку системи громадських робіт як засобу боротьби з безробіттям [1, с. 245].

На думку Веслі Мітчелла, перед державою стоїть необхідність впливу й регулювання динаміки капіталовкладень і циклів. Важелями впливу на економіку і водночас об'єктами такого впливу в нього є: економічні інститути – інвестиції, фінанси, грошовий обіг, кредит; політичні інститути; право; суспільна психологія і т. ін. [16, с. 207].

Аналіз наведених вище поглядів в опублікованих (протягом 4-х століть) працях учених-економістів показав необхідність пошуку джерел і форм їхньої концентрації для фінансового забезпечення інвестиційної діяльності. При цьому акцентувалася роль держави у створенні матеріальної бази суспільства. Зміцніла буржуазія того часу намагалася позбутися державного контролю, щоб повною мірою реалізувати приватні інтереси, тобто вже на цій стадії ми бачимо державне регулювання інвестиційної діяльності й водночас розвиток приватно-підприємницької діяльності як відносин, що регулюються галузями публічного й приватного права.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блауг Марк. Економічна теорія в ретроспективі / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Вид-во Соломії Павличенко “Основи”, 2001. – 670 с.
2. Інституційна інвестологія: Навч. посібник / За заг. ред. С.К. Реверчука. – К.: Атіка, 2004. – 208 с.
3. Історія економічних учень: Підручник // Л.Я. Корнійчук, Н.О. Тараненко, А.М. Поручник та ін. / За ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Тараненко. – К.: КНЕУ, 2001. – 564 с.
4. Теорії інвестицій: Навч. посібник // Татаренко Н.О., Поручник А.М. – К.: КНЕУ, 2000. – 160 с.
5. Адам Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. Кн. I – III. – М.: Наука, 1993. – 297с.
6. Адам Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. Кн. I – III. – М.: Наука, 1993. – 297с.;
7. Антология экономической классики: В 2 т. / Сост. И.А. Столяров. – М.: МП “Эконом”, “Ключ”. – 1994 – 670 с.
8. Дж. С. Милль. Основы политической экономии. – М.: Прогресс, 1980. – 436 с.

9. История экономических учений // Жид Ш., Рист Ш. – М.: Экономика, 1995. – 543 с.
10. Кене Ф. Фермеры: Избранные экономические произведения. – М.: Из-во социально-экон. лит., 1960. – 567 с.
11. Киреев А.П. Международная экономика: В 2 ч. – М.: Международные отношения, 1997. – 448 с.
12. Классики кейнсианства: В 2 т. – М.: Наука, 1991. – 768 с.
13. Ленин В.И. Полное собрание сочинений – М.: Политиздат, 1974.–Т.31. – 672 с.
14. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Москва, Госуд. изд-во полит. литературы, 1960. – Т. 23. – 907 с.
15. Маршалл А. Принципы политической экономии: В 2х ч. – М.: Прогресс, 1985. – Ч.1. – 468 с.
16. Митчелл У. Экономические циклы: Проблема и ее постановка. – М., 1930. – 395 с.
17. Рикардо Давид. Сочинения. – М., 1955. – Т. 1. – 345 с.
18. Рикардо Давид. Начала политической экономии и налогового обложения. – М., 1955. – 360 с.
19. Родбертус-Ягцов К. К познанию положения нашего народного хозяйства // Теория ценности. – Л., 1924. – 365 с.
20. Сисмонди С. Новые начала политической экономии. – М., 1937.– Т.1. – 376 с.
21. Торстен Веблен. Теория праздного класса: М., 1984. – 479 с.
22. Тюрго А. Избранные экономические произведения. – М., 1961. – 335 с.
23. Харрод Р. К теории экономической динамики/ Пер. с англ. – М.: Экономика, 1996. – 398 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Юрах Віталій Михайлович – кандидат юридичних наук, завідувач кафедри правознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми правового регулювання функціонування фінансової системи держави.

РОЗДІЛ V ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Любов ДАЦЕНКО (м. Кіровоград)

У цій статті висвітлено роль Одеського товариства історії та старожитностей у діяльності із збереження історичних пам'яток у Херсонській губернії у другій половині ХІХ – початку ХХ століть. Особлива заслуга Одеського товариства історії та старожитностей полягає у утворенні унікального музею. Стаття написана на архівних матеріалах, введені в обіг звіти й протоколи засідань товариства.

Ключові слова: *Одеське Товариство історії та старожитностей, пам'яткоохоронна діяльність, пам'ятки старовини, музей.*

In this article the role of Odessa society history and antiquities in activity on preservation of historical monuments in the second half XIX – beginning of XX century in the Herson province stated. The special merit of Odessa society history and antiquities is in the creation of a unique museum of antiquities. The article is written on archives files; the reports and protocols of Odessa society history and antiquities sitting are included.

Key words: *Odessa society of History and antiquities, protecting activities of monuments, old relics and monuments, a museum, collections of museum-pieces.*

Розвиток краєзнавства в Херсонській губернії у другій половині ХІХ ст. спричинив залучення широких мас до відшукування пам'яток історії та культури, а разом з тим поглибив і проблему їхнього збереження для майбутніх поколінь.

У зазначений час подальшого розгортання набула пам'яткоохоронна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей – першої наукової установи в межах сучасної України. У статуті товариства метою його діяльності підкреслювалося поширення історичних та археологічних відомостей про Південь Російської імперії. Члени товариства повинні були збирати, описувати та зберігати залишки місцевих старожитностей, відшукувати та роз'яснювати документи, що стосувалися згаданої території, згідно із свідченнями стародавніх письменників відшукувати сліди визначних пам'яток, готувати матеріали з історії краю, видавати результати своїх занять [1, с. 3].

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Одеське товариство постійно опікувалося станом збереження місцевих пам'яток, здійснило низку пам'яткоохоронних заходів, а саме: виявлення нерухомих пам'яток –

археологічних, архітектурних, історичних місцевостей, некрополів, їхня реєстрація; виявлення та збирання рухомих пам'яток (письмових і речових); створення умов для збереження рухомих пам'яток: місцевих архівів, наукових бібліотек та музеїв; організація охоронних експедицій та розвідок; клопотання перед місцевою владою та інформування центральних органів про вжиття заходів щодо охорони пам'яток; прийняття пам'яток під свою опіку; участь у реставрації, ремонті місцевих пам'яток старовини; популяризація пам'яток через свої видання, місцеву пресу, експонування у власних музеях, проведення просвітницьких заходів (лекцій, екскурсій тощо).

Особливу увагу ОТІС приділяло поповненню музейних колекцій, їхньому збереженню, науковій обробці та описанню археологічних зібрань, а також культурно-просвітницькій роботі серед населення губернії.

На одному з перших засідань у грудні 1839 р. члени товариства, відомі історики-аматори та колекціонери С.Воронцов, Д. Княжевич, М. Мурзакевич, А. Фабр передали на зберігання до товариства колекції монет, археологічні предмети й книги, що стосувалися історії, географії, статистики Новоросійського краю. 1840 року до неї були долучені карти та монети, що зберігалися у Миколаєві при Чорноморській штурманській роті. Ці колекції і поклали початок заснуванню 1843 р. музею при товаристві, а в 1851 відбулося його злиття з міським археологічним музеєм [2, с. 17]. Саме музей відіграв позитивну роль у подальшому збереженні місцевих пам'яток.

Уже на початку 60-х років у музеї визначилися три відділи: бібліотечно-архівний, старожитностей та мінц-кабінету. Фонди музею станом на 14 листопада 1862 р. складали по бібліотеці: карти й плани – 121, креслення та малюнки – 31, книги – 1033 назви із загальною кількістю томів – 1708, документи – 55; колекції археологічних предметів з античної, генуезько-венетіанської, татаро-турецької епох – 72, запорозької – 11, “кам'яних баб” – 34. Найбільше предметів було у мінц-кабінеті – монети різних епох у кількості 14543 штук, з них золотих – 59, срібних – 2904, напівсрібних – 390, олов'яних та мідних – 11190 шт. [3, с. 20].

Фонди музею швидко поповнювалися за рахунок пожертвувань членів ОТІС та колекціонерів П. Бурачкова, І. Куріса, Н. Вертельяка, А. Чиркова, Ф. Бруна та ін.

Велика заслуга в поповненні фондів належала М. Мурзакевичу, який був головним хранителем музею з часу його заснування і до 1883 р. На початку 60-х років він передав до музею античні монети з розкопок святилища на о. Левки (Зміїний), мав власну нумізматичну колекцію, яка з часом перейшла у власність товариства.

М. Мурзакевич був автором 8 путівників з музею. Їхній зміст складали історична довідка про заснування товариства та музею, опис музейних

експонатів, звіти про відвідування. Внаслідок кропіткої, буденної роботи М. Мурзакевича у створенні музею товариства та його облаштування, заклад у 70 – 80-х рр. ХІХ ст. набув вигляду справжнього історико-культурного закладу й став гордістю городян. Музей був розміщений в окремій будівлі, яку прикрашали кам'яні баби, кам'яні ядра з аккерманської фортеці та стародавній кам'яний причал для річкових суден, що належав еллінському місту Ольвія. Музейні експонати розташовувалися в трьох кімнатах та напівкруглій залі: у першій залі – карти, плани, ікони, у другій – бібліотека. На стінах були розвішані портрети засновників товариства, видатних державних, політичних та громадських діячів краю. У третій та напівкруглій залах були виставлені класичні античні предмети, а в нішах, шафах та вітринах експонувалися монети різних епох. У саду музею під відкритим небом містилася його справжня окраса – 25 кам'яних баб з причорноморських степів [4, с. 57]. Заклад працював щодня, крім неділі, і кількість його відвідувачів щороку постійно зростала: 1873 р. цифра становила 1575 осіб, 1878 – 1895 осіб, а 1880 – 2316 осіб [5].

М. Мурзакевич став першим укладачем систематичного каталогу карт, планів та креслень музею. У його переліку 209 назв карт, планів областей, міст, фортець, будівель, 108 карт морів, річок, заток та гаваней, 103 назв церковних предметів та споруд, а також опис портретів, бюстів, монументів визначних людей краю, заслуга яких зазначена в заснуванні міст, церков, громадських закладів, а також опис історичних краєвидів та старожитностей. Автор залишив нащадкам імена меценатів А. Скальковського, А. Декар'єра, З. та М. Аркасів, А. Чиркова, В. Григоровича, які протягом тривалого часу збагачували колекції музею своїми дарами.

На початку 80-х років ХІХ ст. М. Мурзакевич клопотав перед Одеською міською думою про виділення коштів та місця для нового приміщення музею з надією, що “дума не відмовить в сприянні загальноосвітньому закладу, яким є Одеський музей і котрий займає третє місце в Росії після Ермітажу та Рум'янцевського музею” [6, с. 13]. На будівництво міської бібліотеки та облаштування в ній нового приміщення для музею міський голова Г.Г. Маразлі особисто пожертвував суму в 30 тис. крб. [7, с. 2].

Члени ОТІС неодноразово обстежували терени Херсонської губернії з метою розвідки у виявленні історичних місцевостей та пам'яток старовини. Так, у 1861 – 1862 рр. д.ч. товариства Ф. Брун дослідив райони Аджилецького, Тілігульського та Березанського лиманів, околиці Ольвії (с. Парутино) для пошуку слідів еллінських поселень. Він дослідив місцевості Семенового рогу, Станіславів мис, с. Кисляківка, Гетьманської балки, Бузьку та Волоську коси для встановлення шляхів, якими просувалися потерпілі від поразки під Полтавою 1709 р. шведські війська. Внаслідок повторного обстеження берегів і пониззя Дніпра влітку 1863

року д.ч. товариства підполковник корпусу топографів А. Чирков презентував топографічну роботу з кресленнями детальних планів Одеси, Очакова, Кінбурну, Аджигольського городища, Ольвії та с. Парутино, урочищ Волоської та Руської кос як означених історичних місцевостей для подальшого вивчення. Після обстеження селищ Кисляківка та Олександрівка А. Чирков виявив залишки 17 козацьких городищ і зробив опис 10 знайдених предметів [8, с. 14]. У своїх замітках та повідомленнях на сторінках “Записок” виділив три типи поселень – античні, турецькі та запорозькі, підготував археологічну карту гирл Дніпра та Бугу з нанесеними на ній городищами та курганами, а також план городища при містечку Станіславові [9, с. 546 – 550]. Таким чином, означені історичні місцевості потребували подальшого вивчення. Фахівець із стародавньої географії професор Ф. Брун опублікував на сторінках “Записок” наукове дослідження із стародавньої географії й топографії краю. У цьому дослідженні він підкреслював значення річок Дніпро, Інгул, Буг, Дністер як місць розселення середньовічних слов’янських племен та встановлення господарських, торговельних зв’язків давніх поселень через водні сполучення. З часом це дослідження вийшло окремою збіркою і значною мірою сприяло визначенню території Геродотової Скіфії [10].

У 1871 – 1873 рр. професор Новоросійського університету, вчений-славіст із світовим ім’ям В. Григорович здійснив подорожі по території Херсонщини, зокрема, по узбережжях Дніпра та Дністра. При обстеженні міст Берислава, Миколаєва, Тягинки, Херсона, а також селищ Градениця, Яски, Маяки, Овідіополь він збирав християнські старожитності – Євангелія, церковні начиння, ікони та надписи на них, історичні легенди, вірші. На території Бізюкового монастиря відшукав могили козаків-задунайців [11].

Ще 1840 року президент товариства Д. Княжевич висловив думку про необхідність складання археологічної карти курганів південного регіону тодішньої Російської імперії. Першими укладачами спеціальних карт Херсонського узбережжя Дніпра та Дністра з зазначенням на них курганів стали члени ОТІС В. Григорович та А. Чирков, а також А. Шмідт, М. Аркас, П. Бурачков.

Не залишилась поза увагою ОТІС й охорона некрополів. У квітні 1873 р. віце-президент товариства М. Мурзакевич обстежив Херсонську фортечну церкву, де була могила-склеп Г. Потьомкіна й надмогильні пам’ятники 12 воїнів-героїв Очаківського штурму І. Меллер-Закомельського, с. Волконського, І. Синельникова, І. Горича, Д. Мартинова, П. Максимовича, О. Вюртемберзького, Е. Россета, М. Корсакова та ін. На засіданні товариства він повідомив про зневажливе ставлення місцевої влади до збереження пам’ятників і звернувся до присутніх з пропозицією зберегти те, що варте уваги, просив “не замедлить употребить зависящие от

него меры к исправлению и поддержке надгробий в прежнем виде, а также о положении доски над могилою кн. Потёмкина” [12, с. 395].

Виходячи з вимог статуту щодо завдань із збереження історичних пам’яток, товариство 1873 р. звернулося з клопотанням до військового міністра Д. Мілютіна, Херсонського інженерного відомства в сприянні в реставрації склепу та пам’ятників загиблим воїнам під час російсько-турецької війни 1788 – 1791 рр. [13, с. 6 – 7]. За розпорядженням військового міністра була створена спеціальна комісія в складі полковника інженерної служби Е. Брунста, військового інженера полковника М. Журавського, інженер-капітана О. Бертъе-Делагарда, фортечного священика о. Черняговського та віце-президента ОТІС М. Мурзакевича для розкриття могили-склепу Г. Потьомкіна. Прах воєначальника помістили у свинцеву домовину й поховали в землі. Нагороди як реліквії залишилися у фортечній церкві [12, с. 396]. За три роки реставраційних робіт установили мармурову пам’ятну дошку на могилі Г. Потьомкіна, відремонтували надмогильні пам’ятники, поновили надписи. Херсонське земство на благодійницькі гроші встановило на церкві мармурову дошку. Особисті речі ордени св. Андрія Первозванного, св. Володимира та св. Георгія Побідоносця надійшли на зберігання до музею товариства. На одному із засідань М. Мурзакевич повідомив, що некрополь приведений у належний вигляд, і “встановлена мармурова дошка з бронзовою прикрасою герба та ім’ям князя, лаврового та дубового вінків з посвятою взяттю Очакова, Акермана, Ізмаїла та заснованих ним Херсона, Катеринослава та Миколаєва” [14].

Члени товариства цікавилися станом збереження місцевих пам’яток краю. Так, А. Чирков зібрав колекцію надписів з ікон, надмогильних пам’яток та церковних будівель м. Херсона. У Миколаївському інженерному архіві морського відомства він відшукав топографічні плани Херсонської фортеці та адміралтейства. На виготовлених копіях плану пошуковець позначив 116 будівель воєнного, адміністративного та господарського призначення. Принагідно зазначимо, що на час зняття копій уже не залишилося жодної з них [15, с. 477 – 481].

Член-кореспондент ОТІС В. Зарудний склав опис та реєстр воєнних реліквій Миколаївського адміралтейського собору, а також матеріалів архіву – метричні книги (з 1792 по 1867 рр.), сповідальні розписи та шлюбні справи (з 1821 по 1867 рр.) [16, с. 189 – 192]. Автор передав на зберігання до музею товариства літографічні листи із зображенням Миколаївського адміралтейського собору та надмогильного пам’ятника адміралу М. Фалєєву.

У 70–90-х роках ХІХ ст. значно посилюється увага ОТІС до збереження археологічних пам’яток, внаслідок чого розпочинаються систематичні археологічні розкопки на всій території Херсонської губернії.

Це пов'язано було з певними обставинами. По-перше, на безкрайніх просторах степів були розкидані численні кургани та городища. Мовчазні кам'яні баби та менгіри засвідчували про перебування на цій території протягом приблизно двох тисячоліть різних народів, але найдавнішими мешканцями вважалися кіммерійці, скіфи та сармати, які перебували в тісному контакті з грецьким населенням Північного Причорномор'я. По-друге, територія херсонських степів у середньовіччя була тим стовповим шляхом, яким пересувалися різні кочові народи з Азії в Європу, місцем оселення слов'янських племен та перебування печенігів, половців, татар, запорозьких козаків.

В останній третині ХІХ ст. внаслідок економічного розвитку південні степи інтенсивно освоювалися й залишки стародавніх курганів, поселень, городищ зникали: землі розорювалися, каміння розбиралося селянами на будівництво. Проведенню археологічних розкопок, певною мірою, посприяли й самовільні пошуки селян-скарбошукачів. Сотні курганів та могильників як пам'ятки матеріальної культури були по-варварськи розграбовані, безжалісно знищувались стародавні поховання. Недарма темний селянин, шукач скарбів у Херсонських степах став прообразом літературного героя – копача Бонавентури з п'єси І.Карпенка-Карого “Сто тисяч”.

Уряд у циркулярних розпорядженнях 1882, 1884, 1886 рр. неодноразово звертався до губернського начальства й просив його “сделать распоряжения о воспреещении кладоискательства и неизбежного от этого разрушения памятников старины и о доставлении на рассмотрение императорской Археологической комиссии всех необходимых предметов” [17, арк. 11, 11 зв., 12, 12 зв.]. Археологічна комісія в листі до Міністерства внутрішніх справ від 27 листопада 1887 р. за підписом А.А. Бобринського була тривогу з приводу невмотивованих розкопок скарбошукачів і вимагала “поставить под контроль все общества, ученые учреждения и частные ученые общества под строгие соблюдения” і щоб при цьому були виконані умови “предоставления ей отчета о научной произведенной раскопке, с приложением необходимых чертежей и планов, а также доставка всех найденных при раскопке вещей” [17, арк.13, 13 зв, 14, 14 зв.]. Це спонукало членів ОТІС до активних пам'яткоохоронних дій для забезпечення збереження історичних цінностей і взяття археологічних пам'яток під свою опіку.

Протягом 1886 – 1887 рр. були проведені археологічні розкопки в селищах Роксолани, Троїцьке, Нерубайське (Одеський повіт), Білозірка (Херсонський повіт), передмістях Одеси. Особливу увагу товариство звернуло на давньогрецьке місто Ольвія (с. Парутино) та острів Березань. З 1870 по 1914 роки тут проводили розкопки члени товариства М. Аркас, І. Суручан, В. Ястребов, Е. Штерн, Б. Фармаковський та ін.

Навесні 1893 р. комісія в складі членів товариства – О. Бертье-Делагарда, А. Лонгінова, Ф. Успенського, А. Кочубинського, Е. Штерна, Н. Ерделі, Г. Скадовського здійснила археологічну експедицію в с. Парутино (урочище стародавньої Ольвії) для обстеження курганів. Внаслідок цього товариство звернулося до Херсонського губернатора з проханням про вжиття захисних дій до збереження залишків стародавньої Ольвії [18, с. 66].

Свої міркування про стан ольвійського поселення члени ОТІС виклали на ІХ археологічному з'їзді у Вільно 1893 р. З доповіддю під актуальною назвою “Доклад о нынешнем состоянии древней Ольвии и о предполагаемых мерах к упорядочению производимых в ней раскопок” виступив професор Новоросійського університету, дійсний член товариства Ф. Успенський. У ній він порушив проблему збереження стародавніх пам'яток від хижацького розграбування та проведення систематичних археологічних досліджень ольвійського акрополю. Доповідач уперше визначив місце Ольвії як археологічного центру унікального комплексу наявних берегових грецьких поселень, окреслив територію грецької колонізації в стародавні часи – чорноморське узбережжя до Березані як одного із головних пунктів так званого грецького шляху [19, арк. 3а].

План проведення розкопок в Ольвії ускладнювався через те, що її територія перебувала в приватній власності графині Л. Мусіної-Пушкіної. За чинним на той час законом право на ведення археологічних розкопок й одержання дозволу мала лише Імператорська Археологічна комісія і тільки на землях державних і громадських. На приватних землях власник мав право самостійно проводити розкопки, а знайдені предмети старожитностей залишати в особистому користуванні “недоторканно” [19, арк.6]. Проблема збереження античних предметів виявилася під загрозою. Занепокоєні наявним станом речей члени ОТІС звернулися до поважного форуму зі словами: “Археологическая роль Ольвии, обилие открываемых из-под ее развалин и из окружающих ее могильников и окрестных греческих поселений мраморных плит с надписями, художественных изделий и других памятников общественного и частного быта, налагает на русскую археологическую науку серьезные обязанности по сохранению и систематическому исследованию древностей” [19, арк. 6а].

Одночасно визначалися завдання, що потребували негайного розв'язання: по-перше, зняття нового топографічного плану сучасної Ольвії з позначенням усіх особливостей місцевості, опису Ольвії та її передмість з позначками знайдених археологічних речей; по-друге, проведення правильних та систематичних розкопок не тільки урочища Ольвії, а й суміжної місцевості.

Проблема, що виходила з прав на розкопки, пов'язана з володінням Л. Мусіної-Пушкіної, стала “самым существенным камнем преткновения в

нашем вопросе... Частное право собственности, при настоящих условиях, ставит непреодолимые преграды к применению научных методов исследования Ольвии и служит причиной того, что занимающая нас местность обречена на невежественную эксплуатацию со стороны местного населения и пока недоступна для научного исследования". Комісія дійшла висновку, що для отримання права на ведення розкопок, необхідно звернутися за сприянням до уряду [19, арк. 8а]. Саме тому комісія просила надати провінційним ученим товариствам свободу проведення розкопок у місцевостях, що являли собою археологічний інтерес, а також, надати свободу в пошуках та продажу старожитностей селянами в їхніх садибах, не утруднювати їхнього права адміністративними утисками, які приносять не стільки користі, скільки шкоди [19, арк. 9, 9а].

Ухваливши постанову про Ольвію, Віленський з'їзд звернувся до голови Московського археологічного товариства графині П. Уварової – дружини російського мецената С. Уварова, котра була відома в наукових колах як особа, котра всіляко опікувалася й підтримувала проведення археологічних з'їздів та археологічних досліджень в Росії.

У листі до ОТІС від 7 червня 1894 р. П. Уварова виклала свої міркування щодо розв'язання цього питання й повідомила, що вона особисто клопоталася перед Л. Мусіною-Пушкіною про дозвіл на ведення розкопок, внаслідок чого остання "желает иметь дело только с гр. Уваровой и обещает ей одной дать разрешение на раскопки и то может быть потому, что надеется, что она никогда не воспользуется этим правом" [20, арк. 120, 120а, 121, 121а]. П. Уварова пообіцяла свою особисту підтримку ОТІС у кінцевому й позитивному рішенні: "не желает мешать Одесскому обществу в его исследовании греческих колоний, для которых ...оно и более подготовлено, и ведет за последнее время с такою настойчивостью и умением" [20, арк. 121а].

Товариство створило комісію у складі віце-президента О. Бертье-Делагарда, Е. Штерна та Ф. Успенського для детального вивчення питання. Доповідь комісії про те, що товариство готове взяти участь у розкопках, залучити кошти, контролювати хід робіт, була направлена до уряду. Питання розв'язалося позитивно, і в березні 1900 р. ОТІС отримало від імператорської Археологічної комісії офіційний дозвіл на ведення систематичних розкопок [21, арк. 36].

На початку ХХ ст. основним джерелом поповнення фондів музею становлять археологічні розкопки Ольвійського та Березанського некрополів, трипільського поселення в с. Петрени. Велика заслуга в їхньому проведенні належала дійсному члену ОТІС, професору класичної філології Новоросійського університету, історику та археологу, завідувачеві музею Е. Штерну. Йому вдалося врятувати від загибелі унікальні предмети античної старожитності в кількості 500 шт. і придбати 1900 р. від торговців

античністю ольвійських предметів на суму 206 руб., серед них – рідкісні античні червонофігурні вази з графіті [22, с. 66]. Протягом 1900 – 1909 рр. фонди музею поповнювалися березанською та петренською колекціями відповідно в 12 тис. інв. од. та 2800 інв. од. [2, с. 25]. Він клопотав перед Археологічною комісією в Санкт-Петербурзі про взяття розкопок під свій контроль, розробив цілу методику розпізнавання справжніх античних предметів від підроблених виробів одеських та грецьких “майстрів”, знайомився з колекціями місцевих збирачів О. Фогеля та А. Маврогордато й склав їхній опис, спонукав місцевих торговців предметами античності братів Гохманів до благодійницької діяльності [23].

З іменем Е. Штерна пов’язана перебудова музею, проведення першої інвентаризації музейних коштовностей: 1898 р. було описано та взято на облік 6541 експонат, а саме: предмети кам’яного віку – 101 шт., стародавні написи на каменях – 150, античне скло – 171, теракота – 633, глиняний посуд та вази – 2801, з них фрагменти, амфорні ручки та шийки – 1860, античний мармур – 221, портрети й картини – 219, староегипетські речі – 270 [24, с. 25].

У 1901 – 1902 рр. до фондів музею надійшло близько 2000 предметів. У цей час О. Бертсь-Делагард зробив чи не найбільший внесок ольвійських старожитностей на суму 3000 руб., серед яких були 188 предметів, куплених із колекції А.П. Маврогордато на суму 1800 руб. [25]. Розпочаті археологічні розкопки в Ольвії викликали резонанс серед широких кіл громадськості, що особливо позначилося на кількості відвідувачів музею: у 1902 – 1903 рр. цифра зросла до 7000 осіб [26, с. 105].

Зростання фондів поставило питання про нове приміщення для музею. Е. Штерн з початку 1900-х років і до часу його відкриття 14 листопада 1908 р. опікувався його проблемами. У своїй доповіді, присвяченій 70-річному ювілею товариства, Е.Р. Штерн відзначив, що цей музей “областной, где собраны памятники и документы, которые имеют отношение к старине региона, естественным центром которого является Одесса, ... его коллекции должны служить иллюстрацией жизни минувших дней нашего блаженного края и в своей совокупности должны возбуждать интерес к прошедшему, усиливать привязанность к родине” [27, с. 25].

Члени ОТІС збирали й письмові документи, пов’язані з історією краю: рукописи, стародруки, грамоти, накази, щоденники, листи. У 1866–1868 рр. М. Мурзакевич присвятив вивченню архівів краю – Миколаївського Чорноморського управління Новоросійського генерал-губернаторства, розбором архіву канцелярії Г. Потьомкіна в Решетилівці. Документи стосувалися історії краю другої половини XVIII ст.: розпорядження Катерини II, ордери Г. Потьомкіна, листування Потьомкіна з видатними діячами – М. Фалєєвим, О. Рішельє, І. Дерибасом, А. Ланжероном. Документи з архіву фортеці св. Єлисавети опрацював В. Ястребов,

Миколаївського портового архіву – О.Маркевич. Науково оброблені матеріали публікувалися на сторінках “Записок”. Увагу привертала й різні написи на давньогрецьких постаментах, козацьких хрестах, церковних предметах.

У своїй пам’яткоохоронній діяльності ОТІС активно співпрацював з іншими відомствами й товариствами. Зокрема, були встановлені тісні контакти з Міністерством внутрішніх справ, Імператорською Археологічною комісією, Московським археологічним товариством, з університетами тодішньої Російської імперії – Новоросійським, Київським, Харківським, Санкт-Петербурзьким, Московським, Варшавським, університетськими науковими установами, статистичними комітетами, архівами, бібліотеками та музеями. Проводився обмін науковими виданнями, інформаційними повідомленнями, пересилалися копії історичних документів, зліпки музейних експонатів. Фондами музею, архіву, бібліотеки товариства користувалися вітчизняні історики В. Латишев, Є. Феліцин, О. Подшивалов, В. Смирнов, Ф. Лебедінцев, Б. Фармаковський. Товариство виконувало різні доручення науковців з країн світу, зокрема, Німеччини, Франції, Італії, Греції.

Представники ОТІС були активними учасниками археологічних з’їздів, робили на них доповіді про місцеві старожитності, презентували карти, плани, малюнки, креслення, античні експонати. Товариство регулярно забезпечувало своїми виданнями навчальні заклади губернії, бібліотеки, передавало в подарунок рідкісні екземпляри книг з історії краю. Воно спонукало любителів історії краю, місцевих краєзнавців до наукових пошуків. Так, 1889 р. на честь 50-річчя ОТІС дочками одного із засновників товариства та його першого президента Д.М. Княжевича Катериною, Єлизаветою та Марією Княжевичами були засновані дві премії по 1000 руб. кожна за кращий твір з історії та археології Півдня, а Одеська міська дума встановила премію розміром 500 руб. [28, с. 22]. 1894 р. дійсний член ОТІС О. Бертъє-Делагард встановив ще дві заохочувальні премії такого ж характеру по 600 руб.

Таким чином, Одеське товариство історії та старожитностей протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ретельно опікувалося охороною пам’яток старовини на теренах Херсонської губернії. Організація пошукових експедицій та розвідок, проведення археологічних розкопок сприяли виявленню та подальшому зберіганню значної кількості писемних і речових, рухомих та нерухомих пам’яток історії для майбутніх поколінь. Внаслідок ужитих заходів було створено унікальний музей для зберігання місцевих старожитностей, який сприяв розвитку інтересу до свого минулого, любові до своєї історії та виховання почуття поваги до історичної спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Устав Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1839.
2. 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. // Тезисы докладов юбилейной конференции. – Одесса, 1989. – 39 с.
3. Отчет ООИД за 1862 – 1863 гг. (далі – Отчет... 1862 – 1863 гг.) – Одесса, 1864.
4. Краткий указатель музея Императорского Одесского общества истории и древностей. Составил Н.Мурзакевич. Изд.6-ое, дополн. – Одесса, 1878. – С.57.
5. Отчет... 1872 – 1873 гг. – Одесса, 1874. – С. 11 – 12; так само... 1879 – 1880 гг. – Одесса, 1881. – С. 12; так само... 1880 – 1881 гг. – Одесса, 1882. – С. 13.
6. Отчет... 1879 – 1880 гг. – Одесса, 1881.
7. Отчет... 1881 – 1882 гг. – Одесса, 1883.
8. Отчет ...1863 – 1864 гг. – Одесса, 1864.
9. Чирков А. Краткий очерк городищ, находящихся по Днепру и лиману. //Записки ООИД. – 1863. – Т.VI. – С.546 – 550.
10. Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по истории географии Южной России. (1852 – 1877). В двух томах. – Одесса, 1879 – 1880.
11. Отчет... 1873 – 1874 гг. – Одесса, 1874.
12. Мурзакевич Н. Донесение о надгробных памятниках Херсонской крепостной церкви. // Записки ООИД. – 1875. – Т. IX. – С. 390 – 396.
13. Отчет... 1872 – 1873 гг. – Одесса, 1874.
14. Отчет... 1876 – 1877 гг. – Одесса, 1878.
15. Чирков А. Описание строений в бывших Херсонской крепости и адмиралтейства, при состоянии их с 1808 по 1825 гг., к топографическим планам оных. //Записки ООИД. – 1881. – Т.XI. – С. 477 – 481.
16. Зарудный В. Краткая опись знамен и значков, находящихся в Николаевском адмиралтейском соборе. //Записки ООИД. – 1883. – Т.XII. – С. 189 – 192.
17. ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Од.зб.93.
18. Отчет... 1893 г. – Одесса, 1894.
19. ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Од.зб.104.
20. ДАОО. – Ф.93. – Оп. 1. – Од.зб.113.
21. ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Од.зб.115.
22. Протоколы засідання ОТІС за 1898 – 1899 рр. (далі – Протоколи... 1898 – 1899). // Записки ООИД. – 1899. – Т.XXII. – С.102 – 124; так само... 1900 – 1901. // Записки ООИД. – 1901. – Т.XXIII. – С.66.
23. Протоколи... 1898 – 1899 рр. // Записки ООИД. – 1899. – Т.XXII. – С.82 – 92; 118 – 119.
24. Отчет... 1898 г. – Одесса, 1900.
25. Протоколи... 1901 – 1902 рр. // Записки ООИД. – 1902. – Т.XXIV. – С. 53, 75; так само... 1902 рр. // Записки ООИД. – 1904. – Т.XXV. – С. 104.
26. Протоколи... 1902 р. //Записки ООИД. – 1904. – Т.XXV. – С.104.
27. Протоколи... 1908 – 1909 рр. //Записки ООИД. – 1910. – Т. XXVIII. – С.17-36.
28. Отчет... 1889 – 1890 гг. – Одесса, 1891.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Даценко Любов Миколаївна – викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історичного краєзнавства та історії краєзнавчого руху на півдні України в другій половині XIX – початку XX ст.

КОЛОНІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ XVIII СТОЛІТТЯ Й УТВОРЕННЯ НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЧОГО ПОЛКУ

Олександр КОВАЛЬКОВ (м. Кіровоград)

У статті досліджуються історичні обставини утворення Новослобідського козачого полку та його роль у заселенні та колонізації території нинішньої Кіровоградщини в середині XVIII ст.

Ключові слова: колонізація, Центральна Україна, Новослобідський козачий полк

The historical circumstances of formation of the New-Slobodian Cossack regiment and its part in the population and the colonization of the now Kirovograd region in the middle of XVIII is researched in the article.

Key words: Colonization, the Centre of Ukraine, Novoslobidskyj Cossack's regiment

Проблема заселення та колонізації Центральної та Південної України належить до актуальних проблем вітчизняної історії, про що свідчить представницька історіографія [1; 2; 3; 4; 5]. Беззаперечно актуальною проблема ця залишається для досліджень у напрямку краєзнавства (або історичної регіоналістики) Центральної України. Проте, не зважаючи на здавалося б значний масив літератури з теми, залишається чимало не розв'язаних, або недостатньо висвітлених у дослідженнях її аспектів. До останніх відноситься історія Новослобідського козачого полку.

Питання колонізації степової України розглядалося переважно або через призму політики правителів Російської імперії, або під кутом зору іноземної колонізації [6; 7; 8]. Останній надавали ключового значення, применшуючи тим самим роль власне українського етнічного елемента в цих процесах, що є абсолютно невиправданим. У цьому контексті історія Новослобідського козачого полку набуває особливого значення.

Свого часу відомий учений-краєзнавець Володимир Ястребов, аналізуючи політику уряду стосовно Нової Сербії та Новослобідського полку, назвав останній “пасынком местной администрации” [9, с. 562]. Подібна ситуація склалася і в історичній літературі. Протягом останніх двох століть історіографія Новослобідського козачого полку залишається невиправдано скромною. У більшості досліджень до історії полку історики зверталися принагідно або в контексті історії Нової Сербії та колонізації краю взагалі, або ж під призмою історії Нової Січі.

З огляду на вищесказане показовими є праці А. Скальковського [10] та В.О. Голобуцького [11], які аналізують історію полку тільки в контексті наступу влади на права запорожців та на їхні вольниці. Як один з елементів (причому другорядний) колонізації та заселення Центральної та Південної України, окремі згадки про Новослобідський полк містяться в працях В.Ф. Шишмарєва [7], В.М. Кабузана [2], В.О. Пірка [3]. За великим рахунком, у XIX столітті лише В. Ястребов уперше поглянув на історію

полку як самодостатню сторінку історії регіону. Саме В. Ястребов був першим дослідником Архіву фортеці Святої Єлисавети, який містить колосальні відомості про історію як полку та Нової Сербії, так і всієї Південної України. Усе ХХ століття ознаменувалося лише двома ґрунтовними дослідженнями з історії полку. Першою такою спробою стала розвідка С.І. Шамрая [5], у якій уперше у вітчизняній науці історія Новослобідського козачого полку розглядається як самотутня та значуща сторінка історії України XVIII століття. Висновки вченого зводяться до того, що полк зробив не зрівнянно більше в колонізації краю, ніж Нова Сербія, а отже, саме українська етнічна складова у цій колонізації була визначальною. До таких же висновків, але на значно ширшому джерельному матеріалі, прийшла класик української історіографії Н.Д. Полонська-Василенко в першому томі своєї двотомної праці з історії заселення Південної України, яка є фактично її докторською дисертацією [4]. І тільки на початку ХХІ століття з'явилися перші публікації, присвячені історії полку, уже за доби незалежності України. Характерно, що написані вони одним істориком [12]. А це дає можливість констатувати актуальність подальших наукових пошуків у цьому напрямку.

Територія теперішньої Кіровоградської області лежить на межі двох природнокліматичних зон – лісостепу та степу. Гармонійне їхнє поєднання здавна створювало сприятливі умови для господарського освоєння регіону, приваблювало сюди населення. Проте за степовою Україною стосовно І половини XVIII століття в російській дореволюційній та радянській історичній літературі міцно закріпилося словосполучення “Дике поле”. Закріпилося настільки міцно, що ще на початку 90-х років ХХ століття О. Посунько змушена була доводити, що “Дикого поля” не було [13]. Очевидно, що таке визначення вживалося передусім з метою обґрунтування тези про цивілізаторську місію імперської влади в справі колонізації начебто безлюдних земель Центральної та Південної України.

У світлі серйозних історичних досліджень цей підхід не витримує жодної критики. Одразу після повернення запорожців та заснування Нової Січі 1734 року землі нинішньої Кіровоградщини стали окраїнними північними районами Запорозьких вольностей і входили до складу Бугогардівської паланки Нової Січі. Вже до 50-х років XVIII століття запорожцями було засновано на цих землях як мінімум п'ять поселень-зимівників. Так, у джерелах фігурують зимівники Верблюжка на однойменній річці, Куцівка на річці Кам'янка (сучасна Новгородка), Петрівка, Зелена, Жовта. Пізніше, по завершенні російсько-турецької війни 1736 – 1739 років, на ці землі потяглися хвилі переселенців з Польської України. Ще один міграційний потік ішов з Гетьманщини. Північна та північно-східна, а також центральна частина просторів теперішньої Кіровоградської області фігурують у джерелах середини XVIII століття як

Задніпрські місця Гетьманських полків – Миргородського та Полтавського. Так, Н. Полонська-Василенко наводить свідчення козака Полтавського полку Ковальчука, датовані 1728 р. про те, що кілька тисяч козаків кочували в степах понад річками Бугом, Інгулом, Великою і Малою Кам'янками: “многие тысячи людей, только о подлинном оных числе знать не можно”, причому називає їх вихідцями з Миргородського та Полтавського полку [4, с.33]. С. Шамрай також констатує, що “наприкінці 1740-х років місцевість коло горішніх Інгула й Інгульця була вже досить заселена. Основне ядро цих поселенців становили вихідні з Миргородського полку, але рівночасно багато осадників ішло і з Правобережжя” [5, с.234]. Практично увесь корпус документів середини XVIII ст., опублікований А.В. Пивоваром [14] і який ще чекає серйозного опрацювання дослідниками, красномовно доводить, що ці території до 50-х рр. XVIII ст. були заселені та освоєні.

Середина XVIII століття ознаменувалася стратегічним прагненням Російської імперії просунути якомога далі на Південь та оволодіти узбережжям Чорного моря. У цьому контексті, межиріччя Дніпра та Південного Бугу набуває не менш стратегічного значення. Тому з початку 50-х років XVIII століття у справі колонізації Степової України ініціативу на себе бере уряд Російської імперії.

У цей час російський уряд, щоб покласти край татарським та запорозьким нападам, вирішив створити міцний бар'єр з військово-поселенських формувань. У пригоді йому стали серби, мешканці Австрійської імперії, які до цього неодноразово просили дозволу переселитися до Росії, щоб уникнути утисків австрійського уряду. Так, 11 січня 1752 року серб Іван Хорват отримав жалувану грамоту на утворення зони сербських поселень військового типу на великій площі від річки Кагарлика до річки Тури, від річки Березівки до Омельника. Під командуванням І. Хорвата тут були сформовані полки: пандурський та гусарський. Вся ця територія дістала назву “Нова Сербія” [4, с.63].

Нова Сербія підлягала владі Сенату. Вищою владою над нею був Київський Генерал-губернатор. На місці влада поділялася між трьома начальниками: російським головним командиром, сербським генералом Хорватом та комендантом фортеці Св. Єлизавети. Компетенції між ними були розподілені нечітко, що викликало між ними постійне тертя.

Територія Нової Сербії була поділена на роти. Осередком кожної з них був укріплений населений пункт, який за сербською традицією називався шанець. Головним адміністративним центром та місцем розміщення командування сербськими полками став Новомиргород, де дислокувалися сам Хорват та полкові адміністративні установи.

Збудована над Інгулом фортеця Св. Єлизавети стала важливим військово-адміністративним центром регіону: у ній перебували головний командир, комендант фортеці та російські адміністративні установи.

Населення Нової Сербії порівняно з українським населенням одразу ж здобуло привілейоване становище. Для сербів виділялося більше землі, як правило, вона була кращою. Їм давали значні кошти “на обзаведеніє”. Сам Хорват, скажімо, отримав близько 50 000 рублів на Нову Сербію [4, с. 133].

На допомогу в будівництві міст у Новій Сербії виряджали з Гетьманщини козаків, а для захисту військових поселень тут розміщувалися російські регулярні військові частини. За весь період існування Нової Сербії полки так і не були остаточно укомплектовані. Так, 1762 року замість запланованих 11 039 чоловіка у Новій Сербії було лише 2 847, тобто не більше 25%. До того ж слід додати, що як під кутом зору мілітарним, так і під економічним та моральним ці привілейовані колоністи не стояли на належному рівні. Як військові вони виявилися слабкими, значна їхня частина була дуже віддалено пов’язана з військовою службою. Крім того, серед них було чимало волоцюг, “батьрів”, навіть “лісових розбійників”, як характеризували їх сучасники та навіть одноплемінники [15, с. 262–263]. Усі без винятку дослідники Нової Сербії досить скептично оцінювали якість “колонізаційного матеріалу”, залученого І. Хорватом.

Як уже зазначалося, Нова Сербія була заснована на цілком освоєній території, котру протягом тривалого часу до цього заселяли як запорожці, так і козаки гетьманських полків. Тут були укріплення, стояли військові залоги. Проте, надаючи землю сербським колоністам, Сенат негайно наказав виселити усе “безуказне” населення, тобто усіх, хто проживав там без дозволу. Так, протягом осені 1752 року було видано два відповідних сенатських укази. Згідно з першим, виданим 19 жовтня, у Новій Сербії мали право селитися “выходцы только из Молдавии, Валахии, Македонии, а не из других каких народов” [16, с.716 – 717]. Згідно з другим, оприлюдненим 20 листопада, усе українське населення, яке там проживало до цього, слід було “на прежние жилища в Малую Россию сослать, а земли те за сербами оставить” [17, с.729]. Отже, вихідці з Гетьманщини повинні були повернутися на старі місця, а свої двори “добровільно” продати сербам. Такі розпорядження уряду (а зрозуміло, що населення було просто поставлене перед фактом) зустріли в краї вкрай негативно. Як пише Н.Д. Полонська-Василенко, “сэрби впали на них (козаків), як раніше татари, чи інші вороги” [4, с.155]. Не тільки населення, але й військово командування Задніпрських місць перебувало в абсолютному інформаційному вакуумі щодо нововведень. Командир команди, що стояла в Цибулеві для охорони його від гайдамацьких ватаг, Фінікс звернувся до Київського Генерал-губернатора з проханням роз’яснити йому: як вести себе з людьми Хорвата – підкоритися або чинити опір. Проте сам Генерал-

губернатор слабо орієнтувався в ситуації, що склалася [4, с.155]. Схоже, що про зміни свого становища населення Задніпрських місць узнавало від самого Хорвата й від його людей. Тому реакція населення була цілком прогнозованою.

Логічно, що українське населення змушене було тікати з відданих під заселення сербам територій. Але переселялися вони не на північ, у Гетьманщину, а переважно на землі Запорізької Січі, тобто на південь від Нової Сербії [10, с.312]. Досить швидко склалася ситуація, коли територія, відведена під Нову Сербію знелюдніла, а іноземні колоністи переселятися не поспішали. Абсурдність політики російської політики була очевидною, тому невдовзі Сенат дозволив “безуказному” населенню залишитися і “к лучшей выгоде сербов служить” [18, с.923]. Таким чином російський уряд визначав другорядне місце українських поселенців порівняно з іноземними колоністами. Українці мали обслуговувати останніх, задовольняти помешканнями, постачати їм усе необхідне, залишаючись джурами або ремісниками. Усе це мало наслідком подальший масовий відплив українського населення на Запоріжжя, на Дон, на Правобережну Україну.

Незабаром російський уряд усе ж знайшов вихід, яким можна було, з одного боку, затримати українське населення, а з іншого – узяти його під свій контроль, разом з цим створивши реальну силу для оборони кордонів від татар і запорожців. Спеціальним наказом Сенату від 18 серпня 1753 року було дозволено вихідцям з Крилівської та Цибулівської сотень Миргородського полку селитися на території на південь фортеці Св. Єлизавети. Ці землі визначалися як призначені для ще не сформованих сербських рот. В указі містилося розпорядження “учредить их казаками, как слободские полки состоят, а не под владельцами” [5, с.252]. Під нове поселення відводилася смуга у 20 верст. Проте зрозуміло, що в тих умовах влада не могла допустити існування у прикордонній смузі неконтрольованих козацьких поселень. Сенат відмовився передати цей полк та територію, відведену під нього, під владу гетьмана або ж адміністрації Нової Сербії. Він визначався у підпорядкування коменданта фортеці Св. Єлизавети й був підконтрольним напряму Сенатові. Полк цей увійшов в історію як Новослобідський козацький полк, або Новослобідське козацьке поселення.

Так, дату підписання Сенатського указу (18 серпня 1753 року) можна вважати датою заснування Новослобідського козацького полку, названого так на протигагу Слобідським полкам Слобожанщини. Проте не зважаючи на такий, здавалося б незаперечний факт, серед дослідників немає однастайності у визначенні дати народження нового полку. Автори “Історії міст і сіл України” вказують не зовсім зрозумілу дату – 1751 рік, тобто ще до заснування Нової Сербії [19, с.435]. Олександрійський священник-краєзнавець XIX ст. В. Никифоров називає 1755 рік [20, с.499]. Г. Розанов

за таку дату вважає 1756 рік, коли було укладено перший перелік сотень полку [21, с.85]. С. Шамрай пише, що остаточно полк сформований лише 1761 року, коли було врегульовано його територіальні межі та правовий статус [5, с.252]. В.О. Пірко ж переконаний, що формування полку розпочалося не раніше весни 1754 року [3, с.52]. Однак відомо, що вже в листопаді 1753 року на чолі полку був поставлений полковник (капітан Биков), а з 1754 року він підпорядковується комендантові фортеці. На цьому наполягає Н. Полонська-Василенко, яка вважає, що на початку 1754 рік полк уже існував і підпорядковувався комендантові фортеці, яким на той час був І. Глібов [4, с.164]. Наша ж позиція у цьому питанні визначена наявністю документа, який юридично започаткував літопис полку. Подальші події є історією розвитку вже наявної військово-поселенської одиниці.

Розв'язання даного питання має важливе значення, оскільки саме з історії Новослобідського полку бере початок історія цілого ряду сіл, які входили до його складу як сотні.

На 1756 рік полк складався із 27 сотень. Г. Розанов подає повний їхній перелік за даними духовного правління: “1) слобода Приградская, – мещанская, с приписанными к ней слободами, 2) Аджамка, 3) Вершино-Каменка, 4) Мурзинка, 5) Бешка, 6) Овинянка, 7) Верблюжка, 8) Жолтая, 9) Омельницкая, 10) Вороновка, у бывшего хутора Троицкаго, 11) Мишурино-рожский ретраншмент, 12) слобода Буянская, 13) Каменка, 14) Калужина, 15) Бородаевка, 16) Домоткань, 17) Пушкаревка, 18) слобода ближних буераков, 19) Ингульская, 20) Комиссаровка, 21) слобода Грузская, 22) Виска, 23) Плетено-Ташлицкая, 24) Красная, 25) Ново-Архангельская, 26) Ольшанка, 27) Добрянка” [21, с.85]. Далі дослідник указує, що “в слободах сих, одни были солдатския слободы, другия мещанския. В тех и других считалось семей 3 538, душ 4 604, домов построенных 3 383, недостроенных 155. И как в каждой слободе, где душ было свыше ста, предполагалась церковь: то вместе с слободами неотлагательно строились в них и церкви, из каковых многия, как совсем готовые, в 1755 году и освящены” [21, с.86].

Серед сіл, у яких розмістилися сотні полку, були такі, що існували тут і раніше як або ж запорізькі зимівники (Верблюжка, Жовта), або ж задніпрські поселення Миргородського та Полтавського полків (Бешка, Омельник). Проте історія більшості населених пунктів бере свій початок саме від заснування Новослобідського полку.

Не лише питання часу заснування, але й проблема етнічного складу населення, що сформувало полк, гаряче дискутувалася в історичних дослідженнях. Так, А. Скальковський, спираючись на заборону гетьмана Розумовського приймати до полку українців, що тікали з Наддніпрянщини, наполягає на переважанні в полку молдован [10, с.29]. А. Шмідт виводить

поселенців з росіян-старообрядців [22, с.34]. За ним пішов і радянський дослідник козацтва В.О. Голобуцький [11, с.85]. Але відомо, що старообрядці селилися переважно у передмістях фортеці й записувалися у міщанський стан. В. Никифоров, у свою чергу, говорить про змішане українсько-російсько-молдавське населення полку [20, с.499 – 500].

У той же час ряд авторитетних дослідників наполягає на тому, що основна маса полочан була сформована саме з місцевих українських жителів. Уже говорилося, що колоністи-серби витіснили козаків на південь від фортеці на ті території, на яких і постав пізніше полк. Саме в цих витіснених зі своїх земель “заднепрских сходцах” вбачав ядро полку Є. Загоровський [23], у цих “українських старожитцях” бачить основу полку С. Шамрай [5, с.250]. До того ж, як доводить останній, переходи козаків з Миргородського полку тривали і в подальші роки. Так, тільки 1757 року з однієї лише Потоцької сотні Миргородського полку утекло 86 господарів (не рахуючи родин). І тільки 14 з них (16 %) осіла в Новій Сербії. Решта ж рушила до Новослобідського полку [5, с.250]. Цю ж позицію обстоює і Н. Полонська-Василенко. Вона пише, що полк заселявся насамперед вихідцями із Запоріжжя, Лівобережжя, Слобожанщини, а вже потім – з Правобережжя та за рахунок російських біглих поміщицьких селян, старообрядців, військових дезертирів тощо. За її даними, лише 1758 року до Новослобідського полку з Миргородського полку втекло 291 чоловік [4, с.169-171].

Новослобідський полк, як і Нова Сербія, не входив до складу жодної губернії і не поділявся на повіти. Його територія підпорядковувалася безпосередньо Сенату та Військовій колегії і не охоплювалася протягом 50 – 60-х років XVIII століття загальноросійським ревізьким обліком.

Полкова старшина складалася з полковника (спочатку ним був капітан Микита Биков, призначений Сенатом 2 листопада 1753 року, потім – Микола Адабаш, затим – колезький асесор Яким Літвінов, а за ним – знову Адабаш); обозного (протягом усієї історії полку ним був Василь Михальча); полкового судді (Іван Макогон), писаря (по черзі пост займали Василь Семенов, Григорій Бутович, Назар Чернявський), полкові осавули, підпрапорщики. Полкова старшина була виборною і розміщувалася у фортеці Св. Єлизавети [4, с.162 – 168].

Штат полкової старшини остаточно сформувався у 1761 – 1762 роках. Полк на той час складався уже з 20 сотень. Старшина кожної сотні складалася із сотника, отамана, двох писарів, хорунжого, двох осавулів. У складі сотні також мало бути 50 виборних козаків, 2 священники, дяк, 4 паламарі. При кожній сотні на озброєнні було (або мало бути) 5 гармат з 30 пушкарями обслуги. Старшині встановлювалася грошова платня, а також земельні пожалування [4, с. 172]. Проте, фактичними правителями Новослобідського полку були коменданти фортеці Святої Єлизавети. Пост

цей займали в різні часи займали Олексій Іванович Глібов (1753 – 1757), Федір Іванович Юст (1757), Матвій Артемонович Муравйов (1758 – 1760, 1761 – 1764), Григорій Прокопійович Толстой (1760 – 1761) [4, с.163 – 164].

Сотниками переважно ставали представники сотенної старшини Полтавського та Миргородського полків. С. Шамрай пише, що якщо значна частина людності цих полків увійшла до складу Новослобідського полку, то й керівників собі козаки обирали зі своїх. Так, сотник слободи Омельника (або Лихівки) значиться Хома Лихо, значковий товариш Полтавського полку; батько сотника Калужинського Василя Роботи, Федір Робота також був значковим товаришем Полтавського полку [5, с.259]. І таких прикладів можна навести ще. В. Ястребов пише, що сотниками ставали також осадчі [9, с.552], хоча С. Шамрай вважає такі випадки ймовірніше винятком, ніж закономірністю [5, с.260].

Полкова та сотенна старшина замість жалування отримувала рангові землі (ріллі, сіножаті тощо). Так, полковникові перепало 600 десятин землі, обозному – 400, судді – 300, осавулові, ротмистрові, писареві і хоружому – по 200 десятин кожному, лікареві – 140, полковим городничому й отаманові по 100 дес., сотникові – 200 дес., отаманам по 60, писарям по 50, хоружому – 60, осавулам і козакам виборним – по 50 дес., козакам під помічникам – по 25 десятин. До того ж старшині, а почасти й козакам надавалися деякі пільги, а саме: „на своих же землях полковой старшине й сотникам дозволить мельницы, хутора, винокурни и шинки строить и тем польоватца и в козацьем поселении в слободах, при которых им дача будет, иметь по одному шинку” [5, с.266 – 267].

14 серпня 1761 року було видано черговий сенатський указ “О дополнительных правилах казацкого поселения за рубежами Новой Сербии”, який закріпив правовий статус полку. Так, указ перешкоджав переселенню до полку козаків зі слобідських полків та Гетьманщини (що є свідченням поширеності подібної практики). Характерно, що указ захищав інтереси слобожан за рахунок інтересів сербських поселенців. Зокрема, дозволялося використовувати ліс (єдиний на той час у регіоні лісний масив – Чорний ліс – був у межах Нової Сербії) для господарських потреб та використовувати незаймані території під потреби слобожан [24].

Згідно з доступними нині джерелами, заселення території полку відбувалося переважно переселенням української людності колишніх Задніпрських місць Гетьманських полків. Типовою є історія заснування однієї зі слобід, Вершино-Кам’янки. Так, за даними Справ Київської єпархії 1730– 1756 років з села Ухівки (територія Цибулівської сотні, пізніше – 11-а рота Пандурського полку Нової Сербії) 1754 року до слободи Вершино-Кам’янки було перенесено церкву Святого Миколая та переведено священика Якова Леонтія Белецького [14, с.117]. Прийнята в ті часи практика передбачала освячення церков через рік – два після заснування

поселення за умови проживання там не менше ста осіб. Очевидно, що перенесення церкви з одного населеного пункту до іншого могло бути можливим тільки за умови міграції значної частини його населення. Другим важливим моментом є наступний. Люди переселялися в цілком освоєні території, що ставить під сумнів “дикість” центральноукраїнського степу. І справді, не в голий же степ вийшли з розібраною церквою з уже згаданої Ухівки “безвестно на новое казацкое поселение” 213 осіб протягом 1752 – 1754 років [14, с.224 – 236]. З церквою, яка уже 1754 року була зібрана й освячена на новому місці, мала священика і в якій уже протягом січня – листопада 1754 року було зафіксовано 18 шлюбів [14, с.290]!

На думку дослідників, уже в перші роки існування на територію Новослобідського полку переселилася основна маса українського населення з території, відданої під Нову Сербію. Вище вже говорилося про те, що значна маса переселенців з Гетьманщини та інших територій також осідали на території полку. Динаміка зростання кількості населення в сотенних селах протягом усього часу існування полку була різною. Так, якщо на 1754 р. у вже згадуваній Вершино-Кам’янці проживало 144 особи, то в наступний рік ця цифра уже сягнула 270, а на 1763 рік – 639 поселенців. В Аджамці кількість населення з 1754 по 1763 рік зросла з 774 до 1163 осіб, у Мурзинці – з 300 до 1890 тощо [2, с.86]. На 1762 рік лише козаків у Новослобідському полку було 5949 [5, с.263]. Загальна ж кількість населення Новослобідського полку на 1 січня 1759 оцінюється сучасними істориками у 14220 осіб, а на цей же місяць 1762 року – 19625 осіб [3, с.55].

Можна з упевненістю говорити, що роль Новослобідського полку в процесі заселення, колонізації та господарського освоєння степів нинішньої Кіровоградщини була доволі вагомою. У десятилітній (1753 – 1764) історії Новослобідського полку, який був військово-поселенською організацією, соціальний аспект взагалі значно переважає мілітарний. Крім того, і це не менш важливо, сам факт заснування і фортеці Св. Єлизавети, і Нової Сербії, і Новослобідського козачого полку слугували зміцненню позицій Росії на півдні, утягували південноукраїнський регіон у систему всеросійського ринку, готували плацдарм для остаточного підкорення Північного Причорномор’я і Кримського ханства.

На увагу заслуговує ще один висновок. Основну роль у процесі колонізації краю була відведена сербським поселенцям та місцевому, переважно українському, населенню, оформленому у Новослобідський козачий полк. Незважаючи на незрівнянно більшу увагу, яка приділялася Новій Сербії як урядом, так і дослідниками, можна говорити, що в процесі освоєння краю роль Новослобідського полку видається змістовнішою. Якщо на 1762 рік у Новій Сербії проживало 1815 сербів і 2 438 українців [4, с.207], то в Новослобідському полку – 19625 осіб, переважно українців [3, с.55].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багале́й Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – № 4, 5 – 6, 7.
2. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – I половине XIX века (1719 – 1858). – М., 1976. – 308 с.
3. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
4. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. – Ч. 1. – Мюнхен, 1960. – 222 с.
5. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Т. 24. – К., 1929. – С. 207 – 302.
6. Посу́нко О. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. – 80 с.
7. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге Украины. – Л., 1975.
8. Шевченко С. І. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752 – 2002). – Кіровоград, 2004. – 168 с.
9. Ястребов В. Архив крепости Св. Елизаветы // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 15. – Одесса, 1889. – С. 548 – 593.
10. Скальковский А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / Пер. з рос. Завгородньої Т.С.; Худож. Бузилов О.М. – Д.: Січ., 1994. – 678 с.
11. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні роки свого існування (1734 – 1775). – Дніпропетровськ, 2004. – 424 с.
12. Дідик С. Дві моделі колонізації Півдня України (з історії Нової Сербії і Новослобідського козацького полку, 1751 – 1744 рр.) // http://www.cossackdom.com/articles/d/didik_dvmodeli.htm; Дідик С. Зносини адміністрації Нової Сербії і Новослобідського козацького полку з іноземними урядовцями // http://www.cossackdom.com/articles/d/didik_znosinns.htm; Дідик С. Розвідувальна діяльність Новослобідського козацького полку в світлі матеріалів канцелярії Новосербського корпусу (1758–1762) // http://www.cossackdom.com/articles/d/didik_rozviddiyali.htm
13. Посу́нко О. Дикого поля не було: до історії колонізації степового краю в середині XVIII ст. // Степ. – 1996. – №2-3. – С. 2-3.
14. Пивовар А.В. Поселення задніпровських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. – К., 2003. – 336 с.
15. Пишчевич С.С. Известия о жизни и похождениях Симеона сына Пишчевича, 1731 – 1775. – М., 1884.
16. О допущении селиться в Новой Сербии выходцам только из Молдавии, Валахии, Македонии, и Сербии // Полное собрание Российской империи. – Собрание 1. – Т. 13. № 10.037. – СПб., 1830. – С. 716 – 717.
17. О продолжении поселения сербов в отведенных им Заднепрских местах; о высылке поселившихся там сходцев из Малороссии на прежние жилища; о вспоможении и покровительстве, каковые должны оказывать начальства сербам, и об отводе земель для вновь входящих сей же нации людей между природными российскими поданными // Полное собрание Российской империи. – Собрание 1. – Т. 13. – № 10.049. – СПб., 1830. – С. 729 – 731.
18. О приятии в Новую Сербию, с ведома тамошнего командира, вольных людей, желающих быть в услужении, на сколько времени кто похочет, с обязательством //

Полное собрание Российской империи. – Собрание 1. – Т. 13. – № 10.148. – СПб., 1830. – С. 923 – 925.

19. Історія міст і сіл України. – Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972. – 798 с.

20. Никифоров В. Очерки Александрийского уезда Херсонской губ. // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. Продолжение. – 1876. – № 24. – С. 465 – 502.

21. Розанов Г. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый (период от основания в Новороссийском крае Ново-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губернии Новороссийской и Азовской, за коей последовало упразднение Славянской епархии) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 3. – Одесса, 1853. – С. 79 – 129.

22. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Херсонская губерния / Сост. А Шмидт. – Ч.1 – СПб., 1863.

23. Загоровский Е. Очерки по истории Славянской Колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. – 1912. – №4.

24. О дополнительных правилах для казацкого поселения за рубежом Новой Сербии // Полное собрание Российской империи. – Собрание 1. – Т. 15. – № 11.312. – СПб., 1830. – С. 770 – 771.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: слов'янська та українська міфологія, проблеми ментальності традиційного суспільства, історична регіоналістика Центральної України.

ДО ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ВИВЧЕННЯ ЖУРНАЛІВ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ЗА 1871 – 1917 РОКИ

Віталій КРИЖАНІВСЬКИЙ (м. Київ)

У статті автор робить історіографічний огляд вивчення діловодних матеріалів центральних та місцевих органів управління XIX – початку XX століття, вивчає процеси творення журналів Єлисаветградської міської думи та способи їхньої реконструкції на основі архівних документів.

Ключові слова: Єлисаветградська міська дума, діловодство, джерелознавчий аналіз.

The article contains a historiographical overview of studying of central and local government bodies' bookkeeping documentation in 19 – early 20 centuries; studies processes of Elysavetgrad's city дума journals creation and ways of their reconstruction on basis of achieve materials .

Key words: Elisavetgrad town council, office administration, source analysis.

Починаючи з 1960-х років, джерелознавці відмічають слабкість вивчення матеріалів нового та новітнього часу, зокрема, це зауваження стосується й діловодчої документації [51, с. 31 – 48]. У кандидатських роботах кінця XX – початку XXI століття лише згадуються журнали міських дум, навіть без їхнього побіжного аналізу [34; 35; 43 – 45; 47; 55]. Винятком є праця О.М. Марченка, у якій автор подав коротку

характеристику структури документа й загальний зміст джерела [42, с. 17]. У пропонованій статті зупинимося на таких аспектах дослідження: ступінь вивченості діловодчої документації XIX – початку XX століття в цілому та місцевих органів зокрема; процес творення документа як однієї з передумов визначення його інформаційних можливостей, способи реконструкції журналів міської думи на основі архівних матеріалів.

На середину XIX століття створюється певна традиція вивчення матеріалів епохи стародавнього світу, середньовіччя та перших століть нового часу, відчувається наступність у вивченні проблем, відбувається процес становлення так званих допоміжних історичних дисциплін (дипломатика, геральдика, палеографія, сфрагістика, генеалогія, філігранологія та ін.). Діловодчі матеріали XIX століття не були об'єктом дослідження істориків, їх вивчали переважно особи з юридичною освітою в міністерствах (М.В. Варадінов, І.І. Ріхтер) та на місцях з метою підвищення ефективності діловодства [52, с. 249 – 251]. Наприклад, 1911 року за ініціативи Єлисаветградського міського секретаря В.А.Листопадава була створена комісія за участі діловодів для вивчення ситуації в справочинстві. На основі зроблених нею висновків 1912 року здійснювалася реорганізація структури Єлисаветградської міської управи [30, арк. 1 – 63; 31, арк. 1 – 12].

Зі встановленням радянської влади ситуація в історичній науці погіршилася, особливо в 1920 – 1950-х роках. У відносно спокійні для дослідників 1920-ті роки тривало традиційне вивчення документів XIV – XVIII століття. Паралельно в архівах йшла клопітка робота із систематизації залишків фондів установ дореволюційної доби, які суттєво постраждали під час громадянської війни й так званої “макулатурної кампанії”. Наприклад, у Державному архіві Кіровоградської області протягом другої половини 1920 і в 1930-х роках відбувається формування фондів міської думи та міської управи [1 – 33]. Можна передбачити, що в 1930-х роках мав би зрости інтерес принаймні до серйозного вивчення законодавчих матеріалів Російської імперії XIX століття. Про це свідчать статті Б.М. Кочакова, які вийшли в 1937 та 1941 роках [40, с. 319 – 372; 38, с. 445]. Але ідеологізація науки, накидання штучного розуміння історичного процесу через калькування праці “Короткий курс історії ВКП (б)” надзвичайно збіднило методологічну основу вивчення історичних процесів та можливість вибору проблем дослідження. Не варто забувати, що 1938 року архівна система була підпорядкована НКВС (Центральне архівне управління УРСР було перетворене на Архівний відділ НКВС УРСР) [33, с. 68].

Ситуація поліпшується після смерті Сталіна, коли протягом другої половини 1950-х – початку 1970-х років формуються найбільш сприятливі умови для ренесансу історії та допоміжних історичних дисциплін як науки. Саме в цей період учені починають цікавитися справочинною

документацією зламу ХІХ – ХХ століття [49, с. 119 – 120; 52, с. 248 – 272; 39, с. 490]. На початку 1970-х років відбувається становлення нової допоміжної історичної дисципліни – документознавства, яка вивчає теорію та практику творення, рух та збереження саме справочинної документації. Теоретичну базу нової дисципліни склали праці дореволюційної епохи – М.В. Варадінова, І.І. Ріхтера та ін. [36, с. 48 – 49]. У той же час історики, архівісти, джерелознавці починають відмічати дисбаланс у вивченні матеріалів періоду “капіталізму та радянської доби.” У статтях Л.В. Виноградова, Л.Є. Шепельова, Г.М. Горфейна, Е.С. Паїна охарактеризовано документи центральних постійних (Сенат, Рада міністрів, Кабінет міністрів) та тимчасових (сенаторська ревізія) установ [39, с.490; 49 – 53]. Одночасно Б.Г. Литвак проводить вивчення звітів губернатора [41]. Про початки системного вивчення цього питання свідчить поява 1966 року першого підручника з архівної евристики матеріалів ХІХ – початку ХХ століття [54]. Проте, на жаль, у радянській історичній науці недооцінювалася роль особистості в історії, а переоцінка ролі державних структур у розвитку суспільства призвела до заниження ролі в історії місцевих самоврядних інституцій ХІХ – початку ХХ століття. Протягом 1990 – 2000-х років ситуація кардинально змінюється: тільки в Україні захищено близько 10 дисертацій з проблем міського самоврядування в пореформений період олександрівської доби [34; 35; 42 – 44; 47; 55]. Проте створення історичних синтезів без серйозного системного вивчення джерельної бази, без сумніву, понижує якість цих досліджень.

Отож, протягом 1960 – середини 1970-х років формується розуміння, що справочинна документація є предметом дослідження не тільки документознавства, але й джерелознавства. Оскільки в історичній науці була утверджена позиція, що центральні державні інституції є джерелом перетворень, тому відповідно вивчалися матеріали їхньої діяльності. Зміна ставлення до самоврядних начал управління та зростання інтересу до вивчення їхньої діяльності з початку 1990-х років започаткували новий етап вивчення діловодчих матеріалів нижнього рівня – земства, міської думи.

У документи міської канцелярії утворюють цільні комплекси. У статті зупинимося лише на одному елементі цієї системи – журналах міської думи. В джерелознавстві важливим є встановлення умов, процедури написання документа, які часто обумовлюють змістове навантаження інформації, яка в ньому міститься.

Міське положення 1870-го року не визначало процедуру прийняття журналу міської думи. Певне уявлення можуть дати інструкції Єлисаветградського міського громадського управління. Їх є три за 1871, 1872 та 1876 роки[1; 4; 45, 43 – 44]. Проте інструкція 1871 року тільки визначала функції та компетентність елементів самоврядної інституції [1, арк.13 – 17]. Інструкція 1876 року вже містить процедуру написання

журналу, але вона повинна була діяти з 1877 року [4, арк. 3 – 4]. Відсутність чіткої інформації за 1871-1876 роки необхідно шукати в змісті самих журналів. Журнали за 1871, 1874 роки дуже стислі й не містять належної інформації про умови складання. Журнали за 1876 рік набагато інформативніші. Наприклад, за 30 листопада наводиться дискусія між гласними О.М. Пашутіним, А.І. Родкевичем та Н.Б. Баумгартеном щодо редагування постанов думи. Два останніх на закид О.М. Пашутіна про необхідність редагування постанов думи зауважили, що неможливо вимагати від міського секретаря складати детальні журнали, тому що “після засідання він (секретар) зобов’язаний до наступного дня скласти журнал і виконувати інші обов’язки” [3, арк.159]. Твердження гласних підтвердилося інформацією з журналів, в яких є відомості про час їхнього затвердження: з 33-х журналів 7 затверджено на наступний день, а 10 – у межах 3 – 7 днів [3].

Журнали за 1874 , частково за 1876 рік нараховують 1 – 3 аркуші формату напівлист, списаних з двох сторін, які можна було підготувати до наступного дня, ураховуючи те, що, зазвичай, засідання розпочиналися о 18-й чи о 19-й годині.

Із матеріалами за жовтень – грудень 1871 року складніше. Засідання, особливо в грудні, відбувалися щоденно протягом 5 днів, паралельно з цим розроблявся кошторис та інструкція на 1872 рік, формувалися структури міського самоврядування [1, арк.1 – 61]. Малоімовірно, щоб журнали були вчасно підготовлені. Журнали за 1871, 1874 роки подають тільки зміст питання та відповідну постанову. Якщо позиція гласних у них відмічається, то лише поряд з підписами, як це зробили гласні Еріков за 3 вересня та Корецький за 10 грудня [2, арк.50, 59]. Відсутність традиції внесення зауважень прискорювала процедуру перетворення чернетки на оригінал.

Журнали за 1876 рік уже інші: у них починає вноситися позиція гласних, відмічаються дискусії [3, арк. 159]. І це, ймовірно, робиться за відсутності відповідної інструкції, на вимогу самих гласних. Доречно зазначити, що склад гласних думи 1875 року змінився на 50% (з 72 гласних 35 утратили місце), і, вірогідно, змінилося ставлення самих гласних до ведення матеріалів засідання [46, VI – VII]. Необхідність редагувати зміст підготовлених журналів обумовило те, що журнал за 30 листопада був прийнятий 2 грудня, хоча перед тим було засідання 1 грудня [3, арк. 159 – 225].

Отож, протягом 1871-1875 років складається практика написання коротких журналів протягом доби. Звичайно, ми допускаємо відхилення під час екстреної ситуації, яка була, наприклад, у жовтні – грудні 1871 року, адже саме в цей час формувалися структури управління, приймалися важливі фінансові документи. Ситуація якісно змінюється після виборів 1875 року. Нові гласні не вважали наявну систему підготовки задовільною й прагнули виявляти свою позицію під час засідань.

Ці прагнення відбилися в інструкції міського громадського управління за 1876 рік, у якій передбачалося написання чистовика журналу до наступного засідання, а якщо воно найближчим часом не планувалося, то, за бажанням думи, не пізніше як за три дні гласні мали зібратися та обговорити підготовлені матеріали [4, арк.3 – 4]. Коли проаналізувати періодичність засідань за 1885, 1889, 1890, 1892, 1893, 1894 роки, то зібрання гласних проводилися переважно спарено (підряд два дні) по один – два, рідше 4 рази на місяць [18;22 – 25]. На першому засіданні, яке йшло після спарених, затверджувалися одразу два журнали. Виникає питання, чому два журнали готувалися цілий місяць. Згідно з інструкцією 1876 року, веденням журналів мав займатися міський секретар, але з 1886 по 1893 рік це робив обраний на засіданні гласний, який виконував обов'язки секретаря [45, I – II]. Причому секретар обирався на два – три засідання й особисто зачитував журнали, які готував, навіть якщо засідання, на якому затверджували їх, вів інший обраний гласний [25, арк.107 – 127].

Матеріали показують зміну процедури прийняття журналу. Якщо в 1871 – 1876 роках на основі чернетки писався чистовик, то в 1880 – 1900-х роках на основі чернетки створювалася редакція, котра голосувалася гласними. На основі проголосованої редакції писався журнал, який переглядався спочатку міським головою, підписувався ним і виносився на голосування зібрання [25, арк. 72 – 74]. Якщо гласні були не згодні щодо змісту тексту, то вони могли подавати документ – “особое мнение”, який додавався до журналу, або мали право просити про внесення своєї позиції в журнал [25, арк.71 – 71зв.; 5, арк.103 зв.; 13, арк.109]. Також збереглася традиція висловлювати позицію під час підписів оригіналів документів засідань, як, наприклад, у журналі за 10 червня 1893 року. Оскільки склад гласних у 1875 – 1894 роках був стабільним (на 70%), то, вірогідно, що журнали висвітлювали позицію саме цих осіб [46, VI – VII]. Звичайно, не потрібно забувати про позицію міського голови, під контролем якого секретар укладав журнал.

Журнал за 1909 рік створюється аналогічно до журналів 1880 – 1890-х років, тоді як журнали 1915, 1916, 1917 років подають широкий спектр думок гласних (5 – 8 осіб), значно розширюється їхній змістовий спектр [27 – 29].

Отже, протягом 1871 – 1917 років формується процедура прийняття журналу, яка ґрунтувалася на основі інструкції 1876 року, що відбивала усталену практику. Якщо протягом 1871 – 1876 років журнали складалися міським секретарем на основі чернетки й не враховували позиції гласних, то, починаючи з 1876 року, відмічаємо намагання гласних суттєво впливати на зміст журналів, що виявилось в появі редакції, котра забезпечувала врахування думок засідання.

У джерелознавчій евристиці важливим є не тільки виявлення джерел, але й установлення можливості реконструювати одне джерело на основі

інших архівних матеріалів. Це уможливило вивчати документи як елемент комплексу матеріалів, які створювалися фондоутворювачем (управлінською чи виробничою одиницею). Нами виявлені такі документи у Ф.18 Міської думи та Ф.78 Міської управи: книга № 1 вступних документів для доповіді думі за 1882, 1883, 1884, 1885 роки, книга №2 для запису гласних, які брали участь у засіданні за 1883, 1884, 1885 роки, книга №3 вихідних паперів за 1882, 1883, 1884 роки, книга № 4 про строки виборів на посади громадського управління за 1897 – 1908 роки та справи канцелярії Єлисаветградської міської думи з паперами про призначення засідань міської думи, з донесенням про це начальнику губернії, з поданням йому копій журналів за 1882, 1883, 1884, 1885 роки, справи канцелярії Єлисаветградської міської думи з паперами, докладеними міській думі за 1883, 1884, 1885 роки [6 – 12; 14 – 17; 19 – 21]. Є всі 4 книги, які дають змогу окреслити основну проблематику, рішення засідання, визначити й відтворити процедуру проходження документів, відтворити структуру міського громадського управління, з'ясувати склад думи [7; 8; 10 – 12; 16 – 17; 20 – 21]. Перевагою справ є те, що вони містять відпуски, оригінали, копії повісток, запрошень, журналів міської думи, заяв гласних, міського громадського банку, що сприяє вивчити змістове наповнення документів, справочинну культуру краще [6; 9; 14; 19], і головне – відтворити зміст журналу з певними відмінностями від оригіналу. У копіях зазначено кількість гласних, але без зазначення прізвищ; відсутні підписи гласних, не зазначається час виконання постанов міської думи. Проте копії журналів містять резолюцію губернатора до журналу загалом [3, арк.50 – 54]. Не треба забувати, що часто робилися виписки для міської управи, які являли собою частину журналу з певного питання. Якщо міський дореволюційний архів не містить вищезазначених документів, то бажано вивчити матеріали губернської канцелярії та господарського департаменту міністерства внутрішніх справ, куди обов'язково мали відсилатися копії журналів.

Отож, за умови втрати журналу та збереження вищезазначених документів можна частково, а інколи й повністю відтворити його структуру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО). – Ф. 18. – Оп.1. – Од.зб.529. – 61 арк.
2. ДАКО. – Там само. – Од.зб.536. – 59 арк.
3. ДАКО. – Там само. – Од. зб.539. – 259 арк.
4. ДАКО. – Там само. – Од.зб.540. – 33 арк.
5. ДАКО. – Там само. – Од.зб.545. – 15 арк.
6. ДАКО. – Там само. – Од.зб.546. – 49 арк.
7. ДАКО. – Там само. – Од. зб.547. – 16 арк..
8. ДАКО. – Там само. – Од.зб.548. – 20 арк.
9. ДАКО. – Там само. – Од.зб.550. – 57 арк.
10. ДАКО. – Там само. – Од.зб.551. – 7 арк.

11. ДАКО. – Там само. – Од.зб.552. – 11 арк.
12. ДАКО. – Там само. – Од.зб.553. – 17 арк.
13. ДАКО. – Там само. – Од.зб.555. – 176 арк.
14. ДАКО. – Там само. – Од.зб.556. – 7 арк.
15. ДАКО. – Там само. – Од.зб.559. – 18 арк.
16. ДАКО. – Там само. – Од.зб.560. – 18 арк.
17. ДАКО. – Там само. – Од.зб.561. – 20 арк.
18. ДАКО. – Там само. – Од.зб.562. – 132 арк.
19. ДАКО. – Там само. – Од.зб.563. – 52 арк.
20. ДАКО. – Там само. – Од.зб.565. – 11 арк.
21. ДАКО. – Там само. – Од.зб.566. – 19 арк.
22. ДАКО. – Там само. – Од.зб.568. – 157 арк.
23. ДАКО. – Там само. – Од.зб.569. – 237 арк.
24. ДАКО. – Там само. – Од.зб.571. – 151 арк.
25. ДАКО. – Там само. – Од.зб.572. – 129 арк.
26. ДАКО. – Там само. – Од.зб.573. – 169 арк.
27. ДАКО. – Там само. – Од.зб.574. – 261 арк.
28. ДАКО. – Там само. – Од.зб.575. – 139 арк.
29. ДАКО. – Там само. – Од.зб.577. – 234 арк.
30. ДАКО. – Там само. Ф.78. – Од.зб.106. – 63 арк..
31. ДАКО. – Там само. – Од.зб.371. – 204 арк.
32. ДАКО. – Там само. – Од.зб.107. – 12 арк.
33. Архівознавство / Г.В. Буряк. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2002–354с.
34. Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893 – 1917 роках. Дис... на здоб. наук. ступ. к.ю.н. – Харків, 1997. – 280с.
35. Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в 2-й половині XIX століття. – Дис... на здоб. наук. ступ. к.і.н. – Київ, 1992. – 240 с.
36. Илющенко М.П. Системы документирования. Учебное пособие. – М.: «Наука», 1977. – 94с.
37. Источниковедение/ И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 2000. – 702с.
38. Источниковедение истории СССР / Под.ред. И.А. Федосова. – М.: Издательство Московского университета, 1970. – 470с.
39. Источниковедение истории СССР / Под.ред. И.Д.Ковальченко. – М."Наука",1981. – 496с.
40. Кочаков Б.М. Русский законодательный документ XIX – XX веков // Вспомогательные исторические дисциплины. Сб. статей. – Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1937–С.319 – 372.
41. Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX начала XX в. – М.: “Наука”, 1979. – 296с.
42. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у 2-й половині XIX століття. Дис... на здобуття наук. ст. к.і.н.. – Одеса, 1995. – 180 с.
43. Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи самоврядування на Поділлі у 2-й половині XIX століття. Дис... на здоб. наук. ступ. к.ю.н.-Київ, 2000. – 209с.
44. Плаксієв Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в 2-й половині XIX – на поч. XX століття. – Кременчук, 2001. – 239с.
45. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871 – 1903 гг./ Составил Л.К.Брейер. – Елисаветград: Типография М.А. Гольденберга, 1905. – Т.1. – 773с.

46. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871 – 1903 гг./ Составил Л.К.Брейер – Елисаветград: Типография М.А. Гольденберга, 1905. – Т.2. – X+603+V111 с.

47. Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах та посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.. Дис... на здоб. наук. ступ. к.і.н. – Чернігів, 2002. – 245с.

48. Шепелев Л.Е. Архивные розыскания и исследования. – Москва: Издательство “Высшая школа”, 1971. – 144с.

49. Шепелев Л.Е. Изучение делопроизводственных документов XIX – начала XX века // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып.1. – Ленинград: Издательство “Наука”, Ленинградское отделение”, 1968. – С.119–138.

50. Шепелев Л.Е. Некоторые проблемы источниковедческого и историко-вспомогательного изучения делопроизводственных документов XIX – начала XX века // Вспомогательные исторические дисциплины XV1. – Ленинград: Издательство “Наука”. Ленинградское отделение, 1985. – С.24-51.

51. Шепелев Л.Е. О содержании, направлении организации научно-исследовательских работ государственных архивов // Проблемы архивоведения и источниковедения. Материалы научной конференции архивистов Ленинграда 4–6 февраля 1964г. – Ленинград: Издательство “Наука”, 1964. – С.31 – 48.

52. Шепелев Л.Е. Проблемы источниковедческого изучения делопроизводственных документов государственных учреждений XIX – начала XX века // Источниковедение отечественной истории 1975. – М.: Издательство “Наука”, 1976. – С.248 – 272.

53. Шепелев Л.Е. Проблемы источниковедческого и историко-вспомогательного изучения делопроизводственных документов XIX – начала XX века // Вспомогательные исторические дисциплины XV – Ленинград: Издательство “Наука”. Ленинградское отделение, 1983. – С.31 – 62.

54. Шепелев Л.Е. Работа исследователя с архивными документами. – Москва: Издательство “Наука”, 1966. – 127с.

55. Щерба Т.О. Міське самоврядування на Правобережній Україні у 2 – й половині XIX століття. Дис. на здоб. наук. ступ. к.і.н. – Київ, 2001. – 223с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крижанівський Віталій Михайлович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського.

Наукові інтереси: джерела з історії міського самоврядування 1871 – 1917 рр.; штемпеля та філіграні 1860 – 1920-х років.

ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ САНІТАРНО-ПРОФІЛАКТИЧНОГО НАПРЯМУ В МЕДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ХЕРСОНСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА

Ольга МАЙСТРЕНКО (Кіровоград)

У статті висвітлено зародження санітарно-профілактичної та санітарно-протиенідемічної діяльності повітових і губерньського земства Херсонщини в 70-х рр. XIX ст.

Ключові слова: історія медицини, земство, санітарна організація.

The article deals with the origin of sanitary prophylactic and sanitary anti-epidemic activities in Kherson districts and province zemstvo in the seventies of the XIX th century

Key words: history of medicine, zemstvo, sanitary measures.

Історичний досвід діяльності земств у сфері забезпечення населення медичною допомогою, профілактичне спрямування цієї діяльності є неповторною історичною спадщиною й винятково цінним надбанням у сучасних умовах реформування місцевих органів самоврядування і системи здоровохорони. Позитивним у цьому контексті є досвід Херсонського губерньського та повітових земств із створення першої в Україні санітарної організації з її санітарно-статистичними, санітарно-епідеміологічними та соціально-профілактичними функціями.

Розвиток санітарно-профілактичного напрямку земської медицини України й Херсонської губернії, зокрема, у загальних рисах висвітлено в ґрунтовних дослідженнях З.Г.Френкеля (1913) [6], А.М.Марзєєва (1927) [3], С.М.Ігумнова (1940) [1], І.Д.Страшуна (1962) [5], Л.М. Карпова (1964) [2], І.Д.Хороша (1965) [7]. Традиційно більшість істориків медицини пов'язують початковий етап становлення санітарної справи в Херсонщині із 1886 р. – часом уведення штатних посад губерньського та повітових санітарних лікарів. Такий підхід є сприйнятним лише частково, позаяк із дослідницького поля штучно вилучається майже двадцятилітній “підготовчий” етап “стихійного” становлення санітарно-профілактичної справи, яку очолювали земські лікарі-ентузіасти в багатьох губерніях Наддніпрянщини.

Мета цієї статті – дослідити процес зародження санітарно-профілактичного напрямку в земсько-медичній діяльності повітових та губерньського органів самоврядування Херсонщини з початку заснування земських установ губернії.

Відомі діячі земської медицини Д.М. Жбанков та Є.О. Осипов, указуючи на час зародження санітарного напрямку в земській медицині, наголошували, що санітарні ідеї в земстві зародилися на початку його становлення. “...Земські лікарі із самого початку зрозуміли, що, крім

лікувальної медицини, необхідна попереджувальна медицина, що потребує широкої громадської діяльності і єдності з народом” [4, 119].

У цьому контексті слід зазначити, що санітарне спрямування земської медицини Херсонської губернії було не випадковим і тісно пов’язане з особливостями її економічної та господарської діяльності, географічним розташуванням і природними й кліматичними умовами. Внаслідок посушливого клімату, нестачі та низької якості питної води поширеними й частими в губернії були такі “пошесні” хвороби, як тиф, холера, кишкові захворювання, дитячі інфекційні захворювання: дифтерія, скарлатина, віспа. Близкість до природних вогнищ чуми і холери зумовлювала періодичні й спустошливі епідемії цих хвороб. Крім того, у губернії з низькою щільністю населення гостро відчувалася нестача робочих рук. Поміщики, які з моменту заснування земських установ губернії майже стовідсотково були в них представлені, були зацікавлені у створенні сприятливої санітарно-епідеміологічної ситуації та збереженні здоров’я найманих робітників, що працювали в економіях.

Отже, саме вищенаведені фактори й визначили домінування санітарно-профілактичного напрямку в земсько-медичній діяльності Херсонської губернії. А створення й функціонування санітарної організації на такому високому рівні було заслугою плідної співпраці земсько-медичного персоналу й членів управ та голів повітових і губернських зборів. Однак, така співпраця зародилася не одразу.

Херсонське губернське та повітові земства на першому етапі своєї діяльності більше були зайняті загальними організаційними справами. Лише з початку 70-х рр. XIX ст. губернськими земськими зборами поряд із питаннями лікувального характеру обговорювалися й санітарні питання, що зумовлювалося епідемією холери, яка з початку заснування земських установ у губернії з’являлася тричі: 1866, 1871 та 1872 рр. [8, 339–341].

У цілому історія розвитку земської медицини в губернії вказує на те, що активізація діяльності земств із відкриття нових лікарень, посилення медичної організації, поліпшення санітарної справи й активізація обговорення медичного питання на губернському та повітових рівнях йшли за періодом загострення епідемічних ситуацій. Такими для Херсонської губернії були періоди вже названих холерних епідемій 1866–1872 рр., дифтеритна та віспяні епідемії середини 70-х – початку 80-х рр. XIX ст., епідемія сипного тифу та загострення найстрашнішої холерної епідемії наприкінці 80-х рр. XIX ст.

Звіти губернської земської управи свідчать, що в більшості повітів під час холерних епідемій 1866–1872 рр. жодних протиепідемічних заходів не вживалося, а поодинокі приймальні відділення були відкриті лише в м. Маки Одеського повіту та м. Бобринець Єлисаветградського повіту. Губернська управа обмежилася відкриттям особливих холерних відділень

при богоугодних закладах та збільшенням кількості фельдшерського персоналу. Невжиття земством конкретних заходів під час холерних епідемій негативно позначилося на наслідках останньої для губернії: з пролікованих у липні–вересні 1866 р. у холерному відділенні 209 осіб померло 111, тобто більше половини [8, 338–339].

Враховуючи частоту та розмахи епідемій у губернії, земські збори своїми постановами здійснили певні протиепідемічні заходи, зокрема губернська управа відкрила безвідсотковий кредит Єлисаветградській повітовій управі на витрати із запобігання епідеміям, поклавши їх на рахунок губернського збору, тобто взяла витрати на себе [9, 730–731].

Справедливо вважаючи, що запобігання епідеміям та припинення їх тісно пов'язане з організацією земської медицини взагалі, губернські збори запропонували повітовим земським зборам і Товариству лікарів м. Херсона спільно обговорити це питання і внести свої пропозиції [8, 341]. На запит про поліпшення санітарної справи в губернії Товариство лікарів м. Херсона висловило свій погляд: "...поліпшення гігієнічних умов населення стане можливим тільки при достатньому його матеріальному й культурному розвитку у зв'язку з чим у даний час при досить не вигідних економічних умовах побуту селян, створення санітарної частини для них є передчасним заходом" [10, 9].

Критичну оцінку позиції Товариства лікарів м. Херсона дали дослідники-лікарі Є. Осипов, І. Попов, П. Куркін у праці "Російська земська медицина" (1899 р.), зарахувавши його членів до "...ревних супротивників будь-яких невідкладних санітарних починань у селах" [4, 151].

Міркування ж повітових земств мали полярний характер. Ананьївські повітові збори разом із земськими лікарями дотримувалися погляду про неможливість організації сільської санітарної частини. Головними перешкодами до цього, на їхню думку, були як нестача коштів, так і недостатня обізнаність земських чиновників із умовами "громадського здоров'я". Тому важливим підготовчим етапом у цьому напрямі вони вважали проведення досліджень місцевих умов (медико-статистичних і топографічних), які впливали на громадське здоров'я, що у свою чергу потребувало розробки програми з вивчення губернії у санітарному плані та обговорення на з'їздах земських лікарів, оскільки "...тільки єдність дій за загальним планом може відповідати за успіх самої справи" [8, 7–8]. У кінцевому результаті Ананьївські лікарі запропонували скористатися програмою медико-топографічного дослідження, розробленою лікарем Б. Укке й прийнятою багатьма земствами [8, 358–360].

Олександрійські повітові збори чітко висловилися за запровадження сільської санітарії і в сесію 1872 р. прийняли рішення про введення посади лікаря-гігієніста, виділивши на 1873 р. для цієї мети 1200 крб. На їхню думку, на лікаря-гігієніста, крім обов'язків "запасного лікаря", слід

покласти вивчення у вільний час кліматичних та інших умов розвитку епідемії. Однак через нестачу коштів посада лікаря-гігієніста так і не була введена [11, 41–43].

Повітові збори Херсонського, Єлисаветградського та Тираспольського земств, узявши до уваги думку Херсонського Товариства лікарів, дійшли висновку, що будь-які поліпшення санітарних умов сільського населення відбуваються тільки тоді, коли поліпшувалися економічні умови краю [8, 356].

Більш послідовною у визначенні способів поліпшення санітарних умов населення була Одеська управа, члени якої запропонували: організувати особливий нагляд за зведенням будинків (споруджувати зручні будинки замість сирих і непровітрюваних землянок), проводити очищення колодязів, щоб забезпечити населення чистою (здоровою) водою, створити в кожному медичному окрузі санітарні комісії, зобов'язавши їх діяти згідно із затвердженими для них правилами [8, 357].

Губернські земські збори доручили губернській управі розробити комплекс заходів, спрямованих на запобігання епідеміям і припинення їх. При обговоренні управа наголосила на тому, що "...успіх у справі з припинення епідемії необхідно здійснювати правильною організацією медичної частини в губернії..." [10, 9].

Отже, на початковому етапі становлення санітарної організації в губернії ні лікарі (приклад Херсонського Товариства лікарів), ні земські чиновники на губернському та повітовому рівнях не мали єдиного накресленого плану заходів із запобігання епідеміям та припинення їх. Визнавши у цілому необхідність проведення профілактичних заходів та вивчення губернії у санітарному відношенні, вони не передбачали засобів для їхньої реалізації. Тільки часті й загрозливі холерні епідемії підштовхнули до більш конкретних дій.

1872 р. епідемія холери в Херсонській губернії досягла небувалих розмірів, про що у звіті зазначалося лікарським відділенням. Вона мала "повертальний" характер, "відвідуючи" деякі населені пункти по двічі-тричі на рік [8, 339].

Перший з'їзд земських лікарів Херсонської губернії 1874 р. на першому ж засіданні порушив питання про поліпшення санітарних умов населення [12, 1]. Наступні засідання з'їзду були присвячені обговоренню поряд з організаційними питаннями (доцільність лікарських роз'їздів, відкриття лікарень, амбулаторій ...) розгляду особливо актуального питання про віспощення в губернії [12, 5]. Херсонське губернське земство ще 1869 р. прийняло на свій рахунок проведення віспощення на безоплатній основі для всіх станів населення, що дало свої позитивні результати. За період з 1870 до 1874 р. кількість щеплень у губернії зросла більш ніж у півтора раза (з 19679 1870 р. до 31596 1873 р.). Віспощенням за дорученням управи займалися як віспощепії і фельдшери, так і земські

лікарі та акушерки. Лікар Соловейчик та голова Одеської управи Карпов уперше склали форму відомостей з віспощеплення. Для забезпечення губернії свіжим віспяним детритом Тираспольське повітове земство 1872 р. відкрило перший у губернії віспяний телятник [8, 361–365]. Ці заходи мали позитивні результати, оскільки спрямовувались на попередження і припинення найнебезпечнішої епідемічної хвороби. Крім того, з 1867 р. губернська управа взяла на свій рахунок витрати на лікування сифілісу та на припинення епідемічних хвороб, підтвердивши цим першочерговість саме санітарної справи.

Із започаткуванням у Херсонській губернії з'їздів земських лікарів та членів управ (1874 р.) з'явилася потреба в більш систематичному збиранні медико-статистичних та медико-топографічних даних, без яких, як зазначалося в доповіді другого з'їзду (1875 р.), "...земство не може знати куди і як спрямовувати свої сили і кошти на користь народному здоров'ю..." [13, 54-56]. На цьому самому з'їзді були напрацьовані форми й програми для збору медико-статистичних та медико-топографічних даних з уведенням до статистичних бланків відомостей про вік, професію, національність і місце проживання хворих, що слід розглядати як започаткування земської медичної статистики.

Однак, подальша доля медичної статистики в Херсонському земстві не відповідала такому успішному починанню. З першого року збирання статистичних відомостей, які були визнані вкрай необхідними, співчуття більшості земських лікарів виявилися більше на словах. 1876 р. із 28 лікарів лише 9, тобто третина, надали необхідні відомості [14, 35].

До порядку денного губернського з'їзду лікарів та членів управ належали також питання правильної організації санітарного нагляду в губернії. У постанові з'їзду вказувалося, зокрема, на недоцільність уведення при епідеміях карантинних заходів, віддаючи перевагу дезінфекційним. Зазначалося, що "...тільки правильно організований санітарний нагляд, при задоволенні найважливіших економічних потреб населення, може принести суттєву користь під час епідемії". Крім того, наголошувалося, що правильна організація санітарного нагляду в селах у даний час неможлива, оскільки "...початок організації санітарного нагляду може бути покладений заснуванню при управах санітарних комісій і виконання лікарями санітарних обов'язків" [13, 51–52]. Питання санітарного нагляду розглядалися також на третьому (25–30 червня 1876 р.) і четвертому (1877 р.) губернських з'їздах [15, 123–127; 16, 73–77].

Зокрема, четвертий з'їзд увійшов в історію земської медицини Херсонської губернії завдяки заснуванню центрального медичного органу – постійної медичної комісії при губернській управі для напрацювання проекту розвитку земської медицини, а також уведення посади особливого лікаря при постійній медичній комісії для узагальнення медико-

топографічних та медико-статистичних даних. Клопотання четвертого з'їзду затвердили губернські збори й постійна медична комісія розпочала свою роботу 1878 р., поновивши збір та узагальнення статистичних матеріалів [16].

Одночасно із санітарними заходами земств видавалися також і урядові постанови. 9 березня 1879 р. Височайше затвердженим положенням Комітету Міністрів, земським установам доручалося видавати спеціальні постанови про заходи із запобігання епідемічним хворобам та припинення їх [18, 27–28]. Херсонський губернський комітет громадського здоров'я не залишився осторонь цього й на трьох своїх засіданнях у лютому–березні 1879 р. затвердив обов'язковий проект оздоровлення населених пунктів. Для нагляду за виконанням визначених проектом заходів була обрана губернська санітарна комісія, до обов'язків якої входило вивчення санітарного стану губернії і контроль за виконанням попереджувальних протиепідемічних заходів з боку відповідних відомств. Для нагляду за впровадженням санітарних заходів на місцях були обрані особливі наглядові міські й повітові комісії: перші для контролю за точним виконанням обов'язкових правил, виданих міськими установами, другі – для покращення разом із повітовими земськими установами санітарного стану посадів, сіл, містечок [18, 28–29].

Отже, незадовільний санітарний стан губернії: загроза наприкінці 70-х рр. XIX ст. епідемії дифтериту, тифу та віспи змусили як земські установи, так і державні органи вживати невідкладних заходів. Але обмежувалися вони в основному виданням дублювальних одна одну постанов і створенням схожих контролювальних органів, навіть з подібними назвами. Усі ці заходи спрямовувалися на стабілізацію загрозливої епідемічної ситуації, проте без виділення на це відповідних асигнувань, оскільки Комітети коштів не мали, а земства більше піклувалися про лікувальну, ніж профілактичну медицину. За таких умов стало очевидним, що поліпшення епідемічної ситуації неможливе без створення спеціальної санітарної організації.

Необхідність уведення санітарної організації вперше обговорювалася губернськими земськими зборами 1879 р. Губернський гласний Н.А. Бошняк виступив із доповіддю про стан медицини в губернії. У цій доповіді наголошував, що “...одним лікуванням не викоринити причин хвороб і не змінити шкідливих умов народного здоров'я... Одним із кращих засобів забезпечити народне здоров'я є санітарний напрям громадської діяльності... Такий напрямок у західноєвропейських державах дав блискучі результати у вигляді скорочення майже на половину рівня смертності й захворюваності...” [17, 39].

У той же час особливий лікар постійної медичної комісії П.Г. Брюховський надав губернським зборам складений ним “Огляд стану

медицини у губернії”, у якому зазначалося, що з метою правильного облаштування земської медицини в повітах Херсонської губернії необхідно звернути увагу на санітарну частину й організувати правильні дії повітових та губернського земства під час боротьби з епідеміями. Система організації земської медицини, за Брюховським, мала наступний вигляд: 1) клінічна медицина: земсько-медичний персонал, лікарні, дарові ліки й віспощеплення; 2) санітарна медицина з організацією відповідного персоналу, куди також належать постійна медична комісія, особливий лікар при губернській управі, губернські медичні з'їзди й медична статистика; 3) боротьба з епідеміями: заходи проти епідемій, заснування особливих комісій, обов'язкові санітарні правила, заснування тимчасових лікарень, тимчасовий лікарський персонал і дезінфекція [17, 48].

Саме в “Огляді ...” Брюховського санітарна організація вперше в Україні постала як складова частина загальної системи земської медицини, що свідчить про її пріоритетність у становленні санітарної служби в Херсонській губернії.

1880 р. Херсонське земство остаточно встановило посаду санітарного лікаря (з 1 січня 1882 р. – І.О. Ястрежембський), одного на всю губернію, поклавши на нього розробку медико-статистичних матеріалів. Такий підхід, безумовно, не сприяв зростанню значущості постаті санітарного лікаря, а визначений йому обсяг робіт був не під силу одній посадовій особі.

За таких умов Херсонське губернське земство було поставлене перед необхідністю розв'язання дилеми: або скасування перших започаткувань санітарної організації, або доведення її до такої чисельності, яка могла б задовольнити справжню потребу. Слід віддати належне земству Херсонщини, яке на своєму губернському зібранні 1886 р. підтримало ідею створення санітарної організації і затвердило сім посад санітарних лікарів: одного губернського й шести повітових (через рік, 1887 р., ще одного лікаря для м. Одеси) [1]. Цим був покладений початок розвитку першої в Україні санітарної організації.

Отже, Херсонське земство вже на початковому етапі становлення земської медицини особливу увагу звернуло на запобігання епідемічним хворобам, боротьбу з ними й необхідність проведення радикальних санітарних заходів. Становлення санітарно-медичної допомоги населенню в різних повітах відбувалося повільно й нерівномірно. Відповідні постанови земських управ про поліпшення санітарних умов життя сільського населення здебільшого залишалися невиконаними й тільки загрозливі холерні епідемії підштовхували земство до конкретних дій.

Значний вплив на організацію санітарної служби в губернії мало створення при губернській управі постійної медичної комісії та введення посади особливого лікаря при ній. Був складений план оздоровлення жителів населених пунктів, створена губернська санітарна, міські й повітові

наглядові комісії. Крім того, губернське земство 1873 р. встановило для повітових земств субсидії протиепідемічних витрат у розмірі однієї їхньої третини. Однак, такі заходи тільки частково сприяли поліпшенню санітарно-медичної обстановки в губернії.

Започаткований другим губернським з'їздом лікарів збір медико-статистичних та медико-топографічних даних ще довго не приносив суттєвої користі через ненадання інформації повітовими лікарями, але завдяки неодноразовим вимогам про користь від збору свідчень для розвитку санітарії і взагалі земської медицини на з'їздах, на засіданнях губернських зборів та управ він поступово здобув успіх і в кінцевому підсумку сприяв тому, що в Херсонській губернії існувала одна з найстаріших санітарних організацій серед губерній земської Росії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, а Бессарабии и в Крыму / Под ред. проф. С.С. Кагана. – Киев: Изд-е Киевского I-го мед. института, 1940. – 154 с.
2. Карпов Л.Н. Земская санитарная организация в России. – Л.: Медгиз, 1964. – 123 с.
3. Марзеев А.Н. Санитарное дело на Украине перед Октябрьской революцией и к моменту ее десятилетия // Профилактическая медицина. – 1927. – №10. – С. 34–56.
4. Русская земская медицина. Обзор развития земской медицины в России вообще и отдельно в Московской губернии с кратким статистическим очерком страны и ее санитарного состояния. Сост. Е.А. Осипов, И.В. Попов, П.И. Куркин. – М., 1899. – 338 с.
5. Страшун И.Д. Об истоках земской санитарии на Украине (Полтавско-Херсонский период) / Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине.: Сб. ст. Д.Н. Калюжного и А.А. Грандо. – К.: Госметиздат УССР, 1962. – Вып. II. – С. 8–17.
6. Френкель З.Г. Очерки земского врачебно-санитарного дела в России (в преддверии 50-летнего юбилея русского земства). – СПб., 1913. – 228 с.
7. Хорош И.Д. Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине / Очерки русской общественной медицины (к столетию земской медицины): Сб. ст. / Под ред. П.И. Калью. – М.: Медицина, 1965. – С. 26-57.
8. Народное здравие / Отчет Херсонской земской губернской управы за 9 лет деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865– 1874 гг. – Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1875. – №7. – С. 325–365.
9. Земская медицина // Свод постановлений Елисаветградского уездного земства 1864–1894 гг. – Елисаветград, 1899. – С. 715–817.
10. Народное здравие. О санитарно-врачебной части в губернии. (Отношение общества Херсонских врачей в губернскую управу 4 февраля 1872 г., № 18 // Сборник Херсонского земства. – Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1872. – № 7. – Июль. – С. 3–10.
11. Тезяков Н.И. Материалы для истории земской медицины в Александрийском уезде Херсонской губернии с 1865–1890 гг. – Изд. Александрийской уездной земской управы. – Александрия, 1890. – С. 1–140.
12. Протоколы I-го съезда земских врачей Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1874. – № 7. – С. 1–28.

13. Свод постановлений и мнений второго губернского съезда врачей и членов управ // Сборник Херсонского земства. – Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1875. – № 8. – С. 51–57.

14. Протоколы 5-го губернского съезда земских врачей и членов управ Херсонской губернии в г. Тирасполе с 21 по 23 августа 1878 г. // Доклад о медицинской статистике и топографии // Сборник Херсонского земства. – Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1879. – С. 31–37.

15. Свод постановлений третьего съезда врачей и членов управ Херсонской губернии (25-30 июня 1876 г.) // Сборник Херсонского земства. – Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1876. – № 8–9. – С. 123–129.

16. Постановлений 4-го губернского съезда врачей и членов управ Херсонской губернии. Протоколы заседания 4-го губернского съезда врачей и членов управ Херсонской губернии в 1877 г. // Сборник Херсонского земства. – Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1877. – С. 73–77.

17. О состоянии медицинской части в губернии // Херсонское губернское земское собрание, 21 – я сессия (21-30 октября 1879 г.). – Херсон, 1880. – С. 33–75.

18. ДАОО – ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. 4. Арк. 22–45.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Майстренко Ольга Анатоліївна – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: діяльність земств у галузі медицини.

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЕМНОСТІ СЕРЕД ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ ГІБЕРНІЇ В 1920-Х РОКАХ.

Лариса ФІЛОРЕТОВА (м. Кіровоград)

У статті досліджуються проблеми освітньої політики в Україні в добу національно-культурного піднесення 1920-х років та їх реалізація серед дорослого населення Єлисаветградщини.

Ключові слова: освітня політика, ліквідація неписьменності, школа, декрет, товариство.

The article researches the problems of the educational policy in Ukraine during the cultural raising in 1920th and their realization among the adult population of Elisavetgrad.

Ke ywords: educational policy, liquidation of the written unlanguage, school, decree, society.

Освіта була і залишається тією сферою, що впливає на життєдіяльність і стратегічний розвиток нації. Її сутнісне наповнення значною мірою визначає сферу духовних цінностей, національну свідомість і мораль суспільства. Тому питання функціонування та якості системи освіти залишається важливим і в ХХІ столітті.

На сучасному етапі існування незалежної української держави перед українською елітою стоять завдання реформування освітньої системи з урахуванням міжнародного досвіду, національних традицій і

демократичних цінностей. Від їхнього правильного розв'язання залежить історична доля як української держави, так й української нації.

Проблема освітньої політики в Україні в добу національно-культурного піднесення 1920 – початку 1930-х років знайшла певне відображення в науковій літературі. Її вивчення розпочалося ще в 1920-х роках і характеризується працями громадсько-політичних діячів України, які були безпосередніми учасниками висвітлюваних подій. Зокрема, проблемам культурного розвитку в 1920-і роки приділяв увагу Я.Ряппо [24].

За радянської доби визначальним напрямом у науковому дослідженні став класовий підхід до історичних подій. Велику кількість фактичного матеріалу з культурно-освітньої роботи містить праця В.Даниленка [21], хоча і відзначається певною заангажованістю.

З кінця 1980-х років у зв'язку з політичними змінами в Радянському Союзі розпочався новий етап у розвитку досліджень з обраної нами тематики. Для цього етапу є характерними пошуки нових підходів до вивчення суспільно-політичних й освітніх проблем в Україні у 1920–1930-х роках, прагнення розширити джерельну базу досліджень. Проблема розвитку масової освіти в Україні в 1920 – 1930-х роках, її українізації присвячена праця В.Липинського [22].

Джерельну базу дослідження становлять матеріали Державного архіву Кіровоградської області [1–14], опубліковані документи [15–16], періодичні видання [17–20].

В рамках політики радянського уряду з ліквідації неграмотності протягом 1919 – 1920 років в Україні проводився облік усіх неписьменних громадян до 50 річного віку, а також усіх письменних, яких можна було використати для навчання неписьменних. Так, по Єлисаветградському округу за переписом чоловіків у віці від 14 – 39 років 81177, з яких письменних (тих, хто може підписатись) – 56375, жінок – 100156 письменних у такій же мірі, як і чоловіки – 35945. Взагалі кількість цілком неписьменного населення від 14 –39 років становила 89013 осіб – 50 %. Якщо до цієї цифри додати так званих “письменних”, які підписувалися саженними буквами, тоді відсоток неписьменних підвищиться до 73%, або 126933 осіб [7, с. 61].

Народний комісаріат освіти України розробив план навчання дорослих. Такі плани було розроблені й місцевими відділами народної освіти. Так, ще в березні 1920 року було видано “Наказ Єлисаветградського повітового виконавчого комітету про ліквідацію неписьменності серед населення міста” [12; 3,5,6]. У ньому говорилося про необхідність згідно з декретом РНК РРФСР від 2 грудня 1919 року розгорнути велику роботу серед населення міста з ліквідації неписьменності, залучивши для цього профспілкові й комсомольські організації. Повітове профспілкове бюро повинно було виділяти необхідну кількість учителів та інших підготовлених

людей для проведення цієї роботи, а всі установи й підприємства – забезпечити відвідування занять неписьменними зі збереженням їм заробітної плати. Цей наказ знайшов відгук в усьому Єлисаветградському окрузі. З 20 квітня й до початку польових робіт оголошувався так званий ударний час боротьби з неписьменністю. Всі працівники культури, звільнені від виконання військового обов'язку, були мобілізовані до участі в цій роботі. Замість різних типів шкіл уводилася єдина трудова школа.

У листопаді 1920 року в Єлисаветграді відбулася I міська конференція з позашкільної освіти. На конференції зазначалося про труднощі, з якими зітнувся Народний комісаріат освіти взагалі й позашкільний відділ у їхній роботі з ліквідації неписьменності. І без того вкрай бідна матеріально-технічна база шкіл, що дісталася в спадщину від царизму, була зруйнована під час імперіалістичної та громадянської воєн. Справа навчання неписьменних весь час затримувалася недостатністю необхідних букварів. Не вистачило шкільних приміщень. Займатися доводилось і на кухнях, тому що інші приміщення були зайняті військовими частинами. Відмічалось, що підвідділу в його роботі з ліквідації неписьменності ніхто не сприяє, а профспілки недостатньо серйозно ставляться до цього питання.

На конференції розглядалось кілька способів для подолання неписьменності. Практикувалося проведення підготовчих лекцій, які мають на меті зацікавити й залучити слухачів до занять; а також використовувався метод попередньої “розчистки шляху”, заохочуючи людину до праці над собою.

Був запропонований й інший метод – репресії. За приклад була взята Казанська губернія, у якій дорослим неписьменним давався тримісячний строк для оволодіння письменністю. Якщо людина до цього часу не встигла виявити зазначену письменність, тоді застосовувалося часткова конфіскація майна або посиленна розверстка. Цей метод був категорично відкинтий конференцією.

У ліквідації неписьменності були й позитивні наслідки, відзначені конференцією. Щоб допомогти Народному комісаріату освіти й позашкільному відділу в їхній роботі, школи часто брали на своє утримання господарські та профспілкові організації, повсюдно провадилися суботники, тижні й місячники допомоги закладам. За даними політпросвіти, на 1 травня 1920 року діяло 63 школи, з яких 36 – I ступеня, 27 – II ступеня, кількість учнів у них становила 2175 осіб. Школи створювалися при лазаретах та військових частинах, а також при в'язниці для її службовців.

Перші декрети Радянської влади з народної освіти поклали також початок перебудові шкільної справи. У першій рік після революції були помітні ці зміни. Так, у місті Єлисаветграді 1918 року діяло 5 вищих початкових шкіл з 709 учнями, початкових училищ – 2 з 4301 учнями, а приватних шкіл – 5 з 302 учнями, професійних училищ – 6 з 310

учнями. Разом у 38 закладах навчалося 5352 осіб [23, с. 15]. Поряд з будівництвом нової школи деякий час й надалі існували старі навчальні заклади.

Початком створення нової школи став декрет 1918 року “Про відокремлення школи від церкви”, крім того, здійснювалося спільне навчання учнів обох статей, переглядалися навчальні плани та програми початкової і середніх шкіл [15, с. 37]. У прийнятій програмі партії на VIII з’їзді РКБ(б) також було поставлено завдання демократизації школи. Найпершими заходами у виконанні цього завдання були: проведення безкоштовної і обов’язкової загальної й політехнічної освіти для всіх дітей обох статей до 17 років; повне здійснення принципу єдиної світської трудової школи; створення мережі дошкільних установ; підготовка нових працівників освіти; широкий розвиток професійної освіти і т.д.

Відповідно до резолюції VIII Всеросійської конференції РКП (б) “Про радянську владу на Україні”, вперше в історії України діти отримали можливість навчатися рідною мовою. Так, 1919 року на Єлисаветградщині було запроваджено навчання рідною мовою. Органи народної освіти ставили своїм завданням працювати на користь розвитку української мови й культури [25, с. 79].

20 квітня 1920 року було видано “Звернення Єлисаветградського повітового відділу народної освіти до всіх волосних і міських відділів про реорганізацію старої шкільної системи [14, с. 15], як відгук на ті корінні зміни, що відбувались у Росії. У “Зверненні” говорилося, що повітовий відділ народної освіти приступив до реорганізації старої школи повіту, що стара школа повинна поступитися місцем новій трудовій школі. Нова школа буде єдиною для всього населення міста й села, єдиною з усіх завдань. Усім дітям трудового народу буде забезпечена можливість без усіляких перешкод просуватися від одного ступеня навчання до другого. У “Зверненні” сказано, що в Єлисаветградському повіті встановлюється єдина трудова 9-річна школа з двома ступенями: школа I ступеня з 5-річним терміном навчанням (8 – 13 років) і школа II ступеня з 4-річним терміном навчанням (13– 17 років). Також було роз’яснено, що в школі I ступеня навчання учні знайомитимуться з процесами ремісничого характеру, а II ступеня – з процесами машинного характеру. Так йшла перебудова шкільної освіти в перші роки радянської влади.

У ліквідації масової неписьменності серед населення, а також перетворення в галузі шкільної справи в роки громадянської війни були зроблені лише перші кроки. Крім причин об’єктивного характеру, пов’язаних з обставинами військового часу, були й інші причини недостатніх успіхів боротьби за загальну письменність. Значною мірою в цьому були повинні ті працівники Просвіти, які віддавали перевагу теоретичним питанням, а не копіткій чорновій роботі з ліквідації

неписьменності. Але були й успіхи: створені перші школи ліквідації неписьменності, нова система шкільної освіти.

Після закінчення громадянської війни Раднарком УСРР 21 травня 1921 року видав декрет про ліквідацію неписьменності. Уся робота по координації боротьби з неписьменністю покладалася на відповідну Всеукраїнську надзвичайну комісію. Її очолив голова ВУЦВК Г.І. Петровський. До складу комісії увійшли: Нарком освіти УСРР, завідувач агітпропвідділом ЦК КП (б) У, завідувача жіночим відділом Головополітпросвіту Наркомпросу УСРР та інші. Склад комісії свідчив про ту увагу, яка приділялася ліквідації неписьменності.

Після постанови Раднаркому України на Єлисаветградщині широко розгортається робота з ліквідації неписьменності. У зв'язку з цим газета "Червоний шлях" у травні 1922 року повідомляла: "У Єлисаветграді активно йде робота з неписьменними червоноармійцями у частинах Сівашської дивізії. На 22 квітня нараховувалося 1383 неписьменних, що навчалися. Разом з тим ліквідація неписьменності часто велася непослідовно, бо частини весь час перекидалися із місця на місце. Склад тих, що навчалися весь час з цієї причини змінювався" [19].

1923 року в Єлисаветградському окрузі були засновані осередки товариства "Сприяння ліквідації неписьменності". В основному вони займалися агітаційною роботою, також проводили вечори, читали доповіді, влаштовували концерти на користь лікбезу, випускали марки лікбезу тощо [3, с. 13].

Невіддільний від воєнно-комуністичної доктрини елемент примусу в справі лікнепу поступово відійшов на другий план. Починаючи з 1923 року координаційні функції в організації цієї важливої роботи перейшли до товариства "Геть неписьменність!". Щоб додати його діяльності авторитету, на чолі товариства було поставлено Г.І. Петровського. Товариство мало свої організації в усіх округах України, видавало свою газету "За грамоту". Для заохочення тих, хто навчався, почали використовувати переважно не засоби примусу, а пільги. Так, робітники звільнялися на 2 години від роботи із збереженням заробітної плати, а селянам надавалася 20% знижка при обов'язковому страхуванні майна.

Єлисаветградське товариство "Геть неписьменність!" приступило до роботи 1924 року. Перший період був організаційний. Окружне правління товариства створене в липні 1925 року й до моменту складання планів мало таку структуру: по місту – 54 осередки з кількістю 2 203 особи, на утриманні товариства "Геть неписьменність!" 7 шкіл із загальною кількістю 177 учнів. Гуртків індивідуально-групового навчання налічувалось 15 з 157 учнями [6, с. 111].

До 1925 року в окрузі було багато зроблено, щоб покінчити з неписьменністю. На фабриках та заводах, в гуртожитках, клубах та

бібліотеках створювалися школи письменності й пункти лікбезу, котрі поділялись на: 1-і школи для дорослих з тримісячним терміном навчання, 2-і для підлітків – з п'ятимісячним терміном навчання [13, с. 29].

У цей же час Товариством були підготовлені відповідні підручники, букварі, сформовані кадри ліквідаторів неписьменності. У пунктах та школах лікбезу неписьменні вивчали рідну мову, математику, політграмоту.

Також було розроблена комплексна програма навчання неписьменних, але не всіх учителів з нею ознайомили. Тому в окрузі створювалися кабінети ліквідатора, в яких самопідготовкою займалися і вчителі [11, с. 8].

Систематично проводилися дні й тижні боротьби з неписьменністю. Так, по Єлисаветградському округу із 26 жовтня по 10 листопада 1925 року проходив двотижневик з ліквідації неписьменності. Під час його проведення директори підприємств відраховували 5% з прибутку своїх установ у фонд товариства. Разом зібрали коштів на суму 1602 крб., вони розійшлися на придбання навчальних посібників та письмових приладь для шкіл ліквідації неписьменності, а також на відкриття нових лікпунктів [5, с. 37].

1924 рік був першим роком з ліквідації неписьменності. За цей час була проведена наступна робота: створено в округу 354 школи (з них по місту – 11), у них навчалися 9 526 неписьменних, лікпункти закінчили 28 осіб. Для малописьменних працювали 20 шкіл (по місту – 9) з кількістю 503 учнів.

Як недолік, потрібно відзначити відносно слабку роботу з лікбезу в Новомиргородському та Злинському районах. Загалом по округу ще залишалось 127 000 осіб неписьменних [4, с. 34].

З початку розгортання цієї роботи уряд планував її провести за рахунок держави, але розруха в народному господарстві не дала такої можливості. Тому при ліквідації неписьменності використовували як кошти місцевого бюджету, так і кошти господарчих, кооперативних, громадських організацій, КНС, сільбудів, КВН та інших організацій.

Так, у жовтні 1925 року в Єлисаветграді було проведено триденний збір коштів від приватних, кооперативних і державних організацій. Удалося зібрати велику, як на той час суму – 846 крб. 19 коп. За постановою місцевих органів для поповнення фонду ліквідації неграмотності вводилося п'ятипроцентне відрахування від вартості проданих у магазинах після шостої години вечора товарів. А в Олександрії окружний виконавчий комітет для нетрудових елементів підвищив на 20 % квартплату, ввів для них додаткові податки за комунальні послуги. Ці кошти також призначалися на ліквідацію неписьменності в окрузі. [5, с. 37]

1927 рік на Зінов'євщині розпочинається підготовчою роботою із скликання II окружного з'їзду товариства "Геть неписьменність!" Він відбувся 17 квітня 1927 року. З'їзд підбив підсумки роботи й розробив

перспективи товариства. Стан товариства на час скликання був такий: по місту нараховувалося 58 осередків “Геть неписьменність!” з 2060 неписьменними, працювало 8 райправлінь з 98 осередками й 1761 членами. Разом по округу нараховувалося 3821 осіб в осередках.

Таким чином, на початок 1927 року, порівняно з 1925 роком намітився спад роботи. 1925 року нараховувалося 8 000 осіб в організаціях, а 1927 року – 3 821 [2, с. 17]. Потрібно відзначити, що цей занепад був характерний і в цілому по Україні. Робота поступово виходила з-під контролю, проводилася неорганізовано, нерегулярно.

З’їзд відзначив основні недоліки: слабка участь членів правління в загальній роботі товариства; відсутність постійного активу; слабке керівництво роботою в низових організаціях; повільна робота на периферії; слабка матеріально-технічна база товариства; слабка популяризація завдань товариства. Крім цих недоліків, з’їзд відзначив і недостатню увагу до товариства радянських організацій [9, с. 20].

Та незважаючи на вказані труднощі, протягом трьох років в округу неписьменність ліквідували 4132 особи. За звітний період зменшилася кількість шкіл лікнепу, але якість роботи, зазначалося на з’їзді, була вищою. Найкращою формою роботи визнано індивідуально-групову форму навчання. Виходячи з цього, тільки за 1926–1927 навчальний рік по місту створено 26 таких груп, ними охоплювалося 580 осіб (у більшості це були червоноармійці). У сільській місцевості за цією системою працювали 64 групи з 1672 особами [8, с. 56]. Одночасно збільшилася кількість шкіл I ступеня та трирічних для дорослих. Підлітки направлялись у школи соцвиху.

Незважаючи на спроби активізації роботи з лікнепу, після з’їзду становище погіршилося. Це обумовлювалося, передусім, ліквідацією крамниці, що була заснована товариством “Геть неписьменність!” для створення міцної матеріальної бази. Але замість того, щоб мати від крамниці прибутки, товариство мало після її ліквідації близько 2000 крб. збитків [9, с. 21]. Це призвело до зменшення кількості шкіл, які утримувалися на кошти культфондів. Друга причина, що сприяла занепаду роботи, – часта зміна керівного складу за 1927 рік.

Щоб поліпшити становище, окружне правління товариства “Геть неписьменність!” у червні місяці оголосило конкурс на кращий осередок товариства, на кращий лікпункт, кращого індивідуала-груповода на кращого вчителя [20].

І все ж таки робота з ліквідації неписьменності на Зінов’єщині протягом першої половини 1928 року була слабкою. Разом по округу (місто й село), виходячи з матеріальних можливостей, було відкрито 214 шкіл. З них за рахунок товариства “Геть неписьменність!” відкрито лише 9 шкіл по місту й периферії, яким охоплювалося 270 осіб неписьменних, та 3 школи

по рибгоспах, які влітку охоплювали близько 200 осіб сільськогосподарських наймитів [9, с. 21]. На кінець 1920-х років український уряд знову звертає увагу на ліквідацію неписьменності серед дорослого населення. Ці питання порушуються, зокрема, на X з'їзді КП(б)У. У червні 1928 року ЦК КП(б)У прийняв рішення, яким зобов'язував партійні організації, здійснюючи ліквідацію неписьменності, посилити “керівництво цією роботою, мобілізуючи навколо цієї справи максимум громадської уваги”[18]. КП(б)У запропонував відновити в центрі та на місцях діяльність спеціальних комісій з ліквідації неписьменності, при ВУЦВК – Центральна комісія по лікбезу.

Напередодні розпочатого 1929 року “наступу соціалізму по всьому фронту” було поставлено завдання досягти суцільної грамотності населення країни до кінця першої п'ятирічки. Ініціативу виявив комсомол. Так, ще на VIII з'їзді комсомолу країни, який відбувся в травні 1928 року, було прийнято рішення про ліквідацію неписьменності серед усіх членів ВЛКСМ та широке залучення комсомольців до роботи з лікбезу [16, с. 396].

2 вересня 1928 року ЦК ВЛКСМ оголосив про початок комсомольського походу на боротьбу з неписьменністю, головною рушійною силою якої стала робітнича молодь. У серпні – вересні 1928 року в Україні був проведений місячник ліквідації неписьменності.

На Зінов'єщині з вересня 1928 року місячник був проведений товариством “Геть неписьменність!” І хоча він і не дав помітного організаційного та фінансового зміцнення через недостатню підготовчу роботу, проте з цього часу починається пошкваллення по всіх напрямках.

Широкомасштабну форму, зокрема, набуває ініціатива комсомолу про участь у ліквідації неписьменності на громадських засадах. Учасників цього руху почали називати культармійцями (вони проводили в основному індивідуальну форму навчання).

У місті Зінов'євську в результаті культпоходу тільки за два місяці було організовано 100 груп індивідуального навчання, якими охоплювалося близько 1500 осіб неписьменних та малописьменних. По місту працювали 6 шкіл на повну ставку вчителів, якими охоплювалося 240 осіб неписьменних. Успішно ліквідувалася неписьменність серед червоноармійців[9, с. 21].

Поступово робота культпоходу просувалася на периферію. Для сільськогосподарського населення товариство на кошти громади відкрило 30 шкіл у місцях, де воно проживало. На допомогу лікбезу організовувалися суботники та недільники. На підприємствах проводилися спеціальні грошові відрахування, у селах засівалися так звані “культгектари” у фонд лікбезу. Бажання брати участь у культпоходах виявили й учні профшкіл. Так, у травні 1929 року учні Зінов'євської медичної та художньої профшкіл ухвалили: “Узяти найактивнішу практичну участь у культпоході проти

неписьменності, аби до 1 травня 1930 року по місту не залишилося ні жодного неписьменного” [10, с. 31].

Взагалі по округу за 1928/1929 навчальний рік у результаті культпоходу було охоплено 70% всіх учнів шкіл з ліквідації неписьменності.

На початку липня 1929 року відбувся розширений пленум республіканської Ради товариства “Геть неписьменність!”, який намітив значно збільшити кількість членів товариства у наступному навчальному році до 450000 осіб та навчати їх власними силами. У цей же час Зінов’ївський округ поставив перед собою наступне завдання: на підставі культпоходу й широкої мобілізації громадських сил та коштів ліквідувати не- та малописьменність серед 75 000 трудящих округи [9, с. 127]. Ця цифра вп’ятеро перевищувала цифру минулих років і становила половину всієї кількості неписьменних округи.

18 липня 1929 року питання про лікбез обговорювалося на засіданні Президії ВУСПС, де було вирішено, що галузеві спілки повинні виділяти на лікбез не менше 15% свого культфонду [7]. У цілому для здійснення плану ліквідації неписьменності у 1929/1930 навчальному році із державного бюджету УСРР та фондів громадських організацій було асигновано 13 млн. крб., у тому числі 2,5 млн. крб. – з бюджету профспілок республіки [21, с. 33]. По Зінов’ївську було виділено асигнування місцевого бюджету на роботу з ліквідації неграмотності в розмірі 105 000 крб. На ці кошти та кошти громадськості намічено створити 600 стаціонарних шкіл ліквідації неписьменності та близько 3000 груп індивідуального навчання [9, с. 127].

Велику роль у ліквідації неписьменності в цей час починають відігравати профспілки. Вони стежили за своєчасним виділенням коштів органам народної освіти, вишукували джерела додаткового фінансування шкіл лікбезу, мобілізуючи на це ініціативу трудящих. Профспілки турбувалися про те, щоб школи створювалися по місцю проживання робітників, підбирали кандидатури культармійців, організовували конкурси, декади, місячники лікбезу, розробили систему заходів морального й матеріального стимулювання. Кращим учням оголошувалися подяки, вручалися грамоти, організовувалась безкоштовна передплата газет, журналів, перегляд кінотеатрів і театральних постанов, купувалися книги та давалися путівки в будинки відпочинку, видавалися грошові премії, їх висували на більш кваліфіковану роботу. Разом з тим до робітників, які не бажали навчатися, вживалися такі заходи громадського впливу, як товариські суди, товариська критика у фабрично-заводській пресі, по радіо тощо.

Поступово посилює свою роботу в боротьбі з неписьменністю комсомол. Підприємства неодноразово проводили місячники лікбезу, влаштовували вечори художньої самодіяльності, лотереї. Зібрані та

зароблені кошти передавалися на ліквідацію неписьменності. Комсомольські організації створювали добровільні гуртки молоді, проводили індивідуальну агітацію, організовували агітпоходи на робітничі околиці, брали участь у створенні ударних груп та бригад з лікбезу, виступали ініціаторами створення осередків товариства “Геть неписьменність!” на підприємствах.

Для забезпечення широкої участі громадськості в поході за ліквідацію неписьменності на Зінов’ївщині були створені 1929 року окружна та районні комісії сприяння, які координували роботу організацій у цій галузі [9, с. 127].

Таким чином, вжиті на Зінов’ївщині державними органами та громадськими організаціями заходи дали позитивні зрушення в ліквідації неписьменності. Збільшувалися кадри культурмійців, для їхньої підготовки були організовані окружні курси, періодичні районні та кущові семінари [9, с. 21]. Взагалі по Україні влітку 1929 року через різні форми навчання пройшли підготовку 518000 ліквідаторів неписьменності – вчителів, робітників, службовців [21, с. 35]. Отже, у 1920-і роки український радянський уряд та партійне керівництво розгорнуло масштабну роботу з ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Це сприяло залученню робітників і селян до свідомої участі в соціально-економічних перетвореннях, культурному будівництві, всебічному розвитку людини. Незважаючи на складні умови внутрішньополітичного та економічного життя, завдання ліквідації неписьменності серед дорослого населення в роки першої п’ятирічки в Україні, у тому числі і в Єлисаветградському окрузі було розв’язане.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 38.
2. Там само. – Спр. 39.
3. Там само. – Спр. 68.
4. Там само. – Спр. 124.
5. Там само. – Спр. 195.
6. Там само. – Спр. 862.
7. Там само. – Ф. 788. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. Там само. – Спр. 30.
9. Там само. – Спр. 39.
10. Там само. – Спр. 51.
11. Там само. – Ф. 810. – Оп. 1. – Спр. 69.
12. Там само. – Спр. 126.
13. Там само. – Ф. 813. – Оп. 1. – Спр. 141.
14. Там само. – Інв. № 241.
15. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917 – 1959. Збірник документів. – К., 1959. – Т. 1. – 437 с.
16. Товарищ комсомол: Доклади съездів, конференцій, пленумів ЦК ВЛКСМ (1918 – 1968). – М., 1969. – 498 с.
17. Комуніст. Орган ЦК КП(б)У. – 1929. – 24 вересня.

18. Правда. Орган Центрального и Московского комитетов ВКП(б). – 1928. – 22 июля.
19. Червоний шлях. – 1922. – 5 травня.
20. Там само. – 1927. – 12 вересня.
21. Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. – К., 1986. – 287 с.
22. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000. – 347 с.
23. Розвиток економіки і культури Кіровоградщини за 40 років. 1917– 1957. – Кіровоград, 1958. – 97 с.
24. Ряппо Я. Что дала Октябрьская революция в области просвещения на Украине. – Харьков, 1928. – 147с.
25. Шкот Л.Й. З історії розвитку народної освіти на Кіровоградщині за 40 років Радянської влади (Наукові записки Кіровоградського педагогічного інституту). – Кіровоград, 1958. – № 6. – С. 12–16.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоретова Лариса Мартіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка

Наукові інтереси: суспільно-політичний рух в Україні кінця XIX – початку XX ст.

ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКИЙ ПЕРІОД У ЖИТТЄПИСУ РОДИНИ ШУЛЬГІНИХ (1894 - 1899 рр.)

Сергій ШЕВЧЕНКО (м. Кіровоград)

У розвідці йдеться про малодосліджений період життя наприкінці XIX століття в Єлисаветграді (тепер – Кіровоград) українського громадського діяча, представника “Київської історичної школи” Якова Шульгіна. Висвітлюються його зв’язки з українською інтелігенцією, службова банківська та наукова діяльність. У повітовому центрі на Інгулі пройшли п’ять років дитинства його синів, майбутніх першого керівника зовнішньополітичного відомства УНР Олександра та героя Крут Володимира Шульгиних.

Ключові слова: Єлисаветград, Шульгин, український громадський діяч.

In the article the question is about the scantily explored period of life in the end XIX of age in Elisavetgrade (now is Kirovograd) of the Ukrainian publicman, representative of “Kyiv’s historical school” Jacob Shul’gina. Light his connections with Ukrainian intelligentsia, official bank and scientific activity. In a district center on Ingule five years of childhood passed future first leader of foreign-policy department UNR Alexander and hero Krut Vladimir Shulgin’s.

Key words: Elisavetgrad, Shylgin, Ukrainian public figure.

Століття царської і радянської епох не сприяли вивченню життєвого, службового, громадського, творчого шляху видатних постатей національної історії, які увійшли до літопису Центральної України. Дослідженню й оприлюдненню підлягав переважно матеріал про царських осіб, імперсько-мілітарних та більшовицьких діячів, представників соціалістично-реалістичної культури, причетних до краю. Тим часом на Єлисаветградщині народилася чи мешкала низка відомих українців, які своєю подвижницькою

діяльністю пробуджували національну свідомість народу, наближаючи час відродження його державності. Лише в роки незалежної України в Кіровограді стало відомим, що до літопису міста романівської доби увійшла одна із знаних у національній історії другої половини XIX – XX століть родина Шульгиних. Ця інформація оприлюднена на сьогодні тільки в кількох місцевих газетах [1]. Важливим мемуарним джерелом щодо перебування сім'ї в місті є спогади в екзилі О. Шульгина, опубліковані 1969 р. в Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка [15], у зв'язку з чим у радянську добу вони були недоступними вітчизняним дослідникам. Дані про роботу Я. Шульгина в Єлисаветградському відділенні Держбанку Росії є в його службовій справі в Держархіві Кіровоградської області [7]. Його автографи зафіксовані в справах колег [5]. Архівні [8–9] й опубліковані [12] джерела містять згадки про громадську діяльність Якова Миколайовича. Ці та інші матеріали досліджено для всебічного аналізу обставин його службової, громадської, а також наукової діяльності, сімейних і особистих зв'язків з відомими представниками української інтелігенції, внеску Шульгиних у громадське життя міста.

Яків народився 1857 р. в Києві. Із трьома сестрами, рано втративши батьків, виховувався в дядька, професора всесвітньої історії університету св. Володимира Віталія Шульгина [17]. Як і він, обрав фах історика, формуючись у стінах цього закладу під впливом Д. Антоновича, М. Драгоманова. З ними та іншими українофілами входив до Старої Київської Громади. 1876 р. виїхав за кордон, зблизившись з тамтешніми українцями. Друкувався в часописах Відня й Женеви. Повернувшись в Україну, займався педагогічною діяльністю, дописував до періодики. За українофільську діяльність в Одесі був засланий до Єнісейська [15, с. 235]. Після Сибіру отримав дозвіл жити у Варшаві, потім – у Києві. На поч. 1890-х рр. у “Київській Старовині” виходять його статті про Коліївщину [16] (високо оцінена В. Антоновичем та М. Грушевським [4, с. 170]), П. Полуботка [18] та школи Правобережжя в сер. XVIII ст. [19]. З'явилася також низка заміток і рецензій. Але наукова праця історика переривається. Не маючи права викладати як “політично неблагонадійний”, він змушений кардинально змінити фах і місто.

“Жити вічно на випадковий і мізерний заробіток від приватних лекцій було тяжко. І тут з'являється несподівана пропозиція: родина Шульгиних була досить тісно пов'язана з проф. Бунге, що був у той час міністром фінансів. Людина ліберальна і порядна, він вирішив допомогти батькові та призначив його на контролера Державного Банку в Єлисаветі. З матеріального боку це була добра посада, контролер у цій установі є другою особою після директора. Але ця нова сфера діяльності була чужою батькові, а їхати до Єлисавету, провінційного міста, відриваючись від Громади, від “Киевской Старины”, від книжок було не легко... Та батько погодився.

Десь літом 1894 року він мусив поїхати спершу до Кременчука на Полтавщині, де при тамошньому банкові вивчив нове діло. ... Незабаром стаж скінчився, і всі ми переїхали до Єлисавету ...”, – згадував О. Шульгин [15, с. 239]. Офіційно банківське відділення відкрилося 1 червня. А 8 серпня священник Успенського собору привів Я. Шульгина до присяги, у тексті якої, зокрема, йшлося: “...Зобов’язуюся і клянуся Всемогутнім Богом, перед Всемогутнім Богом, перед Святим Його Євангелієм у тому, що ... силі і владі належні права і переваги, узаконення ... по розумінню, силі і можливості застерігати та обороняти, і при цьому... для своєї корисливості, спорідненості, дружби і ворожості всупереч посаді своїй і присязі не чинити,... перед Богом і судом Його страшним у тому завжди відповісти можу: як суть мені Господь Бог душевно і тілесно допоможе... Цілую слова і хрест...” [7, арк. 17].

Як людина відповідальна, Я. Шульгин сумлінно виконував роботу. 19.9.1895 р. спадковий дворянин затверджується в чині губернського секретаря, секретаря зі старшинством, 14.5.1896 р. нагороджується орденом Станіслава IV ст., 24.11.1896 р. – срібною медаллю на Олександрівській стрічці [2]. Але робота не приносила задоволення. Додому приходив втомленим і знервованим о 15–16^{їх} годині. Виснаження, відсутність можливості працювати з комплексами провідних першоджерел національної історії, відірваність від наукових кіл зумовили перерву в дослідницькій діяльності. Зокрема, історик не зміг реалізувати задум написати монографію про Ю. Немирича.

“Дещо, правда, писав, – згадує син Олександр, – наприклад,... коли... опинився в паризькій тюрмі (в “Літературно-науковому Віснику”)”. Цю статтю, де йшлося про епізод емігрантського періоду, було прочитано кільком гостям у квартирі Шульгиних [8, арк. 251]. 1899 р. в “Записках Наукового товариства імені Шевченка” вийшла стаття Шульгина “Україна після 1654 року”. Рецензент у “Київській Старовині” зауважив, що написано її за кілька років до цього, з чого робимо висновок, що це було в елисаветградський період. У публікації показано невідповідність дій Москви й Петербурга від Переяславської Ради до Катерини II сподіванням українського народу. Так, 1667, 1681 і 1686 рр. зі згоди Романових велика територія Правобережної України, яка 1654 р. входила до козацької держави, відійшла Речі Посполитій або заборонялася для заселення. Наступ Росії на українську автономію 1722, 1734 і 1764 рр. привів до ліквідації Гетьманщини, а потім і Запорізької Січі. 1783 р. імперія завершила закріпачення українських селян. І, нарешті, українських віруючих позбавили можливості обирати митрополитів та пастирів.

1899 р. у “Записках” НТШ вийшла стаття Я. Шульгина (як і попередня, підписана “Л. Ч.”), присвячена пам’яті померлого наприкінці 1898 р. В. Ястребова. М. Грушевський називає останнього елисаветградським

приятелем Якова Миколайовича [4, с. 174]. Спілкуючись із фактично провідним дослідником минувшини краю, випускником-істориком університету в Одесі, викладачем земського реального училища, кореспондентом Московського археологічного товариства при Новоросійському університеті, дійсним членом Товариства історії та старожитностей, членом-кореспондентом Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії Ястребовим [3], Шульгин, очевидно, певним чином тамував свій історико-дослідницький “голод” у провінції. Якова Миколайовича раніше могли зацікавити публікації елисаветградця, пов’язані з гайдамацькою тематикою [20]. Під час елисаветградського періоду Шульгина Ястребов друкувався в “Київській Старовині”, “Записках імператорського Одеського товариства історії та старожитностей”, “Старожитностях”, “Етнографічному огляді”, “Археологічних вістях та замітках”. Рецензії й відгуки на його праці писали Яворницький, Кримський, Сумцов, Гошкевич. Володимир Миколайович міг запросити Якова Миколайовича відвідати організований ним музей у реальному училищі, оглянути пам’ятник професору В. Григоровичу на Петро-Павлівському цвинтарі.

“Єлисавету батьки не любили, – підкреслює О. Шульгин. – ...Батько був сумний. Мрії його про університетську кар’єру були давно забуті; життя програне... Сумна була й мама. Велику роль відіграло нудне життя в Єлисаветі, відсутність справжньої громадської діяльності, яка для її гарячої, високоідейної натури була така потрібна... Сумно було, але не безнадійно... Знаходили батьки іноді собі відраду... Не завжди Єлисаветград був пусткою в українському відношенні. Не був він таким подекуди і за часів перебування там моїх батьків”. Я. Шульгин часто спілкувався із своїм товаришем ще київського періоду лікарем П. Михалевичем. У місті на Дніпрі Панас Іванович здобув фах медика, найближче зійшовся з громадівцями В. Антоновичем, О. Русовим, Ф. Вовком, М. Драгомановим. Після вислання з Києва жив на Чернігівщині, брав участь у російсько-турецькій війні. Не отримавши права повернутися до Києва, Михалевич у др. пол. 1870-х рр. оселився в Єлисаветграді, де, на думку Антоновича, потребувало зміцнення середовище української інтелігенції. І дійсно, прибулий пожвавив тут народовольчий просвітницький рух, очолив українофільський гурток, де різночасно брали участь І. Тобілевич, М. Лащенко, К. та І. Стиранкевичі, Й. Шевченко, О. Русов, М. Левитський [2]. Згадуючи своє перебування в Єлисаветграді, О. Русова називала П. Михалевича “видатним Українцем, демократом чистої води, євангельської моралі у відносинах з людьми” [14, с. 91]. Панас Іванович висилається до Сибіру. 1892 р. повертається до Єлисаветграда, відновлює приватну лікарську практику, береться за переклади українською.

Яків Миколайович після поїздок до Києва розповідав приятелеві новини національного громадського життя. “Сам Михалевич своєю милою вдачею розганяв сум батьків, нав'язаний і ненависним банком з пародією на справжніх людей, і його власними глибокими розчаруваннями... З себе він був дуже приємний: високий на зріст, з сивуватою головою, невеличкою борідкою та вусами, а очі звертали на себе увагу: в них відчувалась і добрість, і бистрий розум. Від нього віяло як простотою, так і великою внутрішньою гідністю”, – пише О. Шульгин [15, с. 246]. Наприкінці 1890-х, коли Шульгини мешкали неподалік Ковалівського бульвару, вони чи не щодня приймали велику родину Михалевичів (у них, як і в господарів, було четверо дітей), або вирушали до них у центр, до Успенського собору, у гості. Михалевич став домашнім лікарем Шульгиних, які приязно ставилися й до його дружини Катерини, за походженням селянки з Полтавщини. Панас Іванович приходив на українські зібрання додому до товариша. Син останнього Олександр, порівнюючи двох друзів, колишніх засланих, пише, що батько “був певно сміливіший, але ... й більш незалежний, бо був капітал мами (спадковий. – С.Ш.)... Нарешті, Єлисавет не був для нього, як для Михалевича, місцем його “злочинної” діяльності”.

Сім'я Шульгиних, яка в останній період мешкала неподалік театру, ходила на історичні п'єси (“Сава Чалий”, “Богдан Хмельницький”), комедії і драми Карпенка-Карого, захоплювалася грою корифеїв національної сцени. Одного разу Любов Шульгина збрала гроші і зі своєю сестрою Марією Устимович придбала подарунки Карпенку-Карому (“каламаря на мармуровій дошці, з двома срібними ведмедиками”), Саксаганському (великий срібний келих) та Ліницькій (кошик квітів), які було піднесено під час бенефісів одного з артистів. “Батьки, – згадував О. Шульгин, – ... вирішили публічно вітати наших артистів, щоб усі бачили, що й українці мають кого шанувати і вміють шанувати... Театр, український театр, робив своє виховне діло, а мої батьки, чим могли, прагнули піднести престиж наших незабутніх корифеїв” [15, с. 252].

Карпенко-Карий з дружиною-акторкою Софією часто бували в Шульгиних вдома “і були у великій приязні з батьками. Пригадую собі, як ми з мамою зустрічали на вулиці Карпенка-Карого та довго гуляли разом, бо він оповідав мамі проекти своїх нових творів. Мама незвичайно уважно слухала, і не раз вставляла зауваження, чи висловлювала своє захоплення. Раз у нас було читання нової п'єси Карпенка-Карого – “Сава Чалий”. Всі українці були в зборі... Якось були у нас Карпенко і Саксаганський. Останнього попрохали заспівати; він згодився, але сказав, що співатиме потиху, бо “не в голосі”. Під акомпанемент тітки заспівав він “Ой, що ж бо то й за ворон”, і співав так, що голос його заповнив всю кімнату. Співав він знаменито”, – згадував в еміграції О. Шульгин [15, с. 251]. Одного разу до Якова Миколайовича завітали Микола Садовський із Євгеном Чикаленком.

Практично всі українські діячі, приїжджаючи до міста, заходили до Шульгина, у т. ч. поет Микола Вороний, який саме переклав рідною мовою працю господаря про Коліївщину. Бували тут і місцеві “свідомі українці; їх було небагато... Пригадую старого Лашенка, незаможного урядовця (можливо, інспектора-освітянина, батька майбутніх викладачів-емігрантів у Чехії Ростислава та В’ячеслава. – С.Ш. [11, с. 55]), та ще котрогось, здається, Кулаковського, що мав велику бороду та писав якісь нудні оповідання, які читав у нас”, – згадував Олександр Якович [15, с. 251].

В особовій справі контролера банку офіційно зафіксовані дві його відпустки: з 20.8.1896 р. на 2 місяці (саме в цей період народилася четверта дитина в сім’ї – 29 серпня) та з 16.2.1898 р. – на 25 днів. Його ж сім’я щоліта їхала на Полтавщину до родичів дружини Устимовичів. Лише одного разу, пише Олександр Якович, батьки найняли під Єлисаветградом у “дідичів Мар’яновичів житло, після чого заприятелювали з цією родиною” [15, с. 240]. Вірогідно, це була дворянська родина Івана та Віри Мар’яновичів, з якими познайомитися Шульгин міг в Єлисаветградському товаристві поширення грамотності та ремесел, до складу якого входили й інші чільні представники тогочасної влади, підприємницької та гуманітарної еліти – М. Левитський, П. Михалевич, П. Рябков, М. Слободзінський, О. Тарковський, С. Шимановський, Е. Тамм, Олеші [9, с. 1–2], [12; 24, с. 37], [9, арк. 1]. Частину із них бачимо у в звіті із влаштування товариством безкоштовної громадської бібліотеки, до чого, зокрема, долучились О. Тулуб, Я. Шульгин, В. Ястребов.

На час призначення до міста на Інгулі сім’я новоспеченого банківського службовця мала дітей Надію та Олександра (майбутній член Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних та міжнародних справ, міністр закордонних справ УНР). 1894 – 1896 рр. народилися Володимир (стане членом Центральної Ради, загине в бою під Крутами) та Микола. Їхнім вихованням займалася мама Любов Миколаївна, яка походила із козацько-старшинського роду Полтавщини Устимовичів. “Батьки повинні жити для дітей”, – говорила вона, не віддавши дітей до зросійщених єлисаветградських навчальних закладів. “Несвідомі ми були того, які цінні перлини вкладали наші батьки в наше національне виховання. А яка відвага була в батьків (недавня кара батька та Сибір!), що говорили з нами по-українському. Скільки людей перестерігало їх, що це небезпечно...”, – згадувала їх донька Надія. Мама в Єлисаветграді часто ходила в українському вбранні. “І росіянки говорили: “Странная дама, ходит в малорусском костюме, ведёт детей за руку и говорит с ними по-малорусски!” Навіть Карпенко-Карий був здивований постійним спілкуванням цієї родини українською мовою: “Чи ти завжди так говориш?”, – питав Надію Шульгину, похваливши після ствердної відповіді [15, с. 243–244]. Шульгини приймали студентів, які поверталися на

канікули, гімназистів старших класів. Господиня прагнула пробудити в них національне почуття. Молодь частували, при необхідності допомагали матеріально. Дехто з гостей читав тут свої україномовні аматорські вірші. Згодом вони приходитимуть до Шульгиних у Києві.

Наприкінці елісаветградського періоду Шульгин увійшов до Наукового товариства ім. Т. Шевченка. “Яків Миколич, був обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р., – отже у першій черзі кандидатів історично-філософської Секції, поряд із В. Антоновичем, Ф. Вовком, М. Грушевським...”, – йдеться в примітках до переднього слова збірника на пошану О. Шульгина [10, с. 5].

21 липня 1899 р. Яків Миколайович звільняється з роботи за власним бажанням, і Шульгини переїзять до Києва. Там розширилася можливість громадської, наукової і педагогічної діяльності глави сім'ї, здобути освіту його діти, відбулося їхнє становлення як патріотів України.

Яків Шульгин як друга посадова особа відділення Держбанку Росії в повітовому центрі зробив вагомий внесок у його становлення і діяльність, у розвиток фінансової галузі міста й регіону, у кредитування торгівельно-промислових підприємств, сільського господарства, дрібних установ. Він із дружиною помітно посилив громадське національне середовище міста. Квартира Шульгиних стала одним із “українських домів” зросійщеного Єлісаветграда. Господарі показували городянам приклад національного виховання дітей, двоє з яких через два десятиріччя стануть відомими діячами національно-визвольних змагань. Перспективи аналізу життєпису родини Шульгиних, її внеску в національну історію полягають у поглибленому дослідженні київських, полтавських, закордонних, фамільних першоджерел.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Босько В. Від Єлісаветграда до станції Крути // Народне слово. – 1993. – 16 березня; Шевченко С. Шульгини: Інгульська сторінка // Вечірня газета. – 2008. – 25 січня.

2. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич (1848 – 1925 рр.) // Єлісавет (Кіровоград). – 1992. – 8 липня. – С. 2–3.

3. Владимиръ Николаевичъ Ястребовъ (Некрологъ) // Киевская Старина. Т. LXVII. – 1899. – Октябрь. – С. 121–126; Бракер Н. Володимир Миколайович Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Єлісавет. – 1992. – 20, 27 травня.

4. Грушевський М. Пам'яті Якова Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889 – 1960): Праці історико-філософської секції / Записки НТШ Т. CLXXXVI. – Париж – Мюнхен: Б/в, 1969. – С. 169–174.

5. ДАКО (Державний архів Кіровоградської області). – Ф. 7, оп. 2, од. зб. 86, 141, 158 та ін.

6. ДАКО. – Од. зб. 158.

7. ДАКО. – Ф. 7. – Оп. 2. – Од. зб. 187.

8. ДАКО. – Ф. 56. – Оп. 1. – Од. зб. 12.

9. ДАКО. – Ф. 56 – Оп. 1. – Од. зб. 15.

10. Дирекція Історично-Філософичної Секції та Відділ Наукового Товариства. м. Шевченка у Європі. Вступне слово // Збірник на пошану Олександра Шульгина... – С. 5–10.
11. Куценко Л.В. “Народу самосійні діти...” Українська доля Дикого поля. – Кіровоград: Б/в, 2005. – 120 с.
12. Обзоръ деятельности Елисаветградскаго Общества развития грамотности и ремесель за 1895/6 годъ. – Елисаветградъ: Типографія Гольденберга, 1897. – 75 с.
13. Памятникъ профессору В.И. Григоровичу на могиле его въ Елисаветградѣ. – Одесса: Типографія Штаба Одесскаго военнаго округа, 1894. – 83 с.
14. Русова С. Мемуари. Щоденник. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
15. Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина... – С. 197–308.
16. Шульгинъ Я.Н. Очеркъ коліевщины по неизданнымъ и изданнымъ документамъ 1768 и ближайшихъ гг. // Кіевская Старина. Т. XXVIII. – 1890. – Январь – март. – С. 185–210, 381–418; Т. XXIX... Апрель – июнь. – С. 22–52, 268–306, 409–426.
17. Шульгинъ Виталій Яковлевичъ // Русскій Біографическій словарь. Шебановъ-Шютцъ. Издаваемый Императорскимъ Русскимъ Историческимъ Обществомъ. – С.-Петербургъ: Типографія Управленія Уделовъ, 1911. – С. 515–517 (М.: Пресс, 1999. – 557 с.).
18. Шульгинъ Я.Н. Павелъ Полуботокъ, полковникъ черниговскій (1705 – 1724) // Кіевская Старина. Т. XXXI. – 1890. – Октябрь – декабрь. – С. 522–538.
19. Шульгинъ Я. Несколько данныхъ о школахъ в правобережной Украине въ половине XVIII в. // Кіевская Старина. Т. XXXIV. – 1891. – Июль. – С. 97–118.
20. Я-въ В. Въ запорожскомъ захолюстьѣ // Кіевская Старина. Т. LXVII. – 1885. – Декабрь. – С. 721–729; его же. Гайдамацкая песня о лесе // Там же. – С. 776; его же. Гайдамацкий бандурист // Там же. – 1886. – № 10. – С. 379–388.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії Центральної України XVIII – поч. XXI ст.

РОЗДІЛ VI РЕЦЕНЗІЇ

Марченко О.М. Етнографія слов'янських народів. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. – Кіровоград, ПОЛІМЕД-Сервіс. – 2009. – 236 с.

Курс лекцій О.М. Марченка “Етнографія слов'янських народів” є унікальним виданням, оскільки на теренах нашої держави вперше так детально, цілісно, ґрунтовно систематизовано етнологічну й етнографічну інформацію про слов'янські народи. Це стало результатом багаторічної праці автора з викладання у Кіровоградському педагогічному університеті імені Володимира Винниченка народознавчих дисциплін. Лекції, подані у посібнику, за тематикою й змістом відповідають вимогам державного стандарту навчального курсу “Етнографія слов'янських народів”. Хоча, на нашу думку, слід було б коротко надати етнографічну інформацію про українців. Автор обґрунтовує відсутність розділу з етнографії українців тим, що їх вивчають в окремій дисципліні “Етнографії України” і вносити дані про них є недоречним.

Слід зазначити, що історичне слов'янознавство як комплексно-наукова дисципліна складається з різноманітних галузей історичних, етнографічних, лінгвістичних, антропологічних та інших знань. У сучасних умовах слов'янознавство є важливим елементом викладання етнографії народів Центральної та Південно-Східної Європи практично в усіх провідних університетах і навчальних закладах слов'янських, західноєвропейських та інших країн світу.

Крім того, вивчення етнографії західних, південних та східних слов'ян є одним із чільних напрямків вітчизняної історичної науки. Ця дисципліна тільки недавно викладається студентам вищих навчальних закладів України як окремий нормативний курс. Особливої ваги вивчення та дослідження етнографії слов'янських народів набуло наприкінці ХХ ст., коли на карті з'явилися нові незалежні держави: Хорватія, Словенія, Чехія, Словаччина, Боснія та Герцеговина, Македонія, Сербія, Чорногорія, Україна, Білорусь, Російська Федерація й особливо на початку ХХІ ст., коли в слов'янських країнах відбуваються масштабні соціально-економічні та політичні зміни, пов'язані із вступом окремих слов'янських держав до Європейського Союзу та Північноатлантичного союзу.

Курс лекцій містить чотирнадцять лекційних тем, у яких автор подає теоретичний блок питань – етнологічні проблеми: розкривається предмет,

завдання, методи, джерела курсу, з'ясовується чисельність слов'янських народів, їхня мовна та расова класифікація, досліджується проблема походження слов'ян, аналізуються головні концепції дослідників щодо проблеми прабатьківщини слов'ян тощо, а також описовий етнографічний матеріал.

Лекції побудовані за стандартною схемою. Спочатку з'ясовується етнічний та чисельний склад відповідної слов'янської держави, визначається мовна та расова класифікація її населення, аналізуються історико-географічні особливості формування території відповідної країни, коротко окреслюються основні етапи етнічної історії слов'янського етносу від найдавніших часів і до сьогодення. Ця інформація дає студентам необхідні уявлення про відповідну державу й народ, про умови формування й розвиток слов'янського етносу.

У другому питанні автор розкриває особливості занять відповідного слов'янського народу, детально презентує матеріальну культуру народу. При аналізі цих проблем Олег Миколайович не тільки з'ясовує традиційні типи господарства, поселень, будинків, інтер'єру, одягу, прикрас етносів, а й намагається представити їхні регіональні особливості, знайти спільні й відмінні риси, згрупувати їх за певними ознаками, що, безумовно, є науково цінним. Цікавим є також характеристика традиційного харчування слов'ян, виділення повсякденної, святкової, обрядової їжі.

У третьому питанні характеризується громадський побут слов'ян, який існував у минулому, робляться порівняння із сучасним їхнім соціальним становищем. Аналізуються також форми укладання шлюбів, типи сімей відповідних народів, змальовується становище жінки в сім'ї, з'ясовується вплив релігій, вірувань, традицій на сімейно-шлюбні стосунки слов'ян, характеризуються методи традиційного виховання дітей, розглядаються способи поховання людей у розглядуваних суспільствах.

У параграфах лекцій, що розкривають духовну культуру слов'янських народів, автор схематично презентує релігії, вірування, світогляд, фольклор, свята, звичаї, обряди, традиційні танці, музику та музичні інструменти, народно-прикладне мистецтво, архітектурні комплекси слов'ян, визначні історичні місця певних країн, називає представників відомих літературних творів різних епох, з'ясовує етикетну поведінку слов'янських народів.

Інформація у курсі лекцій подана з урахуванням специфіки факультету історії та права, розкриває єдність і різноманітність традиційних культур народів світу. У лекціях Олег Миколайович Марченко подає не тільки наукову інформацію, а й наводить численні приклади із життя слов'янських народів, змальовує своєрідні обряди та звичаї, що робить "Етнографію слов'янських народів" змістовним, цікавим, легким для сприйняття студентами.

У кінці кожної лекції вміщено список видань підручників, наукової і науково-популярної літератури, які допоможуть студентам отримати необхідну інформацію про слов'ян і забезпечити ефективне виконання самостійної роботи з курсу. Контрольні запитання й завдання в кінці тексту дадуть змогу студентам методично правильно з'ясувати лекційну інформацію й підготуватися до семінарських занять та індивідуальної роботи.

Список основних етнографічних термінів, поданий у кінці курсу лекцій, допоможе студентам ефективно опанувати поняття, категорії, етнографічні терміни, що використовуватимуться при вивченні цієї навчальної дисципліни.

Практичне значення курсу лекцій полягає в можливості використання його в процесі організації уроків з народознавства, всесвітньої історії, історії зарубіжної культури, у позаурочній роботі з учнями (пошуковій, гуртковій), у туристичних, ділових подорожах у слов'янські країни, при зустрічах із побратимами, при утворенні спільних підприємств тощо.

У цілому курс лекцій О.М. Марченка "Етнографія слов'янських народів" підготовлений на належному науковому та навчально-методичному рівні, відповідає вимогам, що ставляться до таких видів робіт.

Сергій Парсамов (м. Кіровоград)

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Запрошуємо Вас до участі у формуванні збірника наукових праць факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка: Наукові записки. Серія історичні науки. Вип. 14.

Збірник зареєстровано ВАК при Кабінеті Міністрів України як фахове видання спеціальності “історія”.

Матеріали публікацій українською мовою просимо надсилати до 1 листопада 2010 р. на адресу: Кіянну Олександрю Івановичу, вул. Шевченка, 1, Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, кафедра всесвітньої історії, кім. №31, Кіровоград, 25006.

Телефони для довідок: 0522-22-03-47, 0522-22-78-73, 050-600-96-68. **e-mail:** kvi_kdpu@ukr.net

Вимоги до оформлення статей, що подаються до наукового збірника:

1. Структура публікації

Згідно з постановою ВАК України № 7-05/1 від 15.01.2003 р. “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”, статті повинні містити наступні елементи: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх джерел (історіографія проблеми), у яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається у своїй роботі автор; виділення нерозв’язаних раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дослідження; формулювання цілей (постановка завдання); виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку.

2. Оформлення статті:

2.1. Рукопис подається на дискові (CD-R, CD-RW), що містить матеріали, набрані у вигляді документа Word (варіант редактора Microsoft Word 97 for Windows чи пізніших версій). До диска додається два примірника тексту, підписані автором (авторами). Окремим файлом подається інформація про автора (авторів) з зазначенням ПІП, посади, наукових інтересів, адреси, контактних телефонів.

2.2. Параметри сторінки:

- формат А4;
- поля – зліва 3,5 см, справа – 1, угорі та знизу – 2 см;
- сторінки нумеруються внизу у правому куті.

2.3. Текст набирається гарнітурою Times New Roman Cyr 14 пунктів без переносів. Допускається виділення символів (фрагментів тексту) напівжирним шрифтом, курсивом та підкресленням. При наборі тексту потрібно розрізняти символи дефісу й тире. Лапки подавати у такому вигляді: “ ”.

2.4. Параметри абзацу:

- перший рядок – відступ 1 см.;
- інтервал між рядками – 1,5;
- вирівнювання тексту за шириною сторінки.

2.5. Обсяг публікації за вказаними вимогами – 10 – 12 сторінок тексту;

2.6. Посилання робити у квадратних дужках (напр. [5, с.43], для архівних документів – [5, арк. 56]);

2.7. Джерела та література подається виключно у порядку появи в тексті у кінці тексту.

Приклад оформлення списку “**Джерела та література**”.

1. ЦДІАУК (Центральний державний історичний архіву м. Києві). – Ф. 456. – Оп. 1. – Од. зб. 163. – 324 арк.

2. Національні процеси в Україні: Істрія і сучасність. Документи і матеріали. У 2-х ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф.Панібудьласки. – К.: Вища шк., 1997. – Ч. 2. – 704 с
 3. Литвин В. М Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К: Наукова думка, 1994. – 256 с.
 4. Желеннина И. Методологический потенциал диалектики // Новая и новейшая история. – 1996. – № 6. – С. 73 – 75.
 5. Кульчицький С. Три Переяслави // Дзеркало тижня. – 2002. – 31 серпня.
- 2.8. Матеріали розміщуються в такій послідовності:

1. УДК у верхньому лівому куті;
2. назва статті подається прописними літерами на другому рядку;
3. прізвище(а) автора/авторів друкується після назви через один рядок посередині за зразком:

Петро ІВЕНКО (Київ)

4. через один рядок після прізвища (іщ) автора(ів) подаються анотація українською мовою, через один рядок нижче – англійською та російською мовами курсивом; після кожного резюме подаються ключові слова;
5. основний текст статті подається далі через один рядок ;
6. примітки подаються перед бібліографією з нумерацією, що відповідає внутрішньотекстовій нарядковій нумерації;
7. через один рядок після основного тексту, статті в алфавітному порядку подається список “Джерела та література”;
8. після пропуску одного рядка подаються відомості про автора/авторів за зразком:

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Івенко Петро Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії селянського руху в Україні у ХХ столітті.

Кошти у сумі 12 грн. за одну сторінку надсилати переказом на вказану адресу на ім'я Ляліної Т.С.

Статті не рецензуються і не повертаються авторам.

Порушення вимог публікації статей редколегія наукового збірника їх не розглядає.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 13

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099–970Р від 14.12.2006 р.
«Наукові записки. Серія: Історичні науки»

**СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ, ВИГОТІВНИКІВ
І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ**

Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підп. до друку 21.06.2010 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 25,54. Тираж 300. Зам. № 5937.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua